

82.3(5Қаз-4Паб)Қаз-6
М37

МАШҲУР-ЖУСИ

مستور جوسی
6

82.3(5Қ23-47.28)Қ23-6
М37

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Павлодар облысы Мәдениет департаменті
Мәшһұртану ғылыми-практикалық орталығы

Мәшһүр Жүсіп

Қазақ фольклоры

Таңдамалы. 3 том

Павлодар 2006 ж.

ББК 82.3 (5Қаз)

М-37

М-37 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы. 3 том. -

Павлодар, 2006 ж. 400 бет.

ISBN 9965-808-04-X

Мәшһүр Жүсіп шығармалары 5-томы (Павлодар, ЭКО, 2005 ж.) бойынша ұсынылған таңдамалының бұл 3-томына Мәшһүр Жүсіптің қағазға түсіруімен қазіргі ұрпаққа жеткен қазақ фольклоры үлгілері топтастырылған. Атап айтқанда: тұрмыс-салт жырлары, халық олеңдері, ертегілер, мақал-мәтелдер, аңыздар т.б. Кітап- қазақ фольклорын және қазақ тарихын, тұрмыс -салтын, наным, психологиясын т.б. зерттеуші ғалымдар мен қалың оқырман үшін бағалы бай материал көзі.

ББК 82.3 (5Қаз)

Редакциялық алқа:

Арын Е.М., Қирабаев С., Құсайынов А., Мәшһүр - Жүсіп К.П. (жауапты редактор), Қасқабасов С.А., Нұрғалиев Р., Әбусейіпова М.Қ., Қанафина А.М., Негимов С., Дәуітов С., Қамзабекұлы Д., Тұрышев А., Жүсіпов Н.Қ., Жүсіпов Е.Қ.

Рецензенттер:

А.С.Еспенбетов- М.Әуезов атындағы Семей университеті ректоры, фил.гыл.докторы, профессор; Д.Ысқақұлы- фил.гыл.докторы, профессор. Жинақты араб жазуынан аударып, ғылыми түсініктер беріп, құрастырып, баспаға әзірлеген- Нартай Қуандықұлы Жүсіпов, фил. гыл. кандидаты, профессор.

М 4702250205

00(05)-06

© Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 2006

107603/43ЦБ

10

1. ТҰРМЫС САЛТ ЖЫРЛАРЫ

Жар-жар (1-нұсқасы)

-Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Әкем-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар!
Әкең үшін қайын атаң
Онда болар, жар-жар!

-Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

- Азар жақсы болса да,
Қайын атамыз, жар-жар?!
Айналайын әкемдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Шешем-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар!
Шешең үшін қайын енең
Онда болар, жар-жар!

- Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да,
Қайын енеміз, жар-жар,
Айналайын шешемдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Ағам-ай!»- деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар!
Аған үшін қайын аған
Онда болар, жар-жар!

-Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ кайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ кайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да,
Қайын ағамыз, жар-жар,
Айналайын, ағамдай
Болмақ кайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Жеңгем-ай!»- деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар,
Жеңген үшін абысын
Онда болар, жар-жар!

- Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ кайда, жар-жар?!
Құтын-тайдай айқасқан
Оң жақ кайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да
Абысыным, жар-жар?!
Айналайын жеңгемдей
Болмақ кайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Інім-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар?!
Інің үшін қайын інің
Онда болар, жар-жар?!

-Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да
Қайын ініміз, жар-жар?!
Айналайын інімдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Сінлім-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар?!
Сінлің үшін қайын сінлің
Онда болар, жар-жар?!

-Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да
Қайын сінлім, жар-жар?!
Айналайын сінлімдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін әкен, жар-жар!
Көздің жасын көп қылып,
Төксін әкен, жар-жар!

«Жылда-жылда поңайдан
Пұл аламын, жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!»,-
Десін әкен, жар-жар!

Шымылдығын серін сал,
Көрсін мешен, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін мешен, жар-жар!

«Жылда-жылда бөгжама
Бөйі бердім [1], жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін шешен, жар-жар!

Шымылдығын серін сал,
Көрсін аған, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін аған, жар-жар!

«Жылда-жылда базарға[2]
Мал сағам»-деп, жар-жар!
«Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін аған, жар-жар!

Шымылдығын серін сал,
Көрсін жеңген, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін жеңген, жар-жар!

«Жылда-жылда күйеуге
Апарам» [3]-деп, жар-жар!
«Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін жеңген, жар-жар!

Шымылдығын серін сал,
Көрсін інін, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін інін, жар-жар!

«Жылда-жылда үй інін
Толыр қылмай [4], жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін інін, жар-жар!

Шымылдының серігі сал,
Көреін еңінің, жар-жар!
Көздің жасын қол қылың,
Төкесі еңінің, жар-жар!

«Жаман жеңдем жалпылдам [5],
Келе бермей, жар-жар!
Бір міндеттем құтылдым!»-
Десіп еңінің, жар-жар!

2. Жар-жар (2-нұсқасы)

-Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар?
Қара күйрық сәукеле
Шаңның басар, жар-жар!

-«Өкем-ай!»-деп, жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Өкен үшін қайын атаң
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара күйрық сәукеле
Шаңның басар, жар-жар!

-«Шешем-ай!»-деп, жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Шешен үшін қайын етең
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара күйрық сәукеле
Шаңның басар, жар-жар!

-«Анаст-ай!»-деп жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Анаң үшін қайын ағай
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашын басар, жар-жар!

«Женгем-ай!»-деп, жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Женген үшін абысын
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашын басар, жар-жар!

«Інім-ай!»- деп, жылама
Қыздар байғұс, жар-жар!
Інің үшін кайын іні
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашын басар, жар-жар!

«Сіңлім-ай!»- деп, жылама
Қыздар байғұс, жар-жар!
Сіңлің үшін кайын сіңлі
Орын басар, жар-жар!

3. Жұбату

Қара суды жағалай қаз барады,
Анасынан айрылып қыз барады.
Қара суға қан құйсаң, ағар кетер,
Жат кісіге қыз берсен, алар-кетер!

-Жылама, бикем, жылама,
Көзіңнің жасын бұлама!
Ұл боп тусаң әуелден
Сені мұндай қыла ма?!

Бүркендіріп қоя ма,
Көздің жасын бояма,
Біз бермейік десек те,
Мал бергенің қоя ма?!

Ол кеңеске кірмессің,
Тұр десек те, тұрмассың,
Өзіңе билік тиген соң [1],
Жұртыңа тұлға болмассың!

Сен жылайсың: «Үйім!»-деп,
«Жиғаным- қызыл бұйым!» [2]-деп.
Әкең сенің ойлайды:
«Отырғаны балам қиын!»-деп.

Сен ойлайсың: «Барсам!»-деп,
«Бір [3] үйге тұлға болсам!»-деп,
«Өз алдыма мал салып,
Адамшылық құрсам!»-деп.

«Ақша отауға кірсем!»-деп,
«Барша манат кисем!»-деп,
Тілеуін бекем алдыңда:
«Әлдилеп бала сүйсем!»-деп,

Сәрсенбі күні тойыңыз,
Құтты болсын тойыңыз,
Тілеулі құтты тойында
Көп жылауды қойыңыз!

Жыламай құлақ салыңыз,
Бұ сөзіме наныңыз!
Мен айтамын өсиет
Тыңдап, ұғып алыңыз!

Мұнан көшіп кетерсің,
Шын еліңе жетерсің!
Тең құрбын шықса алдыңнан,
Ойнап, ойлап етерсің.

Тең құрбың келіп сөйлесер,
Қалжыңдасып ойнасар,
Жақсы-жаман екеніңді
Ойнаған болып барласар!

Күрбиң келсе, күлгейсін,
Өдепшенен жүргейсін!
Салмақпенен сөз сойлеп,
Жаксы жауап бергейсін!

Бұ барғаннан барарсың,
Ата-ененен барарсың!
Дүниесін құрметтеп,
Қабағына қарарсың!

Күндей малып бакқайсың,
Күндей жұмыс қылғайсың!
Ата-ененен жаққайсың!

Ата-енен айтар: «Келінім!»-деп,
«Келінім жаксы елім!»-деп,
«Ботен Жак жат жұрғына
Жаксылығың білінер!»-деп.

Қорана бөліп мал берер,
Алғына келіп дәм берер!
Арқан есіп, жүн түтін,
Адамшылық құра бер!

Адам болсаң, өлмесің [+],
Еш жамандық көрмесің!
Жаксы болсаң, білгерің!
Жаман болсаң, білмесің!

Күйеуіңді күтпейсін,
Өз басын құрмет етпейсін!
Қанша көңілің қалса да,
Бірде-бірін түтпейсін (тұтпайсың)!

Жыртқы қылма киімін,
Шаппа жиған бұйымын!
Күйеуің келсе бір жактан,
Оңай қылып тұр қиынын!

Біріңді-бірің құрметтеп (құрметтеп),
Қызықпенен күнелтсең!
Келістірің дүниесін,
Ақ сұңкардай түлетсең!

Шаршагтың белгісін,
Білсең жақсы үлгісін!
Сөзге сынық қылдырмай,
Күтсең жақсы күрбысың!

Аз асынды [5] көп етсең,
Көп асынды көп етсең,
Бар асынды даяр [6] қып,
Қонақты сыйлап жөнелтсең,

«Мұнша қызмет қылды!»-деп,
Күйеуің көңілі жай болар:
«Маным адал болды!»-деп.

Күн жұмсасаң, қорлама,
Тіл алмаса, зорлама!
Тәтті, дәмді асыңды
Онап бөлек ұрлама!

Құл жұмсасаң, ұрманыз,
Оған қорлық қылманыз,
Жетім хақын ойлаңыз!
Бұл сөзіме наныңыз!

Өзің сараң болманыз,
Сараңдық атақ алманыз,
Қонақ қонса үйіңе,
Табағына ішек-қарын салмаңыз!

Жаман қатып белгісі:
Әр неден жоқ үлгісі,
Қатты болар ұйқысы,
Шірік болар терісі.

Жаман қатынның белгісі:
Әр неден жоқ үлгісі,
Сасық болар үй-іші [7],
Оған жаман өз іісі,
Еш келмейді келісі!

Талқан түйін, қиын берер,
Қарны тойсын деп берер,
От басының боқтығын
Тор алдына аяп келер!

Аяқ болар құмғаны,
Қолын малып жуғаны.
Үсті-басы бок болар,
Кас құдайдың ұрғаны!

Шашы [8] жүрер жалбаңдап,
Балағы жүрер салбаңдап,
Маңдайдан шашы бұрқырар,
Екі емшегі салақтап!

Ол- адамнан ұялмас,
Өзінің дүниелігін жия алмас!
Өзінің малын танымас,
Қатын болып дәнемеге жарамас!

Замананың [9] азғаны,
Аттан байтал озғаны,
Некесізден хан тұрып [10],
Қайран қазақ тозғаны!

Сарғайып атқан сары таң
Сәуле беріп көрінді [11].
Оқыра жүген бұрып ат
Тұсында сенің бүгінді.

Мінгенде атың боз ғана,
Күйеуің жап-жас бозбала,
Пайғамбар қызын ұзатқан,
Солар бір салған жол ғана!

Қыстай бір тіктің сыңсыма,
Айтарым, жар-жар, сыңсыма!
Әжептәуір бала едің,
Обалын қырық бір жылқыға!

Бұрынғы заманда «сыңсыма»- дейтін сарт қолы бір мата бөлушы еді, ұрғашылар қойлек киюші еді. Алдыңғы «сыңсыма» дегені- сол, соңғысы- «жылама» дегені.

Күйеуің жүр күлімдеп,
Қолына тиіп жылқысы.
Ата-енеге жақпайды
Келіннің шайпау тілдісі [12].

Үзітпай сені қайтпай [13],
Зылиқа, Зоуре- екі анан
Апаңның салған үлгісі!

Мінгенде атың жиренше,
Тықыршып тұрмас мінгенше,
Шын [сен] ақылын кіргенше,
Ақ тайлақ шығар інгенше!

Мінгенде атың боз ғана,
Күйеуің жап-жас бозбала,
Тана бір мошпақ тағарсын,
Тұңғышың болсын қыз бала!

Сәрсенбі күні той етер,
Дүрілдеп, желдеп қой кетер,
Сен кетсең, шешең жүдейді,
Келіні келіп күнелтер!

Әуеден ұшқан сона-ды
Саялы жерге қонады.
Артыңда сіңіпін жоқ болса,
Шешене киын болады!

Мінгенде атың ала-ды,
Тенселе басын барады [14].
Жыламай аттан, бикем-ай,
Апарып шешең салады!

Мінгенде атың ала-ды,
Тең құрбың мұнда қалады.
Жыламай аттан, бикем-ай,
Жаз бір, күз бір барады!

Мінгенде атың теңбіл кок,
Тең құрбың қалды мұнда көп.
Орамал берсең, барша бер,
Мақтайды сені мына көп.

Есіктің алды құмдақ-ты,
Құмдақтан қоян зымырапты.
Атасы басқа жау жеңге
Отауға салып тыңдапты.

Есектің алды тастақ-ты,
Тастақтан қоян бас бақты.
Атасы басқа жау жеңге
Отауға салып тастапты.

Есектің алды шашу ойын (үйін),
Шешен бір шапшаң шашуын!
Қалыңға берген қырық жылқы
Көшке де алар ашуын!

Жайықтан ұшқан жал ыз қаз,
Еділден ұшқан екі қаз,
Біреуі шанқан, бірі бот,
Сандығын толған сары бот!
Әуелен ұшқан көбелек,
Күйеуін жаман сүмелек,
Келіншек болып түскен соң,
Күн көрсетпес төтелеп.

4. Беташар

Келін күйеудің үйіне келгенде, сөлем етіп отырады. Күйеудің туғандары, ағайындары бәрі отырады. Онан соң бір кісі [1] ағалың басына бір асыл бұйым шүберек байлап алып шығып отырып, келіннің басындағы бүркенген желігін көтерін, бетін ашып, былайша олең айтады:

Айт, айт, келін, айт, келін,
Атыңның [2] басын тарт, келін!
Сауысқаннан сак, келін,
Жұмартқалаң ақ келін!

Кер бітениң-құлыншақ,
Салбыраған тұдымшақ.
Алдыңғы түйең- итіншек,
Арқкы түйең тартыншақ.

«Алдыңғы түйең- итіншек!»-деп,
Көтке соқпа, келіншек!
«Арқкы түйең тартыншақ!»-деп,
Басқа соқпа, келіншек!

Шу-шу болар, шу болар [3],
Құлағыңды бері сал,
Асығыңды кері сал!

Ата-сенеңмен ұрыссын,
Қақаңдама, келіншек!
Үйі артына мал келсе,
Бақаңдама, келіншек!

Таңертең тұрып, келіншек!
Күрт ұрлама, келіншек!
Өзің жатып, байыңды
«Тұр-тұрлама!»- келіншек!

Аузы- мұрның сүйреңдеп,
Осек айтпа, келіншек!
Қайың ағаның алдынан
Кесіп өтпе, келіншек!

Сары етің сапысыдан [4],
Сазды басып, келіншек!
Сауыр етің шойқаңдап,
Тотай кезбе, келіншек!

Көң етің көңілден [5],
Ауыл кезбе, келіншек!
Жаулығың тік шолаңдап [6],
Бұқау қорыма, келіншек!

Ағаң ақыл үйретсе,
Адырайма, келіншек!
Енен ақыл үйретсе,
Едереіме, келіншек!

«Абысыным жақсы!»-деп,
Сырыңды айтпа, келіншек!
«Қайыңдарым жақсы!»-деп,
Қойыңа алма, келіншек!

Келін, кезін (келіңіз) көріңіз [7],
Көрімдің беріңіз!
Ала-құла деменіз,
Түзін айтып қойыңыз.

Жылқы берсең, көктен бер,
Өзі жүйрік беріктен бер!
Қайын атаға бір сәлем!

Түйе берсең, тайлақ бер [8],
Мұрындығын сайлап бер!
Түйе берсең, ақтан бер,
Өсеріне бактан бер!
Қайын енеге бір сәлем!

Сиыр берсең карадан,
Сірә да өлмес жарадан.
Қайын ағаға бір сәлем!

Қойды берсең, қонырдан,
Өсеріне оңдыдан [9],
Абысыңға бір сәлем!

Ешкі берсең, сарыдан,
Құлақ шыдамас- дауысының зарынан [10],
Қайын ініге бір сәлем!

Мүйізі пышаққа сап болар,
Терісі бұтқа қап болар,
Бұты толған бұлақ болар,
Іші толған лақ болар,
Ақтылы [11] қойды айдаған,
Алалы жылқы байлаған,
Осы жанның үлкені-
Атасы, саған бір сәлем!

-Мінгенде атың боз ғана,
Жорғасы бар аз ғана,
Таналы моншақ таққалы,
Тұңғышы болсын қыз ғана!

Есіктің алды терек-ті,
Қатындар тоқыр өрмекті,
Барған жылы ұл тапсаң,
Құдайдың берген ермек-ті!

Арғымақ келер аяндап [12],
Ақырын сөйле баяндап.

Қой келеді жыбырлап,
Ақырын сөйле сыбырлап!
Қойды берсең ағынан,
Осер-өспес боғынан!

Мінгенде атың жиренше,
Ойнақтап тұрар мінгенше,
Сірә да, мауқың басылмас
Әдиділеп бала сүйгенше!

Ақ түйең татырауда,
Ақ тайлақ жатыр матауда.
Қыз игенде (екен де) қысылдың
Мейлінше ойна отауда!

Есіктің алды ақ балық
Ақ балық етін қақталық [13].
Орамал берсең барша бер,
Елге барып мақталық!

Есіктің алды ақ балық
Ақ балық етін қақталық.
Орамал берсең, бозден бер,
Шыға беріп бокталық!

5. Халық өлеңдері

5.1. Бір ақын өлеңі

Тоғай бойында Едіге баласы Бейсенге біреудің айтқаны:

Сенің әкең- Едіге,
Сарнаушы еді еліге,
Сарнамасқа бола ма,
Қызыққан соң төс пен теріге?!

5.2. Абақтыдағының зары

Бастайын «Бисмилладан»- Тәнірім атын,
Жазайын төрт жігіттің мінажатын.
Түзетіп таршылықта жаза алмадым,
Ғайыпқа ала көрмеңдер жазған (иязған) хатым!

Жазуға төрт жігіттің аты керек:
Қайдағұр, Сатыпалды, Айжан, Тілек.
Жар болсын Тәңірім өзі бейшараға,
Бала еді іс көрмеген Жұман, Бөбек.

Мырзаны Сатыпалды жала салды,
«Бір істі сен қылдың!»- деп, пәле салды.
Бір доңызды ит талап өлтіріпті,
Сол уақытта төрт жігітті ұстап алды.

Ғаламда он сегіз мың жалғыз Алла,
Бұрынғы заманымыз қайда қалды?!
Сызмасын сен пендеге мұндай күнді,
Зынданға, міне, ал келіп жалғыз салды.

Құдай-ау, кез келтірдің қандай сорға,
Бастадың қандай күні мұндай жолға?!
Бойымнан осы өкініш қайтпін кетер,
Оқ ағын, қылын шаппай, түетім қолға.

Жоқ еді бұл көпірге қылған қасым,
Көзімнен, ойлай берсем, ағар жасым!
Тұтқында қазам жетпін, өліп кетсем,
Құдайым иманымнан айырмасын!
Зынданда жата алмадым бойым дулап,
Сүм дүние, өтемісің аттай тулап?!
Серкедей қой бастаған көсем едім,
Қайран жүрг, қаламысың қойдай шулап?!

Пәленің қалай десем болар ағын,
Жағырмын қолға түсіп, болып қатын.
Құдай-ау, мұндай қорлық көрсеткенше,
Пенденің алған артық аманатын!

Кез болды жоқ орыннан бізге неген,
Бейсенді ішке айдаған жұртын жеген.
Сегіз жыл «Ітжеккеннен» арман кетіп,
Ханымыз Абайділда қайдан келген?!

Жесімінің Азнабайы жылқы айдаған,
Үш жерден найзасына ту байлаған.
Ол кімнің тобесіне қой қазыпты,
Тайжанды ағын, Сейтенді ішке айдаған!

Біз түгіл, жұрт ұстаған Көкен де өлген,
Біздерге бұ да шығар кезек келген!
Тұрлыбек жұрт билеген- Маңдай да өлген,
Төкпеіс, Төбет пенен Жандай да өлген.

Ер Көкен өліп кетті біздің сорға,
Біз түстік қаппыла қазған орға.
Кісісің Баба, Бағыс жиып алып,
Ақпасын шапар еді біздің жолға!

Не етеді өзгесі өлсе, Көкен өлмей,
Ер Көкен жатар ма еді бізге келмей?!
Түріде жұрт қараған, мырза Маңдай,
Шынымен жатқаның ба, бір тырбанбай?!

Шынымен жатырмысың, ай, Көкен ер,
Жатыр ма шын жібермей сұм қара жер?!
Көкен жоқ, қанша айқапмен, енді маған,
Жақсылар бұрынғы өткен, жар бола тор!

Доныздың етін жеген кәпір оңбас,
«Келед-деп- нәле қайдан?»- айтып болмас.
Бұл итің тақыдаған айғағы жоқ,
Жар болса жалғыз тәңірім, боқ та қылмас!

Жалпанда осы қайы естеп кетпес,
Көрген жан көрінілік бізден өтпес.
Жер жүзін қапқан түгін, орталса да,
Жар болса жалғыз Тәңірім ештеме етпес!

Дүшпенің көзім жетпес қайыбына,
Кез болдым қандай істің айыбына?!
«Пәледен құтқар өзін, иа, Құдай!»-деп,
Біз міндік Тәуекелдің қайығына.

Сәлем де, Мәжін биле, келе көрсін,
Мәнісін мынау істің біле көрсін!
Ит даусын түзде жүрген бөрі есіпмес,
Не қылсын билер бізді өңдері есен?!

5.3. Қара өлең

Үлкенге керсең қалды да,
Ас құйылды [1] тегешке.
Үлкен билер қалды да,
Құлдар кірді кеңеске [2].

Кеңескенде, не десті,
Тырнадай мойнын теңесті.
Теңескенде, не десті,
Біріне-бірі серт қылды:

Үйге кедей келгенде,
Бір аяқ ас бермеске!

Өлеңтіні жағалай
Тал шығады деп едім,
Тал шыбықтай бұралып,
Сал шығады деп едім.

Соккан бейіт сықылды
Үй шығады деп едім.
Қырыққан серке бұттанып,
Би шығады деп едім.

«Жал-құйрығы қаба»-деп [3],
Жабыдан айғыр салмаңыз!
«Атасы бай екен»-деп,
Жаман қатын алмаңыз.

«Жал-құйрығы қаба»- деп,
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жаугершілік күн болса,
Ұстап мінер ат тумас!

Жаман қатын алсаңыз,
Екі кісі бас қосса,
Сүйреңдеп сөйлер,
Топқа кірер ұл тумас!

Жаман қатын алсаңыз,
Төркініне бір алмай,
Төсегіне жаға алмас!
Тең құрбысы келгенде,
Жалғанда қорық болады,
Оңды жауап айта алмас.

Таудан аққан тас бұлақ
Тасыса, құяр теңізге.
Қанша малы көп болса,
Бай қуанар егізге.

Жаманнан жақсы туса,
Жаксыдан жаман туса,
Тартпай қоймас негізге.

Ақ дариядан үлкен дария болмас,
Тасыса, қалыбынан аспас.
Тұрымтайдан ұшқыр құс болмас,
Торғайдан басқа нәрсе алмас.

...Ақ патшадан үлкен патша болмас,
Оның жарлығы екі болмас.

Бұзау-тайынша жиылып,
Бота болған заман-ды.
Жаман-жақсы жиылып,
Адам болған заман-ды!

Тамам молда жиылып,
Можа [4] болған заман-ды!
Тамам төре жиылып,
Қара болған заман-ды!

Оралдан қашқан өр түлкі
Өрлей [5] кашса, ит жетпес.
Тегеуріні төрт елі,
Аспаннан түскен тас түлек.

Жерге түссе [6], тек кетпес.
Қас патша қараңшасына:
«Ерте келдің, кешке келдің!»-деп кек етпес [7]!

Ұлы ханның ұлы едін,
Асыл ханның сідігі едін.
Шыныаяқтың сынығы едін,
Қас патшаның өзі едін!
Мінезіннен дәме етпеймін,
Сүйегіннен дәме етемін [8]!

Алыстан қара көрінсе,
Жүйрік озар созылып,
Қаба-қаба қар жауса,
Атан тартар бүгіліп.
Ендігінің жақсысын
Есіктен төрге қарап,
Отырғанын көрерсің түнеріп [9].

Борай-борай қар жауса,
Боранына келтірер.
Аз кісіні көп кісі
Орамына келтірер.
Көп нені айтады,
Азға қылған зорлығын айтады.
Аз нені айтады,
Көптен көрген қорлығын айтады.

5.4. Тақпак. Кім айтқаны белгісіз

Арай, арай, арай бар,
Арай толған сарай бар.
Бурылша атқа бұғау бар,
Бұғауды кесер егеу бар.
Сом темірге балға бар,
Сомсынғанға Құдай [1] бар!

Ақ сұңқар, сен: «Ұшқырмын!»- деп, мақтанба,
Алдында жаюлы тұрған торлар бар.
Тұлпар, сен: «Жүйрікімін!»- деп, мақтанба,
Алдында қазулы жатқан орлар бар.

«Басым көп!»- деп, топтанба,
«Малым көп!»- деп, шоқтанба!

«Жарлымын!»-деп, жабықпа.
«Жалғызбын!»-деп, зарықпа[2].
«Мұңлымын!»-деп, камықпа,
«Жаяумын!»-деп, тарықпа.
Мұңайма, жігіт, мұңайма,
Мұң таркатар Құдай бар!

Суда жүрген сүңгуір,
Су қадірін не білсін?!
Түзде жүрген дуадақ,
Көл қадірін не білсін?!

Жарлыдан жана байыған,
Жалғыздан өсіп көбейген,
Ел қадірін не білсін?!
Өзі кокайыд, өзі дию, пері,
Өзі долы қатын
Ер қадірін не білсін?!

Тау белгісі тас болар,
Бай белгісі ас болар!
Төренің жаманы-
Толенгітімен қас болар!

Баланың жаманы-
Әкесін өлтіргенмен дос болар.
Құдайдың ең жаман жаратқан адамы
Қатынының ойнасымен дос болар!

Бұзылар елдің белгісі-
Бура тарасы бас болар!

Боларында болып өт,
Боз жорғадай желіп өт,
Болмасынды білген соң,
Болған ердің қосын жек!
Өзін адам болған соң,
Аудара тастап,
Қалай кетсең, олай кет!

Бай болсаң, торғын орамалмен бетін сұрт,
Жарлы болсаң, жаныңменен көтіңді сұрт!

Бай болсаң, жан- бір алтын,
Қанша сыйласаң, сыйлауыңа тұрады.
Жарлы болсаң, жан- бір күдері,
Қанша кинасаң, қинауына тұрады, үзілмейді!

Мырзалық- қонаққа пайда, малға қас,
Батырлық- жолдасқа пайда, жанға қас!
Өтірік сөз- дауға пайда, иманға қас!
Өткір пышақ- қолға пайда, қыңға қас!

Алыс пенен жуықты-
Жортқан біледі.
Ащы менен тұшыны-
Татқан біледі.
Тіріліктің қадірін-
Өліп көрде жатқан біледі.

Денсаулықтың қадірін-
Ауырып, төсек тартқан біледі.
Жан тыныштықтың қадірін
Толғатып, бала тапқан біледі.

Сеңсең тонның қадірін
Сексенге қелген қарт біледі.
Сары атаңның қадірін
Ел қыдырған сарт біледі.

Төс айылдың батқанын
Иесі білмейді, ат біледі.
Ер жігіттің қадірін
Ағайын білмейді, жат біледі.
Кімнің жақсы-жаманын
Жаратушы Хак біледі!

5.5. Төрттағандар

Қаруы ер жігіттің қылыш екен,
Қылыштың үлкен пышақ інісі екен.
Құрбының алған жары жақсы болса,
Төрт елі маңдайының ырысы екен.

Арка, Ойылдың құба жон- ат желгендей,
Бабын тапса, құс болмас ителгідей.
Бойымда аса күшті бір дертім бар,
Бабын қыздар таппаса, кісі өлгендей.

6. Өтірік өлең

Өтірік өлең айттым да, қызға [1] жақтым,
Құмырсқаның асауын [2] қойдай бақтым.
Асауын шегірткенің ұстап мініп,
Тау-таудан тарбаңдатып түлкі қақтым [3].

Бір қоянды міндім де, аспанға ұштым,
Екпініне шыдамай, жерге түстім.
Алты күндей ақ боран соғып еді,
Жалғыз қурай түбіне [4] ас қып іштім.

Дүниеде ауыр екен [5] үрген қарын,
Жалғыз өзім көтердім сонын бәрін.
Атандарға үш төстеп (осы тұстап) артып едім,
Көтере алмай, жығылды, жануарым [6]!

Бұ дүниеде бек ауыр [7] үрген қуық,
Жалғыз өзім көтердім аузын буып.
Қара шіркей шыбынға [8] арба салдым,
Ондай мықты [9] көрмедім өзім туып.

Бір қарсақты жарағың, базар [10] міндім,
Құлағынан берік басың [11] әзер міндім
Екі хамбал (сөмбал) [12] үстіне теңдеп алып,
Қара жолдың үстіне борт-борт желдім.

Базарға барайын деп, бөрсек міндім [13],
Өзім жаяу болған соң, қорқып міндім.
Екі хамбал астыма маға теңдеп,
Қара жолдың үстінде борт-борт желдім.

Торғайдың атым үрікті ку басынан,
Тыпқанының арқан естім шудасынан.
Отыз кісі бір қаншыр ұстап алып [14],
Астау-астау ет жедік ер басынан.

Маса деген бір әділ пақыр [15] екен,
Имансыз соға деген кәпір екен.
Үйіне иеліктің кіріп барсам,
Ас беріп әкесіне жатыр екен.

Түбінен жау қияқтың ердің басы [16],
Көпектей қобелектің жұмыртқасы.
Базардан өзім барып алып келдім,
Қаншырдың шаңырақтай омыртқасы.

Өтірік олең айтсам да, [17] келісі бар
Сары масаның сабалық терісі бар.
Бөгелектің [18] биесін байлаймын деп,
Өрмекшінің ол құлаш желісі бар.

Міндім де иелікті, соға құдым.
Сонаны үш күн, үш түн соға құдым.
Төс етіне сонаның жерік болды.
Тіліне жол (сөз) жеңгемнің бола құдым.

Қол маса қу қолға құт құйынты [19],
Қобелек: «Даулымын!»-деп, жұрт жиынты.
«Ол дауына [20] мен өзім болмаймын!»-деп,
Қолбақа суда жағып, тырбынты.

7. Жарапазан

Жарапазан айта келдім, сіз байларға,
Кім кетін, кім жетпеген бұл айларға?!
Кіресіз сегіз бейін сарайларға
Мұхаммед үмбетіне шағыр рамазан!

Бір көптен он екі айда шағыр рамазан,
Қылыңыз рамазанда жанды құрбан!
Үшбу айда енді бізге Қалам, Құран,
Мұхаммед үмбетіне шағыр рамазан!

Бес парыз мұсылманға миһнат болған,
Ораз, намаз, зекет, қажы,- ол- нұр-иман!
Бұл айда рақмет нұрға дүние толған,
Мұхаммед үмбетіне шағыр рамазан!

Ораз тұт, үшбу айда оқыл құран,
Қараңғы көрде шамын жаңып тұрған,
Наныңыз бұл сөзіме, хақ мұсылман,
Мұхаммед үмбетіне шағыр рамазан!

Бұл айды көрген де бар, көрмеген де,
Білерсіз жан қадірін тергегенде,
Жақсы емес садақаны бермеген де,
Мұхаммед үмбетіне шағыр рамазан!

Бұл айда кешер Алла жазығыңды,
Сыйласаң біздей шақыр ғарібінді!
Садақа, берген қайыр- азығың-ды,
Мұхаммед үмбетіне шағыр рамазан!

Бұл айда берсең нұр-тәңірім шашар,
Бұл айда шайтан лағын қорқып қашар,
Бесігің сегіз жұмақ періште ашар,
Мұхаммед үмбетіне шағыр рамазан!

Әр айда бола бермес бұл рамазан,
Қасиетін оразаның білмес надан,
Ықылас қыл қарсы алыңыз, келсе шамаң,
Мұхаммед үмбетіне шағыр рамазан!

Наныңыз жұмақ, тамұқ-тамам барын,
Тағы бар ғаршы, күрсі, лаухи қалам!
Қожасы дүние, ақырет- Алла тағалам
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

8. Жоқтау өлеңдері

8.1. Бұрынғы жоқтау үлгісі

Алты атасы бай өткен,
Алты атаңға жүк артқан.
Жеті атасы бай өткен,
Жеті атаңға жүк артқан.

Ұяда[1] сұңқар түлеткен,
Қияда сұңқар тілеткен [2].
Алтайы қызыл түлкі артқан [3],
Қиядан барып тіке атқан [4].

Баршаны боздей жырттырған,
Жібекті жүндей тұттырған [5].
Қонақ қонса: «Қон!»-деген,
«Қой семізін сой!»-деген.

Тойға қазан астырған,
Жақсылыққа көзін жеткізген,
Шылаушын (сыйлау шын) салып, ат мінген,
Шыңыраудан алып, су ішкен,
Шынжырлы қауға тақтырған.

Қайыңнан астау шаптырған,
Қапғатып жылқы жаптырған.
Айдарлыға айдатқан,
Тұлымдыға байлатқан [6].

Қалмақтан жылқы қудырған,
Құлынын жолда [7] тудырған.
Жамбасынан [8] отырған,
Саннама [9] жұлдыз батырған!

Бес тақа баршадан тон қылған,
Жеті рудан қол жиған [10].
Әуелде құдай қалаған,

Асылы нұрдан тараған [11],
Ақ сұңкардай түлеген,
Тоятты онын қанған соң,
Алыстан тоят тілеген!

Алыстан дұшпан аттанса [12],
Қар-жанбырдай бораған.
Жақынан дұшпан аттанса,
Қарт бурадай жараған [13].

Барғанда, төре таныған,
Қайтқанда, қара қамаған.
Қарасы мен төресі
Қамап ақыл сұраған.

Тобықтының биі еді
Сексенге келген Кеңгірбай.
Еншін [14] толды параға.
Парадан алған көп мақпал
Өлгенде жайылды қараға [15].

Екі жұртқа жем қылып,
Ғылажын не дүр Аллаға [16]?!
Айдының Алатаудай бар еді,
Қайратың Қаратаудай бар еді.

Көріп пенен қасерге
Сауып тұрған бие едің.
Жетім менен жесірдің
Айттырмай мұнын біледі.

Толарсақтан саз келсе,
Қажымай оған күледі.
Арғын-Найман- Орта жүз
Қылышын жанай жүреді.

Тұғырға қалған сұңкары,
Суытып қойған тұлпары.
Алпыс басты ақ орда,
Ақ сұңкар үйде тұрған-ды,
Күні де түні [17] базарым,
Алладан [18] қайтты назарым!
Бетімнен кетті ажарым!

Хан иеміз кеткенде,
Бір күнде кетті базарым!
Жазды күні болғанда,
Күннің көзі байланған,
Ақ сұңқар ұшып айналған!

8.2. Балғынды жоқтау

Басында қу ағаштың такияң тұр,
Ақ күміс, адыра қалғыр, жарқырап тұр!
Келмесең со барғаннан, жалғызым-ай [1],
Артында қалған анаң аңырап тұр! [2].

Жеткенде жеті жасқа құран бердім,
Молдаға сені оқытқан құнан бердім [3].
Артында апасы жоқ, сіңдісі жоқ,
Қалыңды жалғызыма неге бердің [4]?!

Айтамын, айт дегеннен [5] атым тұсап,
Тұсап қойған жерінде тұрсын жусап,
Келгенде елу беске, сұмырай Бәтен,
Туар ма енді бала Балғынға ұқсап?!

Қарағым, айналайын, қандай еді,
Бауырсақ майға піскен, нандай еді.
Мақтасам өзімді-өзім, болар өлім [6],
Баланың өзі құрбы мандайы еді!

Қарағым, айналайын, ұлы кентім,
Сарғайды санаменен ақша бетім!
Болғанда қыс ортасы, сығыр ойбай,
Бұзылды жалғызыма құрған кентім [7].

Ақ ешкі келіп жатыр лағына (ұлағына),
Сүт берген ақ үрпінен шырағына.
Қосылып, кел екеуміз, зарланайық.,
Алланың түсер ме екен [8] құлағына?!

Тапқаны ақ ешкінің – егіз [9] лақ,
Біреуі лағынын- салпаң құлақ.
Ақ ешкі, көкке қарап, коңезді же,
Табарсың есен болсаң тағы да лақ [10].

Ақ ешкі, сен де мұнды, мен де мұнды,
Жаратты бір жаратқан бесеу (би сау) [11] сұмды.
Ақ ешкі, көкке қарап, көденді же,
Құдайым берер ме екен бізге [12] де ұлды?!

Бойынан Досхананың ел өтеді,
Шапаннан жалаң қабат жел өтеді.
Сығыр-ай, мен зарланбай, кім зарлансын,
Балғынның енді маған айы өтеді!

Досхананың бауыры жалғыз там-ды,
Аямаған бір Құдай жалғызды алды.
Елу беске келгенде, сұмырай Бөтен,
Жалғызынан айырылып, аңырап қалды.

8.3. Болы төренің қарындасы жоқтағаны

Күдері [1] белбеу белімде,
Азалы болдым елімде,
Бопекем жарлық берген соң,
Жүре бердім жөніме.

Бас, бас өлім, бас өлім,
Басынан келген осы өлім.
Жапырағын жалпайтып [2],
Жарды бір [3] алған осы өлім.

Мұхаммед-Құдай достысы [4],
Оны да алған осы өлім.
Қылышынан қан тамған
Ғалыны да [5] алған осы өлім.

Өлімнің інісі- уайым [6],
Бұл істі салған Құдайым.
Қара бір шашым жаяйын,
Жаяйын да, жияйын [7].

Күнәлы [8] бармақ, жез тырнақ,
Күнінде қанға бояйын.
Албыраған акша бет
Сүйегіне таяйын [9].

Асылдык айтып Аллаға,
Күнакар ғасы, болмаған [12].
Адалдығы ғалымдай [13].
Дін сөзіне тоймаған.

Ақылы және[14] данышпан,
Кеудесіне сыймаған.
Мұнарадан қол алған,
Бұхарадан қол алған,
Жалғыз қырдан ніл алған.

Аруақты елдің қосы еді,
Адал нiрдiң досы еді.
Нияз алар мұртынан,
Мұрт деп барар жұртынан,
Қожалар оқыр құранды [15].

Құраннан басқа пайда жоқ,
Ажалдан хайла жоқ.
Сарғайғанмен өлмек жоқ,
Уайымнан өнбек жоқ,
Әсіре қылып жүзіндей,
Қалайы сандық ішіндей,
Алтын діңде алпыс мың.
Қыс [16]қонысын сұрасаң,
Қоянды менен Жыланды,
Өзен аққан бойында
Мекен қылды Нұраны.

Тірісінде көп берді:
«Зекет!»—деп тай мен құнанды[17].
Жесір қатын, жас бала,
Қайырымен жұбанды.

Жайлауға беттеп көшкенде,
Шаңдатып жылқы айдаған [18].
Тайы қысыр қалмаған,
Тайлағы бота салмаған [19].
Сегіз руға мал беріп,
Сексен қысырақ байлаған.

Бетегелі кең тарлау,
Беткейге біткен рандай [20].
«Дүниеден Тәти өтті!»-деп,
«Алтайдан қайрат кетті!»-деп,
Қожалар сызған сиядай
Дұшпанның көңілі тынды ғой[21].

Барсаң, сәлем дегейсің,
Ақжолдың ұғлы Арғынға,
Атпен желі тарттырдым
Кереге бойы шалғынға[22].

Дұғай сәлем дегейсің,
Қошқарбай ұлы Құрамға,
«Қорам орта болды!»- деп,
Қонсыны күндеп қазбасын,
Бір Аллаға жазбасын (иазбасын)!

Ішіп, бір киіп, буласын,
Сүм дүниенің отерің,
Өлшенуменен ойласың!
Мың-миллионы кетсе де,
Төре алдына бармасын [23].

Жұмақтың төрі - он тарау,
Ойнай, күле жүргейсің,
Пейіңгің төрі- бес тарау,
Бейгің болып жүргейсің.

Аллаға ісің ақ болса,
Ақ сарайға кіргейсің!
Нұрдың қызын сүйгейсің,
Торкадан койлек кигейсің!
Шараба тұнұр шәрбатын,
Сусыныңа ішкейсің [24]!

Иә, Мұхаммед, колдағай,
Қоп иад еткен үмбетін [25]!
Қоп тілеуі көл болғай,
Қопсінген де дәулетін,
Аян болсын әуретің!

Парша менен мәулімді,
Боз, бояктай жұмсаған,
Жорға менен жүйрікті,
Тай, құнандай жұмсаған.

Қожалардың айтқаны,
О дүниенің сөзі еді,
Ақ кіреуке сыймаған
Аяғы бір туған жоталы,
Жарастықты мырза еді [26]!
Алладан бұйрық келген сон,
Бұ дүниені қиғаны!

[Шаңырағын идірген,
Шынар деген ағаштан,
Мал байлығы бір асты
Біткен қазақ алаштан.

Бетіне жан келмеген,
Майқыменен таласқан,
Үш Мейрамның ұлында:
Қуандық пен Сүйіндік,
Жан жоқ бұған таласқан.
Ексе де елге, бітер ме
Мырзада мұндай жарасқан [27]?!
Бесінде мектеп оқыған,
Алғысында ақыл тоқыған,
Жетісіне шыққанда,
Жетпіс пірден сөз сұрап,
Құдықтай көзін шоқыған [28].
Сегізіне келгенде,
Сүйіндікке бас болған,
Аққан сендей толқыған!

Тоғызына келгенде,
Туған айдай балқыған.
Енді он жасқа[29] шыққанда,
Дәулеті қолдай шалқыған.
Он біріне шыққанда,
Ардағы асты халқынан,

Он екіге шыққанда,
Құр қайтпады нарқынан.

Жиырмадан өткен соң,
Енді отызға жеткен соң,
Салиқалы би болды,
Жесір менен жетімге,
Тігіп бір қойған үй болды.

Жетім менен жесірдің,
Болып өтті азығы,
Аз ғана ауыл Сүйіндік,
Аз күн болды қазығы.

Өз бауырым деп жан тартпай,
Тіл жаздырып, дат айтпай,
Өділдікке салғанда,
Еш [30] бар ма еді жазығы?!

Ат басына соқтырып,
Ақы айтпаған дуа [ғып],
Аузына күпір көп түспей,
Алласын күткен мұнайыш [31]!

Сексен үшке келтірмей,
Ажал берді Құдайы.
Өткен іске салауат,
Артының қайырын [32] сұрайық!

Самарқанда сайлатты,
Сары алтыннан түймесін.
Хазірет те соқтырды,
Ақыретте күймесін.

Аруақ ата қалаумен,
Аруақты баба жебесін!
Жауаптамаң жар болып,
Ініне шайған мінбесін [32].
Ғалам білген Тәгиді
Жоктаусыз қалды демесін!

8.5. Бір әйелдің ботасын жоқтағаны

Ертеде бір қатын[ның] бой жеткен қызы болыпты. Екі ботасы бір інгенге тел болыпты. Үйіне бір қонақ қонып: «Қырықтың бірі- қыдыр!»- деп, тойызып, сыйлап салыпты. Таң сәрінен қатын түрегелсе (тұра келсе), екі ботаны ит-күс тып-тыпыл қылып кетіпті. Түйе боздап, азынап тұр дейді. Сонда қатын екі бүйірін таянып, отыра қалып, дауыс қылып ботасын жоқтағаны:

Боз иттен боздап тұр-ау ботасына,
«Қонағым қыдыр болған»- жатасын ба?
Қыдыр болған кісіге қыдыр-дағы
Мен сиейін қонақтың батасына!

Екі ботам бар еді қауыны май,
Қара малдан аз еді-ау сауыным-ай!
«Кешкі қонақ қыдыр!» деп, жұрт айтады,
Енді қонақ жолатқан ауылыма-ай!

Бейк алды кара су, балдыры бар,
Балдырына атыңды шалдырып ал.
Айдап келген ботамды байлап салмай,
Ерке қарым, ұйқыңды кандырып ал!

Екі ботам бар еді, бота-ак еді,
Қонғам жерім ботаға от-ак еді.
Айдап келген ботамды байлап салмай,
Ерке қардың ізілегені қол-ак еді.

8.6. Қалмақ Сарыарқадан ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны

Сорқара, Сортың бар ма?
Сорелен жайған етін бар ма?
Көнек, Толағайың бар ма?
Көнекте тұрған қымызын бар ма ?!—

деп ұрсады екен. Сорқара, Сорты- Сарысу мен Нұранын аралығында «Құланотдес», «Үшкөк»- дейтұғын өзендер бар. Сол маңдағы жер аттары. Көнек Толағай- Сарысу бойында[ғы] тобелердің аттары. Өзге жерден малының сүті мен еті күшті, қуатты болады. Аятай, Қаршықтың қазығы, Тінәлі, Токтамбет деген- халықтың жайлау, қыстауы.

8.7. Қалмақтың Сарыарқаны жоқтап жылаған зары

Қайран да, қайран, қайран тау,
Тыопп еді пайдан тау [1].
Пайдасының белгісі-
Үйімде тұрған үлгісі,
Үлгісінің өрнегі:
Шаңырағым, уығым,
Үйде бақан, сырығым [2].
Ат ұстайтын құрығым,
Қазаныма қақпағым,
Желі бір қағар тоқпағым,
Арбама арые білігім,
Ел қыстауға қонғанда,
Сныр бір жағар шілігім,
Ат жүре алмас аралдым
Ішінде бұғы, маралдым!
Бұғы да, марал жатқан жер,
Мергендер таңдап атқан жер,
Мерекеге батқан жер,
Артығын алып сағқан жер!

Үш атамыз өткен тау,
Үш мың қара біткен тау [3],
Өкем күйеу болған тау,
Шешем келін болған тау [4].

Ақ бүркеншік салынып,
Ала берен киген тау,
Ит жүгіртін, құе салын [5],
Өзіме теңдік тиген тау!

Мұнарланып артымда
Қала бердің көрініп,
Ілгері қарай аяғым
Бір баспады-ау ерініп!
Көңіл еріп, жас келін,
Кетті-ау оңім өзгеріп!

Бай тобетім маңкылдап,
Даусы қудай саңкылдап,
Байсал тауып үрген тау [6].

Балалы қаздай байпандап [7],
Бәйбіше дәурен сүйген тау.

Дуадақтай тонқаңдап,
Тоқалдар дәурен сүрген тау.
Кетейін деп кетпедім,
Төңірегін толған жау [8].

Шабынды (Сабынды), копа, қамысым[9],
Тамам жұртқа танысым,
Мына да көрген зорлықтан
Қалады-ау есіл қонысым!

Боранда малым ықпаған,
Үйімді дауыл жықпаған.
Шағыр бір жусан, изендім,
Сеңен кетіп күйзелдім.

Байлаулы атқа пішенім,
Матаулы атқа кісенім.
Ат арқандар қазығым,
Балаларға азығым!

Кетейін деп, кетпедім,
Ойда-орыс, қырда қазақтан
Тынышым бір кетті-ау жазығың!
Қожыр, қожыр тастарым [10],
Сен есіме түскенде,
Көзімнен ақты-ау жастарым!

Ащының бойы ай татыр,
Балауса шебін бал татыр [11],
Балдырғанын май татыр.
Ақтылы қой айдаттыр,
Алалы жылқы жусаттыр!

Шыбышым лақ салмаған,
Тоқтым бір қысыр қалмаған.
Үш ай тоқсан сокса да [12],
Малым жұтап қалмаған,
Жеміні сыздап маңыраған,
Төлі шулап жамыраған.

Он екі қазылық, ой, Түндік,
Маңырап жатқан қой- Түндік!
Есіл-Нұра- екі су [13]-
Еңкейіп онан бетін жу.

Бірін- шекер, бірін- бал,
Қайбірінді айтайын?!
Бетеге, коде, жауылша-
Шулап тұрған бәрің мал.

Кеуір келді-ау қиқулап,
«Аш құлақтан тыныш құлақ!»-
Кете бердім зар жылап,
Көбейген соң күнде шу.

Қарқаралы, Қазылық[14],
Жатушы едің жазылып!
Жазғытұры көшкенде,
Қалушы едің, кара жол,
Қабырғадан қазылып.

Күзгітұрым қонғанда [15],
Төрт түлік мал баурайда,
Жатушы еді жай тауып,
Құлашын керіп жазылып.

Егізімнің сыңары [16]
Бірін сойсам, той болған.
Қалған бірі жетіліп,
Келер жылы өзіндей
Ыныранып семіз қой болған.

Сойғанымның терісі
Илей білген шеберге
Бір өзі бір бой болған.
Илей білмес жаманға
Ел қыдырып кеткенде,
Көк ала шолақ иттерге
Көкпары болып тартылып,
Зор мереке той болған.

Біз барармыз, барармыз[17],
Барып қайда оңармыз?!

Барсақ, зылап тартармыз!
 Сөңдей жерді жалғанда,
 Ізден қайдан табармыз?!
 Егін де жайын білмесек.
 Арып, шаршап, талармыз!
 Тарының сөгіп жалармыз,
 Шошпек терің, шош жиып,
 Ашпан оліп қалармыз!

9. Қазақ мақал-мәтелдері

(алфавит реті бойынша)

1. Абылайдың асында жорғаламағанда,
 Ағаның басында жорғалаймысың?!
2. Абылайдан басқа төре- не еңбегі,
 Түлкі алмайтын жаман бүркіт - ат еңбегі.
3. Аға олсе, жеңі е мұра.
4. Ағайын арасынан (аразынан) ақсайды,
 Ат тұрасынан ақсайды.
5. Ағайын бар болсаң, көре алмайды.
 Жоқ болсаң, бере алмайды.
6. Ағайында қадірм жоқ, бетімді көреді.
 Қатында қадірм жоқ, етімді көреді.
7. Ағайынның аяғы болса да,
 Бездері болмайды.
8. Ағам- алғашта,
 Жеңгем- жегенше.
9. Адал бидің елін дау араламайды.
10. Адам аласы- ішінде,
 Мал аласы-сыртында.
11. Адам баласы-Аяланың добы.
12. Адам болар жігітін-
 Етек-жеңі кең келер.
 Қошқар болар қозының-
 Маңдай алды дөң келер.
13. Адам жүрген жерде аруак жүзеді.
14. Адам көркі- шүберек,
 Ағаш көркі- жапырақ.

15. Адам құлақтан семіреді,
Хайуан тамақтан семіреді.
16. Адам сөйлескенше,
Жылқы кісінескенше.
17. Адам сөйлесіп танысады,
Хайуан піскесіп танысады.
18. Адам тілі тас жарар,
Тас жармаса, бас жарар.
19. Адам тілінен ұсталады,
Ат тезегінен ұсталады.
20. Адамзатты сөз бұзады,
Тау мен тасты жел бұзады.
21. Аласканның айыбы жоқ,
Айналып үйірін ташқан соң.
22. Аласканның алды жөн көрінеді.
23. Аласканның алды- жөн, арты- соқпақ.
24. Адым жерде- олжа бар,
Адым жерде- нәле бар.
25. Аз-аздан үйреніп, дана болады,
Тамшыдан жиылып, дария болады.
26. Аз ғана елге жасауыл болма,
Аз ғана асқа бөгеуіл болма.
27. Ай-айдың оты басқа.
28. Айғайласып келгенде, дау озады,
Аллалап зікір салғанда, қожә озады.
29. Айғыр үнді келсін,
Қошқар жүнді келсін.
30. Айдаһар-аық, сүттеп-ақ.
Күннен- жарық, судан- тұнық.
31. Айдың бір беті қараңғы болса,
Бір беті- жарық.
32. Айналдырған ауру алмай қоймас.
33. Айран ішкен құтылады,
Шелек жалаған тұтылады.
34. Айт дегенде, иг жүгіреді,
Итгін [сонынан]қызыр жүгіреді.
35. Айтуды достың малы бар.
36. Айының құйысқандай болсын,
Алашың туысқандай болсын.

37. Ақ болса да ант ішсе, айрандай жұғады.
38. Ақ деген құлда бір шағым ку бар.
39. «Ақ» дегені- алғыс,
«Қара» дегені- қарғыс.
40. Ақ жалау барда-
Малым бар деме,
Өзірейіл барда-
Жаным бар деме!
41. Ақ қот, қара қот-
Суға түскенде, мәлім болады.
42. Ақ қоянның қалжасын
Адам жесе, тоймасын.
43. Ақ теріні қара теріге айырбастаған.
44. Ақ үнның наны-
Ақ түйенің шабысына ніседі.
45. Аққа-қара жоқ,
Қараға- шара жоқ,
Көріге- дауа жоқ.
46. Аққан суға да бір тосу.
47. Ақку құсқа оқ тисе,
Қанатын суға тигізбес.
Қас төренін белгісі-
Қарашыға сырын білдірмес.
48. Ақпа құлаққа айтсаң,
Ағып кетеді.
Ұқпа (Құйма) құлаққа айтсаң,
Құйып алады.
49. Ақпейілдің аты арын, тоны тозбайды.
50. Ақсақ қой жатып семіреді,
Ақсақ ит жатып үреді.
51. Ақсақ қой түстен кейін маңырайды.
52. Ақыл- білім азығы,
Білім- ырыс қазығы.
53. Ақыл жастан шығады,
Асыл тастан шығады.
54. Ақыл жас ұланнан шығады,
Жүйрік тай-құнаннан шығады.
55. Ақыл- малда.
Көрік- көмейде.

56. Ақысыз бас- аяқтың әлегі.
57. Ақылы жоқ,
Бос белбеу ұрыншақ еді.
58. Ақылы жоқтың- жақыны жоқ.
59. Ақымақ достан- ақылы дұшпан артық.
60. Ақымаққа- тоқпақ,
Аюға намаз үйреткен- таяқ.
61. Ақымақтың тізгіні-
Құлағында болады.
Ақылының тізгіні-
Кеудесінде болады.
62. Ақын жігіт той бастар,
Батыр жігіт қол бастар.
Шеген жігіт дау бастар.
63. Ала қарғада аласың болсын.
64. Ала қойды бөле қырыққан- жүнге жарымайды.
65. Ала мал ала келер.
66. Алғыс түбі- ақ май,
Қарғыс түбі- кара қан.
67. Алды-алдына би болсаң,
Алатауға сыймассың.
Бас-басына би болсаң,
Балқан тауға сыймассың!
68. Алдыңғы арба қайда жүрсе,
Соңғы арба сол ізбен жүреді.
69. Алданың шайтанынан адамның шайтаны күшті.
70. Алма алмадан реңк алады.
71. Алшыс жыл атан болғанша,
Алты күн бура бөл.
72. Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.
73. Алтын көрсе, періште жолдан шығыпты.
74. Алтынды ала білген бөле біледі.
75. «Алын-алыңмен»- алты сарт аптан өліпті.
«Қошқардікі түседі»- деп, қасқыр аптан өліпті.
76. Алып- алты, жең-жеті болмайды.
77. Алыс та, атыңды жық,
Аясаң, қоя бер.
78. Алыстағы дұшпаннан

- Аңдып жүрген дос жаман,
79. Алыстан арбалағанша,
Жақыннан дорбала.
80. Аман-айтуға,
Есен-естуге,
Семіз-коруге.
81. Ана көрген- тон пішеді,
Ата көрген- оқ жонады.
82. Анасын көр де, қызын ал,
Аяғын көр де, асын іш.
83. Аңт-аумай, ат жүгірмейді.
84. Аңдамай сөйлеген-
Ауырмай өледі.
85. Аңдысқан ауыл болмайды,
Есептескен дос болмайды.
86. Аңқау елге- арамза молда.
87. Апы кіріп, күн шығып.
88. Апырып, жапырып,
Бір тауды бір тауға соғып.
89. Арамзаның күйрығы- бір-ақ тұтам.
90. Арамсыз адал болмайды,
Жамансыз жақсы болмайды.
91. Арзан би ғылыгсыз болмайды,
Кымбат би хикметсіз болмайды.
92. Арқадағы Абылайдай бол,
Бұхарадағы Даниярдай бол.
93. Арқанның ұзыны,
Сөздің қысқасы жақсы.
94. Арқасынан аяз қысқандай,
Боранның масағы тигендей.
95. Арлы арына караса,
Арсыз жеңдім дейді.
96. Арпа, бидай ас екен,
Алтын, күміс тас екен.
97. Арпаны асқа санама,
Боғынды көбейтеді.
Жаманды еске санама,
Тобынды көбейтеді.
98. Артқы аттың жеткенін

- Алдыңғы ат білмейді.
99. Аруак қанға тояды.
100. Аруана-нардан туады,
Қас бұзақы- қардан туады.
101. Ас- адамның арқауы.
102. Ас- аттынікі,
Той- тондынікі.
103. Аса пайда- пайда етпес,
Пайда етсе де, бай жетпес.
104. Асапай жатып: «Құндық!»- дейді.
105. Асқа тәлім- мешкей,
Көтке тәлім-ойнасшы.
106. Асты қорлама, күстғырар,
Ерді қорлама, тыштырар.
107. Астың аласы- Құдайдың пәлесі.
108. Астың жақсысы да- айран,
Жамалы да- айран .
109. Асығып басқан-
Шайтанның ізін басады.
Аңдан басқан-
Қызырдың ізін басады.
110. Асық ойнаған азар,
Доп ойнаған тозар.
Кой бағып, көтен жеген озар!
111. Асық ойнаған- ақтық,
Доп ойнаған- тоқтық,
Бөрінен кой бағып, көтен жеген- боктық.
112. Асыққан- -қалар ұятқа.
113. Асыққан- шайтан ісі,
Сабырлық- Құдай ісі.
114. Ат айналып, қазығын табады,
Діпірмен айналып шүмегін табады.
115. Ат арыса, тулак.
Ер арыса, аруак.
116. Ат аунаған жерде түк қалады
117. Ат баспайын деген жерін үш басады.
Ер кормейін деген жерін үш көреді.
118. Ат бауырынан қан өтсе,
Кітпеснайды туысқан.

119. Ат-бисден,
Алып анадан туады.
120. Ат болар тай- саякка үйір,
Адам болар бала- қонакқа үйір.
121. Ат- ердің қанаты.
122. Ат-ерінді,
Ер мұрынды келеді.
123. Ат иесі алдына мінеді.
124. Ат пен есектің ақыры бір болса, мінездес болады.
125. Ата алмаған атынан көреді,
Қайтып келіп, қатынынан көреді.
126. Атадан алтау тусан, бір жалғыздық.
127. Атадан бала астым десе,
Баптан (бастан) төмен туады.
128. Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.
Ата жолын кумаса,
Бәрінен де жоғы игі!
129. Аталастың аты озғанша,
Ауылдастың тайы озсын.
130. Аталасым, атқа мін,
Атасы басқа, аттан түс.
131. Аталы ұлдың кісесі басқа,
Биелі ұлдың бокшасы басқа.
132. Атаның жаман ұлы- малға ортақ.
Әзірейіл - жанға ортақ.
133. Атаң да болса, бір жолдас,
Қатынын да болса, бір ойнас.
134. Атаң өлсе, қойылар,
Атан өлсе сойылар.
135. Атаң өлсе, өлсін,
Атаңды корген олмесін.
136. Аттан жығылғанды пері аңиды,
Далада қалғанды бөрі аңиды.
137. Аттан жығылсын, жау өлсін.
138. Аттыға-жол,
Ауыздыға сөз бермейді.
139. Аты аталмаған жігіттен-
Аты шыққан қу артық.

140. Атын жемқор болса, берді Құдай,
Қатының жемқор болса, ұрды Құдай.
141. Аударыспақ ойнаса,
Аздың көті қылпылдайды.
«Тақия алыспақ»- ойнаса,
Таздың көті қылпылдайды.
Жұрт ду котеріле шаба жөнелгенде,
Туысы жалғыздың- үйде отырған
Әке-шешесінің көті қылпылдайды.
«Күйеу ұрын келеді»- дегенде,
Қыздың көті қылпылдайды.
142. Аузынан ақ ит кіріп,
Кара ит шығып.
143. Ауру- астан,
Дау- қарындастан.
144. Ауру батпандап кіріп,
Мысқылдан шығады.
145. Ауру елегенге түстенеді,
Қорғаштанғанға қонады.
146. Ауру емес, жын емес,
Мінезді қалай бағамыз?
147. Ауру кісі күлкі сүймейді,
Ит жүйрігін түлкі сүймейді.
148. Ауру кісі –тырысқақ,
Аш кісі—ұрысқақ.
149. Ауру қалса да,
Әдет қалмайды.
150. Ауруды елемеген өледі.
151. Ауыздан шыққан сөз- орнына қайта сыймайды.
Наһан шыққан -жеріне қайта сыймайды.
152. Ауыздан шыққан түкірік-
Қайта жұтса, мәкүріп.
153. Ауылдағы молданың ауызы сасық.
154. Ауырып жазылған жан олжа,
Жоғалып табылған мал олжа.
155. Аш атасын танымас.
156. Аш атым- тоқ атым,
Тоқ атым- жок атым.
157. Аш бала тоқ баламен ойнамайды,

- Қапша сыласаң, көнеді,
Жарлы болсаң, жан- бір күдері;
Қапша қинасаң, қинауына [тозеді].
196. Бай болсаң,
Торғын орамалмен бетінді сүрт.
Жарлы болсаң,
Жанылыменен көтінді сүрт.
197. Бай- бір жұттық,
Батыр- бір оқтық.
198. Бай төсегі- темір кіс,
Кедей төсегі-қара кіс.
199. Бай төсегі- темір пейіш,
Кедей төсегі- қара кебіс.
200. Байдың асын байұс қызғанады.
201. Байдың малы- ардақты,
Кедейдің жаны (баласы)- ардақты.
202. Байлық -мұрат емес,
Жоқтық -ұят емес.
203. Байсалды айғырдың үйірін ат жақтайды.
204. Байтал шауып, бәйге алмас.
205. Бақа сисе, көлге сеп.
206. Бақ-бақ еткен текені
Қар жауғанда, көрерміз.
Батырсынған жігітті
Жау келгенде, көрерміз!
207. Бақпаса, мал кетеді,
Қарамаса, қатын кетеді.
208. Бақсыны көрсе,
Аурудың дерті қозады.
Ұстаны көрсе,
Айылбас тозады.
Елді көрсе,
Ит озады.
209. Бақыр қазан- баршаның камы.
210. Баланы- жастан,
Қатынды – бастан.
211. Баланың жеңінің ұшын жамаса,
Қарыс- бойы оседі.
212. Баланың істегені білінбес,

- Тайдың мінілгені білінбес.
213. Балаң жаман болса,
Дәрменің кетер.
Қатының жаман болса,
Арманың кетер.
Қапа-қасіретпенен заманың кетер!
214. Балапан басына,
Тұрымтай тұсына.
215. Балдан тамады,
Бардан жұғады.
216. Балдыздікі- балдан тәтті,
Дәмін татсаң, жалдан тәтті.
217. Балта көтергенше,
Доңбек жай табады.
218. Балтамен шапқандай мін тұрып,
Пышақпен жонатынды көреді.
219. Балтаның сабы- ұзымынан,
Жасықтың- көбінен-
Ақылдың азы жақсы.
220. Балуанға оң- терісі бірдей.
221. Балық жеген бағыспайды,
Жан-жағына қағыспайды.
222. Балық жүні жылмағай,
Ұстаған көңілі тынбағай.
223. Бар ағайын пәтуада болмас,
Жоқ ағайын сатуда болмас.
224. Бар-барын бермейді,
Жоқ- қарап тұрмайды.
225. Бар- қасына бар-дағы,
Байымасаң, маған кел.
Жоқ- қасына бар-дағы,
Жоғалмасаң, маған кел!
226. Бар мақтанса, табылады,
Жоқ мақтанса, шабылады.
227. Бар- шабылмас,
Жоқ- табылмас.
228. Барар жерін- Балқан тау,
О да біздің көрген тау.
229. Бардан- найла,

Жоқтан залал.

230. Бардың ісі- пәрменмен,
Жоқтың ісі- дәрменмен.
231. Барымен- базар ,
Жоқты қайдан қазар?!
232. Бас ауырса, жан қорқар.
233. Бас –басыңа би болсаң,
Мат ар [Қара] тауға сыймассың!
Алды-алдыңа би болсаң,
Алатауға сыймассың!
234. Басқа келген пәледен,
Бастан құлақ садақа.
235. Басқа пәле неден?
-Басқа пәле- тілден!
236. Басы- барымта,
Басқасы- сырымта.
237. Басы қараның байы көп,
Басына пайдасы жоқ,
Бөдененің үйі жоқ:
Қайда барса, бытпылдық.
238. Басынан кіріп,
Аяғынан шығып.
239. Басыңды кім сыйласа,
Машайығың- сол!
240. Баталы құл- арымас,
Батасыз құл- жарымас.
241. Батаменен ер көгереді,
Жаңбырменен жер көгереді.
242. Батыр- аңғырт,
Бай- салғырт.
243. Батыр-аңқау,
Бай-салқау.
244. Батыр-бір оқтық,
Бай-бір борандық.
245. Батыр деген- бір-ақ ат,
Би деген – ақ шаригат.
246. Батыр өлгенін білмейді,
Жомарт бергенін білмейді.
247. Батырдан да жолды игі.

248. Батырлық- жолдасқа пайда, жанға қас,
Мырзалық – қонаққа пайда, малға қас.
Өткір пышақ- қолға пайда, қынға қас,
Өткір сөз-дауға пайда, жанға қас.
249. Бауыр болмай, тәуір болмас,
Ру болмай, бұру болмас,
Сәуір болмай, жауыр болмас.
250. Бәйбіше –Құдай бұйрығы,
Тоқал- иттің құйрығы.
251. Бәрі- таздың салдары.
252. Бейнет түбі- рақат.
253. Бейшараның асын: «Бисмилла»- тауысады,
Аз ас болса, бисмилла көтін қысады.
254. Белден шалғын- береке.
255. Береген қолым-алаған.
256. Берген аста- береке бар,
Бермеген аста- біте бар.

Мәшһүр-Жүсіп ескертуі: «Береке»- Құдайдың [бір] аты, «Біте»- шайтанның аты.

257. Берген- биге жарыған,
Бермеген- кімге жарыған?!
258. Берген перде бұзады.
259. Берейін деген құлына-
Айдап салар [ілінсе].
Бермейін деген құлына-
Ізі де табылмас, бүлінсе!
260. Бермесе де, бай жақсы,
Жемесе де, май жақсы.
261. Берсең, аласың,
Ексең, орасың!
262. Бесті айғырдың бетінен сақта!
263. Би қылмасаң, би қылма,
Би түсетін үйі қыл.
264. Биді би десең, күледі,
Құлды құл десең, өледі.
265. Бидің үйі- құр даурық,
Ұстаның үйі- құр: «шық-шық!»
266. Болар ұлан боғынан.
267. Болат пышақ қап түбінде жатпайды.

268. Боранды күні ит пен бала құтырады.
269. Бөрі арығын білдірмейді,
Итке жүнін қампайтар.
270. «Бөрі- қарғайса да, бір қойлық болады!»- деген.
271. Бурыл атта бұғау бар,
Оны кесер егеу бар.
272. Бұзылар елдің белгісі-
Бура -карасы бас болар.
273. Бұқаны малым бар деме,
Диуананы жаным бар деме.
274. Бұл дүниеде үш кісіден ыхтыраз:
Бірі-ақсақ, бірі-соқыр, бірі- таз.
275. Бұл не қылған батпан құйрық,
Тегіннен тегін жатқан құйрық?!
276. Бұлттан шыққан күн ыстық,
Күннен туған ұл ыстық.
277. Бұлтты күні- күн таяқ жейді.
278. Бұралқы ит үнімен жағады,
Бұйра қозы жүнімен жағады.
279. Бұралқының пұлы жоқ.,
Бұзылған шаһардың сәні (сыны) жоқ.
280. Бұрынғының қойы маңыраушы еді,
Ендігінің қойы ауызын ашады.
281. Бұтаны қорғалаған торғайдын жаны қалады.
282. Бүлінгеннен бүлдіргі алма.
283. Бүркіт алсаң,
Көрінген қызылға талпынып, бармайтынын ал,
Қатын алсаң,
Көшкенде, жұртыңда қалмайтұғынды ал!
284. Білген- білгенін істер,
Білмеген- бармағын тістер.
285. Білмес-Құдайды білмес,
Көрмес- түйені көрмес.
286. Білім- ер азығы.
Ер-ел азығы.
287. Білімді мыңды жығады,
Білекті бірді жығады.
288. Бір ауылда- бір үй аш болса,
Бар ауылды аш қылады.

- Бір ауыл аш болса,
Бар елді аш қылады.
289. Бір байдың жұртына екі тышқан таласады.
290. Бір бала әкеден өте туады,
Бір бала әкеге жете туады.
Бір бала көтінен кете туады.
291. Бір баласы бардың-
Шығар-тықпас жаны бар.
Екі баласы бардың-
Өкпе, бауыр, жалы бар.
Үш баласы бардың-
Бұхарада бұты бар,
Хорсанда қолы бар.
292. Бір жатқан есектің ен малы.
293. Бір жоқты бір жоқ табады.
294. Бір жол бар- алыс,
Алыс та болса, жақын.
Бір жол бар- жақын,
Жақын да болса, алыс.
295. Бір кедейге бір кедей өш келеді.
296. Бір көрген- біліс,
Екі көрген- таныс.
297. Бір күн дәм татқанға-
Қырық күн сәлем!
298. Бір күн қарыны ашқаннан-
Қырық күн ақыл сұрама.
299. Бір күн туыппын,
Бір күн өліппін.
300. Бір кісі мың кісіге олжа салады.
301. Бір кісінің ішіне бір-ақ аяқ ас сыяды.
302. Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді.
303. Бір қыдыр бар: құт -қыдыр,
Бір қыдыр бар:- жұт-қыдыр,
Бір қыдыр бар: бүт- қыдыр.
304. Бір қызымнан- бір қызым нәм сорақы.
305. Бір мал пайда келтірер,
Бір мал залал келтірер,
Залал келтірген мал-
Иесін өлтірер!

306. Бір өлімнен құтылу жоқ.
307. Бір сөзді айтсаң,
Бір сөз еске түседі.
308. Бір тай бие болмайды,
Екі тай түйе болмайды.
309. Бір тары- ботқа болмас,
Ботқа болғанмен,
Жұртқа ас болмас.
310. Бір шайнасаң, май шайна,
Шылқылдасын аузыңда.
Қатын алсаң, семіз ал,
Былқылдасын қойнында.
311. Бірге тумак болса да,
Бірге жүрмек жоқ.
312. Бірді беріп, мынды алсаң,
Бір байырғыдай болмайды.
313. Бірдің шарапаты- мыңға тиеді,
Бірдің кесапаты- мыңға тиеді.
314. Біреу «қырық жеті» - беріп,
Қатын айттырады.
Біреу үйде жатып:
«[Қатын] менікі!» - дейді.
315. Біреу өлмей, біреу күн көрмейді.
316. Біреуге- пышақ,
Екеуге-таяқ.
317. Бітісі жаман қамысты-
Су ішінде өрт алады.
Жетесі жаман жігітті
Ажалдан бұрын дерт алады.
318. Ғалымның хаты өлмейді,
Жақсының аты өлмейді.
319. Дадан тиген,
Диірменнен өткен.
320. Дадан- ілік,
Тойдан- жілік.
321. Дадуды елемеген- төлейді,
Ауруды елемеген- өледі.
322. Дәм айдаса, қалма,
Адам айдаса, барма.

323. Дәм- ғанибет,
Дидар- ғанибат.
324. Дәметпеген- астан құр қалады,
Ұялған- көттен құр қалады.
325. Дәрігердің дәрігері-
Дертке дерт қоспаған.
326. Долы қатын- жылауық,
Сүтсіз сиыр -мөңіреуік,
Ақсыз төлдеген қой- жамырауық.
327. Дос- басқа, дұшпан аяққа қарайды.
328. Дос болып, ауру болғанша,
Сауда қылып, сау бол!
329. Дос жылатып айтады,
Дұшпан күлдіріп айтады.
330. Досын бергеннің тұсына (түсіне) қарама!
331. Досын да, дұшпанын да ер болсын.
332. Дуамен ер көгереді,
Жанбырмен жер көгереді.
333. Дұшпаннан түк тартса да, пайда.
334. Дүние бір күн бетін көрсетеді,
Бір күн көтін көрсетеді.
335. Дүниеде бір көзі бар, бір көзі жоқтан сақтан,
Бір қолы бар, бір қолы жоқтан сақтан,
Бір аяғы бар, бір аяғы жоқтан сақтан!

Мәшһүр-Жүсіп ескертуі: «Егер бұлар бүтін тұрғанда, дүниені бұлдірер еді. Құдай-Тәбарік уа тағала пенделерінің сырын әбден біліп жаратқан. Олар- ды бүтін қылмай, жарты қылғандығы- басқа пенделерін аяғаны, жаны ашығандығы. Және бұлар бүтін жаратылғандарға сыбағасын жеткізбейді.»

336. Дүниеде тас табылар,
Қымбатлы бас болмас.
337. Дүниені жиган- жемейді,
Бұйырған жейді.
338. Ексең егін, ішерсің тегін.
339. Екі аяқ қымыздың-
Бір аяқ желігі болады.
340. Екі аяқтыда- бажа (құрбы) тату,
Төрт аяқтыда- бота тату.
341. Екі даугер ауыл болмас,

- Қас төреде бауыр болмас.
342. Екі жабысқақ, бір сылтау.
343. Екі жақсы дос болмайды,
Дос болса, түбі дос болмайды.
344. Екі жақсы ерікпес,
Екі жаман бірікпес.
345. Екі жақсыдан бір жаман туса,
Жыннан пайда болады,
Екі жаманнан бір жақсы туса,
Нұрдан пайда болады.
346. Екі кемеңің құйрығын ұстаған суға кетеді.
347. Екі кісінің тақсыры-
Бір кісіні діннен шығарады.
348. Екі қарадан күлкі туады,
Екі сарыдан үкі туады,
Бір ақ, бір қарадан тұлкі туады.
349. Екі қатын алғанның- дауы үйінде,
Жаман қатын алғанның – жауы үйінде.
350. Екі қырағыдан суқараңғы туады.
351. Екі нардың арасында шыбын өледі.
352. Екі өлмек жоқ.
353. Екі сұңқар таласса,
Құзғын, қарғаға жем түседі.
354. Екі горының өзгелігі жоқ.
355. Екі шоқып, бір қара.
356. Ел алмаған- елу жылы жатады.
357. Ел даусыз болмайды,
Тау құрсыз болмайды.
358. Ел жиіде- кедей тоқ.
359. «Ел көшті, жау жетті!»- деп.
360. Ел қонбай, ит тынбайды.
361. Ел- тозығы жетер- сөзден азар.
Ер- тозығы жетер- көзден азар.
362. Ел- ұрысыз,
Тау бөрісіз болмайды.
363. Елден кетсе де, ерден кетпейді.
364. Елдің жайлауында,
Биенің байлауында.
365. Елу жылда- ел жана,

- Жүз жылда- қазан жаңа.
366. Елуде- елес,
Қырықта- қылау.
367. Елін қосқандай болсын,
Алапың туысқандай болсын.
368. Енді соқыр көрінсе,
Жоламайың қасына.
369. Ем ташпаған- тұз жалайды.
370. Еменнің иілгені- сынғаны.
371. Еңбек қылсаң, емерсің.
373. Еңбектіңе қара жер ойылады.
373. Еңкейгенге- еңкей:
Әкеңнен қалған құл емес.
Шалқайғанға шалқай:
Пайғамбардың ұлы емес.
374. Еп-сиптен-себен (сәбап)
Балшықтан- мұрат.
375. Ер дұшпансыз болмайды,
Есек тұсаусыз болмайды.
376. Ер - егіз,
Еңбекте- жалғыз.
377. Ер екеніңді білейін,
Ер өлтірші, көрейін.
378. Ер есектей тасиды,
Қатын қаздай асайды.
379. Ер жігіттің екі сөйлегені- өлгені,
380. Ер игісі- қос табар.
381. Ер қартайса, көзден азар,
Көп отырған жерден азар.
382. Ер толқыса, ел сүйеу болады,
Су толқыса, жар сүйеу болады.
Халық толқыса, хан сүйеу болады,
Хан толқыса, кім сүйеу болады?!
383. Ер- туған жеріне,
Ит- тойған жеріне.
384. Ергежейлінің елуі жиылып, ешкі жыға алмайды.
385. Ерден- ердің қауіп бар.
386. Ерді-Құдай,
Етікті нәл сақтайды.

387. Ерді намыс өлтіреді,
Қоянды камыс өлтіреді.
388. Ердің атын қатын шығарады,
Қатынның атын отын шығарады.
389. Ердің ерлігін білмеген-
Құдайдың «Бірлігін!»- білмейді.
390. Ердің құны- есебін тапқан сабазға екі-ақ ауыз сөз.
391. Ердің үш жұрты болады.
392. Еркек семіз болса, елдің құты,
Қатын семіз болса, үйдін жұты.
393. Еркек семіз болса- есек,
Қатын семіз болса- салұлы төсек.
394. Еркекте ақыл қалмайды,
Қонысынан ауған соң.
Әйелде ақыл қалмайды,
Біреуден сауын сауған соң.
395. Еркектің қоры- күлегеш,
Әйелдің қары- күлегеш.
396. Ерсіз қатын үйге тұрмас,
Баусыз оймақ қояға тұрмас.
397. Ерте тұрғанның- ырысы артық.
398. Ертеңгі үшін есек қайғырады.
399. Ерінген- екі тышар.
400. Есебін тапқан- екі асар.
401. Есек ойыны- қырық жылда,
Есебі табылар- бір жылда.
402. Есектің күші-адал,
Сүті- арам.
403. Есек- тұсаусыз болмайды,
Ер- дұшпансыз болмайды.
404. Есен: есеп білмеген- есек.
405. Есерсоқ болмай,
Ер болмайды.
Есептен болмай,
Бай болмайды.
406. Ессіз ауруды
Жынсыз баксы бағады.
407. Естімеген елде көп,
Есек мінген сартта көп.

408. Есі кеткен ешкі жияды,
Ешкіменен есін жияды.
Ең таппаған- сиыр жияды.
409. Есіктен табылса,
Төрге озба.
410. Есін барда- елін тап.
411. Етті- қуырған тауысады,
Сиырды- шұбырған тауысады.
412. Еттің бәрі- қазы болмас,
Иттің бәрі тазы болмас.
413. Ешкі егіз табады,
Ит сегіз табады,
Шошқа тоғыз (семіз) табады.
Ұл туғанға- күн туады,
Түк таппаған- ыржияды.
414. Ешкілі қой- өреген,
Қызды ауыл өсекші.
415. Жағатын күн ыстық келеді,
Өлетін жігіт пысық келеді.
416. Жазғытұрғы айғыр- жамбасынан,
Сақ қарға салмағынан ілінеді.
417. Жазуға сенген- жаңылшақ,
Оқуға сенген- ұмытшақ.
418. Жаққанға-жағып,
Жақпағанның дамбалын ала кетеді.
419. Жақсы айғырдан ат ұстайтын-
Бала тусын.
420. Жақсы ат-
Ажал болмаса, бейнеттен құтқарады.
421. Жақсы ат-
Есен болмаса, бейнет тіптен.
422. Жақсы әйел –
Жаман еркектің басын хан қылады.
Жаман әйел-
Жақсы еркектің басын даң қылады.
423. Жақсы әке- қырық жыл азық.
424. Жақсы бастар, жаман костар.
425. Жақсы болсаң, жердей бол-
Бәрін шыдап көтерген.

- Таза болсаң, сұдай бөл-
Бәрін жуып кетірген.
426. Жақсы- жаманның азығы,
Олі-тірінің азығы.
427. Жақсы жүрісінен пұл болады,
Жаман жүрісінен құл болады.
428. Жақсы ит олімтігін көрсетпейді.
429. Жақсы- көргенін айтады,
Жаман- бергенін айтады.
430. Жақсы кісі аттан құласа,
Жаман кісі табашы болады.
431. Жақсы лепес- жарым ырыс.
432. Жақсы мал- жан садақасы.
433. Жақсы мен жаманның жаны бірдей,
Арық пен семіздің бауыры бірдей.
434. Жақсы сөз- жанның азығы.
435. Жақсы сөзге жан семіреді.
436. Жақсыға сөз ереді,
Жаманға шөл ереді.
437. Жақсыға да бір: «Шіркін!»,
Жаманға да бір: «Шіркін!»
438. Жақсыда жаттық жоқ.
439. Жақсыдан жаман туады-
Бір аяқ асқа алғысыз.
Жаманнан жақсы туады-
Адам айтса, нанғысыз.
440. «Жақсыдан- жаман туды!»- деп, өкінбе,
Күндердің бір күнінде
Тартпай қоймас негізге.
441. Жақсыдан-шарапат,
Жаманнан- кесапат.
442. Жақсымен жолдас болсаң,
Жетерсің мұратқа.
Жаманмен жолдас болсаң,
Қаларсың ұятқа.
443. Жалаңбаса, сиыр бола ма,
Ойнамаса, бала бола ма?!
444. Жалаң аяқ байпаңдап,
Қаздар қайтіп күн көреді?!

- Шыбын шыкса, жаз болып,
Таздар қайтып күн көреді?!
445. Жалаңаштанып жауға шап,
Ажал келмей, өлім жоқ!
446. Жалғанда еккен болсаң,
Ақыретте орып аласың.
447. Жалғанда сүйерің- от,
Ақыретте күйерің- от!
448. Жалғанды жалпағынан басып.
449. Жалғанның жарты пәлесі.
450. Жалғыз жігіт би болмас,
Жалғыз ағаш үй болмас.
451. Жалғыз құрай жер жарады.
452. «Жалғызбын!»- дегенге Аллаң қоймайды,
«Жарлымын!»- дегенге бұрышым қоймайды-
Бұл жаным қайтсе қалады?!
453. Жалғыздық- Құдайға жарасар!
454. Жалғыздың жары- Құдай.
455. Жалқауға-сөз, шайтанға таяқ өтпейді.
456. Жалтыраған бетіңе,
Жылан кірсін көтіңе.
457. Жалынған- қорған емес,
Жағаласқан- қорған.
458. Жаман адам-тақпақшыл,
Жаман сиыр- соқпақшыл.
459. Жаман айғыр енесіне тап береді.
460. Жаман атқа жал бітсе,
Жалына торсық байлаппас.
Жаман адамға мал бітсе,
Жанына қонсы [қондырмас].
461. Жаман да болса, ағамыз,
Жақсыны қайдан табамыз?!
- Ауру емес, жын емес,
Мінезді қалай бағамыз?!
462. Жаман күйсе- қайынсақ.
463. Жаман малды асырасаң,
Аузы-мұрныңды май етер,
Жаман адамды асырасаң,
Аузы-мұрныңды қан етер.

464. Жаман мерген теке атқан жеріне оң.
465. Жаман - өз сыбаиасына құлдық ұрады.
466. Жаман- сыйлағанды,
Сыр- сипағанды білмейді.
467. Жаман тонның біті ашы,
Жаман адамның тілі ашы.
468. Жаман үйден- қосым жақсы,
Сынық ошақтаң- мөсім жақсы.
Жаман қатып алғаннан да,
Бойдақ жүрген осым жақсы.
469. Жаманға жақсылық еткенің-
Жауырыңыңа боқ сүрткенің.
470. Жаманға жақсылық қылсаң,
Атыңды ерттеп қойып, қыл.
471. Жаманды жіберсең: «Жау жетті!»- дейді.
472. Жамандыққа- жақсылық қыл!
473. Жаманмен құда болсаң,
Дауымен іс қылады,
Итпенен үйір болсаң,
Боғымен той қылады.
474. Жаманның айтқаны келмейді.
Сандырақтағаны келеді.
475. Жаманның әлі жаңадаққа келеді.
476. Жаманның барынан- жоғы нгі.
477. Жаманның жүзі- бірге есен,
Қарғаның мыңына- бір кесек.
478. Жаманның ойыны- жаман,
Шошқаның мойыны- жаман.
479. Жаманның үйі көпесе, жүні түседі,
Жақсының үйі көпесе, күйі түседі.
480. Жандыда- жайын үлкен,
Жансызда- қамыс үлкен.
481. Жантақты жерде сопа бар.
482. Жаны ашымастың қасында-
Басын ауырмасын.
483. Жанын жамбасынан алғандай.
484. Жаңа байдаң қарыз алма,
Ескі байдан қол үзбе!
485. Жаңылмас жақ болмас.

- Сүрінбес түяк болмас.
486. Жапалакпен тасты ұрса да,
Жапалак өледі.
Таспен жапалақты ұрса да,
Жапалак өледі.
487. Жаптым-жала,
Жақтым- күйе.
488. Жарғанатқа- жарықтан
Қараңғы артық.
489. Жарлы болма,
Жарлы болсаң, арлы болма.
490. Жарлыға жарты қарсақ пайда,
Бүгін қарсақ қайда?
491. Жартылық жақсы скен-
Жатып ішер ас болса!
492. Жарлылық- жомарт ердің қолын байлайды.
493. «Жарлымын!»- деп, тарықта,
«Жалғызбын!»- деп, зарықта!
494. Жарлының аузы асқа тисе,
Мұрыны қанайды.
495. Жарым құрсактан- жатар орын.
496. Жас-жастың тілеуі бір.
497. Жасқаншақтың көзі сау.
498. Жағ жорғасы —бие болады,
Тай жорғасы- түйе болады.
499. Жағқан жыланның құйрығын өзін бастың.
500. Жатқанға- жан жуымайды.
501. Жау-жағадан алғанда,
Бөрі- етектен алады.
502. Жау жоқ деме- жар астында,
Бөрі жоқ деме- бөрік астында.
503. «Жау келді!»- деп,
Ақылыңды тауысна.
«Көшемін!»- деп,
Отыныңды тауысна!
504. Жау мады жасық татымас.
505. Жауатын күн ыстық келеді,
Өлетін бала нысық келеді.
506. Жаудағының да тезегі тиеді.

507. Жауды аяған-жаралы қылады.
508. Жауды бағыр қашырды.
Жаксы аты Баракқа қалды.
509. Жаужұмыр жаксы болса,
Іт жемес не еді?!
510. Жаяудың шаны шықпас,
Жалғыздың үні шықпас.
511. Жел-несібелі.
512. Желдетпей, тұман ашылмас,
Желшілбей, жүйрік басылмас.
513. Желіні сау қой- қосаққа имейді.
514. Жеңгенің көңіліне қараймын деп, буаз болдым.
515. Жеңіл тулақ- желге ұшар.
516. Жер астынан жік шықты,
Екі құлағы тік шықты.
517. Жер асынан- жемес асың көп болсын.
518. Жер жұтуға тоймайды,
От отынға тоймайды,
Кісі ұйқыға тоймайды,
Бөрі қойға тоймайды,
Құлақ естуге тоймайды,
Көз қарауға тоймайды,
Өмір- жасауға тоймайды,
Бай малға тоймайды,
Ғалым ғылымға тоймайды,
Жер суға тоймайды,
Әйел ерге тоймайды,
Өлі дуаға тоймайды,
Тері иге тоймайды,
Төс балғаға тоймайды (14 тоймас бар).
519. Жерден жеті қоян тапқандай.
520. Жерден тапсаң, санап ал,
Жан-жағыңа қарап ал!
521. Жердің тауы айнамайды,
Тасы айналады.
Ауған елдің басы айналады.
522. Жетер-жетпес мүмкін тахыт [тақ].
523. Жеті атасын білмеген-
Жетесіздік саңдары.

524. Жеті күн- елден,
Жеті күн- желден.
525. Жетім- жесірді жылатқан-
Оз-өзін қан қақсатқан-
Азды-көпті жиған-тергеніне ие болмайды.
526. Жетім қозы- көткеншек (күтіншек).
527. Жетім құрсағы- жетеу.
528. Жиен ел болмас,
Желке ас болмас.
529. Жиен неге ел болмасын, малы болса?!
Желке неге ас болмасын, майы болса?!
530. Жоғалған пышақтың сабы алтын.
531. Жоғары ернімен көк тіреп,
Төменгі ернімен жер тіреп.
532. Жоқшылықта туған құлынның
Екі көзі -таста.
Ашаршылықта туған баланың
Екі көзі- аста.
533. Жолаушы жиылып,
Елден көп болмайды.
Шұқанақ жиылып,
Көлден көп болмайды.
534. Жомарт- жокқа тоқтар,
Тентек- көпке тоқтар,
Өтірік- шынға тоқтар,
Асыл- қынға тоқтар.
535. Жорға жүрісінен- пұл болады,
Жаман жүрісінен- құл болады.
536. Жорға мінген- жолдасынан айрылады,
Сұлу алған- құрбысынан айрылады,
Құдай ұрған- құрдасынан айрылады.
537. Жортар аттың жоғы игі,
Жаманның барынан да, жоғы игі.
538. Жортуыл басы жолда қалады.
539. Жорыққа қатын аттанса,
Сақар мен сабын ұрлайды.
540. Жуас түйе жүндеуге жақсы.
541. Жуастан жуан шығады.
542. Жұмыртқада гүл қанша,

Әйелдің ақылы сонша.

543. Жұртта қалаң жоқ арқан-
Алып, кімді бай етеді,
Қалып, кімді жарлы етеді?!
544. Жұт- жеті ағайынды,
Күйеумен- сегіз ағайынды.
545. Жұтқап- жұтамайды.
546. Жүгі жеткен түйеге Бәурдің не қылады?
547. Жүз қараң болғанша,
Жүз тамырың болсын.
548. Жүйрік ат көпке олжа салады.
549. Жүйрік ат, шешен-
Ер бағына туады.
550. Жүйрікке құмар бол.
551. Жүйрікке- томар,
Түйеге- қордім жоқ.
552. Жүйріктің тері кешес,
Сұлудың көті кешес.
553. Жүрген аяққа жорғем ілінеді.
554. Жығылған күреске тоймайды.
555. Жығылған үстіне жұдырық.
556. Жығылсаң, жер көтереді.
557. Жығылсаң- нардан,
Ажалың- әлде қайдан?!
558. Жығылып жағып, сүрінгенге күледі.
559. Жылайтын баланың-
Күні бұрын көзі қышнды.
560. Жыламаған балаға емпік бермейді.
561. Жылан жылыны сүйеді.
562. Жыланды үш кесе де,
Кесірткелік болады.
563. Жыласуға- өзін жақсы,
Сыйласуға- жат жақсы.
564. Жылқы мал- ысқырса, желдікі,
Айдаса, жаудікі.
565. Жылқы мал кенжелесе, өседі,
Қой көбелесе, өседі.
566. Жылқы кенжелемесе, өспейді,
Қой көбелемесе, өспейді.

567. Жылы-жылы сойлесе,
Жылан іннен шығады.
Қатты-қатты сойлесе,
Қапір діннен шығады.
568. Жылды баладан- ерке баста жаман.
569. Жыртық үйге- тамшы жау.
Арық атқа- қамшы жау.
570. Жыртық шелек жеңілірек.
571. Жібекті сақтай алмаған- жүн қылады.
Қызды асырай алмаған- күң қылады.
572. Жігіттікте жаннан кеш те, іс қыл.
573. Жігіттің жорғасы-
Еліне ие болады.
Тайдың жорғасы-
Түйе болады.
574. Жіліктің майлы басын өзіне тартып.
575. Заманның азғаны-
Аттан байтал өзганы.
576. Игіліктің ерте-кеші жоқ.
577. Иек астында алты күн жүрдім.
578. Иесін сыйлағанның – итіне сүйек сал.
579. Ине өткеннен жін өтеді.
Жін өткеннен іс бітеді.
580. Ит арбанын астында келе жатып:
«Арбаны мен алып келемін!»- дейді.
581. Ит балалап, сауын болмас.
582. Ит есекке ет берінгі,
Есек итке шөп берінгі,
-Екеуі де аяп қалыпты.
583. Ит- жеті қазышаның бірі.
584. Ит жоқта шошқа үреді қораға,
Би жоқта күл жүреді араға.
585. Ит жүйрігін гүлкі сүймейді,
Ауру кісі күлкі сүймейді.
586. Ит итаяғын жаламай, тоймайды.
587. Ит иттігін білдірмей қоймайды.
588. Ит қарынына сары май жақпайды.
589. Ит құрсағы жібісе, жаппайды.
590. Ит құтырса, иесін қабады.

591. Ит- опа,
Катын- жапа.
592. Ит тойса да, жалаңдайды,
Тоймаса да, жалаңдайды.
593. Ит ұяласынан қорықпайды.
594. Ителгіден қашқан дуадақ-
Былғаймын деп саңғиды.
Дәнеме сезбес жамандар
Онай ғана жұмбақтың
Шешуін білмей қаңғиды.
595. Иттен туған құрмалдыққа жарамайды.
596. Иттің аузына түскен соқта
Жаншылмай шықпайды.
597. Иттің иесі болса,
Бөрінің төңірісі бар.
598. Иті май жемейді.
599. Қалымасыз пір болса,
Кереметі болмайды,
Алалы тұяқ, арам мал-
Берекеті болмайды.
Атадан қалған адал мал
Әрекеті болмайды.
600. Кәпірдің қаламынан сақта.
601. Кәпірдің қаласынан сақта,
Дұшпанның жаласынан сақта.
602. Көрі келсе, асқа;
Жас келсе, іске.
603. Кедей: «Байға жетем!»- дейді.
Бай: «Құдайға жетем!»- дейді.
604. Кедей болатын жігітке-
Көк шолақ ат кез болады.
605. Кедей елдің көшбасшысы көп болады,
606. Кедейдің керімінен сақта.
607. Келмек-сүннәт,
Қайтпақ- рұқсат.
608. Келіннің аяғынан,
Қойшының таяғынан.
609. Келіншектің баласын-
Кезек-кезек сүйерміз.

610. Кеме келсе, қайықшы жол береді.
611. Кемедегінің жаны бір.
612. «Кемпірі бардың- кәпірі бар!»- деген қайда?
613. Кеңеспен пішкен тән келте болмайды.
614. Кеңесті-азбайды,
Кең- тозбайды.
615. Керек тастың ауырлығы жоқ.
616. Керқұланың терісін-
Келер жылы киейін.
617. Кері кеткен елдің кеңесі көп болады.
618. Кері кеткеннің келіні- ұрлық қылады,
Ілгері басқанның иті- оттайды.
619. Кері кеткеннің саяғы-
Далада жүріп тебіседі.
620. Кетеген болса, түйең жау,
Тебеген болса, биең жау,
Тіл алмаса, қатын жау.
621. Кетпеннің басын басса, сабы тиеді.
622. Кигіз кімдікі болса, білек соныкі.
623. Көбен мінсең, көтіне кара.
624. Көгалым (күкалам) көзге бір көрінсін.
625. Көже деген- тоқ ас,
Асыл төре келсе, жок ас.
626. Көжеден басқа асымыз жоқ,
Құлайдан басқа досымыз жоқ.
627. Көженің буымен жорыққа аттандырғандай.
628. Көз жұмбай, дария кешпейді.
629. Көз- қорқақ, қол- батыр.
630. Кездей істі- көл қылып,
Болмашыға алданып,
Ерте күнді кеш қылып.
631. Көзі соқыр-соқыр емес,
Кеудесі соқыр-соқыр.
632. Көзің ауырса, қолың тый.
633. Көйлек- адамның шарбысы (шарпысы).
634. Көк долыдан дию пері кашыпты.
635. Көктемде- айғыр мас,
Ақпанда- бура мас,
Көбік қарда- қошқар мен теке мас,

Жиырма бесте- жігіт мас.

636. Көл қорыған қызғышқа ұқсап.

637. Көлге жүзгендей, ағыл,
Телегей теңіздей тоғыл.

638. Көмір тас қазғандай,
Өрт сөндіргендей,
Жеті күн аштан келгендей!

639. Көн құрысса,
Қалыбына кетеді.
Жаманға қанша қакса,
Өзінің салтына кетеді.

640. Көңіл бір атым насыбайдан қалады.

641. Көңіл кірі- айтса, кетеді,
Көйлек кірі- жуса, кетеді,
Сүйек кірі- қайтсе кетеді?!

642. Көңілсіз жұмыстан-
Көтсіз бала туады.

643. Көп ауызы- уәлі.

644. Көп бір уыстан берсе, толтырады,
Көп бір мұштан қосса, өлтіреді.

645. Көп жортқан түлкі терісін алдырады.

646. Көп жүрген жыланның аяғы көрінеді.

647. Көп-көп емес, бірлік көп.

648. Көп күлген- басқа келер.

649. Көп қарттың ішінде – бір бала дана болар,
Көп баланың ішінде- бір қарт бала болар.

650. Көп қорқытады,
Терең батырады.

651. Көп - Құдайдан бір-ақ жас кіші.

652. Көп ойланған құл қаша алмайды.

653. Көп отырған- жер азар,
Қатыны жаман- ер азар,
Қарашасы жаман- хан азар,
Имансыз болса, көр азар.

654. Көп суыр ін қазбайды,
Ін қазса да, кең қазбайды.

655. Көп түкірсе, көл болады.

656. Көпке тентек жігіттің
Бір ажалы- көптен.

Коп кетеген түйенін

Бір ажалы- шоптен.

657. Көпті жамандаған көмусіз қалады.
658. Көптің аузы-Құдайдың қаламы.
659. Көрген көргенін айтады,
Көсеу түрткенін айтады.
660. «Көрдім» -деген- коп сөз,
«Көрмедім»- деген- бір-ақ сөз.
661. Көре-көре көсем болады,
Сөйлей-сөйлей шешен болады.
662. Көрер таңды көзімен атырып.
663. Көрмес- түйені көрмес.
664. Корпесіне қарай көсілу керек,
Қобызына қарай күйлеу керек.
665. Корші ақысы- Тәңірі ақысы.
666. Көрінбеген қарадан-
Көрінген бұлт жуық.
667. Көсеуің ұзын болса, қолың күймейді.
Ағайының коп болса, адам тымейді.
668. Көтін қысқан бай болады,
Қыспаған көтте пәле бар.
669. Көшерін -жел,
Қонарын- сай біледі.
670. Көшкен жұрттың қадірі-
Қонғанда өтер.
Ер жігіттің қадірі-
Өлгенде өтер.
671. Көшпей, қонбай, қараша қатын жоғалды.
672. Күйеу атымен күл тасы.
673. Күл өссе, отқа жұт,
Қыз өссе, үйге жұт.
674. Күле кіріп, күнірене шығады.
675. Күлме досына,
Келер басына.
676. Күлсең, кәріге күл.
677. Күлшелі бала- сүюге жақсы.
678. Күн жаумай су болып.
679. Күн жауса, түндігі ұрады,
Шоқпар сорлыға тиеді.

680. Күн қорланса, қорегінді сайла.
681. Күнде мұндай қансонар-
Қайдан табылар?!
682. Күнде тойсаң, бүлерсің, («бүлінерсің» ұғымында болу керек-Н.Ж.).
Аптада бір тоймасан, өлерсің.
683. Күндестің күлі- күндес.
684. Күндіз-күлкі,
Түнде ұйқы көрмей.
685. Күншілдің күні-қараң.
686. Күні бұрын күтін,
Күтінбесең, шығар түтін.
687. Күні бұрын құты қашып.
688. Күніне желше жүз құбылады.
689. Күң көтінде күміс жылтырайды,
Салып қалса, сылдырайды.
690. Күріш арқасымен күрмек су ішеді.
691. Күтпеген қонақ- аттандырады,
Күтпеген жау- қашырады.
692. Күшала жегендей,
Аузына бұрыш салғандай.
693. Күштінің көті диірмен тартады.
694. Кісі ақылымен бай болғанша,
Өз ақылыңмен жарлы бол.
695. Кісі болар кісіні
Кісесінен танимын.
Кісі болмас кісіні
Мүшесінен танимын.
696. Кісі елінде сұлтан болғанша,
Өз елінде ұлтан бол.
697. Кіші қатын-кісі қатыны.
698. Қаз тойғанына семірмейді, органына семіреді.
699. Қазақ болмай, ғазап болмас,
Тамақ болмай, таму болмас.
700. Қазақ, жүрген жерің- азап.
701. Қазақтың жаны- азап-ты,
Наданның жаны- тозақ-ты.
702. Қайда барсаң, Қорқыттың көрі.
703. Қайтып келген қыз жаман,
Қайта шапқан жау жаман.

704. Қайтып көрер есікті-
Қатты серіппе!
705. Қалауын тапса, қар жанады.
706. Қалған көңіл- шыққан жан.
707. Қанағат -қарын тойғызар,
Қанағат қылмаған- жалғыз атын сойғызар.
708. Қара арғымақ арыса,
Қарға адым жер мұң болар.
Қара кезден нұр тайса,
Қарауға бір зар болар.
709. Қара ешкіге -жан қайғы,
Қасапшыға- май қайғы.
710. Қара жердің қыртысын сыдырғандай.
711. Қара қазан қайнағанша,
Қалмақ[қа] шапқан ат суиды.
712. Қара суды қайнатқанмен, май шықпайды.
713. Қарағай басынан –қар жауса,
Жұтамайды сауысқан.
714. Қарадан хан қойса,
Қасиеті болмайды.
Үлгісіден би қойса,
Өсиеті болмайды.
715. Қараң қалған елді қатын билейді.
716. Қарап отырған-қарап қалады
717. Қараша, қауыс,
Кәрі-құртанды тауыс.
718. Қарғайын десем-жалғызым,
Қарғамайын десем-жалмауызым.
719. Қариясы кімнің бар болса,
Жазулы даяр хатпен тең.
Үй қасында төбешік
Ерттеулі атпен тең.
Жаман туған туысың
Жаны ашымас жатпен тең.
720. Қарны ашқан- қаралы үйге қарай жүгіреді.
721. Қарнымның ашқанына жыламаймын,
Қадірімнің қашқанына жылаймын
722. Қарны тойса, қартаны ас демейді.
723. Қартайғаныңды құрдасыңнан білерсің,

Кимегейінді құданнан билерсін.

724. Қарыс-алыс, сүйем-жуық.

725. Қас жаман қасындағысын қарақтайды,
Әудіе жанындағысын қолтықтайды.

726. Қас жаман қасындағысын қартайтады.

727. Қас сорлының іліне қатық жақнайды.

728. Қас төреде бауыр болмас.

729. Қас шеберден- шорқақ туады,

Қас бағырдан- қорқақ туады.

Қас жорғадан- жортақ туады.

730. Қасқырдан қайрат кетсе,

Ешкіні: «Апа!»- дейді.

731. Қасқырдың ең жаманы қой үркітеді.

732. Қасыңдағы күйеуден- қарғылаған ит артық.

733. Қастысып қайырып,

Жұмсағып жапырып.

734. Қатын алдың- кемеге мидің,

Баласы болдың- қарық болдың.

(Ескерту: мұндағы «қарық болу»- суға кетіп, қарық болуды айтып отырма деп ойлаймыз. Бұл тәрізді бұрын да ұшырасатын кей оғаш деген пікірлерді Мәшһүр-Жүсіп ағамыз өзі қалағандықтан емес, ел арасындағы керемет теріс көрінуі мүмкіндердің бәрін тегіс қамтуды мақсат тұтқандықтан жазғанын кейін арнаулы «Түсініктер» бөлімінде де ескертеміз- Н.Ж.).

735. Қатын алсаң орыстан,

Басың кетпес бопыштан.

Қатын алсаң қарадан,

Арты кетпес жаладан.

Қатын алсаң төреден,

Аузы кетпес нарадан.

736. Қатын алсаң, семіз ал.

Былқылдасын қойыңда.

Бір шайнасаң, май шайна,

Шылқылласын аузыңда.

737. Қатын бастаған көш қараң қалады.

738. Қатын бастаған көш оңбайды.

Құралай бастаған киік оңбайды.

739. Қатын билеген ел оңбайды,

Төлегің билеген төре оңбайды.

740. Қатын көп болса, шөміш жұртта қалады.

741. Қатын қайрағтағын, қазан қайнағайды.
 742. Қатын өлді, қамыстың басы сынды.
 743. Қатынға тиге, қарасы жұғады.
 Балаға тиге, пәлесі жұғады.
 744. Қатынды бастап, баланы жастан.
 745. Қатыны жаман- ер азар,
 Қарашасы жаман- ман азар,
 Имансыз болса, қор азар.
 746. Қатыны өлген-қызды ауыла қарап жылайды.
 747. Қатынын жаман болса,
 Дәрменің кетер,
 Балаң жаман болса,
 Арманың кетер,
 Қайғы-қасіретпенен заманың кетер,
 Бағырың отқа жаға-жаға кетер.
 748. Қауып қайдан болса, қатер-сонан.
 749. Қашқан жауға- қатын ер.
 750. Қашқан- жаудан құтылады,
 Қошкен- жұттан құтылады.
 751. Қашқан түлкі қызыл көршеді,
 Жалаңаштыкі ұзын көршеді.
 752. Қашпаған қашардың ұызы.
 753. Қимылдаған қыр асар.
 754. Қисық арба жол бұзар,
 Дүмше молда дін бұзар.
 755. Қожа, молда тоқтықта,
 Қарны апса, сәлдесі қалар боқтықта.
 756. Қожаны жықтас па,
 Аузына тықтас па?!
 757. Қой алдырып, қорасын бекітсін.
 758. Қой анасы бестен.
 759. Қой асыны деменіз,
 Қолайына жақса сақа қой!
 Жасы кінші деменіз,
 Ақылы апса, аға қой!
 760. Қой аузынан шөл алмас.
 761. Қой бітерде қотаншы ит кез болады.
 762. «Қой»- дегенше, қоя қой.
 763. Қой, қобелесе, өседі.

- Жылқы, кенжелесе, оседі.
764. Қой - ұры, қойшы- өтірікші.
765. Қой үстіне торғай жұмыртқалағандай,
Жыланмен бала ойнағандай.
766. Қойдан қоңыр қойшының қоңыр өгізі.
767. Қойды-шартық,
Елді- қортық бүлдіреді.
768. Қойманы көмген ала ма,
Көрген аяа ма?
769. Қойшының қоңыры- өгізі.
770. Қойшының өгізі- қоңыр,
Сиыры-сары, жылқысы тарғыл болмайды.
771. Қол ағашы мықты болса,
Кигіз қазық жерге барады.
772. Қолы ойнағанның-
Аузы ойнайды.
773. Қомағайдың сазасын бір соғым май берсін.
774. Қонақ бір қонса- құт,
Екі қонса- жұт.
775. Қонақ жаман болса,
Үй иесі қыдырады.
Үй иесі жаман болса,
Қонақ қыдырады.
776. Қонақ мактаған нәрсені-
Қонақ басы[на]сыйласан,
Жақын арада
Адам ағамыздан жап-жалаңаш қаларсың.
777. Қонғанша қонақ ұялады,
Қонған соң, үй иесі ұялады.
778. Қоңсыны қозғаса, көшіреді,
Отты қозғаса, өшіреді.
779. Қонсыны қорласа, баласына шақыртады.
780. Қорқа жесең, қой қалады.
Тарта жесең, тай қалады.
781. Қорыққанға- көс көрінер.
782. Қорықпасан: «Әке!»- дер ме едің?!
783. Қорықсаң, от жақ,
Тонсаң, от жақ,
Қарның ашса, от жақ.

784. Қосақ арасында бос кетеді.
785. Қостың кішісі болғанша,
Иттің күшігі бол.
786. Қотыр үстіне-шиқаң,
Котеремге-көлшенең.
787. Қоянның бойын көріп,
Қалжасынан түніл.
788. Қуалаң соғар байы жоқ,
Құйын соғар үйі жоқ.
789. Қуға-қу намазшамда жолығады,
Екі жалана-ш-андамда жолығады.
790. Қуырдақтың үлкенін-
Түйе сойғанда, көрерсін.
791. Құда болғанша,
Құлын-биен сұрас.
Құда болған соң,
Құл да болса, сыйлас.
792. Құдай деген- құр қалмас.
793. Құдай сақтаса, пәле жоқ,
Қарғаса, дауа жоқ!
794. Құдайға сенген құстай ұшады,
Адамға сенген мұрттай ұшады.
795. Құдайдан қорықпағаннан- қорық.
796. Құдайдан сұрағанның-
Екі бүйірі шығады.
Адамнан сұрағанның-
Екі көзі шығады.
797. Құданың құдасы -
Қоянның саршасы.
798. Құйка да болса, шайнап бақ,
Құл да болса, ойнап бақ.
799. Құйрығы жоқ, жалы жоқ.
Құлан қайтп: күн көреді?!
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қайтп күн көреді?!
800. Құл жиылса, шақпақ шағады,
Би жиылса, тақпақ табады.
801. Құл жиылып, бас болмайды,
Құм жиылып, тас болмайды.

802. Құл күйеуге- күң жанға.
Мәмлесіне- бір теңге.
803. Құл құтырса, құдыққа қармақ салады,
Күн құтырса, көтіне бармақ салады.
804. Құлак- көрі,
Бой-жас.
805. Құлға қағынан жерісе,
Қаңғыл жүріп, шолде өлер.
Жігіт елінен жерісе,
Тірі жүріп-ақ, күнде өлер.
806. Құлады: «Бәрекемді!»- өлтіреді.
807. Құлдың екі көзі жоқ,
Ұлдың бір көзі жоқ.
808. Құлынында жетім қалған-
«Құрай!»- десе, үйірін білмейді.
Қозысында жетім қалған-
Түртіншегін қоймайды.
809. Құр аяққа- неке жүрмейді,
Қара суға- бата жүрмейді.
810. Құрғақ қасық ауыз жыртар.
811. Құрдасын таппаған ер азады,
Жолбасшысын таппаған ел азады.
812. Құс қанатымен ұшады,
Құйрығымен қонады.
813. Құста сүт жоқ,
Жылқыда от жоқ,
Жақсыда кек жоқ,
Жаманда тек жоқ.
814. Құтырған ит Айға қарап ұлиды.
815. Қыз ауыр ма,
Тұз ауыр ма?
816. Қыз күніндегі мінезін кей майталман-
Бір елге қатын болып түссе-дағы қоймайды.
817. Қыз-кылығынан.
818. Қызға- қырық үйден тыю.
819. Қызмет қыл да, міндет қыл.
820. Қыздың қырық жаны бар.
821. Қызыл тілде буын жоқ.
822. Қызың өссе, қылықтымен ауыл бөл,

- Ұлың өссе, ұлықтымен ауыл бол.
823. Қылғанға-қылғанның сауабы бар.
824. Қынтал (қанатыл) қызым от қыстырмас.
825. Қырсыққанда, қызыл ит қырын жүгіреді.
826. Қырық кісі- бір жақ,
Қыңыр кісі- бір жақ.
827. Қырық қатынның ақылы тауықта жоқ,
Ақылы болса, ол тауық жер ме еді бок?!
828. Қыс қызырын көрем десен,
Қыстың қамын жаз қыл.
Тән қызырын көрем десен,
Қорегінді аз қыл.
829. Қыс- қысыл,
Жаз- жазыл.
830. Қыс парағат бірла отер-
Құрым болса отыны.
Қатының долы болса,
Сүйектің қалмас бүтіні.
831. Қыс тоқсан түспесе, мұз қатпайды.
832. Қыс шілдеде- су сақта.
833. Қысқа жіп күрмеуге келмейді.
834. Қысқа қарағанда,
Жолдасын ала қарға болсын.
835. Қысыла-қысыла қыз болдым.
836. Лақ маңырай су ішер,
Ұлан жылай күн кешер.
837. Лау (алау) қатынға:
Тоқпақтай тұлымды,
Балуандай жауырынды,
Тояттаған бүркіт жемсаулы
Күндей жарқырап күлген
-Сүйкімді бала бітеді.
838. Май айныса, тұз түзейді,
Сабын айныса, тұз түзсіді.
Халық айныса, хан түзейді,
Хан айныса, кім түзейді?!
839. Май берген баладай аялап.
840. Майлы күйедей жұғады.
841. Мал-арыстанның аузында,

Түрікісіннің торінде.

842. Мал-әулие,
Малдан шыққан май-әулие.
Май берсе, қолдамаған қай әулие?!
843. Мал- байдыкі,
Жан- Құдайдікі.
844. Мал- басқа бітер,
Қына-тасқа бітер.
Ішіп-жемейтін жаманға-
Қасақана —қасқа бітер.
845. Мал: «Боктан сасыққа бітемін!»- депті,
«Тастан қаттыға бітемін!»- депті.
846. Мал бітсе, көзге тал бітеді.
847. Мал ұрлаған- пенденің ұрысы,
Сөз ұрлаған- Құдайдың ұрысы.
848. Малда ақыл жоқ- итке бітеді,
Жүнде ақыл жоқ- қотке бітеді.
849. Малды- тапқанға баққыз,
Отынды —тергенге жакқыз.
850. Малдының беті - жарық,
Малсыздың беті- көн шарық.
851. «Малым бар!»- деп , мақтанба,
«Басым бар!»- деп, топтанба.
852. -Малым- жаным садақасы,
Жаным- арым садақасы.
853. Мезгілсіз шақырған тауықты жұлмақ керек.
854. Мекіре балық, тұмсығы тасқа бітпей, тоқтамас.
855. Мұртқа өкпелен жүргенде, сақал шықты.
856. Мұсылманның қайыры жетер басына,
Биді соқыр көрінсе, жоламасын қасына.
857. Мың асуға- бір тосу,
Әр қамалға — бір зауал.
858. Мың атадан- бір байырғы.
859. Мың оқысаң- мүлік,
Жүз оқысаң- тақрар.
860. Мың өліден- бір тірі,
Мың олжадан- бір байырғы артық.
861. Мың сіз-бізден-
Бір шыж-мыж.

862. Мыңды берін, бірді алсаң,
Бір байырғыдай болмайды.
863. Мыңның түсін (туысын) білгенше,
Бірдің атын біл.
864. Мынын жемей, бай өледі,
Бірін жемей, жарлы өледі.
865. Мырзалық қонаққа пайда, малға қас,
Батырлық жолдасқа пайда, жанға қас,
Отірік сөз дауға пайда, иманға қас.
866. Мырзасы сүйгенін кемірсе,
Игі тигенін кеміреді.
867. Мысыққа ойын керек,
Тышқанға өлім керек.
868. Немере не береді-
Етін жеп, сүйегін береді.
869. Не де болса, Айды аспанға бір шығардым.
870. Ойдан орып, қырдан қырып.
871. Ойнамаса, бала бала ма,
Жаланбаса, сиыр бола ма?
872. Ойнап сөйлесен де, ойлап сөйле.
873. Ойын түбінен от шығады.
874. Ойыншының тамағы ток.
875. Олакта-ой жоқ:
Өз ісін өзі бүлдіреді.
876. Олактан салақ жаман.
877. Оңар елдің белгісі:
Ақсақалы- үлгісі.
Оңбас елдің белгісі:
Ақсақалы- күлкісі.
878. Оңтайлы- аттай,
Өткір- шоттай.
879. Ораздының баласы-
Он бесінде: «Баспын!»- дейді.,
Қас сорлының баласы-
Жиырма бесінде: «Жаспын!»- дейді.
880. Ортақ өгізден—онаша бұзау [артық].
881. Ортаншыға оқ тимес,
Оқ тисе де, бок тимес.
882. Ортаңғы ауыл кең болмай,

- Шеткі ауыл ел болмайды.
883. «Осы жер!»- дегені- көш жер.
884. От ауызды, орақ тілді.
885. От ішінде- мақта,
Мақтадай Құдай сақта!
886. Отыз тістен шыққан сөз-
Отыз ру[лы] елге кетеді.
887. Отыншының орағын,
Сушынын шелегін алып.
888. Отының су болса,
Қыстың құр қамысынан не пайда?!
Етігін тар болса,
Дүниенің кендігінен не пайда?!
Қатының долы болса,
Елдің бейбітшілігінен не пайда?!
889. Өгіз өлдім демес,
Арба сындым демес.
890. Өгіз өлмес, арба сынбас.
891. Өгіз орға сүйрейді.
892. Өгіздей-күшті,
Арыстандай-ер,
Судай-бос.
893. Өз ағасын ағаламаған-
Кісі ағасын жағаламайды.
894. Өз балаң-
Өзекке тепкілесен, кетпейді.
Кісі баласы-
Кісінесен, тұрмайды.
895. Өз еркімен жүрген әйел-
Ұрыншақ болады.
896. Өз көзі- өлтіргенді тірілтіпейді,
Жығылғанды тұрғызады.
897. Өз қорлықтан- жат қорлық.
898. Өз мінін өзі білген-
Біреуге төре болуға жарайды.
899. Өз- өлтірмес,
Жағ-жарылкамас.
900. Өзбек- өз ағам,
Сарт-садағам.

901. Өзен жағалағанның өзсі талмас.
902. Өзен тұрып,
Өзге жерге қонған- нәмәрт,
Өзі болған жігіттің
Түбі-тегін сұраған- нәмәрт.
(Ескерту: «нәмәрт» сөзіне мынадай анықтама берілген: «Айтқан сөзде тұрмайтын, опасыз, саран»- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Ғылым, 1983 ж., 7- том, 332 б. –Н.Ж.).
903. Өзі жақсы кісіге- дүние мал,
Өзі жаман болғанның бар дүниесі- біреудікі.
904. Өзі тоймағанның сарқытын ішпе!
905. Өзі ұры : «Ұры!»- дейді,
Өзі қары : «Қары!»- дейді.
906. Өзі үйренбегенді- Дүние үйретеді.
907. Өзі шығайын деп тұрған қоз еді.
908. Өзімдікі дегенде,
Өгіз қара күнім бар.
Кісінікі дегенде,
Қол тимейтін ісім бар.
909. Өзіме салсам,
Тайды бие тиеді.
Кісі алдында аяғым
Анда-санда бір тиеді.
910. Өзін таныған- Төңірісін таниды.
911. Өзінің басын зор еткен,
Ағайынын қор еткен,-
Жалаңда қалар жалғыз бас.
912. Өзің білме,
Білгеннің тілін алма.
913. Өзіңнен зор қар (хар) шыкса,
Екі көзің сонда шығар.
914. Өзіңнен тумай, ұл болмас,
Сатып алмай, құл болмас.
915. Өлген арыстаннан-
Тірі тышқан артық.
916. Өлген- тірілмес,
Өшкен-жанбас.
917. Өлгенге- қара жер,
Өлмегенге- өлі балық.

918. Өлгенді: «Өлді!»- дегенге нан,
«Өдет қанды!»- дегенге нанба.
«Тау қозғалды!» десе, нан,
«Жамап жақсы болды»- дегенге нанба!
919. Өлгенінді жасырасың,
Комгенінді қайтесің?!
920. Өлеңді жерде өгіз семіреді,
Өлікті жерде молда семіреді.
921. Өлетін бала пысық келеді.
922. Өлетін бала тамға қарай жүгіреді.
923. Өлетін өгіз балтадан таймас.
924. Өлмегенге- өтірік дау.
925. Өлсең, өлесің,
Өлмесең кісі боласың.
926. Өлшеп салған асына
Қонақ келсе, қатты күн.
927. Өлі аруақ орынын құр тастамайды.
928. Өлі бураның басынан-
Тірі атан қоркады.
929. Өлі-тірінің азығы,
Жақсы- жаманның азығы.
930. Өліге ас берсең, түсіңнен шықпайды,
Жаманға ас берсең, үйіңнен шықпайды.
931. Өлімнен- ұят күшті.
932. Өнбес дауды-
Оспес ұл даулайды.
933. Өнер алды- қызыл тіл.
934. Өнерді үйрен де, жирен.
935. Өнерлі өрге жүзеді.
936. Өрттен де бір түп көле аман қалады,
Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі.
937. Өсетұғын елге- сілес кіреді,
Оспейтұғын елге сыбыс кіреді.
938. Өспейтін елдің жігіті топ ішінде-
Құрдасын: «Қатыным!»-деп, ойнайды.
Өсетін елдің жігіті топ ішінде-
Құрдасын: «Батырым!»- деп, ойнайды.
939. Өткенге өкінбе.
Қапқанды кума.

840. Өткіршінің өкініші кетпес.
941. Өткір пылақ: қолға пайда, қыңға-кас.
Өтірік сөз: дауға --пайда, жанға-кас.
942. Өлпес жарлық- бөйге қорлық.
Өлпес пылақ- қолға қорлық.
943. Өтірік- шыңға тоқтар.
944. Өтірікшінің үйі күйсін.
945. Өтірікшінің шын сөзі- зая.
946. Пайданы басына қыл,
Басыннан асса, досыңа қыл.
947. Палау жесе, болмай ма?
948. Панасыз болса, сайдан без,
Пайдасыз болса, байдан без.
949. Пәледен машайық қашыпты.
950. Пәелі көзге бармағыңды тықпа,
Ғырнағың қалады.
951. Пәлен жерде бакыр бар,
Барса [түк те] табылмас.
952. Пейілі жаманды Тәңірі табады,
Бітімі жаманды ит қабады.
953. Пышак берсен, қынымен,
Қынымен берсен, шынымен.
954. Піс қазаным- бес ай,
Отыр көтім- он ай.
955. Рулы – ел ұялы теректей.
956. Рулының оғы қалса, табылар,
Жалғыздың жағы қалса, табылмас.
957. Сабасына қарай- піспегі,
Сақалына қарай- іскегі,
Есегіне қарай- тұсауы.
958. Сабыр түбі-сары алтын.
959. Санамасан, саннан шық,
Елемесен, елден шық.
960. Саңырауға сәлем берсен:
«Ағанның басы»- дейді.
961. Саңыраудың қолына түспе,
Соқырдың жолына түспе.
962. Саптыаякка ас құйып.
Сабына қарауыл қойып.

963. Сараң-сараң болмайды,
Сұрауы жетпейді.
964. Сарғайған- жетер мұратқа.
965. Сарғая-сактасаң , қызарына бөртерсің.
966. Сарт құрымай, бөз таусылмайды.
Айға берсең, сөз таусылмайды.
967. Сары орыстың -бәрі орыс,
Сары жаудың- бәрі жау.
968. Сасқанға – жол тар,
Тасқанға- жол жоқ.
969. Саудада- достық жоқ,
Сәлемде- борыштық жоқ.
970. Саудың асын ішіп,
Аурудың сөзін сойлейді.
971. Саумал ішсең, қымыз жоқ,
Байтал мінсең, құлын жоқ.
972. Сауысканнан сақ бол.
973. Сезікті секіреді.
974. Сексеуіл жанып, сөнгенше,
Сексендегі шал өледі.
975. Семіздікті қой көтереді.
976. Семіздің- аяғы сегіз.
977. Сенген қойым сен болсаң,
Күйсегенінді ұрайын.
978. «Сенікі, менікі»- деген- көңіл тарлығы,
«Әрі жат, бері жат»- деген- төсек тарлығы.
979. Сыыр алсаң, таның ал,
Танымасаң, тарғыл ал.
980. Сыыр пұл болды,
Қатын би болды.
981. Сыыр сары, жылқы тарғыл болмайды.
982. Сыыр су ішкенде, бұзау мұз жалайды.
983. Сыыр судан жерісе,
Су сиырдан жериді.
984. Сыыр тілінен қыршанқы болады.
985. «Соқыр!»- десең, көзіме,
«Аксак!»- десең, аяғыма тиеді.
986. Соқыр көргенін жазбайды.
987. Соқырдың өз бидайын өзіне қуырып.

988. Сомсынғанға айла бар,
Сом темірге балға бар.
989. Сорлы балаға- сорлы қатын кез келеді
990. Сөз-сөзден туады,
Сөйлемесе, неден туады?
991. Сөз сүйектен өтеді,
Таяк еттен өтеді.
992. Сөз тапқанға қолқа жоқ.
993. Сөзді сөз түртеді.
994. Сөздің көркі- мақал-ды,
Ердің көркі-сақал-ды.
Сақалы жоқ көселер
Қасабалы тоқал-ды!
995. Сөйлей білмеген-
Сөзді өзіне келтіреді.
Көше білмеген-
Көлік өлтіреді.
996. Су аяғы- құрдым.
997. Су ішкен құдығына түкірме.
998. Судай сұлуға жолық.
999. Судан өткенше:
«Қызымды берейін!»
Судан өткен соң:
«Қап, ененді ұрайын!»
1000. Судан өткенше:
«Қызымды беремін!»- дейді.
Судан өтіп алған соң:
«Өзіңнің айтып жүргенің не?!»- дейді.
1001. Сусыз жердің- шөбі арам,
Перзентсіз ердің малы (күші)- арам.
Еңбексіз ердің- дәмі арам,
Сатайын десем, пұлы- арам.
1002. Сұлу- сұлу емес, сүйген сұлу.
Сүймегенге- «көбік ауыз, көк айыл, түрме ерін»-
Деген бедірей бетпақтың өзі.
1003. Сұңқар- шашып жейді,
Қарға- басып жейді.
1004. Сұрағанда берген тұрымтай-
Сұңқар орнына жүреді.

1005. Сүт көп, көмір аз.
1006. Сүт сүйек өсіреді,
Киім көңіл өсіреді.
1007. Сүтке күйген ауыз,
Қаймаққа да күйеді.
1008. Сүтке сүт қоспа демес,
Күшке күш қоспа демес.
1009. Сүтсіз сиыр- мөңіреуік,
Долы қатын- жылауық.
Ақсыз балалаған қой- жамырауық.
1010. Сыйға –сый, сыраға- бал.
1011. Сынаудан-ілік,
Тойдан- жілік.
1012. Сыпайы- сырын жасырады,
Пұшық- мұрнын жасырады.
1013. Сыпайы- тоңбайды, қалтырайды.
1014. Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді.
1015. Сырын білмеген аттың
Сыртынан жүрме!
1016. Сіңбес астың бөгелуі жаман.
1017. Таз-әулекі,
Соқыр- әңгі.
1018. Таз таранғанша, той тарқайды.
1019. Тайдың жорғасы- түйе болады,
Жігіттің жорғасы- еліне не болады.
1020. Тайын-Тәңірісіндей,
Құнанын Құдайындай көреді.
1021. Тақырға жерге- су тұрар,
Қайратты ерге- мал тұрар.
1022. Талапты ерге нұр жауар.
1023. Талтандасаң талтанда,
Ақшаң болса, калтанда.
1024. Тамақ-тоқ,
Көйлек-көк.
1025. Тамақтан- айырған-
Жаудан айырған.
1026. Таныған жерге- бой сыйлы,
Танымаған жерге- тон сыйлы.
1027. Таңғы тамақ- Тәңірден.

1028. Таспен атқанды- аспен ат.
1029. Таста тамыр жоқ,
Төреде бауыр жоқ.
1030. Тастай алмаған шоқпар-
Һәм басқа, Һәм көтке тиеді.
1031. Тау белгісі- тас болар,
Бай белгісі- ас болар.
1032. Тауда болар тарғыл тас,
Тарықса, шығар көзден жас.
Тар қолтықтан оқ тисе,
Қайрылмай кетпес қарындас.
Өзінің басын зор еткен,
Ағайынын қор еткен-
Жапанда қалар жалғыз бас.
1033. Таудай талап бергенше,
Бармақтай бақ бер.
1034. Тауды құлатқандай.
1035. Таудың тамы айналмайды,
Тасы айналады.
Иттің, бөк жемесе,
Басы айналады.
1036. Таусылмайтын- бір жерұйық.
1037. Таусылмайтын- ұлы сабаның қоры.
1038. Тәңірі асырған тоқтыны бөрі жемес.
1039. Тәуекел түбі- қайық-ты,
Мінесің де өтесің.
Уайым түбі- теніз-ді,
Батасың да, кетесің!
1040. Тәуекелде қайғы жоқ.
1041. Тегінді малдан сұра.
1042. Темекінің жаманынан-
Ағашы жақсы.
Ағайынның жаманынан-
Алашы жақсы.
1043. Тентек шоқпар жинайды.
1044. Тентектің ақылы-
Түстен кейін енеді.
1045. Тесік моншақ жерде қалмас.
1046. Той дегенде, қу бас домалайды.

1047. Тойға барсаң, бұрын бар.
Бұрын барсаң, орын бар.
1048. Тойға барсаң, тойың бар.
1049. Тойғанға- бір салса да, еңбек.
1050. Тойғанда, томағдай тамағым жоқ.
1051. Тойлан- татқан да бір, тойған да бір.
1052. Тойдың болғанынан «Болады!»- дегені қызық.
1053. Тойымдықты Құдай береді,
Көңілдікті ноғай береді.
1054. Тоқалдан туып, ерке болмас,
Шыбынған туып, серке болмас.
1055. Тоған суы қаптағандай.
1056. Торғай, жапбыр жауса,
Балапанның қорғайды.
Бұрнақ жауса,
Басын қорғайды.
1057. Төбесі тазға төрт теңге,
Жалтыр тазға жарты теңге,
Ойма тазға он теңге,
Қырма тазға қырық теңге!
Сая көңілді кересінге,
Сыйса да бер бес теңге,
Сыймаса да бер бес теңге!
1058. Төлегіті билеген төре оңбайды,
Қатын билеген ері оңбайды,
Бұралқысы билеген ел оңбайды.
1059. Төренің жаманы-
Төлегітімен қас болар.
1060. Төркіні жақынның- төсегі жиылмас.
1061. Төркініне сенгеннің- төбесі жарық.
1062. Төсегіңе қарап, аяғыңды көсіл.
1063. Туған атам, қойнына-
Сен алмағанда, кім алады?!
1064. Туысы бір болса да,
Ерден- ердің ісі артық?!
Пішіні (формасы) жоқ күмістен-
Сүлуден соққан мыс артық,
Сырты құрым, караша үй-
Ықыласты болса аламы.

1065. Тәтті болса тағамы,
 Боз ордадан үш артық!
 1066. Тұз- май қатығы,
 Олең- жыр- сөз қатығы.
 1067. Түзелер істің басына,
 Жәкелі- келер қасына.
 1068. Түйе бойына сенің құр қалады.
 1069. Түлкінің қызыл басы- өзіне сор.
 1070. Түлкің-ауау тазың- мынау!
 1071. Түн ұйқысын төрт бөліп.
 1072. Түстік өмірің болса,
 Кештік мал жи.
 1073. Түсіңіден түніме.
 1074. Тұрна-көкте,
 Тұзақ- жерде.
 1075. Тышқан көгін көріп.
 Жаралы болады.
 1076. Тышқан ініне кіре алмай жүріп.
 Қалжуыр байлайды.
 1077. Тышқаның да сауыры бар.
 1078. Тіл- қайыстан қатты,
 Қылыштан өткір,
 Оқтан [геі].
 1079. Тірліктің күші- бірікте.
 1080. Уайым түбі- теңіз-ді:
 Түсерсін де, кетерсін.
 Тәуекел түбі- қайық-ты:
 Мінерсін де, өлерсін.
 1081. Ұйқыдан басы кетпегенің-
 Көзінен жасы кетпейді.
 1082. Ұйтқың соққан борандай.
 1083. Ұйықтаған ұйқы алады,
 Ұйықтамаған жылқы алады.
 1084. Ұл жеп жайына кетті,
 Қыз жеп, байына кетті.
 1085. Ұл- өзі туғандай.
 Келін- [өзі] келгендей.
 1086. Ұл он беске жеткенше-

- Колға ұстаған қобызың,
Ұл он бестен асқан соң,
Тіп алмаса, доңызың.
1087. Ұл таппаған қатыннан-
Лақтаған ешкі артық.
1088. Ұл ұяға қонды,
Қыз қияға қонды.
1089. Ұлың өссе, ұлы құлықтымен,
Қызың өссе, қызы қылықтымен ауылдас бол.
1090. Ұлың тойшыл болса, аттың соры,
Қызың тойшыл болса, көттің соры.
1091. Ұра берсе, шайтан да өледі.
1092. Ұрлық қылса, өледі,
Шөп жесе, қақалады.
1093. Ұрлық түбі- қорлық.
1094. Ұрсайын десем- өз балам,
Тәңірім қылды, не шарам?!
1095. Ұры байымас, сұқ семірмес.
Ұры байдың ауылын көрдің бе еш?!
1096. Ұры басынып ұрлайды,
Қонақ таңдап қонады.
1097. Ұры- қарының серігі.
1098. Ұры өлгенше: «Ақпын!»- дейді,
Тоқал өлгенше: «Нақпын!»- дейді.
1099. Ұры- түн асқанша,
Қасқыр- дөн асқанша.
1100. Ұрының көті қуыс.
1101. Ұрының өзіне лайық сойылы бар.
1102. Ұрысы күшті болса,
Иесі өледі.
1103. Ұялмаған бұйырмағаннан жейді.
1104. Ұй қорыған ит оңбайды,
Қыз қорыған жігіт оңбайды.
1105. Үйден шыққан күні-
Не байға, не сайға қон.
1106. Үлкейіп барып, сылайыны көр,
Кішірейіп барып, шынайыны көр.
1107. Үндемеген үйдей пәледен құтылады.
1108. Үркектеген бие еді,

Итті көрсе, иеді.

1109. Үш ай тоқсан болмаса,
Үлкен теңіз тонбайды.
Қатын шайпау болмаса,
Ер жалғыз үй қонбайды.
1110. Халық айныса, хан түзейді,
Хан айныса, кім түзейді?!
1111. Ханнан- қазық,
Биден- тоқпақ қойып.
1112. Шабан үйрек бұрын ұшады,
Сасқан үйрек артынан сүңгиді.
1113. Шағала келмей, жаз болмас,
Шаңқан болмай, боз болмас.
1114. Шағала келмей, жазға жарымас.
Қазы келмей, дауға жарымас.
1115. Шайнаған- күмән,
Жұтқан- бұйырған.
1116. Шайтаннан албастының бір атасы жуық.
1117. Шақырғанға бармасаң,
Шақыруға зар боларсың.
1118. Шам жарығы түбіне түспес.
1119. Шалатын кісінің аяғы маймақ.
1120. Шақырақ жалап ит тоймайды.
1121. Шаңқанда- байдың ұлы,
Токтағанда- кедейлігі есіне түседі.
1122. Шаппақ болсаң, зымыра.
1123. Шаруа көшсе, байиды,
Дәруіш көшсе, жариды.
1124. Шаруаның мұңы бір,
Бұзылғандардың жыны бір.
1125. Шегіртке түскендей кылып,
Тері сүйреткендей кылып.
1126. Шеткі ауыл көшсе, ортадағы ауыл шет болады.
1127. Шешен жігіт- қыран құс.
1128. Шешеннің тілі —ортақ,
Шебердің қолы -ортақ.
1129. Шешінген- судан тайынбайды.

1130. Шикаштың аузын жұтын алғандай.
1131. Шокпар- әрі басқа.
 Әрі көтке тиеді.
1132. Шөккен түйе-сөкканды бітмес.
1133. Шолдеген те, су- қымыздай.
 Сауығанда, қағып-қызғай.
1134. Шолмек-мың күн сынбайды,
 Бір күн сынады.
1135. Шон басыммен болса, қымайды.
1136. Шон- біркен жерге бітеді.
1137. Шонтей қағып,
 Баудай куырып.
1138. Шыбылған туып,
 Серке болмайды.
 Тоқалдан туып,
 Ерке болмайды.
1139. Шығасы шықпай, кіресі кірмейді.
1140. Шығасын- иесі баспы ботады.
1141. Шың дүңге- шыңжыр арқан,
 Жалған дүңге- жалған жің.
1142. Шын жығаса, соқыр көзден жағ шығады.
1143. Ысықырып жатқан жыланның обалы жоқ.
1144. Егері басқаннан- ит оғтайды,
 Кері кеткенін- келін ұрлық қылады.
1145. Іннің ауымы- кімдікі болса, соныкі,
 Түбі- өзімдікі.
1146. Ірген ауызтан- пірмен сөз шығады.
1147. Істің ағы білмейді,
 Ердің бағы біледі.
1148. Ішкен- мас,
 Жеген- тоқ.
1149. Ішкеніміз- аясымызға,
 Ішпегеніміз- арымызда.
1150. Ішпесе де, қоңсқ тоқ.
1151. Інуі жаманын- тәнуі жаман.
1152. Ішін күйсе, тұз жала.

Мәшһүр-Жүсіптің қазақ мақал-мәтелдерінің шығу тарихы туралы жазғаны

1) «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді» мақалының шығу тегі.

Қазақта бір мақал бар: «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді»- деген. Бұл сөзге дәлел керек- қайдан алынған сөз екендігі. Хазірет Сүлеймен ғалайссаламның он үш жасында аузынан шыққан сөз екен. Ол сөздің шығу себебі: хазірет Дәуіт ғалайссаламның халифалық құрған күйінде хазірет Сүлеймен ғалайссалам есік алдында ойнап жүрсе, бір қатын жаман наза болып жылап келеді. Бала сұрайды:

-Ой, қатын, неге мұнша күйінді-жылаударсың?-деп.

Қатын айтты:

- Екі жегім бала-шағам бар. Өзіміз қара қасқа кедейдің барып тұрып атымыз. Жалғыз-ақ пұт бидайымыз бар еді, онан басқа дәмкіміз (дәнемеміз) жоқ еді. Соны дүірменге апарып, ақысын беріп, тарттырып алып, қапқа салып, арқалап келе жатқанымда, бір қатты дауыл-күйіл соғып, өзімді домалатып жығып, ішіндегі ұны-мұнымен қабымды ұшырып алып кетіп, артынан қуып, өкшем өшіп жете алмай бара жатқанымда, дарияға түсіріп, Құдай пана берсін, көзіме бір де көрсетпей, қас ортасына алып кетті. Дарияға түссем де, өмір бойы сүңгісем де, соңынан қалмас едім, көз жетпестей жерге, ортасына алып кетіп, титығымды құртты. Ұнды, не қылалып, әркімнен сұрап алғам-ды, бір жолі болар еді-ау. Қабымды ғана қайтейін?! Өзімнің бар өмірімде еңбек қылып, тоқып алған қабым еді. «Шешеміз ұн тарттырып алып келеді!»- деп, қуанып отырған балаларыма: «Жүзі қара болып, не бетіммен көзіне көрінемін?!»- деп, соған ішім ашып, күйіп барамын!»- дейді.

- Ай, бейшара» мұңдым, мүсәпір, Құдай саған үлкен болыстық қылған екен. Дереве барып тақта отырған патшаға арыз қыл: «Маған әлім жеттік қылып, бір қап ұнымды жел тартып алды, желден қолденен алып бер!»- дей ғой,- дейді.

Қатын жылап, патшаға кіріп еді, екі пұт бидай берді. Қатын қуанып:

- Бір жасы мың болғыр-ай, балаларыма құр бармасқа тәуір болды ғой!- деп, алып шықты.

Хазірет Сүлеймен сұрады:

-Патша не дейді?- дейді.

- Айналайын, әдіз патшамыз екі пұт бидай беріп, көсегемді көгертті,- дейді.

- Уай, бейшара, сен ұн тілей келген тіленші ме едің? Дауыл соғып, ұныңнан айырылып қалып келген емес пе едің? Ұнды олжа көріп қуанба. «Да-

ұылдан ұнымды алып бер, әділ патша болсаң!»-деп, бар қайтадан. «Желдің үстінен арызға келіп едім ғой!»-деп, деп, қайта жіберді.

Қатын қайта кіріп еді. Дәуіт патша үш пұт бидай берді. Қатын қуанып, алып шығып еді, Сүлеймен ғалайссалам:

- Тағы қайыра бар,- дейді. - «Мен үш сұрай келгенім жоқ, ұнымды алып кеткен желден қолдененімді алып бер!»-деп, жабыс,- дейді. - Әділ патша болсаң, арманымға жеткіз, ақымды алған жел мен мені алдына алып терге, ұнымды не үшін алғандығын айырып бер! Қазақтың Қарабайы сықылды қайыр бергеніне мәз болма, патшалық хукімінді тура қыл!»-деп, не айтар екен?»- дейді.

Қатын қайта кіріп еді, хазірет Дәуіт ғалайссалам:

- О заман бұ заман желмен кісі дауласқанын көргенім жоқ. Бар, бейшара, бес пұт бидай ала ғой!»- дейді.

Қатын қуанып, бес пұт бидай алып шығып еді, хазірет Сүлеймен ғалайссалам:

- Әлі арызына жете алған жоқсың. «Маған бидайдың керегі жоқ, дауымды шариятыңа салып бер. Қанша берсең, қайырына ризалығым (ырзалығым) жоқ, әділділігіңді көрсет!»-деп, жабыс!»- дейді.

Қатын тағы қайта кірді:

- Мен сізден бидай сұрамаймын, дауігермін. Дауымды орнына келтірсеңіз екен!»- дейді.

Дәуіт ғалайссалам айтты:

- Уай, қатын, сен қалай жансың, менін алдымнан қуанып, құлдық бас деп, бидай алып шығасың. Тек далаға шықсаң болғаны, қайтадан келіп мылжындай бересің. Осы саған далада біреу бір нәрсені үйретіп тұр ма, шынықты айтшы,- дейді.

- Өзіңіздің кіпкене кенжетайыңыз мені еркіме қоймай:«Қайта баршы!»-деп, болмай жіберіп тұрған сол!»- дейді.

Хазірет Дәуіт ғалайссалам тысқа шығып:

-Әй, балам, не үшін бұл қатынды әуре қылып, қайта-қайта кіргізе бересің?»- дейді.

Хазірет Сүлеймен ғалайссалам айтты:

-Аға, бұл қатын сізді: «Қара қылды қак жарып торе беретұғын әділ патша ғой!»- деп арызға келіп тұр. Ұнын алып кеткен желдің үстінен даугер болып: «Ұнымды не себепті алып кеткенін біліп бер!»- деп. Сіз мұның арызын тыңдамай, дауыла қолын жеткізбей: «Дауыс білмеген ойбайға зорлайды»-дегендей, қайыр-садақа беруге зорлай бересіз. Патшалық ісі осылай бола ма екен?»- дейді.

Хазірет Дәуіт ғалайссалам айтты:

- Балам, желмен дауласып, дау алған бар ма екен? Желмен мұны қолденендеструге менің анім келе ме?»- дейді.

Хазірет Сүлеймен ғалайссалам айтты:

- «Итін несі болса, бөрінің тәңірісі бар»,- деген қайда, желдің де билеушісі бар шығар. Ол жел де өз бетімен алған жөк пішпін ар. «Желге менің өлім келе ме?»- деген жұрттың қолынан сайлап қойған кара патшаның жұмысы ғой. Сіз- құдай сайлаған халифа: сізде және пайғамбарлық күші бар ғой! Құдай жаратқан мақұлықта байлаусыз, пәтуасыз бір қалыпта тұра алмай тұғын нәрсе- жел ғой. Бір уағдасына тұра алмай тұғын адамды жұрт айтады ғой: «Күнінде желше жүз құбылады»,- деп. Бег алдына лағып есетұғын желден күші аса алмай тұғын болса, ол халифалықтан сізге не пайда? Ол пайғамбарлықтан сізге не қасиет? Алла тәбәрік отұғын сізді пайғамбар қығанда: «Менің Құдайлығымды мен- делеріме таныт!»- дейді. Құдайдың құдайлығын, құдіретінің шеберлігін та- ныға алмасын бар: «Патшамын, пайғамбармын!»- деп, несіне мөз боласын?! Жел де- Құдайдың қызметкері, сіз де- Құдайдың қызметкері. «Менің қол астымдағы бір жесір қатынның бір нұт ұнын қабыменен бір жел алып кетінті. Озің жұмсап па едің? Өз бетімен қылған ісі ме?»- деп сұра Құдайынан. Бұл бейшара қатынның көз жасын Құдайдан сұрап беруге намыстанғаның ба, жоқ, ерінгенің бе?- дейді.

Хазірет Дәуіт ғалайссалам айран-асыр, дәл болып тұра қалды. Гибдағханасына барып, Құдай тәбәрік отғылыға мінәжат қылды. Сәждеге басын қойып, көтеріп алып еді. «Әссалам-ғалейкум!»- деп, адам суретінде бір періште жетіп келді:

- Иа, бәни-алла, ол қатынның арызы тұрасында, міне, мен келдім. Мен желге мүкіл (өкіл) періштемін. Ол қатынның қабы менен ұнын мен бәм өз бетіммен желге алдырғаным жоқ. Дарияның жүзінде іші саудагер, дүние та- лап кулармен толық бір кеме келе жатыр еді. Кемесі толған нұл еді, адамзатқа не керек-жарак түгел еді. Дарияның ішіндегі бір тасқа соқтығып, кемелерінің астынан бір жері жарылды. Сол жарықты бітеуге шамалары келмей, суға гарық (қарық) боларлық дәрежеге жеткен соң, қойдай маңырап, қозыдай шу- лап, Құдайға жыласты:

- Иа, Құдай, осы дарияға қарық қылмай, балыққа жем қылмай, біз- ді сәлем[ег] шығарсаң [1], құтқарсаң, сенен күшті құдіретіңнің құдайлық жолы[на] бәм жол садақасына [2] кемедегі малдың как жартысы жетім мен жесірлігі болсын! Жетім мен жесірдің көзінің жасының құрмегі үшін бізді бұ пәленнен құтқара көр!»- десін, ботадай бздасты. Сол уақытта олардың шын жабығын жылаған наласы Құдайға жетіп, Алла тәбәрік отұғы маған бұйырды:

- Пәлен жерде бір жесір қатын кашен ұн арқалап келе жатыр. Соның ұнын қап-мабымен алып келіп, кемесін жарығына тық!»- дейді. - Булардың жаны өлімнен аман қалсын да: «Жетім-жесір үшін!»- деп, арнап айтқан

құдайы садақа нәзірі сол қатын мен екі баласына берілсін!- дейді. Сол кеме осы күнде дарияның жүзінде. Алдынан кісі тостырыңыз. Пәлен күнде, пәлен сағатта құрғаққа шығады. Кеменің түбінің жарығын қараттырыңыз, қатынның ұны қабымен тығын болып, су кіргізбей бөгет болып тұр. Ол керуеннің бір-де-бірі оны көрген жоқ, тек: «Құдай сақтады»- деуменен келеді. Қалай сақтағандығынан хабары да жоқ. Сіз Құдай тәбәрік отұғылының бұл шеберлігін халыққа, жұртқа шашып есіттіріңіз де, кеменің жарығына тығылған қабын танып қатын алыс және Құдайға айтқан нәзірін сепсітпей, шып-шырғасын шығармай, қалпынша керуен бұл қатынға берсін! Міне, Құдайдың құдайлығы осы, ешкімге залал салмайды.

Пендесіне не тағдыр қылса, ақыры сол пендеге жаны ашып болысқандығы болады,- дейді.

Мұнан соң қазірет Дәуіт ғалайссалам қатынды жібермей, [кам]атып қойып, дарияның жағасына қарауылшы қойып, қатынды ертіп [3], кідірмей керуендер де құрғаққа шығып, қысылған, сасқандығына пейіл болысып, жандары аман қалғанына қуанысып, айтқан нәзірлерін бір жесір қатын, екі жетім балаға шашау шығармастан түгел берісіпті.

2) «Сөз тапқанға қолқа жоқ» - деген сөздің басы қайдан шыққан?

Жер иреті Сарысу өзенінің жазғытұрым тасып жатқан кезі. Екі құс салған екеуі судың екі жағында тұрып сөйлеседі. Біреуі насыбай атады. Онда ана жақта тұрғаны айтады:

-Өзім барып насыбай атуға судан өте алмай тұрмын. Мен үшін маған арнап насыбайынды енді бір атшы!-дейді.

Бұл мына жақта тұрып, оның тілін алып, шақшасын ерінің қасына қағып-қағып жіберіп, мазаттанып, шағтанып насыбайын бір атқанда, ар жақта көріп тұрған- аузынан суы ағып, елітіп жығылыпты.

- Ризамын-ризамын (ырзамын) өзіне де, шақшана да, атып тұрған насыбайына да! Екеуіміз құпақтасқан дос болайық, тамыр болайық, қолқа алысайық. Су тасуы қайтқан соң біздікіне келмесең, осы сөзімді сыйлағандығыңның қолқасын алмасаң, ризалығым жоқ, - деп, өлердей сөзін айтып, қонаққа шақырып кетеді.

Судың тасуы басылған соң, қонаққа барады. Тамыры да тікесінен тік тұрып күтіп алады.

- Қалағаныңды алып кет, алмай кетсең, ризалығым жоқ!- деп, ерік әліне қоймаған соң, жүзіктін көзінен өткендей бір қара жорға тайы бар екен, соны қалап алып кетеді. Сонан соң жұмысы жоқ та болса, тек мұның шақшасынан насыбай атуға құмарланып, олай өткенде, былай өткенде, келіп, кетіп жүреді. Бір күндерде біреуден аласы адал ақы бір қозылы қойын алып келе жатып, тамырынікіне қонады. Ертең жүрерінде: «Бір қозылы қойды қайдан айдап

жүресің, маған тастап кет!»- деп, алып қалады. Бұл жолы емес, әйтеуір бір келін кетіп жүргенінде, қолқа қылып сұрап алғаны емес, мұның шақшасын алып кетеді. Төртті-бесті жыл арада өтеді. Қара жорға тай ат болып, ат болғанда, анау-мынау ат емес, топ бұзар ат болып, Арғын, Найман басы қосылған ас болса, жорға бәйгесін бермейтұғын атақты жорға болып шығады. Оның түпкі иесі көрген сайын іші күйіп, ел-жұрты, ауыл-аймағы бәрі шулайды: «Осындай жорғаны беріп қойып, әлі сен одан не алдың? Сал қолқанды, ал қалағаныңды! Қолқаға тұрмаса, қалағаныңды бермесе, жорғаңда не ақысы бар?!»- деп, о да, бұ да айта берген соң, тамырына қолқа сұрата қатынып жібереді. Бұл келген қатынды сыйлап күтеді.

-Қолқа алудың реті менікі еді, ол оны білмей жүр екен-деп, дәнеме бермей, күр алақан қылып қайтарады.

-Бар тамырдан қолқа алып кел!»- деп, бұ да қатынын жібереді.

Тамыр бұлқан-талқан болады:

-Мынау қай келемежі? Қара жорғам анау: топ жарып көзге түсіп, ас болған сайын алдымен келіп жүр. Аққан, тамған- бәрі айтады: «Баяғы пәленнің қара жорғасы!»- деп. Айдай әлемге белгілі, басы ашық ерек іс. Қозылы қойым анау текке алып қойған! «Жата-жата жамбасқа (жанбасқа)»- деп, мынаның зорлығы отіп кетті-ау!»- деп, тура сала биге шабады. Ол заманда Арғын, Найман ортасында: «хан Барлыбай»- атанған Барлыбай би бар болса керек. Бұл Барлыбай: «Бағаналы, Балталы, //Кигіз қынды, қалталы, // Қағып қойса қалтасын, // Бұрқылдайды тоңтарының талқаны!»-дейтұғын елден шыққан би. Наймандар: «Бағаналы-Барлыбай, // Жау шайқаған Саңдыбай»- десін келеді. Оның: «хан Барлыбай»- атанғандығы-«Ақтабан шұбырынды»- сықылды бір жұт болғанда, оңгеден тігерге тұяқ, тағалы торы тай қалмағанда, Барлыбайда жалғыз ат қалып, ол заманда қазақтан оңге құрыса да, ас, той, жиын, батаоқыр құри ма?! Сондай, бас қосылатын жиылысқа өзге жан жаяу-жалғыз өгіз, түйемен шұбырса, жалғыз бұл атты болған екен де, сондықтан: «Хан Барлыбай»- атанған екен.

Анау шаққылдан барған соң, хан Барлыбай шақыртылты:

-Манағыдан бермен жазған сөз бәрі ананың сөзі ғой. Ол сөзін көтені аузынан көрініп тұратұғын кісідей көлірткен соң, мұныкін есіттік. Ал, сен сөйле!»- дегенде, бұл айтыпты:

-Рас, мен мұнын бұл айтқан малдарын алып та жүрмін, осы күн астымда мініп те жүрмін. Және қозылы қойын алып малданғаным да рас. Бірақ бұл қолқасын алып еді. Алған күнде иненің көзінен отеріптей болып алып еді. Енді мынау жер мен көктің арасына сыймайтұғын кісідей көкіп отырғаны!»- дегенде:

- Сепен мен не алып едім?!- депті.

- «Не алып едім?»- деп, Құдайдан қорықпай, адамнан ұялмай, қалай айтасың? Шақшамды алғаның қайда? Мен саған тамыр болғандығын үшін қимастықтан бергенім қайда? Басқа кісіге, көріп берейін десе, ұстағам ба?- депті.

Отырған жұрт мұның сөзін ерсі көріп күлісіпті. Сонда кара жорғаның иесі:

- Қыстың қатты боларын лақ (олақ) білер, күннің суық-жылысын құлақ білер. Берген нәрсең тұтамдай сныр мүйізі. Төрелегің Барлыбай-екең өзі-ақ білер!- депті.

- Көтені аузынан көрініп тұрған иттің былшылдан отырғанын!

Қыстың қатты боларын тоқты білер,

Кара күйын жайылымы құтты келер,

Пара беріп қоймасаң, Барлекеңе,

Айтылған сөз мәнісін бокты білер!- дегенде, Барлыбай би шамданып:

- Жаным, шақшамның не артықтығы бар еді?- дегенде,

- Шақшамды айтайын,-депті,- Шақшам серке мүйізінің тақысы еді, қозылы қой өзінің ақысы еді. Орай салған жезі бар еді, тоқсан маржан көзі бар еді. «Толық бір тай-ды, соны жез»-деп, маржандаған ұстаның қолқасына берілген кезі бар еді. Және: «Өзін сатса, бір түйе, бір атқа алар едік-ау!»- деген әркімнің сөзі бар еді. Және онымен қойды ма?! Бір шақшаны істеп бергендігіне тайды азсынып: «Тау жайлаймын»- деп, наршамды алды, «Ой қыстаймын»-деп, шотымды алды, «Қыр қыстаймын»- деп, балтамды алды. «Қалауым»-деп, бөрте атымды алды, «Жау шауып кетті!»-деп, төрт атымды алды. Қайқы келген кара атымды алды, тілік құлақ сары атымды алды. Сары аттың енесі кішкентайына бие еді, әкесі тұлпарға жиен еді. Енді сол шақшамды өзіме қайырса, мен кара жорғасын да, қозылы қойын да өзіне қайырып беріп, шақшамды өзіме бергендігі үшін, үйіме ертіп барып, қалаған атын мінізсейін, үстіне тон кигізейін!- дегенде, отырған жұрт: «Бұған не айтасың?»- дегенде.

- Сөз тапқанға қолқа жоқ, сөз тапқанға қолқа жоқ!- деп, екі санын шапалақтап, тұра жөнелді дейді.

Шақша иесінің аты Нау екен. «Нау құрымай, дау құрымайды»- деп жұрт аузына ілінген алаяқ екен.

«Боштай өлді!»- деп, естігенде,

-«Боштай өлді!»- дегенше, «дау өлді!»- десеңдерші!- дескен екен.

Құс салып далақтап жүргенде, шақша түсіп қалып, жоғалған екен де, Нау оны біліп: «Токта, бәлем, аузыңа бір күм құярмын!»- деп, ішінде ойлап жүреді екен.

3) Қазақ мақалдарына қатысты деректер.

Қазақта бір мақал бар: «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне». Қазақ соның айтуын бйсе де, мағынасын білмейді. Бұл хадис шарифта Шың Алу-
дін мен Алайманның мағынасынан алынған сөз. Жақын бір адам ұлы бол-
ды- ойғам. Отынның асылы сый дүр бізге. Топырақ- Адамның асыл шыққан
жері, рухының өрбіп-өсуген жері. Құдай тәбәрік тағалаың құдірет қасы
төресінің шыққан жері- топырақ. Мұнан мағлұм болды. Шыл жұрты, шыққан
жұрты- ақырет ғаламы.

Жалған дүниенің жүзі ішпек- құшпақ... үшін болған- тойған жері болды.
Ердің ері, екеудің сынығы болған- жан.

Ақырет жұмысын қоспап, соның жабылғын ойлап, есі-дерті: туған
жері сонда болады. Ер болмаған, ерлік ісін қыла алмаған жұртта қалған
жемтік өлексені қиып кете алмаған игтей болып, дүние шылығымен алданып
қатады.

Еркек семіз болса,
Елдің құты.
Қатын семіз болса,
Үйдің жұты.
Бұл сөз де бар:
Еркек семіз болса- есек,
Қатын семіз болса- салуы төсек.
Өспейтін елдің жігіті
Топ ішінде құрдасын
«Қатыным!»- ойнайды.
Өсетін елдің жігіті
Топ ішінде құрдасын
«Батырым!»- ойнайды.

Опар елдің белгісі:
Аксакалы- үлгісі.
Оңбас елдің белгісі:
Аксакалы- күлкісі.
Осетұғын елге сілес кіреді,
Өспейтұғын елге сыбыс кіреді (Пыш-пыш!).
Кері кеткеннің саяғы
Далада жүрпін төбіседі.

Күні кеше Сарыарқада қасиетті паранатты болып өткен Исабек
(Исабек) ишан дуам айтып отырды екен.

Байлық- мұра емес,
Жоктық- ұял емес!- деп

Құлақ естігенді көз бір көрмек. 1928- нші жыл, ұлу жылы, байлықтың мұрат еместігін көзінен көріп нанды.

Шортанбай қожа айтқан:

Байды құдай атқаны,
Жабағы жүнін сатқаны.
Кедей қайтсе, күн көрер,
Жаздай жатақ жатқаны.
Жалғыз сиыры бар болса,
Соғымына сояды.
Қағаздатып бұзауын,
Ноғайына қояды.

Оның сөйлегені: біздің құрттай бала күнімізде еді. 1928-нші жылда, ұлу жылында, Құдайдың байды атқанын көзіміз көрді. «Құдай ұрғанды қоса ұрмаса, Құдайдың жандай досы болмайды», - деген де сөз бар.

Қазақ мақалы: Иссін сыйлағанның итіне сүйек сал!»- дейді. Қазақ мақалы:

Дүние бір күн бетін көрсетеді,
Бір күн көтін көрсетеді...
Ақылы жоқтың, жақыны жоқ,
Тойғанға тоң жоқ.

Қашқан түлкі қызыл көрінеді,
Жаланаһтікі ұзын көрінеді.

Жұртта қалған жөке арқан,
Алып, кімді бай етеді,
Қалып, кімді жарлы етеді?

Көңілсіз жұмыстан
Көтсіз бала туады.

Сүт сүйек өсіреді,
Киім көңіл өсіреді.

Баланың жеңінің ұшын жамаса,
Қарыс бойы өседі.

Аман-айтуға
Есен- естуге
Семіз- көруге!

Бала күнде Мұса Шорман би ұғлынан естіп едім.

Қарадан хан қойса, қасиеті болмайды.

Үлгісізден би қойса, өсиеті болмайды.
Қалымасыз пір болса, кереметі болмайды.
Алалы тұяқ арам мал берекеті болмайды.
Атадан қалған адал мал әрекеті болмайды.

Тоқтышақтан тон кесе,
Желді күні тоңбайды.
Қарғыс алған атадан,
Егіз екі оңбайды.
Үш ай, тоқсан түспесе,
Үлкен теңіз тонбайды.
Қатын шайпау болмаса,
Ер жалғыз үй қонбайды.

Бірді беріп, мынды алсаң,
Бір байырғыдай болмайды.
Мың олжадан бір байырғы деген жоқ па?
Айтқыл сөзді ұққанға,
Жанды-жанға соққанға!
Айтып-айтпай немене
Мақтамен құлағын тыққанға!
Батыр деп оны қайтесің,
Түйе үстінен бұққанға,
Дос деп оны қайтесің,
Есікті қатты серіппі шыққанға!
Жақсы деп оны қайтесің,
Амалы ішіне сақтап
Көтіңе қолын сұққанға.

4) Сараңның барып тұрған сараңы.

Бір келіншек қатынға біреу:

- Енең келеді,- дегенде:

-Енем інге кірсін!- депті.

-Уай, байғұс, енеңнің қанжығасында саған салып келе жатқан оша (шеке)
мен төсі бар,- дегенде:

-Енемнің менен басқа несі бар?- депті.

Сонда енесіне тамақ берерде айтқаны:

-Айран аяулы, қымыз құюлы, төс шандыр, сүт ыстық. Не болса да, таң
атқан соң көрерсің,- деп, аш жатқызыпты.

Енесі:

- Үйге қайтамын,- дегенде, айтқаны:

- Бір сиырым бар қарала, нанбасаң барып арала. Бір сиырым бар мөшке, өзі келеді кешке. Бір сиырым бар қашар, айдап жүруіне нашар. Бір тайыншам алабас, айдауына жарамас,- деп, қайтарыпты.

Бір кедей, Жансары, өзінде ұл жоқ, жаяғыз қызын Қозғанға ұзатқан. Жалғыз қызы төркіндеп келгенде, айтқаны:

- Бір сиырым алабас, айдауына жарамас. Бір сиырым қашқан жоқ, сен түгіл бұқа етегін ашқан жоқ. Енді біреуі қашып кеткен қашар, айдауыңа нашар. Бірді-екілі бес тайынша, о да айдау- байлау көрмей жүргендігін жақсы көреді жайынша,- деп, қызын құр қайырыпты.

Ақырында:

-Өлер шағым болды,- деп, қызын шакыртып алып, бір бұзау тайынша беріп қайтарыпты.

10. Жұмбақтар

(өз қолжазбасы бойынша)

1. Бір жапырақ еті жоқ,
Бір ұрттам қаны жоқ,
Белгілі жаны жоқ,
Сөйлегені не нәрсе?
2. Бір жапырақ еті жоқ,
Бір ұрттам қаны жоқ,
Белгілі жаны жоқ,
Не керектің бәрі өзінен табылған не нәрсе?
3. Жансыз, денесіз, дем алып тұрған не нәрсе?
4. Бас, көз, ауыз, тілден дәнеме жоқ,
Айтқан сөзі артында қалған екеу не нәрсе?
5. Жын емес, адам емес, періште емес,
Адам баласына тағылым берген не нәрсе?
6. Жын емес, адам емес, періште емес.
«Охи!»-ға не болған не нәрсе?
7. Өзі өлді де, өлгендік себебімен
Екінші өлікті тірілтуге жарады- не нәрсе?

11. Жаңылтпаштар

(өз қолжазбасы бойынша)

1. Қырда қылау,
Қызыл ала бұзау.
Жатыр жалмаң құлағы,
Қиқу қыздардың қызыл ала тырнағы.
Қызыл тырнағы қылтылдақ,
Сүйір тырнағы жылтылдақ.

2. Тауда татақ тарғылша,
Матақ суда сотақ,
Солқылдайды қу бұтақ.

3. Отырар таудың басынан
Отау тікпек ойнайық.
Ор киіктің (ор қоянның) [1] терісін
Сыпыра (отыра) [2] сілікпек ойнайық:
Олай сілікпе, бұлай сілік,
Жан-жағыңа қарай сілік,
Отарбайдың үйін сілік,
Үйі толған қызын сілік,
Семіз қызын серпей сілік,
Арық қызын аяй сілік.

4. Мынау кімнің қотаны,
Қайын атамның қотаны.
Қотанында қос терек,
Жайылып шыққан [1] (айналасы) жас терек.
Қайын атамның қотаны,
Маған тік тұрды,
Мен қайын атамның
Қотанына тік тұрдым.

5. Жүк үстінде төрт бөрік,
Төртеуі де көк бөрік,
Кел, қыздар, сол бөрікті [2] тігіселік, сөгіселік!
Кел, қыздар, тігіселік, сөгіселік,
Кел, қыздар, тігіселік, сөгіселік!

6. Дарияның ортасында сен келеді,
Сеңменен сексен серке тең келеді.
Сексен серке біреуін ұстап алып,
Сақалын суға салып-малып,
Сілкіп, сығып, сақалын суға [3] малып-малып,
Сілкіп, сығып, сақалын суға малып-малып,
Сілкіп, сығып!

7. Жанбыр жауып келеді, қар аралас,
Насыбайдың ішінде күл аралас.
Бір топ қатын келеді қыз аралас,
Ойпан жерге шөп шығар көде аралас.

12. Бақсының сөзі

Әуелі, Құдай, сен онда,
Сен ондасаң, біз мұнда!
Тілеген тілек және бер,
Қас бедеуге бала бер!

Жаксы Құдай, жай Құдай,
Мырза Құдай, бай[1] Құдай!
Әуелі Құдайым Көк жасаған,
Сонан кейін Жер жасаған!

Сыйынайын, бірінші, Құдай,
Екінші, сыйынамын [2], Мұхаммед!
Біріне [3] біз құл болдық,
Біріне үмбет болдық.

Үшінші- төрт жар [4],
Төртінші- сексен сегіз машайық.
Жүз жиырма төрт пайғамбар,
Меккедегі [5] әулие,
Мединедегі әулие,
Хан Шыңғыста әулие
Қызылтаудың басында- Қыз әулие,
Баянауласында- Қоныр әулие,
Өгізтаудың басында- Өгіз әулие,
Қошқартаудың басында- Қошқар әулие!

Таудағы бұланнның,
Іштен шыққан айдаһар жыланның [6]
Өлі десем, өлі емес,
Тірі десем, тірі емес,
Ата[сы] –Қорқыт әулие!

Уақ атасы- ер Көкше:
Брілігінің белгісі-
Садағына келген- сан кісі,
Мылтығына келген-мың кісі!

Сары, Баян, Сарша, Өтеулі!
Үш жүз сексен ат-
Бәйгеге қосқан Көрнебай,
Арғын атасы-Қарақожа,
Ханда-Абылай, қарада-Қазыбек,
Жалаң аяқ- Ғазиз,
Диуана пірім [7],
Тортуылда [8]-Торайғыр,
Нағашы[сы]-Тұрдыбек.

Өзім[нің] нағашы атам-
Жағалбайлы: Түнқат,
Қаракерей [9]: Қабанбай.
Қаз дауысты [10] Қазыбек,
Қаракерей: Мұрында [11]Қандыбай,
Шақпақұлы Жәнібек,
Тобықтыда- Құнанбай [12],
Ішіндегі- Доғалбай.

Өте шықты Құнанбай заманында
Таздың арғы атасы-Шойынқара.
Қара, сары Қондыбай-
Әулие [13] қасиетті өткен.
Терістанбашы-арғы атасы- Кентбұға.
Өте шықты ішінде-Аманқұл бақсы,
Бәсентиін арғы атасы- Барлыбай,
Ішінде-Тасыбай:
Тұрлыбек- дуанбасы [14].

Әуелі Құдай жын жасаған,
Бірінен –бірін мол жасаған.

Жының арғы атасы- Кентбұға,
Жын атасы- сары Абыз [15]
Жын атасы- сары Азбан,
Оуре қылма сен, Азбан!
Жын атасы-Бердубай,
Жын ұраны: «Екеу-екеу!»
Аспандағы менің бес пірім,
Қырық пылақ салдырған [16]!
Қырық ине маған түріп,
Төбеме айдар қойдырған,
Жынға мойын қойдырған,
Көңбегенге қондырған,
Қу ағашқа төндірген,
Аксақалыдан бата алдырған,
Ақсарбае қойлы сойдырған!

Бес бала- бес асау тай үйге кіргізген,
Ерегіскен жерге дерт салған,
Жын болып байланған,
Кезбе [17] болып айналған!
Ойдан келген ол қожа,
Қырдан келген қырық қожа,
Ол қожаның шіңгіле-
Әзіреті қожа:
Жеті [18] өлікке жан берген,
Жамаат жанды тең көрген,
Белсізге бел берген,
Перзентін тең берген!

Он қолымды ораймын,
Сол қолымды сұраймын,
Шежіреге басып сүйеген,
Күнге пашын тараған,
Ата қадірін білмеген,
Ана сүтін ембеген,
Желден жеті қоян айдаған,
Дұғаменен байлаған,
Жеті кетпен, шот басқандай болдым,
Жеті қазан а түскендей болдым!

Он екі ақ боз ат,
Ойнағандай күн қайда?!
Жын шақардым қан бардан,
Қияда жатқан жандардан!
Темір жанға сәлем- де:
Хабар бер: ауыр қол жисын,
Темірден тон тікесін!
Ойдан келген он бөрі.
Сол бөрінің ішінде
Алты ауызды көк бөрі-
Көк жеңдет көліңде, бай еліңде!

Жұмабайдың баласы,
Кесер кеуде [19] көк қабан.
Жын ішінде сен жаман!
Мандай терісі құрысып,
Жын біткенмен ұрыссып,
Жорегімде жабысып,
Он бір жаста табысып,
Қаракерей-Мұрыннан келген,
Жиеннен [20] туған жиен бар.
Тоғыз ұлдың кенжесі-
Мырзабай-Қабыл.
Сарала қамқа тон киген,
Сары арғымақ ат мінген,
Қылышың қыңға қынаған,
Келдің, бұл, бұ жолда
Қысан қатынның ағасы
Қара алып жатқан шаңырақ басында.
Тұқымы [21] жоқ кісідей,
Тобықтыдан келді:
Қаражігіт-Күліхан,
Алтайдан келген алтауым,
Шабдар атты кемеңгер.
Елден келген- скеуім [22],
Желден келген- жетеуім!
Елден келген- Ақәділ,
Шандұтбастан келген Шаңдыаяқ.
Қайдан келген еңтелен.

Бәйге атындай ентелеп?!
Көк ала сакал Көзімбет,
Алшыс атты, қырық жаяу
Мынай-Жүзай,-
Сен- жарқыным, жолдасым!
Жоғазтыңнан келген төрт атты,
Төментіннен келген бөрте атты[23],
Кейінде айың жетпес сары атты!

Адым-адым басқан,
Адымы жерді күйдірген,
Тұяғы құмды суырған,
Тозаң-тозаң жүгірген,
Тозаңды жерге су жырған (ирған).

Жол, жол жатыр,
Жол жағалай қол жатыр.
Сонша қолдың ішінде
Қарабек атты сұлтан жатыр!
Хан Тілеуберді сұлтаным,
Арғынғазы-Шолпаным [24]!
Ойдақ кірген ойпатым,
Қырдан келген бекзатым-
Дәуіт пайғамбар, ер Дәуіт!

13. Бата үлгілері

Бата

Иә, Құдайым, жарылқа:
Жарылқасаң, малды қыл,
Біткен жұрттың алды қыл,
Бұған қас сағынғанның
Малын алып, жарлы қыл!
Алла әкбар!

Иә, Құдайым, бала берсін,
Мал мен басты және берсін,
Саған қас қылған дұшпанға
Табаныңның астына сала берсін!
Алла әкбар!

Иа, Құдайым, ондасын,
Мың саулығың қоздасын!
Сексен түйен боталап,
Сегіз келін қомдасын!
Тіленшінін [1] биесін берсін,
Үйсін, Қоңыраттын түйесін берсін,
Біткен аруақ бәріне тие берсін!

Алла әкбар!

Құдайым, жарлықасын, бай қылсын [2],
Төрт түлігің сай қылсын!
Кетпес дәулет берсін,
Кен пейіл берсін!
Құрмалдығың қабыл болсын,
Тілеуің [3] дұрыс болсын,
Мұратың хасыл болсын,
Тілеген тілегіңізді берсін!

Алла әкбар!

Асын, асын, асына,
Береке [4] берсін басыңа!
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап,
Қыдыр келсін қасыңа!

Осы тұрған боз үйге
Қыдыр ата дарысын!
Бәйбішесі бұл үйдің
Он екі құрсақ көтерін,
Ұлға [5] көзі жарысын!

Желіңнің [6] о шеті мен бұ шетіне
Оқ жіберсе [7], жетпесін!
Тәңірі берген несібен
Тенкілесен [текпкілесен] [8], кетпесін!
Әр кезде байлық кетпесін!
Кешке келіп шулатқан,
Қошақайдың [9] атасы-
Қошқар бассын үйінді!

Бақайлары шырғылдап,
Мүйіздері жылтылдап,

Үй арасын бок еткен,
Ішсе, айранға тоқ еткен.
Бұзаулардың атасы-
Бұқа басын үйінді!

Шудаларын шаң басқан,
Артқы өркешін ком басқан,
Ботақайдың [10] атасы-
Бура басын үйінді!

Шыңғыр-шыңғыр [11] кіснескен,
Тышып, боғын ніскескен,
Құлыншақтың атасы-
Айғыр басын үйінді!

Саған кас қылған кісінің
Базарға барып, аты оңсің!
Ерте кетің, қайтқанда,
Үйіне келсе, қатыны оңсің!
Көгіне тыпкак тисін,
Қолына пыпкак тисін!
Тыпкакы тыйылмасын,
Төсегі жиылмасын!

Шаңырағы шартылдап,
Шаңдырына қадалсын!
Босағасы бортылдап,
Борбайына қадалсын!
Күлдіреуіні күрт сызып,
Көгіне қадалсын!

Алла әкбар!

Бұрынғылардың бағасы

Әуелі Құдай жарылқасын,
Пайғамбардың берекетін берсін!
Әбубәкір, Сыздықтың салауатын берсін.
Әділ Омардың лайбатын берсін,
Әзіреті (хазіреті) Оснанның ұятын берсін.
Әзіреті Әлінің (ғалының) қуатын берсін!

Ибраһым (Ибраһим) пайғамбардың малын берсін.
Әкім Мұқанның жасын берсін,

Әкім Сүлейменнің тақытын берсін!
Ескендір (Александр) Зұлқарнайынның бақытын берсін,
Атымтай жомарттың лаңқын берсін,
Дәуіт пайғамбардай отыз ұл берсін!

Ұл берсе, оразы берсін,
Қыз берсе, қылықты берсін!
Жасы ұзын болсын,
Жүзі қызыл болсын!
Айғырын үнді келсін,
Қошқарын жүнді келсін!
Қызың пұды келсін,
Ұлын құнды келсін!

Дәулетін зияда болсын,
Дүшпаның пияда (сияда) болсын!
Ұлың ұяда болсын,
Қызың кияда болсын!

Адам жаласынан, бұлт аласынан,
Көрінер, көрінбес мың да бір пәлесінен-
Патша Құдайым өзі сақтасын!

Көшірді мұсылман еткен,
Мұсылманға дін үйреткен,
Әкімдердің (Айымдардың) сәлеметтігіне,
Халық камын жеген-
Қарқарадай хандардың сәлеметтігіне,
Ел камын жеген-
Едігедей билердің сәлеметтігіне,
Өз еңбегін өзі жеген,
Құдая, шүкір, тәубе дейін-
Қара бұқара халықтың сәлеметтігіне!

Халқын, жұртын,
Қаны бірге ұлтын-
Ілгері бастырамын деген-
Еңбекшіл ерлердің сәлеметтігіне!
Қой орнына ат берген
Атымтайдай жомарттардың сәлеметтігіне!

Баяғыда тойға жасынып келген сұлу қыз- дүние қартайып, қайыршы кем-
пір болып, қарансегі байларды- ұшынған сорпа, қағынған ет есепті қылып.

қапшығына салып алған. «Жемесе де, май жақсы, // Бермесе де, бай жақсы!»- деген.

Қап түбінде қалғандардың сәлеметтігіне!
Молдаларға қол берген, көрпе салып, төрге алған-
Уызы арылмаған байлардың сәлеметтігіне!

Халқы, халайығы қостаған,
Орындықты (орнықты) саба ұстаған-
Бәйбішелердің сәлеметтігіне!

Тақыр жерде тайғақ бар,
Тәңірім, онан сақтасын!
Бату жерде пәле бар,
Машайық онан сақтасын
Шұңқыр жерде шайтан бар,
Сақтаушы онан сақтасын!

Ойнақтаған он қолың
Ақ білекте қарайсын!
Қимылдаған екі аяқ
Табаныңда қарайсын!
Аузыңдағы отыз тіс
Таңдайыңда қарайсын!
Құдай қосқан қосағын
Бірге ілесіп қарайсын!

Малыңызға, басыңызға берекет берсін!
Саған қас сағынғанға ала- құла әрекет берсін!
Көктен жаудырсын,
Жерден өндірсін!
Байды Құдай байытсын,
Бәйбішені қайытсын!

Кигенің кір болмасын,
Мінгенің тер болмасын!
Алла ойыңда тұрсын!
«Құл-буалла»- қойныңызда,
«Әлхам»- аузыңызда,
«Иасин»- жадыңызда болсын!

Бұл оқыған аяттар ай болсын,
Сегіз пейіш ортасында көңілің жай болсын!

Іргенді аралап, дау жетпесін,
Елінді аралап, жау жетпесін!
Сізге пәле сағынғанның
Өз басынан кетпесін!

Иа, Жалил, әл-жәллат,
Иа, Кәрім, әл-керемет,
Пендең саған аманат!
Сақтағайсың сәлемет!

Алла әкбар!

Бұрынғылардың тағы бір батасы

Арқадағы Абылайдай бол,
Бұхарадағы Даниярдай бол!
Қойкелдінің қойын берсін,
Қойсоймастың ойын берсін!
Токаның жылқысын берсін,
Ақылдының құлпысын берсін [1]!
Боқтыдай бай бол [2],
Байкелді, Бостандай мырза бол!
Қарасудан көпір салып өткен [3]-
Толыбайдың жолын берсін!
Арқадағы Абылайдай даңқ берсін [4],
Бұхарадағы Даниярдай бақ берсін!
Қойсоймастың ойын берсін [5],
Қойкелдінің қойын берсін!
Боқтыдай байлық берсін!
Байкелді, Бостандай мырзалық берсін!
Азнабай, Сапақтай бол [6],
Байқонды, Бапақтай бол!

Кейінгі бір бата

Көкшетау жағында бір үйге қонған екен: әкелі-балалы екеуі. Қонған үй көже қылып беріпті. Сонда әкесі:

- Дастарқанға бата қыламын,- дегенде, әкесінің қолын қағып жіберіп:

-Көже батасына мен жүйріктін! - деп, шұбыртып сойлеп бата қылғаны:

- Көже, көже, қор, ұстан;
- Қайдан шыққан бұ көже?
- Аузы түкті орыстан!
Құдай ұрған қу елсің,
Жау тапса, саған болыспан!
Құдай айдап біз келдік
Ел шеті алыс қиырдан.
Соймаған сорлы не еткен жаң,
Қора толған сиырдан.
Жеуіне қымай жүргенде,
Түк қалмас жұтта биылдан!
Көже шөптің басы екен,
Қу кедейдің асы екен.
Сен бай болып, не етесің?
Төрт аяқты малдан-
Түк көре алмай, кетесің!
Ешкіні елде қор,
Қойды мың күншілік жолда қор!
Түйе туа бітпесін,
Жылқыдан садақа кет!
Көкшетаудың басын көре кел,
Көкөзектен арман асып, қалаға кет!
Өлі аруақ жебесін,
Тірі аруақ демесін!
«Осы үйден ет асаймын!»- деп,
Келген баланың мен сіңілің енесін!
Өзі аш қонақ,
Өзі қу қонақ-
Мұнан артық не дейін?!

Сонда үй иесі ұялғаннан:

- Мына бәлекетке қуырдақ қуырып бер, қатын!- депті.- Айтқан сөзі етпен
отіп, сүйекке жетті ғой!- деген соң, қуырдақ қуырып, тойғыздыты. Қуырдаққа
берген батасы:

- Мұның аты- қуырдақ,
Шың ықыласпен берген соң,
Пісіп қалды-ау жуырда-ақ!
Манағының бәрі ойың,
Ырысын өссін дуылдап!
Саған қастық қылғанның
Баласы қалсын шуылдап!

14. Мысал-аңыз үлгілері

Қаршығаны мақтағаны

Бір кісінің қаршығасын ит өлтірді. Бұ кісі көп жылады. Жылап бұ оленді айтты:

Айтамын Құдайдан соң Мұхаммедті,
Сібірде көкжал салды көк жендетті.
Тоғыз түлек болғанда, топ қазды алып,
Қазасы көкжендеттің [1] иттен жетті.

Көкжендет алты қаштың бауыңды үзін,
Шыдамай өнеріңе, кеттің сүзін [2].
Сенімен он сегіз жыл болдым жолдас,
Кеттің бе шыныңменен күдер үзіп?!

Көкжендет, ұшушы едің желдей есің [3],
Тұрушы ең қазды ұстап, жаннан кешіп.
Қара көт қакшымақтан ілгеніне,
Тұрады күдірейіп көк жендетсің.

Көк жендет, үйде кеңес, түзде кеңес,
Салғанмен қанша құсты [4], сендей емес.
Аралас шүрегейі топ үйректен [5],
Басқаны кижектерден алушы емес.

Көкжендет, мойның ұзын, шалғың қысқа,
Салғанмын жалықтастан [6] талай құсқа.
Алты қаз, он бес үйрек бір жерде [7] алып,
Дуалақ жолықпады [8] сен байғұсқа.

Көкжендет, сен де кәрі, мен де кәрі,
Көк жендеттей болсайшы [9] құстың бәрі.
Алты қазды бір жерде алып ұрып,
Танбайды баяғысынан байғұс кәрі!

Көкжендет, ұшушы едің тоғайды өрлеп [10],
Талай ат тұрып қалған көзі терлеп [11].
Кешке таман болғанда, дабыл тиіп,
Есіл мен Еділде [12]: « Мені көр! »- деп.

Көкжеңдегі құсым, салдым тоғайды орлеп [13],
Тасқай ат тұрып қалған көзі терлеп.
Көйлектің шұбатылған жөнін бығана,
[Кө]рі қыз тұрушы еді: «Келсең, кел!»-деп.

Көкжеңдегі бүтін бүдің түстің [14] еске,
Қарайтын танушы емес ертең кешке.
Сұқсырлар, кежектер мен голып қалды.
Жүтірдім сасқанымнан Қозыкөңке.

Тірлікте үшбу хатты тамам қығған,
Сөз айттым ықыласпен бұрынғыдан.
Қолыма қағаз алдым сия менен.
Жетелі мұратына дұға қылған.

Қолыма қағаз жаздым, қалам алып,
Әнеу күні Токбалағқа қайттым барып.
Қарағым, гәрбінене ыңлық болып,
Мен қайттым сөйлесе алмай, құмарланып [15].

Жазғаным қағаз бенен қалам, сия,
Лығылдың екі көңің синатында.
Мен бардым маназыма дүйсенбі күні [16],
Не қылып келмей қалды қақкам, сірә?

Мен бардым жұма күні құла атпен,
Қайтпейін күйкысжыған мінезінен?!
Күнде қырық көрсем де, арманым жоқ,
Өлермін ашуана боп қайғыменен!

Бозторғай

«Қиын жол княметтің - тар-ды»- дейді,
«Бір жағы су, бір жағы от [1], жар-ды»- дейді.
«Хазірет! Ғалы пайғамбар заманында
Манайыңды бір мүсәпір бар-ды!»- дейді.

Көңіңде ол мүсәпір аласы жоқ,
Іргі-байы екі бае [2], баласы жоқ.
Жарлыны Жаратқанның сондай қатты.
Бір жалғыз тым болмаса қарасы жоқ.

Құдайы береді екен есіне алып,
Асы жоқ іштеріне байғұс [3] көріп.
Күннде [4] амалы жоқ ол бейшара.
Суларға [5] жүреді екен қармақ салып.

Үшқан құс, жүрген аң – бәрі тамақ,
[Шәкірттер ұстатынан] [6] алар сабақ.
Ұзын күн қармақ салып жүрсе-дағы [7],
Ішкер қармағына жалғыз шабақ.

Ол жарлы қармақ салып, қайтады екен,
Келетін мүсәпірге батады екен.
Екеуі бір шабақты қорек қылып,
Соныменен ауағы өтіп [8] жатады екен.

Ол жарлы бұрынғыдай бола алмады,
Көңілі күндегідей тола алмады.
Бір күні күні бойы қармақ салып,
Еш нәрсе қармағымен ала алмады.

«Қиын жол қияметтің – тар-ды»- дейді,
«Бір жағы- су, бір жағы от, жар-ды»- дейді.
«Ол күні аш болған соң жазған көріп.
Көңірге тамақ сұрай барды»,- дейді.

Жоктықта қинар нәпсі [9] көрін жанды,
Көреді ол мүсәпір аппас танды.
Не берсін тегін тамақ ол көңірде
Бір теңгенін тамағын қарызға алды.

Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді,
Кемелге тиеулі құл [10] жетті дейді.
«Пәлен күні кепіл тауып беремін!» -деп.
Бір күнді болжал қылып [11], кетті дейді.

Ол жарлы бұрынғыдай бола алмады,
Көңілі күндегідей тола алмады.
Болжал күні болғанда, барып еді,
Берерге жалғыз тиын таба алмады.

Жоктықта қинар нәпсі көрін жанды,
Көреді ол мүсәпір аппас танды.
Күннде ол теңгесін өлей алмай,
Еш жарлы мойшына өсім салды.

Жоктықта қинар нәсіі көріп жанды,
Көреді бұ мүсәпір атнас танды.
Күнінде ол теңгесін өтей алмай,
Мын қылып, бір теңгесін хатқа салды.

Жарлыға мың теңге ақша түсті дейді,
Кедейлік бәрінен де күшті дейді.
Ақшасы мыңға жетіп кеткеннен соң,
Жарлыны: «Ақшам бер!»- деп, қысты дейді.

- Қайдан тауып (табып) беремін саған?- дейді,
- Аз ғана аял берші маған!- дейді.
- Саған берер бір тиын еш нәрсем жоқ,
Барайын Мұхаммедке таман!- дейді.

Жаман жоқ бұрыс басқан асқанынан [12],
Бір теңге мыңға қадам басқанынан.
Мысырды бұл мүсәпір қырық айналды,
Барарын білмей қайда сасқанынан.

Шаһарда бұл бармаған есік қалмай,
Бас салып ешбіріне кіріп бармай.
Сылтау ғып әне-міне дегенменен,
Теңгесін қояр емес кәпір алмай.

Ол жарлы бір Аллаға налып [13] келді,
Қоймасын ол кәпірдің танып келді.
Өзінен берер [14] нәрсе жоқ болған соң,
Сасқаннан Мұхаммедке алып келді.

Құдайдың салғанына көніп келді,
Енгенде Мұхаммедке күліп келді [15].
Мұхаммед, сақабалар- бәрі отырған
Жерінде сәлем беріп кіріп келді.

-Уағалейкум ассалам, ай, мүсәпір,
Бұл қалай қасыңдағы жүрген [16] кәпір?
Екі көзің жылауда, а, мүсәпір,
Қай жаққа алып сені бара жатыр?

- Сыйынсаң бір Аллаға, бұрын сыйын,
Іс өткен соң сыйынсаң, болар қиын.
Бар еді бұ кәпірдің менде ақшасы,
Берерге таба алмадым жалғыз тиын.

-Жаратқан бәрімізді бір Құдай-ды,
Жаратты жарық қылыш Күн мен Айды.
Өзінен берер нәрсен жок болса егер,
Барасың мұны ергіш [17] енді қайда?

-Жаратқан жабдығымыз бір Құдай-ды,
Жатқанға шалқасынан дүние қайда [18]?
Оң сегіз мың ғаламның патшасы- сіз,
Бір пайданыз тиер ме екен осындайда?

Өзіне мал жимады ол пайғамбар,
Малы көп сақабалар пейілі тар.
Жан-жағында отырған сақабалар
Караса, Мұхаммедім жерге қарар.

Ашуы ер Ғалының енді келді-ей,
Көңілін кең жаратқан хак шалқар көлдей.
- Бабам жерге қарады- деп, хазірет Ғалы,-
- Бата бер, мен үзем!- деп, тұра келді-ей!

- Бата бер, мен үзем!- деп, тұра келді-ей!
Ашуы ер Ғалының қатты келді.
Адамның өн бойына біткен түгі
Киімнен найзадай боп, шыға келді.

Ол Мұхаммед пайғамбар бата берді,
Ғалының айтқан сөзін қабыл қорді.
Бабасынан бата алып хазірет Ғалы
Ерітін ол мүсәпірді үйге келді.

Шүкір қылдым Құдайдың бұл ісіне,
Тағы тәубе қыламын әр ісіне.
-Ақша бар ма кәпірге беретін?- деп,
Үйдін ішін тінтірді Бибісіне.

«Жок еді!»- деп, аузына ала алмады,
Көңілі күндегідей бола алмады.
Үйдін ішін ақтарып қараса да,
Берерге жалғыз тын таба алмады.

Қайғысыз хазірет Ғалы ер-ді дейді,
Берер нәрсе таппады енді дейді.
«Бұ ақшанды тауып мен үзермін!»-деп,
Екі ұғылын (ұлын) кәпірге берді дейді.

Хасен мен Хұсайынды алды дейді,
Қуанып көңір үйге барды дейді.
Екі етегі беліне түріп алып,
Бір жаққа бетін түзеп салды дейді [19].

Жолында хазірет Ғалы жалғыз жүрді,
Жалғыз жүріп, көп ұлт мола көрді.
Ол моланың басына келді-дағы,
Отырып хазірет Ғалы дұға (дуа) қылды.

Молада бір торғай отыр, көзін салды,
Торғайды көремін деп көңіліне алды.
Ер Ғалы айналдырып көріп еді,
Сол жерде көргеннен соң, қайран қалды.

«Ұстан алып торғайды көрсем!»- дейді,
«Хасен мен Хұсайынға берсем!»- дейді.
«Іріккенде ермек кылып, ойнар еді,
Алып бірып оларға берсем!»- дейді.

Не күшті, ойлап тұрсам, Құдай күшті,
Аузыма айтып едім, Құдай түсті.
Шап етіп аяғынан ұстан еді,
Торғай құс жұдырықтай алды да, ұшты.

Ер Ғалы бір Аллаға нанып кетті,
Боларын бір тамаша танып кетті.
«Маған енді не пар?»- деп, жүрген Ғалы [20]-
Жұдырықтай бір торғай алып кетті.

Жаратқан жер дүниені жексенбі күні,
Қараңғы өп-өндерге болады түні.
«Хазірет Ғалы, торғайдан айрылма!»- деп,
Артынан ашы дауыс шығады үні.

Ол торғай аспанға пырқан шықты, қайырмады,
Сойтсе де хазірет Ғалы қайғырмады.
Іріккеннен торғайды тұтып еді [21].
Ақырында ерлікпен айрылмады.

Қайғырып хазірет Ғалы саспады енді.
Бір жолға Құдай тағала бастады енді.
Ол торғай аспанменен алып келіп,
Ғалыны жаппа түзге тастады енді [22].

Ер Ғалы бұрынғыдай күле алмады,
Қалды жаяу, астына ат міне алмады.
Ғалыға бір зор уайым енді түсті,
Өзі қайдан келгенін біле алмады.

Ер Ғалы тәубе қылып, күлді дейді,
Болғанын бір тажап іс [23] білді дейді.
- На, Құдай, өзін оңға баста!- деумен
Аяқдан бет алдына жүрді дейді.

Жүре- жүре бір асқар белге келді,
Өзі туып көрмеген жерге келді.
Әр жолға Құдайымның өзі бастар,
Бір көп жойқын ен жатқан [24] елге келді.

Ер Ғалы елге қарай жүрді дейді,
Бір шағардың ішіне кірді дейді.
Бір еркек жок көрінген, бәрі ұрғашы,
Бір қараша үй көрін. келді дейді.

Келді де қараша үйге сөйлес қылып,
Сөйлес қылса, бір жаман кемпір келді.
-Кемпір-ау, ірі еркегің еліңде жоқ,
Сұраймын, жөніңді айтыш [25], не елсін?- дейді.

-Айтайын жөнімізді сізге бағыр,
Сұрасаң, жөніміздің өзі көпір.
Бар еркегі елімнің тойға кетті,
Патшамыз осы уақта той қып жатыр [26].

Ғалының ауады енді тентек ойы,
Кемпірдің қозғалады тұра бойы.
-Қимылдаған еркегің бәрі кетіп,
Ол қылған патшаңыздың неңің тойы?

-Бір жерге тамам кісі орнайтуғын[27],
Мойынын ботен жаққа бұрмайтуғын.
Патшаның мәжілесі бар жұма сайын,
Сауық қып, кеңес қылып жыртайтуғын.

- Кетіпті ірі еркегің тамам!- дейді.
-Не болды онда бармай саған?- дейді.
-Мұсылманның дініне кіргізейін.
Ол тойың тура сілте маған!- дейді.

- Барар болсаң, көп тұрма мұнда- дейді,
- Менің айтқан сөзімді тыңда!- дейді.
- Сонау жерге барғанда, дауыс шығар,
Той қылып, шулап жатқан сонда!- дейді [28].

- Бір жақсылық қылайын, кемпір!- дейді,
- Тіліңді калимаға келтір!- дейді.
- Мұсылманның дініне кіргізейін,
- «Лә-ила-ила-Алла!»- келтір!- дейді.

- Дінімді бермен, тілімді берсем-дағы,
Көңілім бермен, сөзіңе ерсем-дағы.
Тілімді калимаға келтірмеймін,
Өз құмымнан [29] шықпаймын олсем-дағы!

Сонан соң хазірет Ғалы тасты [30] дейді,
Кемпір жаман ол қорқып састы дейді .
- Өз құмынан шықпайтын неме екенсің [31],
- Дем кемпірді дарға (дараға) асты дейді.

Кемпірден бір ашуын алды дейді,
Кемпір байғұс тырайып қалды дейді.
Екі етегін беліне гүріп алып,
Ер Ғалы тойханаға барды дейді [32].

Сол тойға келді жаяу Ғалы батыр,
Кәпірге-жүрген жері- заман ақыр [33].
Самсаған сары қолға келді жетіп,
Той қылып, шуылдап жатыр тамам кәпір.

Хазірет Ғалы сол тойға келді жайнап,
Кәпірлер шулап жатыр күліп-ойнап.
Кіріп барып отырды ортасына
Сансыз құндын бәрінің көзін байлап.

Сыйынды хазірет Ғалы Алласына,
Кіріп барып отырды ортасына.
Мас болған арақ ішіп, сауық қылып,
Енді кенес айттырмақ молдасына.

Кәпірлер өз есінен шықты дейді,
Бір-бірін арақ беріп жықты дейді.
Сол азан салдыртқалы [34] молдасына,
Басына мұнараның шықты дейді.

-Жігіттер, ал тыңдайық. кідіріңізші,
Тыңдасаңыз құлақ салып: «Е!»- деңізші!
«Мұнараның басына шыққаннан соң,
Азан[д]а айтатұғын не?»- деңізші!

Боктайды: ораза, намаз әуел иман,
Боктайды тағы онан соң кітап «Құран».
Жүз жиырма төрт мың пайғамбар- боктап бәрін,
Түк қалдырмай төрт жардан (ярдан), сақабадан [35].

Ол молда бұрынғыдай бола алмады,
Көңіліне күндегі сөз қона алмады.
Айтайын деп ентелеп келсе-дағы [36],
Айтуға бір ауыз сөз таба алмады.

Аруағы [37] ер Ғалының күшті дейді,
Молда бақыр көтінен пісті дейді.
Сөзінің күнде айтатын біреуі жоқ,
Молданы тамам кәпір қысты дейді.

Қиын жол қияметтің тар, білемін,
Төрт шадияр пайғамбарға жар білемін.
Сөзімнің күнде айтқан біреуі жоқ,
Бір адам пайғамбардан бар білемін.

Молданың көңілі болды күпті дейді,
Бір ауыз сөз таба алмас тіпті дейді.
- Пайғамбардан кім бар, кәне, осында?!- деп,
Кәпірлер тұс-тұс жақтан тіпті дейді.

Ол молда бұрынғыдай күле алмады,
Көңіліне күндегі сөз қона алмады [38].
Кәпірлер тұс-тұс жақтан тіптсе-дағы,
Ғалыны ішіндегі көре алмады.

Ер Ғалы ортасында отыр жайнап,
Кәпірлер дулап жатыр күліп-ойнап.
Ғалыны ішіндегі қайдан тапсын,
Бөрінің қойғаннан соң қозін байлап.

Аруағы ер Ғалының күшті дейді,
Молда батыр көтінен пісті дейді.
-Сен өгірік айтасын, адам жоқ!- деп,
Молданы:

-Өлтірем!- деп, қысты дейді.

Ойласам, Бисмилланың пірі отыр-ды,
Көңілге бисмилладан себеп кірді.
- Пайғамбардан кейінгі мен бармын!- деп,
Ер Ғалы ерлігімен түрегелді.

Дәметпеген тамақтан аш қалады [39],
Қиямет қайым болғанда, тас жанады.
- Мінеки, мен бармын!- деп, түрегелді,
Жиылған тамам көпір бас салады.

Ер Ғалы бір Аллаға нанып келді,
Болғанын бір ғажап іс танып білді [40].
- Өзі жаяу, бір адам жүр екен!- деп,
Ғалыны патшасына алып келді.

Қылышын жасауылдар қайрайды-мыс,
Мылтығын жасауылдар сайлайды-мыс.
«Бұ кісіні қалай қылып өлтірем?!»- деп,
Патшасы молдасы мен ойлайды-мыс.

Молда айтты:

-Жүр екен бұл мұнда келіп,
Тәлкектеп, өлтірейік мазақ қылып.
Бұ кісіні: «Аллалап» өлтірейік,
Мойнына бір нәрсені кінә қылып [41].

- Иа, молда, сіз айтсаңыз олай қылып,
Құдайым берді бізге оңай қылып.
Бұ кісінің міндетін сізге бердім,
Сіз мұны өлтірсең де, қалай қылып.

-Бір адам әлдеқалай келіпті кез,
Жігіттер, шамаң келсе, қимылда тез!
Тапсаң сен, таба алмасаң, өлтірейік,
Жұмбақ қылып айтайық он ауыз сөз.

Молда айтады Ғалыға:

-Нанармысың?
Менің айтқам тілімді алармысың?
Жұмбақ қылып айтамын он ауыз сөз,
Бір ауызын қалдырмай, табармысың?

Ғалы айтады молдаға:

- Нанармысың?

Менің айтқам сөзімді алармысың?

Тапсам, таптым, таппасам, өлемін ғой,

Тапсам, үш ауыз сөз айтайын, табармысың?!

Молда айтады:

- Сөйлесіп, танысалық!

Таппағанды қылышпен шабысалық.

Әуелі мен сұрайын, жауап берші,

Кезектесіп жұмбақты, табысалық!

- Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрсын былай.

-Өлтірермін, ойламай, тапшы жылдам:
«Бір-екеу болмақ жоқ, мұным қалай?

-Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Ол неге екеу болсын, шұнамыр құл,
Жаратқан бәрімізді жалғыз Құдай.

-Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрсын былай.
Дереу басың кесермін, тапшы жылдам,
Екеу үшеу болмақ жоқ, оным қалай?

-Үндерде не жақсы, Құран үні,
Түндерде не түн жақсы, Қадір түні.
Ол неге үшеу болсын, кәпір дұшпан,
Жаратқан бір Құдайдың Ай мен Күні!

-Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіртемін, ойламай, тапшы жылдам,
Үшеу төртеу болмақ жоқ, оным қалай?

Айтайын, білгенімді, жиылған көп,
Мен айтсам осылай қып, бола ма еп?

Ол неге төртеу болсын, кәпір дұшпан,
Хұптанның аяғында отыр Уәжіп.

-Сөйлейін, сөйле десен, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Тортеу бесеу болмақ жоқ, оным қалай?

-Төрт шадияр: екеуі: Омар, Оспан,
Біреуі- хазірет Ғалы- елден босқан,
Біреуі- Әбубәкір сыдық болар,
Ол неге бесеу болсын, көпір дұшпан?!

-Сөйлейін, сөйле десен, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Бесеу алтау болмақ жоқ, оным қалай?

-Шырақтың алды менен арты болмас,
Кітаптан шыққан сөздің қалты болмас.
Дәрет пенен бес уақыт намаз болар,
Шұнамыр күл, ол – бесеу, алты болмас!

- Сөйлейін, сөйле десен, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Алтау жетеу болмақ жоқ, оным қалай?

-Қияметтің қыл көшірі киын жер ме,
«Исрафил соры»- деген қызыл жел ме?
Ол неге жетеу болсын, көпір дұшпан,
Жаратқан имандыға алты кәлима.

-Сөйлейін, сөйле десен, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Жетеу сегіз болмақ жоқ, оным қалай?

- Сенің айтқан сөзіңнің бәрі анық,
Менің айтқан сөзімді қылма таңық.
Ол неге сегіз болсын, көпір дұшпан,
Қымысты құл орны тұр- жеті тамұқ.

-Сөйлейін, сөйле десен, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Дереу басың алармын, тапшы жылдам,
Сегіз тоғыз болмақ жоқ, мұным қалай?

-Қылмыссыз құлға орын- жұмақтан тақ,
Он екі иман қоңілімде болады нақ.
Он неге тоғыз болсын, шұнамыр құл,
Қылмыссыз құлдың орны- сенің жұмақ (ұрмақ) [42].

-Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Тоғыз он болмақ жоқ-ты, оным қалай?

-Ай, көпірлер, мен айтайын сөздің жайын,
Пайдасы жоқ сөзінді не қылайын?!
Он неге он болсын, шұнамыр құл,
Тоғыз ұлды пайғамбар Ибраһим (Ибраһым)!

-Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Он он бір болмақ жоқ, мұным қалай?

-Жеті қабат жер мен көк- бәрі ғалам,
Бейіш бетін көре алмас қылмысты адам [43].
Он неге он бір болсын, шұнамыр құл,
Он ай күрсек қотерген ұрғашы адам.

Он дүние бұл дүниеден қатты дейді,
Қызығы бұ дүниенің тәтті дейді.
Он молда он ауыз сөз айтып еді,
Бір [44] ауызын қалдырмай тапты дейді.

Ғалы айтты:

-Тіліме нанармысың,
Менің айтқан тілімді алармысың?
Он сөзді айтып едің, бәрін таптым [45],
Мен үш ауыз сөз айтайын, табармысың?

-Көп сөзін бар ішінде сенің- дейді,
-Ашуыма көп тие менің!- дейді.
- Әлде не деп айтасың маған?- дейді,
-Он сөзінді айтпаймын сенің!- дейді.

Аруағы ер Ғалының күшті дейді,
Көтінен молда бақыр пісті дейді.

- Бү айтқан сен, сен неге айтпайсың?-деп,
Молданы тамам кәпір қысты дейді.

-Коймадың, ай, патшам, хасімзі е,
Келді бір зор қайғы шәрімізге (паңарымызға).
Мұның айтқан үш сөзін айтар ем мен.
Мен айтқанда, айтар болсаң бәріңіз де.

- Огерсең бір нәрсені көңіліңе алып,
Таппасаң, байғұс молдам, болдың көрің.
Сенің айтқан сөзіңді біз де айтармыз,
Бү жерде не болармыз сенен қалып?!

-Айтайын, солай болса, мен!- дейді-міс,
-Менің айтқан сөзіме көңі!- дейді-міс.
-Айта тұғын сөзіңді сұра менен,
Сөзіңді айтшы, бізділік, сен!- дейді -міс.

-Ойласам, бисмилланың бірі зат-ты,
Болғанда тілім-шежіре, көңілім- хат-ты[46].
Бұл сөзімді ойламай, жылдам таппы,
Жұмақтың есігінде не жаратты?

-Қияметтің қыл көпір жол бар дейді,
Ұзындығы мың жылдық [47] мол бар дейді.
Жұмақтың есігінде есіткенім:
«Бисмилла ал-рахман рахим!»- сол бар дейді.

- Ойласам, бисмилланың бірі зат-ты,
Болғанда тілім-шежіре, көңілім- хат-ты.
Бұ сөзімді ойламай, таппы жылдам,
Жұмақтың тап төрінде не жаратты?

-Қияметтің қыл көпір жол бар дейді,
Ұзындығы мың жылдық мол бар дейді.
Жұмақтың тап төрінде есіткенім:
«Ла-ила-Алла-ила-Алла!»- сол бар дейді.

- Ойласам, бисмилланың бірі зат-ты,
Болғанда тілім-шежіре, көңілім- хат-ты.
Бұ сөзімді ойламай, таппы жылдам,
Жұмақтың мәуесінде не жаратты?

-Қияметтің қыл көпір жол бар дейді,
Ұзындығы мың жылдық мол бар дейді.
Жұмақтың мәуесінде есіткенім:
«Іә-ила-Алла-ила-Алла»- сол бар дейді.

Ол молда үшеуін де білді дейді,
Тіндері қалымаға келді дейді.
-Бәрімізге ұстат болып, имам болдың [48].
Не аласыз біздерден енді?!- дейді.

- Жеткізген мұнда мені бір торғай құс,
Үйден мені шыарған жарлы байғұс.
Не берерсіз біздерге, не бермессіз,
Керек еді біздерге алтын, күміс.

Тамам көпір мұсылман болды дейді,
Шайтан қашты, періште толды дейді.
Алтын менен күмісті жинап еді,
Үлкендігі бір таудай болды дейді.

Ер Ғалы енді ойлайды ойды дейді,
Алтын менен күміске тойды дейді.
Арқасына көтеріп салып еді,
Ер Ғалы көтере алмай, қойды дейді.

Ер Ғалы бір Аллаға нанып кетті,
Құдайдың шеберлігін таңып кетті[49].
Екіншілей арқалап көтергенде,
Торғай құс келді де алып, алыс кетті.

Ер Ғалы сабыр қылып, саспайды енді,
Алла тағала бір жолға бастайды енді.
Ол торғай аспанменен алып кетіп,
Ғалыны өз үйіне тастайды енді.

Алып келіп кедейге берді дейді,
Кедей байғұс қуанып күлді дейді.
Кедей барып көпірдің бөрішын төлеп,
Дін мұсылман мұны естіп білді дейді [50].

Киік

О заманда бар екен жалғыз киік,
Тамам кәпір аттанды тұзақ жиып.
Тұзағына кәуірдің (кәпірдің) [1] киік түсіп,
Тартып үзіп кете алмай, қалды киік.

Құдайым жеткізбесін бізді жүзге [2],
Естімеген сөз кетер құла түзге.
«Киік»- деген аз ғана өлеңім бар,
Тыңдасаныз, айтамын оны сізге.

Киікті алды ол кәуір торын құрып,
Хакка киік жылады мойнын бұрып [3].
«Киік»- деген аз ғана өлеңім бар,
Тыңдасаңыз, айтамын, құлақ қойып.

Торын құрып ол кәуір киікті алды,
Киікті алып, тұзағын жерге салды.
Бауыздауға киікті жатқызғанда,
Мұстафа Мұхаммедім кез боп қалды [4].

Кәуірге [5] Мұхаммедім сәлем берді:
- Мұның жанын маған бер, кәуір!- дейді.
- Әжетіңе жарамас арық киік,
Екі лақты (ұлақты) бейшара мұңдық еді!

Көңілі бұл киіктің лағында,
Қалды лағы бір таудың бұлағында.
Анасына азынап жылағаны-
Аян болды Алланың құлағына.

Сонда Мұхаммед пайғамбар:

-Киік барып, лағын емізіп келсін!- Оған шейін мен кешіл болайын, киікті
босат!- дейді [6].

Сонда кәуір айтты:

- Тас, алтын шыққан тауға, теремісін,
Менің айтқан сөзіме еремісін?
Осы киік барғаннан келмей кетсе,
Жаныңнан күйігімді [7] беремісін?!

Мұхаммед пайғамбар айтады:

- Тас, алтын шыққан тауға, терер-ақпын,
Сенің айтқан сөзіңе ерер-ақпын.
Сол киік барғанынан келмей кетсе,
Жанымнан мен жазған құл берер-ақпын [8].

Айтады айт дегеннен хан тағына,
Ақынның шек келтірме тіл- жағына.
Кепіл боп Мұхаммедім жіберген соң,
Зырылдап кетті киік лағына [9].

Сонда киіктің екі лағы айтады:

-Алақай, анам аман кепті!-дейді,
-Жүрдің бе кимай татті шопті?- дейді.
-Күнде ерте мұнан бұрын келуші едің,
Не болды бүгін саған?!- депті дейді [10].

Сонда киік айтады:

-Бар еді кішкентайдан көп күнәйым [күнәм][11],
Дауысымды шығармай, бір жылайын.
Жапанның отын оттап жүргенімде,
Кез қылды жайған торға бір Құдайым [12]!

Балаларының сөзі:

-Отырдық сен келгенше шыдап зордан,
Ажалың болды ма, ана, бейнетқордан.
Жапанға тұзақ құрған кәуір болса,
Не дейді босатарда сені тордан?

Киіктің сөзі:

- Ол кәуір босата ма, өлмей, қолдан?
Токтатты тұзақ құрып бізді жолдан.
«Келсін,- деп,- емізін балаларын!»-
Пайғамбар хах Мұхаммед кепіл болған [13].

Балаларының сөзі:

-Ай, шеше, сен барғанда, біз барармыз [14],
Артында бір күн қалмай, тез барармыз!
Пышақты сенен бұрын бізге салсын,
Басында шыр көбелек айнарармыз!

Кнiк айтады:

-Ай, балам, барма!- деймiн.- Сен өлерсiң!
Шоп жесеп, тiсiн шыққан, күн көрерсiң.
Анаң жоқ, сүйенерге аған да жоқ.
Үш уақытта зар қылып күнiренерсiң!

Сол мезгiлде «Кнiк келе қоймады!»- деп, көуiр Мұхаммед пайғамбарға айтады:

- Мiнгенi пайғамбардың арғымақ дүр,
Шытырманды аралап ұшады құр.
Алдың ба азап тiлен [15], а, Мұхаммед,
Кәне, кнiк келгенi, кешiгiн тұр?

Мұхаммед айтады:

- Мiнгенi пайғамбардың арғымақ дүр,
Шытырманды аралап ұшады құр.
Ақшам менен намаздыгер арасында
Кнiк ендi келедi, аялдай тұр!

Сонда кнiк екi баласыменен үшеу болып келе жатқанын көрiп, көуiр қуанып айты дейдi:

-Үсiндың [16], кнiк. Хакқа мойын қойып,
Сенi жесем, кетер ем бiр-ак тойып.
Кепiлдiктен құтылдың, ау, Мұхаммед,
Бiр кнiгiм келiп тұр үшеу болып.

Мұхаммед айтады:

- Тас, алтын тауда шыққан теремiн бе,
Сенiң айтқан сөзiңе еремiн бе?
«Үш кнiк келiп тұр!»- деп, қуанасын.
Мен саған осы үшеуiн беремiн бе?

- Өзiң торыңа түскен кнiгiңмен бол! Екi баланы саған неге өлтiртейiң!
Құдай өзi асырап сақтар, бұл екеуiне тиюшi болма! –дейдi. Соған соң кнiк балаларын Мұхаммедке тапсырғаны:

- Айтамын, айт дегеннен Мұхаммедiм,
Екi лағым, мен өлсем, қалар жегiм.
Жетiмшiлiк басыннан кешкен жоқ па,
Хабарлас боп [17] жүре гор- Мұхаммедiм!

Мұхаммед сөзi:

-Бiз хабаршы болайық, сiз барыңыз.
Токтау салмай көуiрге, тез барыңыз!

Жылай-сықтай бара гор, байғұс киік,
Жетер ме екен Аллаға мұң-зарыңыз [18]!

Киікті кәуір қуанып қармап алды,
Қармап алып, мойнына белбеу салады [19].
Киікті бауыздарға бет қойғанда,
Мұстафа Мұхаммед жетіп барды.

Міптені пайғамбардың арғымақ сұр,
Аралтай нығтырмаңды ұшалты күр.
- Жіберші бұ киікті, кәуір, деймін.
Сен өзін намаз оқып, мұсылман бол!

- Құс ұшып, бұлбұл деген қонар құмға,
«Құдай, жеткіз- деуші едім- осы жолда!»
Киігімді жіберсем, а, Мұхаммед,
Мен де өзіңдей мұсылман болармын ба [20]?!

Иман тапқан Құдайға құл болады.
Айтқан сөзі әрқашан пұл болады [21].
Тілге наһыл, мұсылман болған адам
Бізден де әжептәуір сол болады.

Құс ұшып, бұлбұл деген қонар құмға,
«Құдай, жеткіз- деуші едім- осы жолға!»
Киігіңді жібердім, Мұхаммедім,
Мен мұсылман болдым ғой, аххамдудулла!

Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді,
Кейінгіге жол салып кетті дейді.
-Киігіңді жібердім,- ау, Мұхаммед,
Шапағатшы бол тақда!- депті дейді.

Лашын мен қарға

Лашын үйрек ілді көлді көріп.
Отырды табанымен басын бүріп.
Лашын әрлі- берлі шоқыған сөн,
Бір қарға алып жейді аңдып жүріп.

Келмейді ол қарғаның санасына,
Үйректі алып ұиғы баласына.

Үйректің басын, етін көріп,
Қарайды балалары анасына.

- Қарайсың неге, балам, маған!- дейді,

- Қалай екен, балалар, анаң?!-дейді.

- Үйрек етін же-дағы қарық бол енді,
Не жегізбес бұл анаң саған?- дейді [1].

-Үйрек етін же-дағы, қарық бол енді [2],
Құс жаралған жоқ шығар шешен теңді?!
Анаң байғұс аспаннан іліп еді,
Бір ерні- көк, бір ерні тіреп жерді.

-Әуеде ұшып жүрген аққу [3] мен қаз,
Шешеке, өтірікшінің өмірі [4] аз.
Жын менен, атам жеген, қан шоқымай.
Есен-сау ұшса игі еді биылғы жаз?

-Көрерсің хақтың жүзін: « Алла!»- десең,
Ай, балам, нанар едің бірге жүрсең [5].
Шүрегей жұдырықтай, үйрек түгіл,
Ақ сұңқар әуедегі етін жесең [6]!

-Ала қарға, сауысқан- құстың қоры,
Ақыр заман болады-ау жылқы жылы!
Атам жеген жын менен қан шоқымай,
Бекер, шешем, әкелдің бізге мұны [7]!

- Қанағат қашан қашқан [8][мен байғұстан?!
Салымым бұрыннан-ақ ұшқан құстан.
Қылғалы мұны мекен- жиырма жыл,
Балалар сенен бұрын есен ұшқан.

- Ертіс пен ұзын аққан, Есіл деймін,
Оқыған күн аударып [9]- Бесін деймін.
«Үйректі өзім ілдім!»- деген сөзін
Шешеке-ау, боп жүрмесін [10] кесір деймін!

- Сұм қарлығаш тызылдап ұшып кетті [11],
Түбіме шағымшы боп [12], сол-ақ жетті.

- Үйрекке сенін алған мақтанды!- деп,
Қарлығаш лашынға хабар етті.

-Бізді шаққан жағылсын жанған отқа,
Сұм қарлығаш жолықсын қайың оққа!
Келгенмен, лашын маған не қылады,
Онда тұмсық бар-дағы, мен де жоқ па [13]?!
- Шын сойлеген әр жерден ет жейді-ғой [14],
Өтірікші мұратқа жетпейді-ғой!
Ата-бабам жемеген ас болған соң,
Жесек-тағы тамақтан отпейді ғой!

Лашын, сұңқар тояттан ет жейді ғой,
Өтірікті, шешеке, ептейді ғой!
Қашып енді лашыннан құтылуға
Құйрығыма канатым жетпейді ғой!

Қара қарға айтады:

- Балалар, басты өлімге байламайық,
Жоқ нәрсені уайым қып ойламайық [15]!
Балалар, ол жалғыз да, біз алтау ғой,
Алтауымыз тұс-тұсынан найзалайық!

Қарлығаш хабар берген соң, Лашынның айтқаны:

-Мінгені патшаларның- қаражал, сұр
Дәм татқан бір тоғайдан мың қара құр.
Тұқымын түк қалдырмай, құрытайын,
Жалпылдап жаман қарға қай жақта жүр?!

Қарлығаш:

- Берем- дейді- бір-ақ тауып,
Қылмайды дәнемеден қарға қауіп.
-Міне, лашын келеді, өлтірді!- деп,
Қарғаға хабар беріп келген шауып.

- Мінгені патшалардың- қаражал, сұр,
Дәм татқан мың тоғайдан бір қара құр.
Мен қашып бұл лашыннан құтылайын.
Қарлығаш, балаларға қараса тұр!

Жалбандап жаман қарға қайда кетті:
Бойынан Тасаралдың мекен етті.
Қырымнан көзі шалып қалған екен,
Сонынан қара лашын қуып жетті [16].

Лашын дауандардан дауан асты,
Жігіттер, өтірік сөз жанға қас-ты.
Соңынан кара лашын қуып жетіп,
Қарғаны барқылдатып бір-ақ басты.

Өлерін енді қарға анық білді.

Барқыраш:

- Айтқам жоқ!- деп, танып көрді.

Мойнына айтқан сөзін қойдыруға

Қасына балалардың алың келді.

Балаларынан:

-Шешеннің мақтағаны рас па?- деп сұрады,

- Мереке, күнде жиын той мен,- дейді.

-Ойлаған ақ сұңқарға оймен,- дейді.

-Шешемнің айтқан сөзін жасырмайын:

«Бәрінен құс білгеннің зор мен!»- дейді.

-Білмейсін, жаман қарға, әлің!- дейді [18].

- Ел- жұртқа сенің сырың мәлім!- дейді.

-Қарғаны өтірік айтқан өлтіремін,

Балалар, асырайын бәрің!- дейді.

- Бәйгеден шауып келген жүйрік атты.

Жігіттер, өтірік сөз жанға қатты.

Лашын, сенің берген балыңнан да

Бір қасық анам берген суы (сүті) [19] тәтті.

Мінгені (надишаның) батырлардың қара жал сұр,

Дәм татқан бір (мың) тоғайдан мың (бір) кара құр.

«Асырайын!»- дегенге ашуланған,

Қырайын бәріңді де, асықпай (кара да) тұр [20]!

-Балаларым!-дейді екен көріп ана,

-Бұтағы осы ағаштың сегіз сала,

Қорықпайтын жетімдердің көз жасынан

Жоқ па екен лашын құста біздей бала?!

-Балаларым!- дейді екен көріп ана,

-Бұтағы осы ағаштың сегіз сала.

Тарығып, зарыққанда, әрең көрген

Бар еді, аман үшсе, жеті бала.

-Шешкем, бірер сөзін жасырайын,
Басынан жақсылықты (ихсылықты) асырайын!
Шешемді өлтірмесең, Лашын-еке,
Біз саған көрген сайын бас ұрайын!

Бұл жерде бәрімізді қылсаң ғайып,
Таусылды қалды сөз бір-ақ байып.
Өлтірмей (шешемізді) бәрімізді [21] қылсаң азап,
Шашамыз ерлігіңді жұртқа жайып.

-Байлауым бір қарғаны балаларға.
Сауысқан- құстың қоры [22]- ала қарға,
«Тапқан сөзге-қолқа жоқ»-деген-осы,
Балалар, тауып айттың, шара бар ма?!

Күштісі күе біткеннің- бидайық күе.
Өтірік айтпа. ай, қарға [23], көңілді қые!
Жаман қарға. сен жүрер жерің емес,
Бес балаңды ертін ап, тоғайға қош!

-Бау кара ағаш деген соң, бау кара ағаш,
Қас болды іргемізден бір қарлығаш.
Тоғайды өзім көрген жерім емес,
Тастасаң алып барып, алдияр бас!

Бидайық тамам құсқан күшті дейді,
Бауырына балаларды қысты дейді.
Арасы қырық күншілік (жолдар) шөлдер екен,
Түе болмай алып барып (тоғайға ағып) [24] түсті дейді.

Кетінгі мекеніне лашын қайтып,
Балалар құтқарыпты зарын айғып.
Бұл нұбрат кейіншіге қалсын бізден.
Өткенді кім тауласар бәрін айтып?![25]

15. Өлең дастандар

Алтынбас пен Күмісаяқ

Айтамын, тыңдасаңыз, жақсы келті,
Көп адам бізден бұрын өтіп кетті.
Жамағат ықыласымен құлақ қойса,
Мална бай, басқа кемтар бір хан өтті [1].

Аспаннан қалың жауған қар болыпты.
Кең жиған қаналығы тар болыпты [2].
Бітіпті жеті рудың малы ханға
Сөйтсе де, бір перзентке зар болыпты.

Он сегіз ол падиша жасында еді,
Бак құсы өмір бойы басында еді.
Келгенше қырыққа жасы перзент кормей,
Өлгеннің, өлмесе де, қасында еді [3].

Бастан-кем, гар болған жан- малды дейді [4],
Кедей көп болған жакты-жанды дейді.
Жеткенше алпыс жасқа бала болмай,
Бір-бірлеп жетпіс қатын алды дейді.

Құдайдың көрсеткенін корді дейді,
Көңіліне жақсы ниет кірді дейді.
Көрмеді жетпісінен жалғыз перзент,
Жетпіс қатын, - бәрі де өлді дейді.

Құдайдың жақсылығын білмеген соң,
Тағат қып қорқып хақтан [5] жүрмеген соң.
Мұнша малды көң жиып, не қыламын,
Әр нәрсе сәніменен бермеген [6] соң.

Ісіне Алла салған көнбеген соң,
Уайым [7] неге керек, өнбеген соң?!
Үйінен қанғып кетті құла түзге [8],
Бір перзенттің қуанышын көрмеген соң.

«Көңілімді жалған құрғыр бөле берді [9]»
Алланың ақ ісіне көне берді.
Бір күні жеті руға мал шашты да [10],
Қанғырыш жалаң түзге жүре берді.

Шын көңілмен бір жолға басты қадам,
Тыңдамас насихатты білмес надан.
Қанғырып, айдалаға келе жатса,
Алдынан даусы шықты- бір зарлы адам [11]!

Жаратқан жер мен көкті Алла ма екен,
Әр істі өзі жөндеп, қылар бекем [12].
Баланың күйігінен шығып жүрген,
О да бір сексен жаста кемпір екен.

Мінгені ер жігіттің кара кер-ді,
Атты емес, ол падиша жаяу жүрді.
«Көз жасын көрер ме екен бір Алла?!»-деп,
Зар еңіреп, жыласумен [13] қолын берді.

Кемпір айтты:

- Аллаға сыйындым!- дейді,
- Зарланып кеш[т]е -күндіз жүрдім!- дейді.
- Өткіздім жетпіс байды бір-бір санап,
Сонымен сексен жасқа келдім!- дейді [14].
- Көңілімде перзент зары болды,- дейді,
- Бауырым кайғы-ғамға толды,- дейді [15].
- Кормедім жетпіс байдан жалғыз (налғыз) перзент,
Бәрі де байларымның өлді!- дейді.

Құдайдың шеберлігін білді дейді:
- Әр жолды өзін оңда енді!- дейді,
Жамағат, қалай екен Құдай ісі,
Кемпір-шал боп қосылып жүрді дейді.

Екеуі бірін-бірі сүйді дейді,
Шалына ақ жолмен тиді дейді.
Елсізде екі мұңдық бас қосқан соң,
Көз жасын Тәңірім иіді дейді [16].
- Құдайға мен жылайын, көңілім күпті,
Кешірсін күнәйымды өзі!- депті.
«Сұрауы жеткен!»- деген осы емес пе?!
Сол кемпір сексен жаста болды жүкті [17].

Пенделер: «Алла!»- деген- иман тапты,
Иманның өтірік сөз бетін жапты.
Тоғыз ай, тоғыз сағат болғанында,
Сол кемпір алтын басты бір ұл тапты.

Азапты олгенінше көрмейді енді,
Көңілді жамандыққа бөлмейді енді.
Алтынбас туған күні тойын кылып,
Бұл тойға нанып ешкім келмейді енді [18].

Құдайдың шеберлігін білді дейді,
Бауыры ғашық отқа күйді дейді.

Алтынбас бір күн түнде ұйықтап жатса,
Түсіне Күмісаяқ кірді дейді:

- Алтынбас, сегіз оғыз атамысың [19].
Күнәға жас басыңмен батамысың?!
Құдайым ол басыңда қосты бізді,
Үйіңде маған көлмей жатамысың?!

Туғаннан менің көңілім бір сағымда,
Мен ойлап, күлсем деймін жас шағымда [20].
Құдайым екеумізді қосып еді,
Аваньш іште жатқан құрсағында.

Алтынбас төсегінен түрегелді (тұра келді).
Түсте көрген ғашық жар (нар) көңілін бөлді.
-Өкеке, ескен желге ғашық болдым,
Құдайым кетпес қайғы маған берді.

Айтамын, тыңдасаңыз (тыңдасаңыз), бір қызық кеп,
Жаныңа, иман күтсең, болады сен.
- Ай, өке, рұқсат бер енді маған,
Үйқы ұйықтап, күн көре алман, мен тамақ жең [21].

-Пайғамбар бұрын өткен Мұса- дейді,
- Кім сарғаймас, басқа күн туса?!- дейді.
- Өкеке, жұмысыңды істетіп ал [22].
Ісіңе қағты қайырым жұмса!- дейді.

-Жарасар алмас пышак қынға,- дейді,
Құдайым берген екен сынға!- дейді [23].
Көрінген таудай болып қара тасты
Ап келші, көз қуанышым, мұнда!- дейді.

Жең сыбанып, етегін түрді дейді,
Тасқа қарай бет алып, жүрді дейді.
Таудай болып көрінген қара тасты,
Қолтығына қыстырып келді дейді [24].

- Жаныңды бір жар үшін қидың!- депті.
- Құлшынды маған бола жидың!- депті.
«Өміріңше көлтіре алмас!»- деп, айтып ем [25].
Күшіңе, көз қуанышым, тойдым!- депті.

-Қарағым, сен кеткен соң, кем болармыз.
Дұшпанмен, сен тұрғанда, тең болармыз!
Есіңе ал, тірі болсаң, ай, қарағым.
Біз кімге қарғайғанда жем болармыз?!

Аланың салтанына көңе берді,
Көңілін ғашық жарға бөле берді.
Арызын атасына айты-дағы,
Мінді де сарапа атқа, жүре берді [26].

-Ғашығым, менің айтқан сөзім тыңда,
Біздің жер жырақ емес, келсең мұнда.
Арада дамыл алмай жүрсең, күн-түн,
Жетерсің күйін-жанып бес мың жылда [27]!

Алтынбас ұйқысынан түрегелді,
Ғашық жар түсте көрген, көңілін болді [28].
«Не болсам да, болайын осылай!»- деп,
Күнбатысқа қарата жүре берді.

Жаксыдан өзіңіздей көп естимін,
Жаксы маған айтыпаса, нені естимін?
Арада бірнеше күн өткеннен соң,
Келінгі бір шабарға деп естимін.

Шабардан қыздың жұртын сұрайды енді,
Аты- жөнін және өзі еш білмейді.
Бар екен бір қария үш жүз жаста.
«Білес, сол білер!»- деумен соған келді.

Алтынбас қарияға сөлем берді,
Хабарын ғашық жардың сұрайды енді.
- Ай, жігіт, сабырлық қыл бір Аллаға.
Жетерсің, мойшына аласаң, бір мың жылды [29].

- Бір мың жыл маған- дейді- бір күндей-ақ,
Жеріне жығылармын жеткен аяқ.
Жөнелді қариядан рұқсат алып,
Дүниені шыр айналған бұл бір саяқ [30].

Алтынбас аянбастан жол жүріпті,
Күдайым сарапа атқа тіл беріпті:
- Елеңде екі мұндық бейнет көріп,
Біз келдік аман мұнша жерге!- депті [31].

- Алтынбас, бірнеше күн жүрдік жолда,
Ойымды неге айтадың бұрын-соңда?
Ал енді, сен айтпасаң, мен айтайын,
Құдайдың құдіретімен келдік мұнда.

Бұл жерден сенің қайының- бір жылдық жер,
Жетерміз мезгілінде намаздығыр.
Көп мекнат ара жолда көрдік қанша,
Жеткізген һәммат беріп пәруәрдігер [32].

Ер- тоқым сарала атқа салады екен,
Уақытымен оқып намаз алады екен.
Басқа мал жүріп бір жыл жетер жерге
Сарала ат бір сағатта барады екен [33].

Сарала ат астындағы арық екен,
Ай жүзі арығынан сарых екен.
Үйінен Алтынбастың шыққан күні,
Көңіліне Күмісаяк анық екен [34].

Сонда үйге сәлем беріп, кіріп келді,
Жалт қарап, Күмісаяк енді көрді.
- Құдайым, көрсеткенің рас па?!- деп,
Секіріп Алтынбасқа қолын берді.

Қосылды бір-біріне екі зарлы,
Бұрын жалғыз болса да, енді барлы.
«Бір адам қызыңызбен бір жатыр!»- деп,
Патшаға кідірместен хабар барды [35].

Хан тақсыр естіген соң, ашуланды,
Еліне: «Жнылсын!»- деп, хабар салды.
Бір түнде он мың әскер (ғаскер) келді-дағы,
Бейшара Алтынбасты қамап алды.

Зарлықты бір Аллаға қылды дейді,
Мойынын Мәдинеге бұрды дейді.
Ашумен қыз ағасы келді-дағы,
Қылышпен Алтынбасты ұрды дейді.

Тілегін иманды құл тапты дейді,
Жалғанды ақыретке сапты дейді.
- Күйеуін қайнағасы ұрмай ма?- деп,
Бейшара сабыр қылып жатты дейді.

Алтынбас илүмен бұғын қалды,
Құдайдың бұйрығына тап амалды [36].
Қылышпен шабайын деп ұмтылғанда,
Қолынан Күмісаяқ ұстай алды:

- Алданып аманатын берермін!- деп [37].
-Сөзіне кім айтса да, көнермін!- деп.
Баға алмай хан кісісі қайтып барды,
Хан ойлайды: «Барып өзім көрермін!»- деп.

Хан өзі Алтынбасқа келді дейді,
Алтынбас тұрып сәлем берді дейді.
Келбетін көруменен көңілі толып,
-Қызыма табылды тең енді!- дейді [38].

- Күйеужан, саған көңілім толған!- дейді,
-Дәуренім күйікпенен солған!- дейді.
- Баяғы қазақ-қалмақ жау шағында
Қалмақтан зор дұшпаным болған!- дейді.

-Жатамын мен үйімде ішім пысып,
Жүремін шариятпен жолға түсіп.
Қатты жау қалмақпенен болған күнде,
Жау қолына қайынаған кеткен түсіп.

Жарасар алмас қылыш кынға,- дейді,
- Тұрарлық жас екенсің сынға!- дейді [39].
-Қайын ағаң жау қолына кеткен түсіп,
Соны ап кел, күшің болса, мұнда!- дейді.

Не салды басқа Құдай, көре берді,
Мен аяп, айтпасам да, Құдай білді.
Айтқан соң, намысына шыдай алмай,
Салып ұрып, сарала атпен жүре берді.

Заманнан көп замандар өтті дейді,
Алтынбас айтқан сөзге жетті дейді.
Жау қалмақ он айшылық жерлерде екен,
Он күнде ел шетіне жетті дейді.

Жау қалмақ Алтынбасты білген екен,
Жауырыншы жауырын жағып, көрген екен.
Жайсаңы түсте көріп Алтынбасты
Жиылып қарсы алдынан келген екен [40].

Құдайға Алтынбас жүр көңілі тойып,
Жүрегі алып ұшты көңілі-қонып.
Қара құстай жиылып қалмақ шықты,
Жердегі топырақпен бірдей болып.

Соктыңын екі дария, толқын ұрды,
Сен жайып қолын қалмақ шебін құрды [41].
Қалмақтың көптігіне шыдай алмай,
Атының басын тартып біраз тұрды.

-Жүремін өлгенімне: «Құдайым!»- деп,
Жаныңа, имап күтсең, болады сен,
Бермесен өзін қуат, Құдайым-ай.
Мен жалғыз, өзін жалғыз, бұ қалмақ көп [42].

Құдайымнан күш тисе, жығылмаймын,
Жасырыптың, бір сайға тығылмаймын [43].
Жасымнан жолдас болған сарала атым,
Қалмақ көп те, мен жалғыз, не қылайын?!

Ішине көп санаған ештеме (ешнеме) алмас,
Көп келесін тұрған жан алыс бармас.
Кірелік бұ қалмаққа, не болса да,
«Қарманған- деген сөз бар- қарап қалмас» [44]!

Жаратқан күшті Алладан жәрдем (нардәм) жетті [45],
Жауға қарай жүріпті түзеіп бетті.
«Қыбырлаған қыр асар!»-деген бар»- деп,
Бас жоқ, көз жоқ, қалмаққа кірді, кетті.

Қалмақтың бір шегінен кірді дейді,
Шенгеліне түскенді бүрлі дейді.
Сол күні күн батқанына ұрыс қылып,
Қалмақтан бір он мыңды қырды дейді [46].

Әуелі сөз бастаймын: «Құдайым!»- деп,
«Құдайым кешірмесе, күнәйым»- деп.
Алтынбас бір уақытта көзін ашса,
Сап бопты бұ қалмақ біткен милайым боп.

Жалғыз-ақ Жайсаң қапты тірі дейді:
- Құтыңның, әкебас, мен бірі!- дейді.
-Ей, Алтынжан, бір қасық қанымды ки [47].
Қайынаған әлі өлген жоқ, тірі!- дейін.

Үйіне сорлы Жайсаң ертін барды,
 Құдайым бір меһнат жолға салды.
 Қырық құлаш шынырауға салған екен,
 Жау, шіркін, қорыққаннан, суырып алды,
 Екі ғашық қосылмай, зарлы дейді,
 Көңіліне, көріп, ашу алды дейді.
 - Жау, шіркін, мұнша неге жүдеттің?! - деп,
 Жайсаңның басын кесіп алды дейді.
 Озінің күйеулігін айтты дейді,
 Тілегін ақыры тапты дейді.
 Қасына кайын ағасын ертін алып,
 Жеріне есен-аман қайтты дейді.
 Жеріне есен-аман енді келді,
 Ата-енесі алдынан шыға келді.
 Қырық күн ұдай той берді жұртын жиып,
 «Олді» деген балам-деп, - ірі келді.»
 Ықылас ата түсіне және кірді,
 Патша Құдай көңіліне сана берді.
 Кемпір-шал көрмеген сон, сағынған-ды,
 Қайтсын, рұқсат беремін, балам! - дейді.
 Ақыды Күмісаяқ тапты дейді,
 Бәрін де бір ғашыққа сатты дейді.
 Қасына Күмісаяқ жолдас қылып,
 Қырық нарға қазына тиіс артты дейді.
 Ырған-жырған құл, күң мен жүрді дейді,
 Жолдан неше ғажайып көрді дейді
 Түсінде көрген қызын алып қайтып,
 Жұртына есен-аман келді дейді.
 - Құдайым тілегімді берді! - дейді,
 - Қолыма дәулет құсым келді. - дейді,
 - Мұрныма қарағымның иесі келді,
 Көрермін баламды есен енді! - дейді,
 Кемпір-шал шыдай алмай, қарсы жүрді,
 Үш күнде бірін-бірі есен көрді.
 Жалғыз кеткен қуанышы осын қайтты,
 Күннен-күнге көркейтті ажар түрді [48].

-Шұбарым, арғымағым, боз тарланым,
Түскенде сен есіме, көп зарландым!
Сен, шырағым, үйімнен жалғыз кетіп,
Екеу келдің, енді өлсем, жоқ-ты арманым!

Шұбарым, арғымағым, боз тарланым,
Түскенде сен есіме, көп зарландым!
Баламды «өлді»- деген тірі көріп,
Құдайға өлсем – дағы, жоқ-ты арманым!

Құрметпен шаңарына алып келді,
Құдайдың шеберлігін танып білді.
Патша сонда жүз алпыс жасқа жетіп,
«Әу!»- деуге де шамасы келмей өлді.

Мұхаммед пен шәриарлар

Пайғамбар шапағатшы таңда жарым,
Көрсетті имандыға өз дидарын.
Келінгі пайғамбарға сәлем бере,
Бір күні қонақ қылды шәриарын.

Төрт иардың (жардың): Әбубәкір бірі- сыдық,
Тірлікте арам жеме[с] дінді бұзып.
Өтерін бұл дүниенің білгеннен соң,
Закотты қайырменен берген қызық.

Төрт иардың ол біреуі- таксыр Ғұмар [1],
Өзінің таудан үлкен айдыны бар.
Патша боп, жұрт билеген заманында
Көп жұртты мұсылман қып кеткен солар.

Біреуі сол төрт иардың- таксыр Оспан,
Олардан (одардан) құр(ы) қалмас көңілін қосқан.
Көңілінді бұ дүниеде түзу тұтсаң,
Күнінде таңла махшар орның бостан [2].

Біреуі сол төрт иардың - Ғалы хайдар,
Атағын жұртқа шашқан мұның Жаббар.
Кәпірді мұсылманнан айырғанда,
Мұхаммед үмбетіне болады айбар [3].

Біреуі қонағының- бибі Фатима (Фатпа),

Тірілікте танылмаған жаман атқа,
Біздерге ақсақалдар бергей бата,
Сөздерді кітаптағы айттық жатқа.

Пайғамбар алтын табақ қолына алды,
Ішіне толтырғанша құйды балды.
Бал да аппақ, табақ та аппақ, аса нұрлы,
Ішіне бір жалғыз-ақ қылды салды [4].

Иманды құл жұқармай, ірі өтеді [5].
Жан кетсе де, көзі ашық, тірі өтеді.
Табақ пен бал, тағы ақ қыл бір жалғыз тал,
Сұлулықта бірінен-бірі өтеді.

- Төрт жары (нары) пайғамбардың келсін!- дейді,
-Бұйрығын пайғамбардың көрсін!- дейді.
-Арасын: ауыр-жеңіл, қиын-тардың,
Айырып тақылменен білсін!- дейді [6].

- Құраннан жауап берсе, қатар (хатар),- депті,
-Күнәға, таппай айтса, бата!- дейді.
- Құраннан жауап сөйлеп, мағына айырған,
Сонан соң осы балдан татар!- дейді.

- Тіліне арамзаның нанба,- дейді,
-Аузыңа тірлікте арам салма!- дейді.
-Балдан тәтті, жіңішке жалғыз қылдан,
Және нұрлы бұлардан бар ма?!- дейді [7].

Шақырған Біләл тақсыр хабар беріп [8],
Жетім хакын жеменіз зорлық қылып.
Төрт жардың үшеуінен үлкен еді,
Сөйледі Әбубәкір тұра келіп (түрегеліп):

-Бұлардан он есе артық намаз нұры [9],
Балдан тәтті болмағым- Құдайдың құлы.
Құдайға шын ықыласпен құл болудың
Жіңішке, білгендерге, қылдан жолы.

Бір сөзді Әбубәкір айтып салды.
Пайғамбар Құдай досы (дос-ты) қабыл алды.
Жер қорыққан айдынынан айбатты еді,
Көр енді Хатапұғлы ол Ғұмарды.

Көрмедім пайғамбардай дінге кенді,
Кәпір көп соғысқанда, бәрін жеңді.
- Құраннан мағына тауып беремін!- деп,
Ұмтылды жауап бере Ғұмар енді:

- Бұлардан нұрлы- әділдік нұры,- дейді [10],
-Балдан тәтті -ғаділет жолы!- дейді.
Ақ пен қара арасын айырмақтың
Қылдан нәзік, білсе егер соны!- дейді.

Бір сөзді тақсыр Ғұмар айтып берді,
Пайғамбар, Құдай досы, қабыл көрді.
Екеуінен соң үшінші болып туған
Зиалнұрын Оспанға кезек келді.

Сөйлей бер өлмей тұрып, қызыл тілім,
Немене өлгеннен соң көрген күнім?!
-Құраннан мағына тауып беремін!- деп,
Ұмтылды жауап бере Оспан пірім:

-Бұлардан он есе артық Құран нұры,
Балдан тәтті, айырып білсе соны.
Қатесіз бастан-аяқ оқымақтың [11],
Жіңішке жалғыз қылдан, қиын жолы.

Бір сөзді Оспан пірі айтып салды,
Пайғамбар, Құдай досы, қабыл алды.
Жер қорыққан айдынынан Ғалы батыр
Алдына бабасының жақын барды.

Жігіттер, бір сөзіме құлақ салың,
Шайтан бар азғырушы зор дұшпаның.
Кәпірді койдай қырып, кегін алған
Ұмтылды жауап бере хазірет Ғалын!

-Иман нұры- бұлардан асыл затты [12],
Түрлік-түрлік сөзі бар балдан тәтті.
Мейманды ырза қылып жөнелтпектің
Жіңішке жалғыз қылдан, жолы қатты.

Бір сөзді хазірет Ғалы айтып салды,
Бабасы оның сөзін қабыл алды.
Пайғамбар қызы Ғалының жұптысы еді,
Бибі Фатима (Фатпа) тақсырға кезек барды.

Біреуі қонағының- бибі Фатпа,
Тірлікте таңылмады жаман атқа.
- Құраннан мағына тауып беремін!- деп,
Ұмтылып жауап берді сонда жатқа [13].

- Бұлардан маған бабам жүзі нұрлы,
Бұ балдан бабам сөзі тәтті болды.
Бабамды өлгенімше сақтағаным,
Жінішке жалғыз қылдан, қиын жол-ды.

Бір сөзді бибі Фатпа айтып салды,
Бабасы оның сөзін қабыл алды.
-Қонақтарым, бұ сөзің жарады!- деп,
Енді кезек тақсырдың өзі қалды.

-Әйел балам бұлардан нұры нұрлы,
Қылықты қыз балдан да тәтті болды.
Теңін тауып бермеклік мүшегу пір еді
Жалғыз қылдан жінішке, қиын сол-ды!

Зекетсіздің малдары- жылан, шаян,
Құдайға періштелер қылды баян.
«Пайғамбар төрт жары мен сөзі осы!»- деп,
Құдайдың күдіретіне болды ғаян.

Пенденін мал кетерде кетер пейілі,
Ардақтап бұ дүниені көрме сейілі [14].
-Пайғамбар төрт жарымен бас қоссын!- деп,
Келтірген екен мұны жебірейілі.

Жігіттер, бұ сөзге сал құлағыңды,
Сыйлап күт бар әліңше қонағыңды.
Намаз, құран, әділдік, қонақ күтпек-
Қараңғы көрде сәуле шырағын-ды!

Әуелі жан иесі- Адам ата,
Жан қылып топырақтан қылған жота.
-Қонақтардың бұ сөзі аққа шықты,- деп,
Пайғамбар қол көтеріп, қылды бата.

Ғалының бір досы бар -Ахтам атты,
Жан беріп досы үшін қанға батты.
-Қонақтарым, бұ сөзің аққа шықты!- деп,
Пайғамбар ақ балдың дәмін татты.

-Артық пұр, Алла, берген сыйың екен [15],
Балдан тәтті, таушықлы (туфиқлы) халал некен.
Құдайға құлшылық қып жақпағымыз,
Жіңішке жалғыз қылдан қиын екен.

Сүресің азар болса, жүз жыл өмір,
Қымысты отқа жағып, болар көмір.
Қолына дүние малы келсе-дағы,
Болғанда хисап (есеп) күні, жанға жәбір.

Сүресің азар болса патшалық,
Өтпеді патша болып неше халық?!
Үстінде алтын тақтың хан болсаң да,
Бетіңе таразыда болар салық.

Сүресің азар болса, жүз жыл тірлік,
Ағайын дәулеті артса, қылар бірлік.
Қолыңа дүние малы келсе-дағы,
Өмірің- не бір айлық, не бір күндік.

Сүресің азар болса [16], жүз жыл байлық,
Болғанда біреу қойлық, біреу- тайлық.
Қолыңа дүние малы келсе-дағы
Өмірің- не бір жылдық, не бір айлық.

Өлімді ойламаймыз, еру елміз,
Дүниеде қайғысы жоқ серуен біз.
Ташкент пен [17] Бұхарадан мата жүктен,
Дүниеге біз бір келген керуенбіз.

Құдайға жақсы кісі жылай берер,
Қазаға пәле менен шыдай берер.
Дүниеге біз бір келген керуенбіз,
Қайтарын пұлды болып Құдай білер.

Боларсың азар болсаң, жүз жыл шешен,
Қалмассың, иман тапшай, болса есін.
Жүз жыл тәубе қылғаның, - бәрі бекер,
Жетімге зорлық қылып, хақын жесең.

Боларсың азар болса жүз жыл батыр [18],
Түспей ме, өлсең басқа заман ақыр?!
Жүрмісің: «Өлмеймін!»- деп, бейпаралар,
Алдында тосқауылдан өлім жатыр!

Жаныңа оқи берсең, намаз пайда,
Бұ иман, намаз білмей, саған қайда?!
Барғандар бізден бұрын орын алды,
Кошерміз біз де бір күн, жүтің сайла [19].

Жаныңа оқи берсең, намаз пайда,
Таппайсың өтіріктен жанға хайла.
Бүгінде надап өскен қазақ түгіл,
Пайғамбар- Құдай досы, төрт жар қайда?

Жаныңа оқи берсең, намаз пайда,
Тәубе қылып баға тор осындайда!
Намазға салақ болсаң, жоғалдың ғой?
Болмаса Мұхамедден, тимес пайда!

Пайғамбар дүйсенбі күн Миғраж асты,
Көп жылап: «Үмбетім!»- деп, сондай састы.
«Үмбетім әлде қандай болады?!»- деп,
Көзінен ағызыпты қанды жасты.

Құдайға жағар ма екен ғамалымыз,
Өлімді ойламаймыз, наданымыз.
Көшірді мұсылман мен айырғанда,
Болады әлде қандай заманымыз?!

Ғалым боп, пайғамбарға ұл болмаған,
Сыраттың көшірінде құл болмаған.
Жүрмісін алды-алдыңа күнә қылып,
Құдайға қиын болар құл болмаған!

Жігіттер, бұ сөзге сап құлағыңды,
Жуық қыл, тәубе қылып, жырағыңды.
Қараңғы көр ішіне бір кірерсің,
Әзірле жағар соған шырағыңды [20].

Біледі жалғыз тәңірі мінезіңді,
Тәубе қылсаң-қылмасаң, кінә өзіңде.
Қараңғы көрдің жарығын мен айтайын:
Парыз, уәжіп, сүндетке сап көзіңді!

Тағы да жалбарындық Құдіретке,
Жалынса, медет бергей жаман дертке!
Пайғамбар жалғыз ұғын құрбан қылған,
Сойткен біз не көрсеттік Мұхаммедке[21]?!

Заман ақыр

Хабиб хақ сәруардайын,
Әбубәкір, Ғұмардайын (Омардайын),
Ғұнман (Оспан). Ғалы хайдардайын
Ғаділ (әділ) патша табылмас-ты.

Иакшыны (жақсыны) көзден салмаңыз,
Жаксыдан ғалыл (қапы) қалмаңыз.
Тәңірі қылған жақсының
Аяғынан алмаңыз!

Әр жұртқа бір, әр топқа бір,
Аятын сақа табылмас-ты.
Бас ауырса, баксыларды [1],
Алып келіп, бактырарсың.
Бызабанды бейжай сүйіп [2],
Окпеменен қақтырарсың!
«Пәлекет қашты!»- деп,
Тұмар алып, тақтырарсың.

Тура құрық салған болса,
Дертке шина табылмас.
Қатының өлсе, ах ұрып,
Ғамкін [3] болып қалсаң керек!
Онан-мұнан кармаланып,
Баз біреуді алсаң керек,
Төсек қалың салсаң керек!

Бір кеткен соң камқорың (ғамхорын),
Ата-ана табылмас-ты!
«Жаман болды алғаным!»- деп [4],
Бір Тәңірге көп налырсың!
«Жарым сондай болса екен!»- деп,
Көрінгенге көз саларсың.
Әзел (азал) күнде маңдайыңа
Жазған болса, не қыларсың [5]?!
Бәріңізге жүзі кызыл,
Қасы кара табылмас-ты!

Балаларын мектеп көрсе,
Өркім келіп сауал сөйлесе,

Оған түзу жауап берсе,
Оған баға (бақа) табылмас-ты[6]!
Көп мұсылмандар нақыр болар,
Тамам жерлер тақыр болар,
Пақырлардың халін сұрар-
Қайырлы байлар (байдар) табылмас-ты!

Бұ дүниеге көңіл қойма,
Қонақ қонса, арық сойма,
Ақылың болса, өзіңді ойла [7].
Алты құлаш бөзден басқа
Артық пайда табылмас-ты!
Жарлы екен деп аямайды,
Бай екен деп сыйламайды.
Ғапіл [8] адам ойламайды,
Өлімі е хайла табылмас-ты!

Бір шыбындай жанын кинап,
Ғатыида (ғашидә) болмасаң,
Қатын, бала, малдан кешіп,
Төркі дүние болмасаң.
Кеш[т]е –күндіз зар еңіреп,
Тағаттықты қылмасаң [8].
Ракатпенен жатқандарға
Дидар құдай табылмас-ты!

Балшықтан соғып, ісіріп,
Әрбір түрге көшіріп,
Ана ішінде жан қылып,
Қып-қызыл қан ішіріп (ішкізіп) [9].
Шешесінің қарынында
Тоғыз ай, он күн кешіріп,
Жылатып, жерге түсіріп,
Әуелгідей мұныңды
Және қылса керек-ті.
Ғакыл беріп, тіл беріп,
Аяқ беріп, қол беріп,
Ақ жүзге қызыл гүл беріп,
Қуат қылса керек-ті [10]!

Он екі жасқа кім келсе,
Құдайыны бір білсе,
Өзін жұрттап кем көрсе,
Өзінен жұртты зор көрсе [11],
Мұндай кісі әр топқа
Аға болса, керек-ті!
Тағат қылса Аллаға,
Күнде барса молдаға,
Қағаз, қалам қолға алып,
Қаратса жүзін құбылаға,
Рақмет жауар ол құлға [12]!
Мұның орны жаннатта,
Бөлекше болса керек-ті!

Бір пара қылар ұрлықты,
Ұрлықтың түбі қорлық-ты,
Қыла жүрер зорлықты.
Басы жерге жеткенше,
Қоя білмес сұмдық-ты[13]!
Құлағына алмайды
Құдайдың салған жарлықты.

Мұның орны- жаһаннам,
Ләззан болса керек-ті,
Ғәпіл адам жатады [14],
Бір күн тәубе қылайын!
Бір күн тәубе қылғанша,
Үзіп жұлып алайын,
Аузыма алып салайын!
Жас уақытта тәубе [15] қылғанша,
Қартайғанда Құдайға
Мұқым жатып жылайын!

Өлшеп берген өмірін
Зая қылса керек-ті.
Бір параны Құдайым
Алтын таққа міндіріп,
Дәулет құсын басына
Орнықты қылып қондырып [16],
Нәрменіне (парманына) жұртын қондіріп,
Оған жакқан шырағын

Ала алмай ешкім сөндіріп [17].
Баршаға тілін алдырып,
Қимылдаған жанларды
Тіліне оның нандырып [18],
Ел басы қылса керек-ті.

Жастыққа басың жеткенде,
Жалынарысың малыңа.
Жан алқымға келгенде,
Кім көз салар халіңе?!
Керек қылмас малыңды,
Кім аяйды халіңді [19]?!
Шашыратпай қаныңды [20],
Суырып алар жаныңды.
Ғазиз жанды денеңнен
Айырып алса керек-ті [21]!

Қасықтап жиған мал қалар,
Сайманы мен үй қалар.
Кетпеспін деп отырған [22]
Орнынан денен қозғалар.
Ұлан, ұсақ қыз қалар,
Ағайының басында
Айғай салса керек-ті!

Сені тезірек жоғалтар,
Жеңсіз көйлек кидіріп [23],
Бейнетпен жиған мүкәммал
Көрінгенге олжа боп,
Ішінді текке күйдіріп,
Үш жеріннен будырып [24],
Өзіңді жүрген көре алмай,
Дұшпанына жудырып,
Қатты бір жерді ойдырып,
Басына бір тас қойдырып [25],
Топырақпен бастырып,
Дуа да қылса керек-ті!

Көзін бір оттай жайнатып,
Ауыр күрзі ойнатып,
Сорыңды сондай кайнатып [26],

Мүңкір, Нәңкір періште
Еркiне қоймай ойға тiлi,
Жалғанда қылған ісiңнен [27]
Сауал сұрса (сұраса) керек-тi!
Заман ақырдың хандары,
Қасындағы сұлтандары,
Тәк үстiнде жұртын түтiп тұрғандары
Жарлыдан алып, байларға
Ауыстырса [28] керек-тi!

Заман ақырдың қожасы
Қыдырып [29] келер есiкке.
«Бү үйде кiм бар екен?»- деп,
Көзiн салар тесiкке.
Бата-шағасын бастырып,
Төрге шығып отырып,
Дұға (дуа) қылса керек-тi!
Заман ақырдың молдасы
Шапырақтай [30] келер сәлдесi.

Бауыр қыла қормеңiз,
Иманынан оңай-ды[31].
Аузында оның үлдесi,
Аузында Құдай куәсы,
Қабыл емес дұғасы (дуасы).
Қолына пайда түскен соң,
Жарым дiлда оның бағасы (бағасы).
Кормей, бiлмей бiреуге
Қуә болса керек-тi!

Заман ақырдың биiне
Барар болсаң алдына,
Құлағын салар жанына
Қашан қарайды жалына (халiне),
Түрiнiң қарап малына
Төре берсе [32] керек-тi.
Заман ақырдың байлары
Ұлық билер [33] өз басын,
Қайда дәулеттi кiсi келсе,
Оған берер бар асын.
Телмiрiп келсе бiр кедей.

Көзінен тоғип жасын,
Бермек түгіл бейшараны
Әжуа қылса керек-ті!

Заман ақырдың қатыны
Канагат қымас қартыны,
Артына тастап (ташлап) ұятты (ұятны),
Бас жағын беріп байына [34],
Біреуге берер артыны.
Басқаға беріп бүтінін,
Байына сақтар жартыны.
Қиямет күні ол қатын
Жаза тартса, керек-ті!
Заман ақырдың жастары
Әдебі жоқ, бейбастақ,
Шайтанның жолдастары.
Ата-анасының көзінше
Қол салысып ойнасып,
Ойнағаны, күлгені
Зина болса керек-ті!

Ұл әкеден ұялмас,
Қызды ана тыя алмас,
Кетсе шарлап, жия алмас [35],
Айтса әр нәрсе, тіл алмас.
Заман ақырдың қыздары
Беті қара болса керек-ті.
Заман ақырдың адамдары
Бір-бірінің артынан
Өсек айтып қалмағай,
Бір-бірінен ауысып
Аяқ-табақ алмағай [36].
Бір-бірінің үйінен
Ас аузына салмағай,
Үй басына озді-өзі
Би болса керек-ті [37]!

Енді шүршіт шығып, Ташкентті алғай,
Қокан менен Хожазаны алғай,
Мұсылмандар жылап қалғай!
Ұлығы ыәйбат піриад болса керек-ті!

Шүршіт шығып жүріс қылғай,
Самарқанда ұрыс қылғай!
Шаһизында шаттан шығып,
Шүршітлердің бәрін қырып,
Опа[т] қылса керек-ті!

Тажал (дажал) шығып, дінді бұзғай,
Қылышынан қан тамызған,
Мұсылмандар онда (анда) тұрғай,
Сол малғұн: «Тәңірі- мен!»-деп,
Ұғуы қылса керек-ті!
Мәді (Мінді) шығып жолығысқай,
Мұсылманға басын қосқай,
Тажалменен ұрысқай,
Тап тұта алмай, Мәди қашқай,
Пайғамбардың көрін құшқай,
Көрден Ғайса деп,
Әуез (ауаз) шықса керек-ті!

Аспаннан Ғайса түскей,
Мәдименен көріскей,
Кәпірменен ұрысқай!
Тажалды өлтіріп,
Ғайса хукім жүргізіп,
Мәдіні имам қылса керек-ті!
Бір параны көрсеніз,
Аузы тола иман-ды.
Қойыны тола құран-ды,
Сахар тұрып тыңдасан,
Сокқаны Алла ұран-ды.
Хақтан қорқып жүрегін
Пәре (пара) қылса керек-ті!

Бір параны көрсеніз,
Беті-қолын жуынып,
Һәммат қорын буынып,
Нәпсіні отқа күйдіріп,
Өз көңілін өзі бекітіп,
Ол пендені Құдайым
Иманды қылса керек-ті!

Бір параны көрсеңіз,
Жанын отқа өртеп,
Өмірін желге ұшырып,
Нәпсі үшін жүтіріп,
Жан жолдасы бес намаз
Қаза қылса керек-ті.

Бір параны көрсеңіз,
Қора-қора малы бар.
Бір параны көрсеңіз,
Табак-табак наны бар.
Бір параны көрсеңіз,
Күн көргіштік әлі бар.
Бір параны көрсеңіз,
Тек шықпаған жаны бар,
Біреуді бай, біреуді кедей қылса керек-ті.
Қожа- пұлға, молда-пұлға,
Жақсы-пұлға, жаман- пұлға,
Ұры, залым қарақшы- [38]
Бәрінің талас дағуасы-
Дүние болса керек-ті!

Разы (рызай) Алла, мал берсең,
Қайыр үшін жан берсең,
Баз бір жерде бас берсең,
Қарны ашқанға ас берсең,
Қиямет күн басыңа,
Сая болса керек-ті [39]!
Шапағатшы пайғамбар
Үмбет үшін зар жылап:
«Үмбетлерім күнәсын (кінаһын)
Кеше гөр!»- деп, жалынып,
Сәжде қылса керек-ті [40]!

Аздар көпке теңелер,
Пақыр байға теңелер,
Қорлар зорға теңелер!
Бір-біріне теңеліп,
Ақысын алса керек-ті [41].
Ата ұлға бақпағай,

Қыз анаға бақпағай,
Бұл күндегі татулар
Біріне-бірі жакпағай!
Өркім өзі халімен
Мүбетпа болса керек-ті [42]!

Пайғамбарлар бір бөлек,
Машайықтар бір бөлек [43].
Мұсылмандар бір бөлек,
Көпірлер нәм бір бөлек,
Жаксы жаман арасы
Бір айрылса, керек-ті!
Сұраушылар келер-лер,
Бөлек-бөлек қылар-лар
Сират атты көпірге
Айдау салса керек-ті!

Сират атты көпірдің
Жуандығы- бір қылдай,
Ұзындығы- үш мың жылдай,
Иманды құт болмаса,
Өтпек түгіл мішкілді,
Имансыздар жылдасып,
Нада кылса керек-ті!
Арғына қараса, ор-орлар,
Алдына қараса, қыл көпір,
Қадам қойса, жығылар.
Бүйткенше топырақ болса, қырып,
Зар еніресе, керек-ті!

Ол Мұхаммед пайғамбар
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Көздерінен төгіп жас,
Көзден аққан жастары
Қып-қызыл қанға аралас,
Үмбет үшін жанларын
Пидә кылса керек-ті!
Біреу құстай ұшады [44].
Біреу желдей еседі.
Біреу көз жұмып
Ашқаннан-жылдам кешеді.

Ецбектеп өтірік біреу,
Біреу тайып түседі.
Әркім тамалына лайық
Жаза тартса керек-ті.

Бір параға- бір демдік,
Бір параға- мың жылдық,
Бір параға- бір айлық,
Біреуге болып бір күндік
Әркім қызметіне қарай өтсе керек-ті.
Ораза, намаз- иманың,
Қылған қайыр, ықсаның
Шалған қойың-құрбаның
Арқасына көтеріп,
Алып ұшса керек-ті!

Көрін [көргін] Расул үмбетін,
Үмбетке қылған бамметін.
Жиын тамам үмбетін
Абу кәусар шәрбатын
Ініп қанса керек-ті!
Жал (над) етіңіз Жаббарды,
Жарықаушы Ғаффарды,
Әбубәкір, Ғұмарды,
Ғұшман (Оспан), Ғалы хайларды
Хауызы кәусар суына
Табақшы қылса керек-ті!

Сүйген құлға оң қолдан,
Сүймегенге сол қолдан,
Бейбақтарға арқадан-
Нама келсе керек-ті!
Құлақ сал ғылым сөзіне,
Ғалымның айтқан сөздерін
Еш алмайсың көзіңе!
Құдайымның алдында
Қол-аяғың өзіңе
Қуә болса керек-ті!

Мизан таразы құрылар,
Әуелі намаздан сұралар,

Дүниеде қылған істерін
Мойныңа сенің қойылып,
Халінше қылса керек-ті.
Дүниеде көп күлгендер,
Дүниені өтпес білгендер,
Күнәсы ауыр келгендер-
Басын төмен салып,
Ұялып тұрса керек-ті!

Пайғамбар туы жасыл-ды,
Ғазірейіл туы қызыл-ды,
Қиямет жолы ұзын-ды,
Бара-бара ұзын жол
Екі айрылса керек-ті!
Бір жол барар бейішке,
Түрлі-түрлі жеміске,
Белі қылдан жіңішке,
Хорлар болса керек-ті!

Хорлар он бес жасында
Таза гүлдер (гүллар) басында,
Ер жиырма жасында
Хорлармен ойнасып,
Жақсылыққа жетсе керек-ті!

Денсаулық бар, ауру жоқ,
Тірілік бар, өлім жоқ,
Қызығы бар, қайғы жоқ,
Суық, ыстық желі жоқ,
Көктемдегі күндей болса керек-ті [45]!
Ғайшы ғашырат онда бар,
Наз нығымет онда бар,
Шырын шәрбат онда бар,
Жан фарағат онда бар,
Құдайым сүйген құлына
Несіп етсе керек-ті!

Бір жол барар тозаққа,
Тәңірі алар азапқа,
Түрлі- түрлі ғазапқа
Душар етсе керек-ті.

Оттарға салып қоздатқай [46],
Ботадайын боздатқай!
Іс өткен соң пұшайман
Пайда етпесе керек-ті!

Періштелер жиылып,
Дүниенің суы құйылып [47],
Алып келіп тозаққа
Құйса-лар егер бұйырып,
Түкіріктей бола алмай,
Құрып қалса керек-ті [48]!
Тозақшылар аш қалса,
Зақұм деген зәрі бар,
Рақметі (рахматы) жоқ, қаңары бар,
Сусағанға заһар (зәр) ішіп,
Ішін қазандай [49] қайнатса керек-ті!

Әркім қылмысына лайық
Жаза тартса керек-ті.
Замаң ақырдың адамдары (адамлары)
Өмірлері аз болғай,
Өздері құмарпаз болғай,
Әрқайсысының қолында
Бір-бір қобыз, саз болғай!
Жиылып, түрлі ғаламат қылып,
Жер жүзіне түрлі пәле болса керек- ті!

Дария тасып, су ақпағай,
Таулардан бұлақ шықпағай,
Жаңбыр жауып, шөп шықпағай [50],
Малды сауса, сүт шықпағай!
Рас сөз асла (әсте) қалмағай,
Бір иманды болмағай,
Тәубе есігі тарс бекіп,
Байланып қалса керек-ті [51]!
Жастарда әдеп қалмағай [52],
Жасы үлкеннің тілін алмағай,
Бірі-бірінің сөзіне
Жүз ант ішсе, нанбағай,
Медресе, мектеп салмағай,
Ғалымдар айтса адал сөз,

Құлағын оған салмағай,
Жалғаншылар сөз айтса,
Сусыны онан қанбағай,
Ақыреттің лайбалынан
Піраад етсе керек-ті!

Азан менен қаумат кетер,
Мейірім менен шапағат кетер.
Молдадан қалам, хат кетер,
Мекке жерден көтеріліп,
Аспанға ұша керек-ті!
Күн тұтылып, жел болғай,
Топырақтан өзге шашылмас,
Бұ жерде гүлдер ашылмас,
Түрлі-түрлі жемістер,
Құрып қалса керек-ті!

Иерафил сорын үргенде [53],
Тау қаңбақтай домалар,
Тас бұршақтай жаумалар,
Жан дегеннің бәрі де
Пақыр болса керек-ті.
Тамам жерлердің жүздері
Айнадай тақыр болса керек-ті!

Торт Мұқарраб періште
Өрқайсысы бір істе,
Үшеуін де өлтіріп,
Хақ жарлығын орнына келтіріп [54],
Ғазірейіл жалғыз қалса керек-ті!
Құдайым айтар:

- Кім бар?!- деп,

Ғазірейіл айтар:

- Мен бар!- деп.

Бір қанатын тосеніп,
Бір қанатын жамылып,
Аллаһың алдында жалғыз тұра алмай [55],
Жан-жағына қарауға
Бүлк етіп мойын бұра алмай,
Ғазірейіл сонда өз жанын
Өзі алса керек-ті!

Хақтан жарлық болып,
Денеге қайта жан кіріп,
Өлген адам тіріліп,
Қылған амалдары (ғамалдары) бадырайып көрініп,
Күн шыққандай жария
Көзге түссе керек-ті [56]!
Көрлі көрдің басында
Елу мың жыл отырып,
Көзден аққан жастары [57]
Жер дүниені толтырып,
Ұялғаннан аққан төрлері
Ұлығ дария болса керек-ті!

Пайғамбар жатқан тарапка
Тура қарап сименіз!
Үйіңізде біреудің
Пұлы болса, беріңіз!
Аштан өліп қалмассыз,
Халал болса дініңіз.
Отыз тістен шыққан сөз [58]
Кетеді талай жерлерге!
Мұны жаттап (жатлап) алғандар
Отырар шығып төрлерге.
Қашанғы қалған ескі сөз
Қадірлеп мұны жинаған,
Құрметтеп (құрметлеп) мұнша сыйлаған,
Деңіздер (диңыздер) рақмет- естіген
Бейнет қылған ерлерге!

Шайхы Бурих

Айтайын, тындасаныз, жақсы келті,
Бізден бұрын көп адам өтіп кетті.
Хазіреті мұстафаның заманында,
Шайхы Бурих диуана деген өтті.

Тағы да айтайын (Шайхы) Бурих диуананы,
Қайтармайды аузынан келген келті.
Жаксы иман (мен) диуана сөз айтады,
Не айтқанын Құдайым қабыл етті.

Ертеде Шайхы Бурих диуана өтті.
Құдайым диуананы: «Достым!»- депті.
Құдайым диуананы сонша сүйді,
Сүйгеннен: «Өзім[нің] достым!»- депті.

Ертеде Шайхы Бурих диуана өтті.
Диуананы Құдайым: «Достым!»- депті.
Шыққан сөзін аузынан қабыл қылды,
Диуананың Құдайға ғарызы жетті.

Тәңірім айтты бір күні:

- Ай, диуанам,

Қырық күндей қызмет қылсаң маған.
Қызметіңіз өткеріп, менен тіле,
Қалағаның берейін мен де саған!

- Жарлық қылсаң, қызметке [мен] лайық,
Шыныммен қылайын зі[к]ір бүкірейіп.
Қызметті өткеріп, қырық күннен соң,
Бұйымымды тілермін мен де келіп.

- Диуанам, бермейді деп, ғапіл қалма,
Бір беремін деген соң, қайту бар ма?!
Қырық күн өтіп, қызметімі бітіргенше,
Ине-жіптей көңіліңе харам алма!

Тентегім, айтқан сөзді жүптегейсің,
Өзің кейін жаман сөзді кектемейсің!
Бермесінді сұрар патшайым-ай,
Бір онға (өңкем) бойынды бекіткейсің!

Бір күндей қыламын мың күніңді,
Оңай қылып берейін қиыныңды!
Саған қиын болса да, маған оңай,
Таба алмай тұрар деймісің бұйымымды?!

Диуана қызмет қылды Құдайына,
Қырық күн тынбай қылды ұдайына.
Қырық өтіп, қызметін бітірген соң,
Айтқан күнін болдырып, келді алдына.

- Диуанам, бәрекеңді, қызмет еттің,
Аз ғана күн айтысқан сөзің жетті!
Көңіліңдегі арызыңды айтқыл маған
Диуанам, өтіп кетті қу қызметің!

-Құдайым, қызмет салдың маған,
Қызметім жақты ма екен енді саған?!
-Айтқыл, диуанам, ғарызыңды енді,
Қызметің өтіп кетті енді маған!

Диуанам, қызметің жақты маған,
Қырық адам қызметін қылдың тамам.
Арызың (ғарызың) болса, ай, диуанам,
Не тілесен, беремін, енді саған.

- Өзің тентек жаратқан диуанамын,
Бір өзіне мас болған, бір уанамын!
Айт дейсің, қоймайсың, патшайым,
Мен арызды (ғарызың) айтарға ойланамын.

- Диуанам, мақұл емес, ойлағаның,
Ойласаң, рахматымнан құр қалғаның!
Диуанам, бұ сөзіңе ұялмағыл,
Ұялсаң, дидарымнан құр қалғаның!

-Құдайым, маған берсең, тозақты бер,
Тозақ отын[ан] күл ұшыра гор,
Сен тіле дедің, тіледім, патшайым,
Пенделер күнәсын кешіре гөр!

- Диуанам, тозақ па еді сенің қасың,
Қарашы айтқан сөзің тентек мастың!
Қалағаның берейін әлде болса,
Тозақты қой, өз[ге] нәрсе тіле, достым!

- «Қалағаның тіле!»- деп өзің айттың,
Өзің айтқан сертіңнен өзің қайттың.
Айтқан сөзің мен жеттім, сен жетпедің,
Сен қайтсаң достықтан, мен де қайттым.

Өзің айттың дегенім- «Тіле!»- дедің,
Өзің тіле дегенге тілеп едім.
Шайтанға да аз арлық беріп едің,
Шайтан құрлы кормедің еш пендені.

Сегіз бейіш жараттын: «Рахмет!»-дейін,
Жеті тозақ жараттын: «Қаһар не?»- дейін?!
Тозақты күл қылып көкке ұшыр,
Тәңірім, сенен разы болайын мен.

Күшiң жетпей тұр ма екен осыларға,
Пенделердiң күнәсын кешiрерге.
Он сегіз мың ғаламға патша- сенсiң,
Сен кешiрмесең, ғазiрейiл кешiрер ме?!

Бар қыларға келгенде, күшiң жеттi,
Жоқ қыларға келгенде, қайда кеттi?!
Құдай, тозағыңды ұшырмасаң,
Өзiмдi тозағына түсiр!- дептi.

Ибраһим Исадай айдай ол Меккенi,
Құдiретiңмен жараттын өзiң менi.
Растылыққа мен жеттiм, сен жетпедiң,
Мұндай көрмекшi емеспiн достым сенi!

Меккеден түзiк екен көңiлiм менiң,
Сонша түзiк көңiлiмдi қалдырғаның.
«Соңара отқа пендемдi саламын!»-деп,
Мақұл ма екен тозақты жандырғаның?!

Әуелгiдей болмады айтқан сөзiң,
Өзiң бiлесiң, достыққа жеттiм өзiм.
Достылығыма мен жеттiм, сен жетпедiң,
Мен бұзабадым Меккенi, бұздың өзiң!

Пенделерiм өз iсiне қанық дейсiң,
Достықтың көрмедiм еш пайдасын!
Он сегіз мың ғаламның жары- Құдай,
Айтқан сөзден сен тайдың, мен таймадым!

Құдайым жоқ, тәңiрiм жоқ сенен өзге,
Айтқан сөзiм жетер ме өзгелерге?!
Патшалық халiңмен сен жетпедiң,
Пенделерiң қайтiп жетедi айтқан сөзге?!

Тәңiрi айтты:

-Тозағым тұра тұрсын,
Мұсылманым қорыққаннан тәубе қылсын.

Бір тозағым болмаса, мұсылманым,
Менің Құдай екенім қайдан білсін?!

Мұсылманды бейішке қаратқанмын,
Кәпір үшін тозақты жаратқанмын.
Пиғылынан мұсылман тозақ барса,
Өз обалы өзіне онан жаман.

-Ай, Құдай, өзіме бер тозағыңды,
Бір-ақ өзім көрейін ғазабымды.
Құдай-ау, не қылсаң да, өзіме қыл,
Тозағыңа жібермеспін қазағымды.

-Диуанам, тозақ оты тұра тұрсын,
Қорыққаннан пенделерім тәубе қылсын!
Бір тозақтан қорықпаса пенделерім,
Менің Құдай екенім қайдан білсін?!

Диуанам, бұ заман ақыр болар,
Мұсылманның көбісі кәпір болар.
Аспандағы жұлдыздар жерге түсіп,
Жердің жүзі мидай тақыр болар.

Диуанам, бұ заман ақыр болар,
Бәрісі мұсылманның кәпір болар.
Азға зорлық-зомбылық қылғандар көп,
Бәрі де өз алдымда қоқыр (қыхзыр) болар.

Пенделерге тозақты көрсетейін,
Аз бен көп екеуін теңгерейін.
Көптен аздың ақысын (ғақысын) алып беріп,
Диуанам, бұ сертіме құп жетейін!

Пенделердің күнәсын кешірейін,
Кешсем де Исинға түсірейін.
Аздың малын көппін деп жегендерге
Тас жегізіп, заһарды ішірейін!

Ай, диуанам, тозағымды пендем көрсін:
«Қатты ғазап бар екен,- деп,- Алла!»- десін.
«Аса қатты ғазап бар екен!»- деп,
Иман қылған есен бе бушман жесін!

Диуанам, тілегінді мен берейін,
Мұсылманды тозаққа жібермейін!
Көп пен аздың ақысын (ғақысын) алып беріп,
Қор мен зордың екеуін тенгерейін!

Диуанам, мақұл емес қой бұ сөздерін,
Тозақты қой, өзге нәрсе тіле деймін.
(Күл қылып) Тозағымды өшірсем, пенделерім
Бір күн қоймай жеп кетер өзді-өздерін!

Диуанам, ризамысын енді маған,
«Немді аяйын-деп тұрмын,- енді сенен?!»
Мұхаммед атлы достым құрметін[е]
Үмбетлерін тозаққа жібермеспін!

-Құдай-ау, еркінлікпен айттым саған,
Тілеуім сен-дағы бер айын маған!
Мұхаммедтің күнәһар үмбеттері
Тозағыңның отынан болсын аман!

Диуананың тілегін Құдай берді:
- Мұсылманды тозаққа салман!- деді.
-Жаратқан бір Құлайдың хақы үшін,
Дұға қылып қойыңыз бұған!- деді.

Көрұғлы

Айла медет Жаббар [Хақ],
Сөйлесін деп біздерге
Беріп еді тіл мен жақ.
Бір қиссаны аяқтап,
Тамам етіп кетейін,
Жар болса бізге аруақ.

Неше бөлек таралған
Бұл өзбектің баласы.
Түрікпен халықтың ішінде,
Ат пенен ердің санасы.
Қазақпенен бұлардың
Әуелден-ақ бір екен
Ата менен анасы.

Түрікпеннен шықты Толыбай
Тұлпар мінің, ту алып.
Ерлігіне сүйеніп,
Халқы жүрді қуанып.
Ерегіскен дұшпаннан
О да жүрді кек алып.

Мұның ұлы —Шағала
Шағаланың баласы
Патша болды Мұңдыбек.
Дұшпанға қылып ерлікті
Кәпірден бұ да алды кек.

Пайғамбардың діні үшін,
Қызылбаспен соғысты.
Қарап тұрмай бұл кәм тек,
Арыз-Румда соғысып,
Жаулармен неше тоғысып.
Басын жойды бұл ердің
Жанды қоймас қырғын көк.

Жамағаты зар жылап,
Жесір қалды Алтыншаш.
Бота форым, ақ мамық,
Өзі сұлу қолан шаш.
Сұлулығы сонша бар,
Көрген адам болар мас.

Бұрын тапқан бала жоқ,
Құдіретке қылар шара жоқ.
Жүкті болып бейшара
Отыз бірде қалды жас.

Біраз уақыт өткен соң,
Алтыншаш бір күн ауырды.
Шақырып алды жанына
Бозқұландай бауырды.

Күні-түні жатады,
Ауруы жанға батады.
Есінен салмай, жад етіп,
Жаратқан Жаббар- кәдірді.

Сүйген құлы риза дүр,
Құдайдың салған ісіне.
Әуел бастан тамамдап,
Кіріп еді қырық шілтен
Сол күні мұның түсіне.

Алла салса, дариға-ай,
Ғазиз басқа не пәрмен (парман)?!
Толғатып бала тудырмай,
Ішімде кетті-ау көп арман!

Көргенім өтірік болмаса,
Ертенгі күні өтермін!
Хақ бұйрығы осылай,
Не ғып ғылаж етермін?!

Тоғыз ай, он күн көтерген,
О, дариға, арманым,
Көңілім бір кетті тына алмай,
Бұл қасіреттен жазылып,
Белімді бекем буа алмай,
Үміткер болған қуанышым,
Бойымда кетті туа алмай!

Өзімменен ішімде
Бірге кетті-ау арыстан!
Теке жәумет халқына
Болса керек данышпан!

Несібесін тілеген
Құрсақта жатып, алыстан!
Атқа мініп, ер жетсе,
Маңына келмес бір дұшпан!

Бір айдан соң табармын,
Ұмытып кетпе, шырағым,
Ашып ал көрден баланы.
Айналайын, Бозқұлан,
Меніменен болсаң туысқан!

Бозқұланға мұны айтып,
Жұмды көзін Алтыншаш.
Құдіретіне Алланың
Сұнып мойын, қойды бас.

Жаназа оқып, кебіндеп,
Апарып қойды молаға
Ағайын-қауым, қарындас.
Апасының айтқанын
Анық расқа қоя алмай,
Қылмады мұны жұртқа паш!

Көрұғлының көрде туған жері

Көр ішінде туғызып,
Жан беріп жісмін тебіrentті.
Ғаусыл ағзам, қырық шілтен,
Емізді қолдан шәрбатты.
Сүт шығып ана төсінен,
Бір-біріне еміrentті.

Тастан бұлақ ағызып,
Көрұғлыны жағызып,
Бірнеше күн, жыл өтті.
Жеті жасқа келгенде,
Ғауыс ағзам ұстаты
Үйретіп әрбір өнерді,
Өткерді бастан міндетті.
Моладан шығып жүретін
Көрұғлы бекке күн жетті.

Қайрат күші бойына
Көрұғлының сыймады.
Далаға шықпай тұруға
Еш тағаты болмады.
Дүйсенбі күн тал түсте
Моладан шығып, ерігіп,
Жалғыз жүріп ойнады.

Бұл уақытта бала ғой,
Жалғыз-ақ ойын керегі!
Көрінгенге талпынып
Ұмтылады жүрегі.
Әлі күнге мұны жоқ
Емшектен басқа қорегі.
Шәмбіл шау шабар деп

Тас, топырақтан қора ғып.
Тілеген сонда тілегі:

-Айналайын, Құдайым,
Айқапымды кош көрші!
Дүниенің қызық сәулетін
Сатусыз маған бос берші!
Түрікпеннің жұртына
Аға сұлтан патша ғып,
Жаратқан Жаббар, ием-ай!
Жүз жиырма жас берші!

Мал сойып жинап жұртымды,
Ақсақалдан бата алсам,
Ишан мен жиып қожаны
Дұғасымен хат алсам!
Түрікпенге ие боп,
Артымда қалып атағым
Дүниені кезіп, жұрт алсам!

«Көрұғлы сұлтан» - атансам,
Сұр бұлттай аспандағы ойнасам,
Кәпірді алдыма салып айдасам!
Шалса қылыш, атса мылтық өтпесе,
Жүз мың жаудың ішінде
Аждаһадай ақырып,
Арыстандай ойнасам!

Бір Құдайдан қылар болсам үмітті,
Дар[б]азам болса алтын құлыпты.
Өзім дүние кезіп,
Жұрттан асқан ер болсам!
Қасыма ертсем аждаһадай
Қырық бір атты жігітті!

Қасыма ертсем аждаһадай жандарды,
Құл ғып сатсам қызылбастай жауларды!
Қырық жігіттің ортасында жүргенде,
Құлатар ем дүниеде биік тауларды!

Беліме байласам аспаһадай болатты,
Көкке қарай қарғытып мінсем Ғиратты!

Түрікпеннің халқын жинап хан болып,
Өлгенімше жағып өтсем шырақты!

Құдай үшін мешіт үйді салдырсам,
Құн қаптан қос сұруды алдырсам!
Қартайғанша жаудан қайтпай жүрегім
Жүз жиырма жасқа жетіп, болдырсам!

Мен бір өтсем қатарымнан, теңімнен,
Болсам батыр дұшпан жүрмес соңымнан!
Қатын алсам перизат-періден.
Оймақ ауыз, күлім көзді сұрудан!

Көрұғлының шілтен болсын достары,
Перизаттың қалам болсын қастары.
Перзент тумас болсын оның өзінен,
Болсын оның он төрт жаста жастары.

Шілтен пірім, сен емессің құлақсыз,
Атқа мінсем, іс қылмаспын тұрақсыз.
Дүниеде перзент берме, қайрат бер,
Өліп кетсем, ризамын, тұяқсыз!

Шәмбіл- білге соқсам алтын шаһарды,
Асқар таудан көрінсе биік мұнарлы!
Әр қақпаға мыңнан атты байласам,
Зер кекілді, мойнында алтын тұмарлы.

Кәпірлерге мен көрсетсем жұмысты,
Жүз мың жауға бермес болсам тынысты!
Түрікпеннің бар ұстасын жинатып,
Аспаһани соқсам өткір қылышты!

Алтын такта салдырсам түрлі өнерді,
Әр қылышым болса тілді кемерлі.
Ешбір арман қалмас еді-ау көңілімде,
Кәпірлерге қылсам түрлі өнерді!

Бір Құдайға қылсам әр күн тәубені,
Сыйлап күтсем жасы үлкен ағаны!
Қырық жігітпен [түрлі тамақ] ішетін
Алтыннан жасатсам шайхана орданы!

Көрден шыққан жерде

«Көрұғлы сұлтан»- атанып,
Туғаннан жауға өшіккен.
Пендесі құр қалмайды
Тәңірі берген несіптен!

Бақыты ашылса біреудің,
Ғайыптағы нәрселер
Өз-өзінен кіреді
Домалап келіп есіктен.

Ешкім сөкпес айыптап:
«Келтірді- деп- нешіктен?!»
Мына бір жерін айтайын:
Аланың сөзін ұмытып,
Бозқұлан ер кешіккен!»

Кешіккенін айтайын:
Бозқұланның бар екен
Ақбілек деген бір жары.
Сол күндегі адамнан
Артық бір (біз) екен ажары!

Соңынан ерген әуре боп,
Мал мен басын ұмытар
Оған түссе назары.
Кәпірлерден әр жерден
Іздеушілер көбейіп,
Қашпаса егер бір жаққа,
Таянғандай секілді
Бозқұлан ердің ажары.

Күйгентаудың басына
Ақбілекті алып жөнелді.
Мінген қара тұлпары,
Қиядан көздеп іледі
Қолындағы сұңқары.

Ауламаққа көп екен
Құлан бір құлжа, арқары.
Елсізге шығып дем алып,

Душпандардан алыс боп,
Қасіреті біраз тарқады.

Апасының Бозқұлан
Айтқан сөзін ұмытты.
Есептесе, сол кезде
Жетпіс екі ай- жыл өтті.
Арқар, құлжа аулаған,
Ақбілек пен Бозқұлан
Күйгентауды жайлаған.
Алтыншашты ұмытып,
Айтқан сөзге бармаған.

Апасының Бозқұлан
Айтқан сөзін ұмытты.
Етегінен Күйгентау
Бір құланды қуыпты.
Құлан ұзап кеткен соң,
Сахара майдан даладан
Көп ұлтқа жолықты.

Анын аулап Бозқұлан
Сахара майдан даладан.
Өте берді гулетіп,
Көп зиарат моладан.
Құм басқан жалаң аяқ,
Бір адамның ізі бар,
Тым-ақ үлкен шамадан.

Тартты атының тізгінін:
«Зиараттың ішінде
Не ғып жүрген бұл адам?»
Апасының айтқаны
Есіне түсті сол кезде
Дәл сап етіп Бозқұлан.

Жаксы адамның сөзінің
Болмас, сірә, іреуі.
Жер мен көктің бар ма, ойла,
Ортасында тіреуі?
Моланы батыр таниды
Апасының тапсырған

Есіне түсті сол кезде
Қақсаған зарлап тілеуі.

Із иесі аң емес,
Байқаса бөтен жан емес.
Өліктен тірі жан шықпас,
Құдіретке ғажап таң емес!

Байымдап енді білді ойлап,
Көрде туып, көрде өскен,
Көрұғлыдай жиені.
Зар етіп, Хаққа қылды зар:
-Өлмесе, мұның болар- деп,-
Алды-артымның сүйеуі!

Жапанда өскен тағыға
Қашан бір қолым жетеді?!
Бере гөр, Құдай, маған!- деп,
Ұстауға талап етеді.
Түсіре алмай қолына[н],
Арада төрт ай өтеді.

Қарасын көрсе алыстан,
Жуықтатпай маңына,
Жытып бір қашып кетеді.
Көрмегені жақсы екен,
Көріп бір, қолы жете алмай,
Бозқұланның жүрегін
Ғашықтық оты өртеді.

Сандалды батыр далала,
Қиып бір тастап кете алмай,
Астына мінген тұлпары
Арыды, қуып жете алмай.

Баладан әбден түніліп,
Қайғыдан белі бүгіліп,
Төрт айдан соң Бозқұлан,
Қайтты бір үйге түңіліп.

Ба[р] хайласын тауысып,
Қалды көзі үңіліп.
Үйіне қайтып келген соң,

Бозқұланды көрген сон,
Ақбілектей асыл зат
Алдынан шықты жүгіріп.

Бозқұлан сонда сөйлейді:
-Сенсің менің, Ақбілек,-
Сүйген жарым, алғаным.
Қайтсем, менің басылар
Көңілдегі арманым?!
Моласында аламның
Бір тамаша іс көріп,
Төрт [айдан] бері, Ақбілек,
Күзетіп соны қалғаным!

Түсіре алмай қолыма,
Қапалықпен келіп құр.
Екі етегім көл болып,
Көзден аққан жасыма!
Қоршаған бұлт сықылды
Зор қайғы орнап басыма!

Зарығып жүдеп келіп тұр,
Тірі емес бүгін, өліп тұр.
Ауырлап жүгін, бақ етіп,
Шөгіп бір қалды нарларын.

Есіктің алды қар ма екен?!
Қатар-қатар нар ма екен?!
Бір перзентке дүниеде
Бізден де ешкім зар ма екен?!
Арманы не екен дүниеде
Алдында бардың ағасы,
Артында бардың інісі,
Тетелес өссе баласы?!
Алды-арты жоқ жалғыздың
Болмайды еш құн, бағасы!

Дұшпан келсе жалақтап,
Шабасың қайда далақтап?!
Мұнан қиын бар ма екен:
Төрт болса көзін, алақтап?!

Сор болар тұзың, еңбек еш,
Жаныңды қи да, дария кеш!
Ұстап алсам, қарағым,
Болар еді-ау сүйеніш!

Ақбілектей алғаным,
Саған бір қолка салғаным:
Табарың бар ма бұған еш,
Қалай соны (сол) ұстармын?!
Күйгенімінен көп сөйлеп,
Ерте күнді қылдым кеш.

Сонда Ақбілек сөйлейді:
-Молада жүрген тағыға
Болдың ба мұндай ынтызар?
«Шың тілеген пендеге
Болады-деген- Алла жар!»
Әр пенденің басында
Бола бермес мұң мен зар!

Биік тауда қар жатқан,
Жүк қалмас жолда нарға артқан,
Қақсатып қанша зарлатқан-
Сүйген құлын беру бар,
Ашылар бір күн жүйесі,
Мұнайтып қоймас Иесі!
Құдіреті күшті Құдайдың
Бір жарылқар күні бар!

Мен айтсам сөздің мақұлын,
Ұстайтын оның ақылын-
Алма деген жемістен
Көп қылып сонда алып бар,
Тастап кетсең әр жерге,
Теремін деп жүргенде,
Ілікпес (илікпес) пе екен ақ сұңқар?!

Көр ішінде тудырған
Алланың қалай пәрмені?!
Жалғыздықтан кетіп жүр,
Бозқұланның дәрмені.
Жетейін деп келеді,
Тарыққан ердің арманы.

Теріп алып көп қылып,
Бір бұтаны тасалап,
Әр жерге әкеп тастап жүр:
«Қызықсын!»- деп, алманы.
Көрден шығып Көрұғлы
Алмаға жатқан қарады.
Қолына алып алманы
Сонда аузына салады.

Тәттілігі пақырдың
Көңіліне әбден жарады.
Еш нәрседен хабарсыз,
Далада өскен батырың
Бір-бірлеп теріп, үстіне
Бозқұланның барады.

-Қарағым, кел!- деп, ұмтылды,
Көргеннен соң Бозқұлан.
Зып беріп бала жөнелді
Құлаш жайып созылған
Жерге басқан іздері
Жол бол жатыр қазылған.

Шаңына қалды ере алмай,
Қосылса да жақыннан.
Барса бір көрге Көрұғлы
Есігінің алдында
Жатыр екен арыстан.
Тұрар емес шошынып,
Жүгіріп жетіп барысқан .

Көрмеген бір жау кез болып,
Иек асты жақыннан,
Не қыларын білмейді,
Адасты бала ақылдан.

Кейін қалды артымда
Менімен атпен жарысқан
Өкпем күйіп шошынып,
Келіп тұрмын алыстан.

Жаумысың өзің, елмісін,
Кембісін, өзін, теңбісін?!

Жөніңді айтшы сен маған!
Қалайшадан бұл жерге
Жатырсың келіп, арыстан?

- «Ұстай ма?»- деп, қауіп етіп,
Адамзаттан қашамын.
Жаулықпен келсең сен маған,
Тырып еткізбей басамын!

-Опыр- топыр ұйкалап,
Кәжік-күжік күйқалап,
Қабырғанды күйретіп,
Жемтігінді сүйретіп,
Екпінінді басамын.
Еркелемей былай тұр,
Көз салып маған мойның бұр!
Іздемесең, қалың сор,
Орнымды берші, арыстан!

Сонда арыстан сөйлейді:
-Жау болуға жарамас
Көрген жан сенің қаранды!
Танытуға мен келдім
Артыңда қуған ағанды!
Мұнан былай емуге
Ананның сүті арам-ды!

Нағашынмен танысып,
Жаяулықтан құтылып,
Арғымақ мініп жарысып,
Дүниеге шығып қорек қыл
Мұсылманға бұйрықты
Ләззатты халал тағамды.

«Білдір!»- деп, мені жіберген
Қырық шілтен ғайып бабаң-ды!
Кіріп көрге көрісуге
Рұқсат жоқ ананды!
Артыңнан қуған- таны енді
Бозқұландай тағанды.

Көрұғлы сонда сөйлейді:
-Ей, арыстан, дүниеде

Мен жүзінді көрмеспін.
Айрылсам ана сүтінен
Тірі де болып жүрмеспін!
Жалғаншы сенің сөзіңе
Анығын білмей ермеспін!
Өтірік пірлер айтпаса,
Жүз жиырма жасамай,
Жалғанда жаудан өлмеспін!
Пірлерім болса мандаткер,
Ешбір жанның сөзіне
Құлақ салып көнбеспін!
Жөніңді айтып білдірші,
Мен сені бұрын көргем жоқ,
Кім екенің білмеспін!

Сонда арыстан сөйлейді:
-Ендеше баян етейін:
Көріп тұрған күніңмін!
Жаныңды раушан ететін,
Хош иісті гүліңмін!

Кедергі болып асырмас,
Дұшпанға асқар бөліңмін!
Қайрат-қуат беретін
Қапаларыңды шығарып,
Көңілдегі желінмін!

Танымасаң, танырсың,
Көр ішінде неше жыл
Балапандай баулыған
Жалғанда бақ пен талайың
Қолдаушы ғайып піріңмін!

Көргеннен соң батырдың
Піріне көңілі бітеді.
Төменшілік жүзінен:
-Рұқсат бер!- деп өтініп,
Көп кішілік етеді.

Осылай сөйлеп тұрғанда,
Қара атпенен төпелеп,
Бозқұлан ер де жетеді.

Қалқан кылып тау-тасты
Қашуменен Көрұғлы
Шөгірлі таудан өтеді.
Қанатты қара тұлпарға
Бір көрсетпей қарасын,
Адастырып кетеді.

Ер Бозқұлан жад етіп,
Бір Құдайға жалынды.
Астындағы тұлпары
Қара терге малынды.

Қайғы түсіп көңіліне,
Көзден жасы құйылды.
Пірлерден медет болмаса,
Ұстар ісі қиын-ды!
-Сал мұны түзу жолға!- деп,
-Түсіре гөр қолға!- деп,
Бозқұлан сонда зарланып,
Пірлерге жылап сыйынды.

Қарсы алдынан жел тұрып,
Соқтырды қара боранды.
Дүниенің тола шөп-шары
Балаға келіп оралды.
Аяққа бөгет боларлық
Әр нәрсе кеп килігіп,
Теп-тегіс басы құралды.

Ауызға өкпе тығылды,
Алдынан сокқан қатты жел
Қайнатты жаман зығырды.
Бір бастырмай аяғын,
Ғауыс ағзам, қырық шілтен
Себепкер боп мүдіртіп,
Аяғын тұсап кідіртіп,
Тау мен тасқа сүрінтіп,
Дымы құрып жас бала
Бір жерге кеп жығылды.

Жатқан жерін көрген соң,
Шаршағанын білген соң,

Ұстайын деп түйілді,
Даярлап жібек киімді.
«Ашумен салып қалар!»-деп,
«Бір салса басты жарар!»- деп,
Қусырып қолын әдеппен
Алдына келіп иілді.

Көрұғлы сонда сөйлейді:
-Адамзат маған пар ма еді,
Бір жетім пана таппастай,
Дүние құрғыр тар ма еді?

Еркіме менің қоймастан,
Шешемнен қуып шығарып,
Осынша жер қашсам да,
Шаршамадың бір талып.

Қашқанды қоймай еркіне,
Неге мұнша қыстадың?
Шаршы түсте қуғаннан
Кешке кеп зорға ұстадың!

Осынша мені қуғандай,
Алды-артымды бугандай,
Көзімнен аққан бұл жасым
Өкпемді болды жуғандай.

Менде кеткен, адамзат,
Әкеңнің құны бар ма еді?!
Бозқұлан сонда сөйлейді:
-Сенен басқа менің жоқ
Бұл уақытта тілегім.
Зәредей жоқ көңілімде
Сен үшін, қозым, иреуім!

Жалғыздық түсіп басыма,
Серік қыла алмай шаршадым
Түрікпеннің біреуін.
Нағашың жүр қан жұтып,
Болмаған соң зар етіп,
Алды-артымда сүйеуім!
Көрде туып, көрде өскен,

Сен боласын, қарағым,
Көрұғлыдай жиенім!

Бала да болса, Көрұғлы
Ақылмен ойлап біледі:
Алыс емес, жақынын.
Жеті жаста сұлтаның
Аксұңқар кұстай түледі.

Талаптары ойлаған
Енді орынға келеді:
-Бұл сөзіңе нанбаймын,
Білсең, айтшы, адамзат,
Жалған айтпай, шын айт-
Менің әкем кім еді?

Бозқұлан сонда сөйлейді:
- Басыңды қос, шырағым,
Екі жерде жүрмелік!
Сұрасаң, баян етейін,
Мен нағашын- жетімек.
Лаз, Румда соғысып,
Жаулармен неше тоғысып,
Ойран еткен әр жерге
Сенің әкең – Мұңдыбек.

Батырға түсті (тосты) ақылды,
Жаксы адамның маңайы
Күнде болар жиын-той.
Бір қиял кірді есіне
Бар кебін баян еткен соң,
Қайғырсын мұның несіне?!

Пірлері келіп дәл сол күн
Әуел бастан тамамдап
Көрұғлыдай баланың
Кіріп еді түсіне.

Жар болса тәңірім құлына
Даяр қылар керегін.
Көрұғлынын Бозқұлан
Байлаған шешті білегін.
Кездің жасын тыя алмай:

«Болды-деп,- қабыл тілегім!»
Бозқұландай батырдың
Көңілінен қайғы арылды.
Мінгесумен екеуі
Арам тер жүрген бойында
Қара тұшар шабылды.

Неше жыл бағып өсірген
Піскен қауын жарылды.
Жүз мың жауға беретін
Жалғыз өзі төтеп-ті
Арыстан мұнан табылды.

Қауіпсіз жүрген дұшпанның
Кең дүниесі тарылды.
Моладан өте бергенде,
Көрұғлы бек арыстан
Бозқұланға жалынды:
-Тілегім бар, нағашы,
Қабыл көрсен, тілейін!
Рұқсат берсен, анамды
Не халде екен, білейін.
Жансыз тәнін пида ғып,
Асырап еді-ау әжекем
Барып тағы көрейін!

Екі төсін иіскелеп,
Мауқын басып, аймалап,
Кешікпей тағы келейін!
Кеткенім ғой арманда
Көре алмаспын жалғанда,
Емшегін бір жол емейін!

Бозқұлан сонда сөйлейді:
-Болып тұрсың, қозым-ай,
Жалғанда менің шырағым.
Бұл жалғанда қалайша
Басылар менің құмарым?!
Қайғыменен қан жұтып,
Неше күндей байланған
Екі көзде жанарым.

Дүниетаным көп, қорқамын
Қашып жүріп күн көрген
Күйі елтауда тұрағым
Тапсыр Хаққа, қайтесің?!
«Келмей ме,- деп,-қорқамын»
Жібермеймін, шырағым!

Қорұғлы сонда сөйлейді:
-Қайран тағыз анам-ай,
Дүние жүзін әуес қыл,
Барады кетіп балаң-ай!
Жеті жыл жатып жаныңда
Қорек алып төсіңнен
Жол тартып енді барам-ай!

Ықпалы жоқ басымда
Оқымағұл пәй дұға:
-«Кетті» деп,- тастан,- қарамай!»
ІІПарасыздан барамын
Тағамның сөзін қия алмай.
Қайтарылуға жарамай!

Қорұғлыны алып жөнелді
Күйі елтаудың басына.
Бозқұландың көңілі өсіп,
Ағылы-тілі екеуі
Ақыл қосып: «Жон!»- десіп.
Күйгенғауға келеді.
Тұлпарға қара міні есіп.
Асығып тауын келеді.

Жолыққанша сұлуға
Ақбілектей кездесіп.
Мекен еткен неше жыл
Күйі елтаудың даласын.
Ақбілек пен Бозқұлан
Бітіруге келеді
Көңілдегі жарасын.

Қарап тұрса алыстан
Мінгесулі екі ердің
Ақбілек көрді қарасын.

Екі көң үйілді.
Көрейін деп жүгірді,
Жиең мен тағасың.
«Өгірік пе, шып ба?»-деп,
Зар елін Хаққа келеді
Қолмен ұстап жағасың.
Сүйін жатыр піскелеп,
Көзінен ағып қанды жас
Көрұлыдай баласың.
Мекен еткен неше жыл
Ақбілек пен Бозқұлан
Күйгеншаудың басында
Көрұлыдай арыстан
Екі зарлы мұңдыға
Ермек болып қасында
Шаттық кіріп көңіліне
Тыйындытық алып жатады.

Біраз уақыт осында
Жанды аямас Бозқұлан
Енді өтіне тігелген
Көңді қайтпас сүйгеннен,
Мінді атқа желігіп,
Көрұлы қызық көрсін деп,
Аң қумаққа Күйгеннен.

Жаннан қайтпас жүрегі
Қайратына сенгеннен,
Қара[ға] дамыл бермеді,
Неше күндей мінгеннен.

Бозқұлан жанын қойып тұр
Көрұлыдан аяуды.
Алыс емес аңдыған
Дұшпан жақын таяу-ды,
Келе жатқан сенделіп,
Кер биіге қос артқан
Бозқұлан көрді қоймен
Қырық бір жүрген жаяуды.

Көргеннен соң Бозқұлан
Үйіне қайтып шабады.

Астындағы қараны
Екі жақтан сабады.
Қоңді жамап шоғынып,
Мекен еткен жайына
Шабуыл қойып барады.

Бозқұлан келін сойлейді:
-Ей, шырағым, қайдасың?
Қырық бір дұшпан мен кордім,
Сен таптасаң хайласын.
Қараға мінсең: «Алла!»-деп,
«Іздеген жауың қайда?»-деп,
Алдыңда бәрі жайрасын.
Көрің (ғариб) болған нағашың
Батыр туған ерінің
Көреді қашан пайдасын?!

Атқа мінсең, бағланым,
Жүз мың дұшпан болса да,
Мен білемін. қоймассын!
Мен болайын дұғала,
Кәміл пірлер қолдасын.
Қарағым бүгін ойнасын!

Бес қаруды іл беліне
Келді дұшпан көріне
Тырнақ алды санарын
Бір құдайға аманат!
Жауды қоспа үйіріне,
Кеудеден жанын айырып,
Таянт қолын бүйіріне!
Түсуге жаудың сонына
Онар емес бұл күнде
Кез келген қарсы жолына.

Қараға мінді арыстан,
Несібесін тілеген
Құрсақта жатып, алыстан,
Атқа мініп ер жегсе,
Маңына келмес бір дұшпан.
Баруға бетін түзел тұр,
Жолдас алмай жанына.

Көрұғлы сонда сөйлейді:
-Бозқұландай нағаны,
Әр тарапқа бұл күнде
Бөлініп тұр ойларым.
Жүз мың дұшпан болса да,
Білесің бе, тағам-ау,
Жиеніңнің жайларын?!
Тірі болсақ, көрерміз,
Қызылбас пен қалмақның
Неше түрлі жайларын!

Бозқұлан сонда сөйлейді:
-Сөзімді тыңда, шырағым,
Сақтасын Құдай, сақтасын
Құдіретімен Алланың!
Мынау садақ қалыпты
Рүстем менен Дастаннан.
Ер жігіттің көп болар
Жау ішінде хайласы.
Ибраһим Сатилдің (Тилдің)
Соққан мынау найзасы.

Сұраған соң, шырағым,
Баян етпек дұрыс-ты.
Мұнан былай шыққан соң,
Түзетерсің жүрісті.
Атаңыз өткен ер Дәуіт
Саған кеткен қалдырып,
Сауыт пенен қылышты.

Көрұғлы сұлтан қуанып,
Мұны естіп сүйініп.
«Жау!»- деген соң, асығып,
Аш бүркіттей түйініп.

Бес қаруды асынып,
Сауытты алды киініп.
Сансыз дұшпан болса да,
Қамайын деп иіріп.
Сөйлейді сонда Бозқұлан:
-Көрұғлыны тапсырдым

Иа, Кәрім, иа Аллаға
Ғаршы, Күрсі, Лұх, Қалам,
Мүлкінде дүр бар шағалам!
Қозыма бергіл сен иары!
Бағланым жауға жөнелді
Бұл дүниенің сәруары.
Сұлтаным қашан келгенше,
Осы орында қозғалмай,
Нағашынның тұрғаны.
Жауымды жаулап беретін
Сен- жанымның қорғаны.

Жолдасың жоқ қасында
Барасың жалғыз жетімек.
Ғайыптан қолға түсіріп,
Ақбілекпен екеуміз
Шүкіраналік етіп ек.
Көңілін пәс қып қайтармай,
Иа, Мұхаммед пайғамбар,
Бере гер бізге бір тілек!

Мұсылман аз-ды, көп-ті кәпір,
Салар қозым заман ақыр.
Қозыма бергіл сен иары
Ғұмар, Ғұсман, Әбубәкір!

Тозаққа кетер кәпір жаны,
Жад етемін, Жаббар сені!
«Дұшпандарға қор қылма!»-деп,
Тапсырдым: «Иа, хазірет Ғалы!»

Мұсылманға кәпірлер қас,
Қозымның көңілін қылма пәс!
Жәрдем бергіл, қырық шілтен,
Ғаусыл ағзам, хызыр Ілияс.

Қараменен жөнелді,
Екі жаққа сабалап.
Шошынар емес, тұрса да,
Жүз мың дұшпан қамалап.

Күйгентаудың басында
Отыр екен қырық бір ер

Әрқайсысы мысал шер,
Салса көзін шамалал.
Көзін салып байқаса,
Ойда біреу келеді
Тас бұршақтай домалал.

Сапабек деген бір ері
Бар еді мұның ішінде
Есеп жоқ күшінде.
Тоғысқанда жаулармен
Мың санға өзін бағалап.

Жолдасына сол шақта
Сапабек тұрып айтады:
-Бүгін болды бір ермек
Беті қайтар ер емес,
Алайын деп келеді
Жеті жасар жүгірмек.

Ал енді біздер қашайық,
Күйгентаудың басына.
Бір жерде тұрып өлмелік,
Қолдан намыс бермелік!
Қашып бәрі жөнелді,
Күйгентауға тырмысып,
Жоғары өрлеп басына.

Кер бие қалды байлаулы
Жүгі қалды жайраулы.
Олжа боп таудың тасына,
Басына түсіп уайым
Жаннан басқа нәрсені
Ерлер қойды тілеуді.
Көрұғлы жетсе артынан,
Бұлардың орны сайлаулы.

Көрұғлы шауып сол шақта
Кер биеге барады.
«Тырнақ алды олжам!»- деп,
Маңдайынан тәуе етіп,
Анықтап белгі салады.

Қашқан ерді иіріп,
Бір жерге әкеп қамады.
Құтылмасын білген соң,
Сапабектей асыл зат
Қол қусырып батырдан:
«Сауға!»- деп жанын сұрады.
Құлақ салсаң сөзіме
Сапабектей асыл зат
Ұнады ердің көзіне:
«Тар жерде жолдас болар!»- деп,
Көзін салып қарады
Батырлардың жүзіне.
«Сұраған өзің қырық жігіт
Жолығар, -деп- дәл бүгін!»
Түсіне кіріп пірлері
Айтып еді өзіне.

Аттан түсіп Көрұлы
Көріседі ерлерге.
Ел-жұртынан айрылып,
Жаһан кезген шерлерге.

Ғайыптан мұны кез қылған
Риза болды пірлерге!
-Қырық жігітім, серігім,
Аманат қоям бұл жерге!

Бес жылдан соң беліңе
Алмас қылыш байлатып.
Арғымақ атты жайлатып,
Қос-қос дабыл қақтырып,
Түрікпен халқын бақтырып,
Құс салып, сайран етерсің,
һудак деген көлдерге!

Сапабек сонда айтады:
-Бұйрық болса Алладан,
Жолдас болып ерерміз.
Қалай жатып Күйгенде
Жаяу не ғып жүерміз?
Сұлтаным, айтқан сөзіне
Шарасыздан көнерміз.

Бес жылғаша бұл жерде
Ішетін ас болмаса,
Киер киім болмаса,
Қалайшадан жүрерміз?
Бізге рақым етсеңіз,
Кер биені тастап кет,
Біз күмәнсіз өлерміз!

Көрұғлыны сонда сөйлейді:
-Бұл аштықтың жолына
Түспеніздер, нарларым,
Туғансыздар, ерлерім,
Жұлдыздың тұз су оңына.

Көрұғлының Сапабек
Кәміл пірге жыласаң,
Арқар, құлан, киіктер,
Өзі келіп шұлғысар
Ұстатып даяр қолыңа.
Саятшы қылып тапсырдым
Қырық шілтен бас қосқан
Ғайып иран ау шеран
Басымды беріп жолыңа!

Қозғалмастан жата бер,
Тәуекелден бас бұрма.
Талапка белін бұғандар!
«Далада аштан өлем!»-деп,
Уайым, қайғы қылмаңдар!

Айтқанымнан бұрылып,
Бөтен жакқа бармаңдар!
Бөтен істі көңілге
Жігіт болсаң, алмаңдар!
Бес жыл деген- бес-ақ күн
Уағдадан таңбаңдар!

Аманат қылып тапсырдым
Сіздерді бабам ер Қанпар
Пірілерім болса медеткер,
Ететұғын не ғам бар?!

Кер биені алып жөнелді:
-Аман бол!-деп, -Сапабек!
Өзі тірі тұрғанда,
Дұшпандарға кетпес кек.

Бұл уақытта екпіні
Буырқанып, бұрсанып.
Мұздан темір құрсаңса,
Қозғалғандай жер мен көк.
Бозқұлан үйде жылайды:
«Бірі жауға сыналмай,
Мінді –деп-атқа ертерек!»

Көрұғлы келді үйіне,
Өсіп бір келді көңілі
Іздеген жауды бұқтырып,
Нағашысын қуанып,
Көңіліне шаттық көп кіріп.

Өзіне атын тапсырып,
Жата берді Көрұғлы
Женгесінің жанында
Кер биені бактырып.

Атасы өткен Мұндыбек,
Тұлпар мініп, ту ұстап.
Қозғалмаған табаны
Жалғанда жаудан жылыстап,
Жеткізіп қойған Құдайым
Көңілге алған нәрсесін
Орны-орнымен дұрыстап.
Бозқұлан үйде жок еді,
Сырттан келіп бір адам
Жөн сұрайды дауыстап:

Райхан патшаның айтқаны:

-Қоңыраулы қатар-қатар нар бар ма?
Сөз айтамын ақымақ туған занғарға!
Кәлдірханның патшасымың- Райхан
Бұл ортада мен сөйлесер жан бар ма?

Мұны естіп Көрұғлы батыр сүйінді,
Қамқа тонды тал бойына киінді:

-Сөйлеуге саған жарар мен бар!- деп,
Үйден шыға тысқа қарай жүгірді:

-Аға, сіздің танымаймын затыңды,
Рас айтпай, өтірік айтқан қатын-ды.
Саған берген аман-есен сәлемім-
Астындағы түсіп берші атынды!

Көрген жерден көңіліне әбден жарады,
Екі көзі ішіп-жеп атты барады.
Үстіндегі Райханмен ісі жоқ,
Шыр айналып атқа анықтап қарады.

-Ат таныған мұның өзі қандай бек,
Сатпай саған ат беремін қалай тек?!
Көзіңе тиер Ғиратыма қарама,
Жеті жасар көрден шыққан жүгірмек!

-Кетемісің көзім жасын ақтырып,
Мінер ме еді Ғиратынды бақтырып?!
Аға, маған басы бүтін бермесең,
Кер биеме кетсең қайтер шаптырып?!

-Үйге барып, патша екенім- білдірсең,
Айдын көлден лашыңға қу ілдірсең!
Ғиратымның орамалы сол болсын,
Құшақтатып жеңешенді сүйдірсең!

Мұның сөзін қабыл көрді Көрұғлы,
Алаңғасар ердің ісі белгілі:

-Сүйгізбекке Райхандай патшаға
-Тұрмын,- дейді,- жеңешем, сені бергелі.

Жан жаратып, [сұлу] (суыр) еткен Құдайым,
Жаңа шықты көңілдегі уайым.
Ақ бетіңнен бір сүйгізсең, нең кетер,
Кер биеме бір шаптырып қалайын!

-Бір қапалық бізден бүгін өтпесін,
Білдім енді мені көрмей кетпесін.
Ат үстінен ала-ақ мені жөнеліп,
Тақымына қысып алып кетпесін!

-Сен шықпасаң, жеңгем, жүзің көрмесің,
Тірі болып бұ дүниеде жүрмесің!

Кер бізент алып жонелді:
-Амин бол!-деп. -Сапабек!
Ой ірі, тұрғанда,
Дұшпандарға кетпес көк.

Бұл уақытта екпін
буырқанып, бүрсанып,
Мұзтан темір құрсапса,
Қошпапанды жер мен көк.
Бозқұлан үйде жылайды:
«Бірер жауға сыналмай,
Мінді»-деп-атқа ертерек!»

Көрүтты келді үйіне,
Осін бір келді көңілі
Есеген жауды бұқтырып,
Нағашысын қуантып,
Көңіліне лиятық көп кіріп.

Ойне алып ташырып,
Жата берді Көрүтты
Жетісегің жанында
Кер бізент бұқтырып.

Ағасы өткен Мұңдыбек,
Гүлнар мінгіп ту ұстап,
Қоналмаған табаны
Жалағасқа жауды жылытап,
Жеткіліп қойған Құдайым
Көңіліне айнап пәресін
Орша-оршамен дұрыстап,
Бозқұлан үйде жоқ еді,
Сыртып келіп бір адам
Жөн сұрайды дауыстап:

Райхан патшаның айтқаны:

-Қонырауды қатар-қатар нар бар ма?
Сөз айтамын ақымақ туған таңғарға!
Көлірханның патшасымын- Райхан
Бұл ортада мен сөйлесер жан бар ма?

Мұны естіп Көрүтты батыр сүйінді,
Қамқа тонды тал бойына кінді:

-Сөйлеуге саған жарар мен бар!- деп,
Үйден шыға-тысқа қарай жүгірді:

-Аға, сіздің танымаймын затыңды,
Рас айтпай, өтірік айтқан қатын-ды.
Саған берген аман-есен сәлемім-
Астыңдағы түсін беріп атыңды!

Көрген жерден көңіліне әбден жарады,
Екі көзі ішіп-жеп атты барады.
Үстіндегі Райханмен ісі жоқ,
Шыр айналып атқа анықтап қарады.

-Ат таныған мұның өзі қандай бек,
Саппай саған ат беремін қалай тек?!
Көзіне тиер Гиратыма қарама,
Жеті жасар көрден шыққан жүгірмек!

-Кегемісін көзім жасын ақтырып,
Мінер ме еді Гиратыңды бақтырып?!
Аға, маған басы бүтін бермесең,
Кер биеме кетсең қайтер шаптырып?!

-Үйге барып, патша екенім- білдірсең.
Айдың қолдан лашыңға қу ілдірсең!
Гиратымның ораматы сол болсын,
Құшақтатып жеңепенді сүйдірсең!

Мұның сөзін қабыл көрді Көрұғлы,
Алаңғасар ердің ісі белгілі:
-Сүйгізбекке Райхандай патшаға
-Тұрмын,- дейді,- жеңешем, сені бергелі.

Жаңа жаратын. [сұлу] (суыр) еткен Құдайым,
Жаңа шықты көңілдегі уайым.
Ақ бетіден бір сүйгізсең, нең кетер,
Кер биеме бір шаптырып қалайын!

-Бір қаналық бізден бүтін өтпесін,
Білдім енді мені кормей кетпесін.
Ат үстінен ала-ақ мені жөмеліп,
Тақымына қысып алып кетпесін!

-Сен шықнасаң, жеңгем, жүзін кормесің,
Тірі болып бұл дүниеде жүрмесің!

Мен тіріде жеңіем қылма уайым,
Өзім өлмей сені жауға бермеспін!

Жиенінің көңілін қымай ұялып,
Түрсегелді алмай мойны бұралып,
Шыға келді ақ орданың ішінен
Таулан қашқан ақ түлкідей шұбалып.

Бір кеткен соң келе ме енді қайрылып,
Жаяулықтан қала берді қаймығып.
Балалықпен бұл қулықты аңдамай,
Женгесінен қалды: «Дат!»- деп, - айрылып.

-Мына дүние маған болды-ау бүгін тар,
Құдай досы, иа Мұхаммед пайғамбар.
Аңға кеткен нағашыма көрсетпей,
Қазір менін жанымды алышы, Біру бар!

Ғаусыл ағзам, иа, қырық шілтен кәміл пір,
Тартып кетсең, ризамын, кара жер!
Аңға кеткен нағашыма көрсетпей,
«Пендем!»- десең, Жаббар Құдай, өлім бер!

Адам болып мен жүремін не халде,
Айрылып қап жоққа болуым арқанда.
Аңға кеткен нағашыма көрсетпей,
Жеті жаста аманатын ал, Алла!

Ғират ізі жол боп жатыр қазылған,
Өзал күнде, осылайша жазылған.
Бұл жылаумен Корұғлы бек тұрғанда,
Бірнеше анмен келді аннан Бозқұлан:

-Бір қапылық балалықпен өтті ме,
Андып жүрген дұшпанның көңілі бітті ме?!

Мен келгенде, неге жүгіре шыкпады
Алла қосқан Акбінегім кетті ме?!

-Төрі күн болды мен айрылып жатқалы,
Жиеніңді қарғаи Құдай атқаны!
Жеңгетайым жоқтай көрме, ағажан,
Жиеніңнің бір айғырдың сүрігіне сатқаны!

-Сүйген жарым үшін болған мен мұндық,
Қапалынып еш болмайын бұған дық.

Жеңге түгіл жаным саған құрбандық
Айғырынан алсаң тұқым, арман жоқ!

Құлын тапса, Ғират қылып мінерсің,
Есен болсан, ұзақ дәурен сүрерсің.
Сен тіріде уайым қылман, шырағым,
Аман болсаң, өзің алып келерсің!

-Аспанда бар Үркер менен Таразы,
Қиқу салар тауықтардың қоразы.
Бұл сөзіңе көңілім менің шаттанды,
Жаңа нағашым, жаңа болдым мен разы!

Кер биенің толғауы

Күні бітіп жеткен соң,
Кер бие бір күн толғатты.
Ішіндегі жануар
Шығара алмай ғиратты.
От оттамай, су ішпей,
Дамылсыздан аунапты.
Отыз күндей дөңбекшіп,
Ешбір тыным болмапты.
Шыдай алмай Көрұғлы
Аяндап үйге барыпты.
Аспанани канжарын
Қолына батыр алыпты:
«Құлыншағым жазым болып,
Тұншығып өліп қалар!»- деп,
Жұқа шаптын тұсынан:
«Бисмилла!»- деп, салыпты.

Қиған қамыс құлақты,
От орнындай тұяқты.
Бір тазы бедеу ішінен
Шауып шықты жануар
Бейне тұлпар сияқты.

Ерге берді бір тілсөз
Жеткізді атқа Құдірет.
Ойлағаны болған соң,
Батырға енді не керек?!

Бір көк ала ғирапты
Алды қолға жетімек.

Бозқұлан кетті шапқылап,
Өрдегі жатқан жылқыға.
Күн-түн жүрін дамылсыз
Шәмбілдің ылықты беліне.
Жылқы салған жағалай,
Иудактың айдың көліне.

Мұнан айдап жөнелді
Бөліп алып жүз бие
Жолықсын мұның кіміне.
-Ғиратыңды еміз!- деп,
Күйгенде жатқан дулатып,
Айдап бір көлді еріне.

«Қой көтерер семізді»,
Қатқанда бетін кім баспас
Түнер терең теңізді?!
Құндакқа оран ғиратты,
Жас балаға үкесатып,
Телетемін жегізді.
Күні-түні қосақтап,
Бір өзіне ғираттың
Жүз биені емізді.

Тәрбиелеп бағумен
Құлып-тайдан бұл асты.
Құнан жаста ғиратқа
Көрген адам қарасты.
Донен жаста ғиратқа
Бейне пырақ атындай
Салған абзат жарасты.

Жеңгесін батыр қумаққа
Бес жасына қарамай.
Жалына батыр жармасты.
Асықса да, рұқсатсыз
Пірлерден медет болмас-ты.

Бір көргенше жеңгесін,
Көрүтпес батыр тұрмас-ты.

Жарқылдағын байлады
Беліне тауыар алмасты.
Арманда сапалы қандым деп
Ойеніп естелі қалмасты.

Жолың алмай піріне
Жүгіре-жүгіре далада
Табаңдарын тас тасты.
Пайып иран қырық жігіттен
Шөгірлі тауда кездесті.
«Қалдыр ханға барам!» деп,
Рүксан сұрап пірінен,
Сол жерде бағыр сөйлесті.

Пірлері сонда сөйлейді,
-Бір шайқас сон ширатты
Ала алмастың тоқтатты,
Өр-өрында жүрмес бұл
Еңкір-серік жоқтатып,
Күй-түй жүресң, тоқтамас,
Алапайың, жаным, ұмытпай,
Отыз күнде бір оттаптың.

Берді бата пірлері,
Нығатұлы кез болды
Атпенен ерлігі терлері,
Жаудан қайтпас жүргі
Нығыз осы кездері,
Жылпанда жоқ кездескен
Екеуінің теңдері.

Бұл сөзімнің иініде
Ажар мен жок оңдері,
«Ақбілекті ізде!»- деп,
Бата берген тең-теңіс
Қордаланып пірлері.

Пірлернен бата алып,
Пиратқа мінді арыстан,
Ойламайды қалар деп,
Қағарда шайқан жарыстан.

Балкыгандай майысқан,
Жез қармақтай кайысқан.
Он үш жасқа жетпей-ақ,
Жау іздеген алыстан.
Көрсетпей күшін ғираттын
Кім қорқады намыстан?!
Бозқұланға тапсырды:
-Шәмбілге қарай айда!-деп,
Елді аударып қоныстан.
Бас қосып адам болындар
Қай уақытта келемін
Аузы түкті орыстан?!

Мен тіріде, Бозқұлан,
Кемік болмас басыңа.
Ақбілекті көргенше,
Өмір берсін жасыңа.
Күйгентаудың басында
Қырық жігітім менің бар
Сапабекке сәлем айт
Ертіп ал соны қасыңа!

Бозқұлан сонда сөйлейді:
-Жаратушы, иа, Жаббар,
Көрұғлы үшін қылдым зар!
Жүзі жарқын, беті ашық,
Бергіл бұған ықтияр!

Мен тапсырдым қозымды
Үш жүз он мүрсәлге!
Сажып қыран сәруары
Иары бергіл, иа, Хайдар!
Өзіңнен медет болмаса,
Біз кәріпте не хал бар?!

Жүрген жері қозымның
Болсын дайым гүлстан!
Аман болса, дұшпанға
Салса керек зымстан!

Мен қозымды тапсырдым:
Иа, кожа Ахмет Иассауи,

Жатқан жайы-Түркістан.
Барша пірлер- аманат
«Тар жол, тайғақ кешуде»,
Нашарларға болысқан.

Көрұғлы батыр жөнелді,
Қарғыта басып, секіртіп,
Астында ғират ойнатып,
Сулығы жүген шайнатып.
Тұяқтан ұшқан тозаңы
Һудак көлін шаңдатып.

Үсті-басын шаң басты,
Күні-түні жол тартып.
Садағын салған оқтатып.
Найзаның басын шоқтатып.

Бір жүріп ғират кеткен соң,
Ала алмас басын тоқтатып.
Керліктіріп келеді
Айшылықты алты аттап.
Тұяғы қиып кеткенде,
Тасты күл ғып таптатып.
Ғират сынды жануар
Келе жатыр шаңдатып.

Белінде тарсу жарқылдап,
Райханға жүрді бет алып,
Көз жіберіп қияға
Қарауылы қарап, жер байқап,
Бір биік таудан асады.
Жолдасы жоқ жанында
Сөйткенмен кімнен сасады?!

Ойына алмай дәнеме
Ғиратқа қамшы басады.
Бет алдынан не келсе,
Анадайдан қашады.

Көрұғлы батыр жау іздеп,
Шығып бір кетті елінен.
Жанды қара көрінсе,

Сұлтанның жұрмес шенінен.
Гүлетүмен барады
Дімеіздің өтіп көлінен.

Қарығады ғирагты
Тау мен тасты жерінен.
Өткелі жоқ өтетін
Түнжырап жатқан, түбі жоқ.
Көркін деген бір судың
Сөккі арыстан белінен.

Мақтайды батыр жалынып,
Астындағы ғирагты:
-Қиыра жалды, қыл күйрық
Хайуан заттан сымбатты.
Сен астымда жүргенде.
Жай жүру маған қымбат-ты!

Құдайым бізге жазған жоқ,
Тыйып ұйықтап жатпақты.
Жазған бір болмай маңдайға
Дүшпаннан кекті алмақты!
Осындай қиын жерлерде
Айналайын, ғирағым,
Салсам бір саған салмақты.

Тәуекел деп Аллаға
Астындағы ғирагты
Көркіннен сонда қарғытты.
Баладай қылып өсірген
Көрұғлы батыр күндақта.
Мінбек болып жау жаулап
Жол үстінде қалмаққа.

Талап еткен жолы-бұл
Кәлдір хашға бармаққа!
Еретекен дүшпанға
Заманақыр салмаққа!

Бес жылдан бергі-серті-бұл.
Оуенден-ақ дерті-бұл,
Салмай көзін жан-жакқа!

Аспан көкпен таласып,
Қарғып барып түседі
Сексен қадам ар жаққа.
Жүгірумен Қорұтлы
Келеді шапар жанына,
Жайылып жатқан малына.
Қарамайды көз салып,
Бұлардың көп-азына.
Жөн сұрасып, сөйлесті
Қой бағып жүрген қалжырап
Көріліктен балжырап,
Қартаңдау болжыр тазына.

Ал, сол шалды өлтіріп, шапар жаққа жүрейін деп тұрғанда, сонда
ғиратыма сөйлегені:

Он үшімде шағып едім жұмысқа,
Ты білмейтін, аузы түкті ормысқа!
Мен келгенше, ғира-жаным, аман бол
Берік болғайсың аспаннан қылышқа!
Келдір ханға жалғыз келген бұл басым,
Жалғыз сен боп жатқан басқа жоқ.
Бес қаруға, ғира атым, не бол,
Аунағанда, түсін бұлар қалмасын!
Бір қапылық бүгін бізден өтпесін,
Жалғызшылық түбімізге жетпесін!
Шілген пірім, ғиратыма сақшы бол,
Мен келгенше, бір жау алып кетпесін!

Қорұтлы сұлтан қолына таяқ алып, қойшы киімін киіп, шапарға келеді.
Ақбілек Қорұтлыны танып сөйлескені:

Жан жаратып, сурет еткен Құдайым,
Пайғамбардың-Алла сүйген- үмбетін!
Аман-есен келдіңіз бе, асыл заң,
Кейін қалған бізден жыған перзентім
Сен жасың, мынау көп түр қызылбас!
Сен жылама, көңіліңді қыл кара тас!
Сен екенің қызылбастар білмесін,
Кейін Қорұтлы бек амандас!
Көңілімізден ырықтай жүрген қапалық.

Жалғыз жүрген жау қолында мен- мұңлық,
Өлсем, Хакка ризамын, мен көрдім,
Шыбын жаным саған болсын құрмалдық!

Мәшһүр болған бұл халыққа дабысын,
Пірлерің мен Алла ондасын жүрісін!
Көп кешікпей, Көрұғлы бек, кейін қайт,
Қандай күнде бітер екен жұмысың!
Сонда Көрұғлы айтады:

-Жермен жексен қызылбасты етпекке,
Түп-түбіне кәпірлердің жетпекке,
Уақытың қалай, Ақбілектей женеше,
Келіп едім алып сені кетпекке!

-Қызылбастар мазақ қылып күлмей ме,
Алла қайрат Көрұғлыға бермей ме?!
Сеніменен қашар едім бүгін түн:
«Өз байталын алып кетті!»- демей ме?!
Талдап шашын он екіден өрейін
Күн батқанша алдап қызды көрейін!
Ақшам уақыты, әзір болып тұр сонда,
Шама келсе, ертіп қызды келейін!

Талабыңды қайтармасын Құдайым,
Осы жерде мен келгенше тұр дайын!
Оныменен тең бұл дүниеде жан болмас,
Өзі сұлу жұрттан асқан-Гүлайым!

Ақбілек Көрұғлыны сөз байлаған жеріне қойып, Гүлайымға келіп айтқаны:

-Қыз-ау, бикеш, талдап шашты өрейік,
Қызғалдақ көп Алтынтауда, терейік!
Ағаң ұйықтап жатқанында, қыз Бикеш,
Жан сүйсінер қызық көріп келейік!

-Бір қапылық бізден, сірә, өтпесін,
Ағама жау түбімізге жетпесін!
Бұлай жүру бізге еп пе, жеңге жан,
Қараңғыда бір жау алып кетпесін!

- Қыз бикештер талдап шашын өрермін,
Қызғалдақ көп Алтынтауда, терермін!

Сенің ағаң Райхандай күшті еді,
Маңайына дұшпан батып келер ме?!

- «Жақсы лепес- жарым ырыс»- ырым-ды,
Онаша алып сұраймысың сырымды?
Сеніменен барар едім қосылып,
Айтсаң маған сонда ойлаған шыныңды!

- Бау ағаштан гүл терелік түн қатып,
Жатқанменен не табамыз құр жатып?!
Ойнап-күлер шағың осы, қыз Бикеш,
Жүр, келелік біраз шерді тарқатып!

-Ақылы асқан менің жеңгем нам еді,
Ол айтқаның маған лайық пар ма еді?!
Ерік әліме қоймай алып барасың,
«Көрсет!»- деген мені біреу бар ма еді?

- Алтын, күміс Райханның қаласы,
Жазылмайды-ау, жүрегімнің жарасы!
Әнеу күнгі өзің айтқан жігітің-
«Көрсет!»- деген Мырзабектің баласы.

-Барар едім ендеше оған сайланып,
«Оянар- деп тұрмын-ағам!»-ойланып.
Ағай білсе, бір-ақ күнде жоқ қылар,
Барсам-дағы, кешікпейін, айланып.

-Ғашық болған сол жігітің өзіне,
Қылма мазақ мені соның сөзіне.
Көп тоқтатып мен қасына қоймайын,
Бір көрініп қайтсаң болар көзіне.

Алып шықты алма мойнын бұралтып,
Бау ағашқа жетіп келді түн қатып.
Оң үш жасар Көрұғлы бек арыстан
Тұрған екен ғират атын ойнатып.

Туды жұлдыз Көрұғлының онынан,
Қараңғыда кім қуады сонынан?!
«Мырзабектің баласы»- деп, нандырып,
Алып келіп тапсырыпты қолынан:

-Аман-есен өз жұртыңды көргейсін,
Көп кешікпей іздеп мені келгейсін,

Қыз екен деп өзің бұған қызықпай,
Бозқұландай нағашыңа бергейсің!

Нардай белі нағашыңның бүгілді,
Мен кеткен соң қабырғасы сәгілді.
Апарып бер осы қызды қолына,
Өзің бұған аудармай-ақ көңілді!-

деп, қала береді. Таң атқан соң Ақбілек тұра сала кір жуып жатыр екен. Райхан тұра келіп, үй ішінде жоқ болған соң, Райханның Ақбілекке: -Гүлайым кайда?!-деп айтқаны:

-Тұра сала жан-жағыма қараймын,
Ерте тұрдың, қатын, сенен сұраймын.
Қарасам да көрінбейді бұл үйде,
Қайда кеткен қарындасым-Гүлайым?!

-Үсті-басым жүдеп, өзім кірледім,
Тұра сала жудым кірді- ермегім.
Жүзқара қар түн ішінде ойнақшып жүр еді,
Төсегінде бар ма, жоқ па білмедім.

-Аш беліне айыспаны ілген-ді,
Он үш жаста ғиратына мінген-ді.
Онан басқа еш дұшпаным жоқ еді,
Теке жәуміт Көрұғлы бек келген-ді.

Көрұғлыдан туысым айырып келермін,
Ғиратыма қайратпенен мінермін.
Көйлек-дамбал су қылыпсың, Ақбілек,
Мен үстіме енді немді киермін?!

-Бар деп айтсам, бегім, көңіл толады,
Жоқ деп айтсам, бегім, көңіл солады.
Екі көрпе алды-артыңа ілдірсен,
Бірі –камзол, бірі-жейде болады.

Райханның қастарына келеді,
Бостау қылып екі көрпе іледі,
Ерін ерттеп ғиратына мінеді.
Түс киізді жалпылдатып жөнеді.

Құлақ салсаң Райханның сөзіне,
Дөнен бесті түсті ғират ізіне.

Ертеменен қуып еді Райхан,
Нақ тал түсте көрінеді көзіне.

Көрұғлы бек ғиратына айтады:
-Қаршығадай кеттім қызды ілдіріп,
Қарғы судан, жүйріктігін білдіріп.
Зар жыласын артындағы Райхан
Қызылбастың ішін кетші күйдіріп.

Мынау залым түскен екен соңыма,
Жұлдыздарым, тушы менің оңыма!
Ғаусыл ағзам, ғиратыма бер медет,
Ұстап берме қызылбастың қолына!

Көрұғлының көңілі тасып оседі,
Ғират қарғыш Көркін судан өтеді.
Көрұғлы бек секірткенде ғиратын,
Қырық қадам ар жағына түседі.

Райхан келіп, артынан ғиратын қарғытты еді, алды қырға, арты суга түсті. Жете алмайтынын біліп, Көрұғлыға дауыстап айғайлап айтқаны:

-Астындағы ғиратты
Басқа адамға бактырма!
Жүзін дұшпан болса да,
Шаршайды деп, тек тұрма!
Үстіне бір мінген соң,
Дамыл, тыйыштық таптырма!
Қадірлей гөр атыңды,
Бір байталға шаптырма!
Мен жете алмай ғиратпенен қалғаным,
Өлгенімше іште кетті-ау арманым!
Ғиратымның өз тұқымы жау болды,
Құрысын бүйтіп Ақбілекті алғаным!
Бір емшектес қарындасым-Гүлайым,
Қапыда өткен дүниеде бір уайым!
Ағаң кетті екі көзі төрт болып,
Көргенімше хош-аман бол, Гүлайым!
Зар жылатып екі көзім жас қылдын,
Ғиратымның өз тұқымын қас қылдың!
Көргенімше хош-аман бол, Гүлайым,
Көрұғлыдай адам-хорға тапсырдым-

деп, қала береді. Көрұғлы аман-есен еліне келіп, Көрұғлын Түрікпен халқы хан көтеріп, ат қойды, Гүлайымды Бозқұланға қосты. Түрікпен халқын жинап, той-тамаша қылып, қабыл-дабыл қақтырып, Шәмбіл деп шаһарына ат қойды. Көрұғлы сол уақытта көңілі тасып айтқан сөзі:

-Қырық жігітім, сен қыласың ерлікті,
Мен тіріде көрсетпеспін кемдікті.
Көрген адам абзалыңа таң қалсын,
Масатыдан атқа тоқы терлікті.

-Қырық жігітім, әрбір талап(қалап) ойландар,
Жау дегенде жанған шоқтай жайнандар!
Калғыз ханға талап қылды сұлтаның,
Тас кесетін алмас қылыш байландар!

Ұзақ бергей Көрұғлыға өмірді,
Талай жігіт дәулетінде семірді.
Қырық екісі басын қосып бір жерде,
Киіп алып өңкей болат темірді.

Ат құйрығын ара жолда тізгендер,
Жау көрінсе, перен сауыт кигендер.
Қырық екісі басын қосып бір шықты,
Әрбіреуі жүз мың жауға тигендер.

Бір қапылық абайсызда өтпесін,
Жан қарсылық Бозқұланға етпесін!
Түрікпендей халқыма айтам өсиет,
Мен кетті деп, алды-алдына кетпесін!/-

деп, екінші қабат Райханға аттанған жолы сайын дала елсіз[де] жерде келе жатып, жігіттеріне айтқан сөзі:

Бәрімізде- қаршыға құс, бидайық,
Біреулерді оңашада сынайық!
Елсіз жерде ат өнері байқалсын,
Кел, жігіттер, ұзақ жарыс қылайық!

Бедеулерге ерлер қамшы басады,
Бәрі кейін айдалада қалады.
Ғират мойнын көкке қарай созғанда,
Ұшқан құстың қанаты да талады.

Құлақ салсаң, ей, жігіттер, сөзіме,
Жеті жаста кез болып ең өзіме!

Айналыңдар Көркін судың басынан,

Аман болсаң, көрінерсің көзіме!

-солай деп, жігіттеріне амандасып, сол жерде айтты: -Сендер маған ере алмайсыңдар. Мен Көркін судан Ғиратты секіртпін өтемін. Сендер келгенше қызылбастың талайын жайратармын, қалың сорын қайнатармын. Аман болсам, қызылбастың қыз-келіншегін алдарыңа базарға салған малдай қылып, айдатармын!-де[п], кете берді. Астындағы ғиратына айтқан сөзі:

-Жан ғиратым, басыңменен алыстың,

Тарта-тарта екі қолым қарыстың!

Ағынына зорға шыдап келемін,

Әуедегі ұшқан құспен жарыстың!

Ғират атты патшаға хабар барыпты,

Сізден хабар қызылбастар алыпты.

Қоғатаудың басында тұр тоғыз мың,

Қарауылшы Райхан патша салыпты.

Бір Құдайға хатты бүгін жолдаймын,

Көлдей қылып көзім жасын пұлдаймын!

Екі жетім қосылып ек жалғанда,

Ғират, сені осы жолы сынаймын!

Жау дегенде, мен жанымнан кешермін,

Түрікпенде Көрұғлы бек есермін!

Қоғатауға дәл бүгінгі күн жетпесең,

Мен басыңды тап үш жерден кесермін!

-Аямастан сал қамшыңды өзіме,

Құлағың сал шын деп біліп, сөзіме!

Намаздігер, намазшамның кезінде

Жеткізейін Қоғатаудың өзіне!

Есен-аман Көркін судан өткізді,

Көрұғлының көңілін ғират біткізді.

Намаздігер болған деген мезгілде

Қоғатаудың дәл басына жеткізді.

Қоғатауға келіп, самсаған сары қолды көріп, аты жер тарпып тұрмаған соң, жауға кіруге ыңғайланып ғиратына айтқан сөзі:

-Желпінбей жүйрік басылмас,

Желдетпей тұман ашылмас!

Таяқ тимей етіне,

Жара түспей бетіне,
Долданып батыр ашынбас!

Желігіп келген ғиратым
Жер жүзі тола жау болса,
Мен үстінде жүргенде,
Жалғызын мұның қашырмас!
Астында ғират жүргенде,
Жүз мың жауды көргенде,
Бір Құдайдан басқаға
Көрұғлы сұлтан бас ұрмас!

Кейін қалды қырық жігітім-ерлерім
Шарап берген арыстандай- шерлерім!
Қан тегілер күн бүгін
Медет бергіл хызыр Ілияс- пірлерім!

Ұрыссайын қызылбаспен жүз алуан,
Сақтағайсың кәміл пірлер көп жаудан!
Бір өзіңе зар жылаймын сыйынып:
Медеткерім, медет бергіл ер палуан!

Тірілікте көз бен тілге қылма шет,
«Көп екен!»-деп, қайырмаймын жаудан бет!
Медет берші біздей кәріп мұңдыға
Түркістанда-на, Иассауи қожа Ахмет!

Мен аспаннан лашын құстай түйілем,
Жау дегенде, қашан тоқтап, тыйылдым?!
Жан-жағымнан жар боп жүрген қолдаушы
Кәміл пірлер, баршаңызға сыйындым!

Бұ сөзді айтып, бір Құдайды жар етіп,
Өңменінен кәпірлердің- көзі өтіп,
Аралықта намаздігер-намазшам,
Кіріп барды ортасына сол жетіп!

Барған жері опыр-топыр болады,
Көргендері аттарынан құлады.
Қырық шілтен қолдаушы болған соң,
Неткен адам бұған шыдап тұрады?!

Есітерсіз бұл қиссадан талай сөз,
Ұрыс қылды ер Көрұғлы- жиһангез!

Қызылбастың өкшесін атқа бастырып,
Қалып жатыр ат астында неше жүз!

Мінген аты құсты ұшырмай, басады,
Көзі көрген зәресі ұшып сасады.
«Қарсыласар меніменен бір жан жоқ
Үріккен қойдай ұйлығып қашады!»

Ажалдысы кез болып, өзі өледі,
Қырсықтысы тұпа-тура келеді,
Сілтегенде аспанғани қылышы,
Қара тасты ортасынан бөледі.

Қызылбасты тәңірім мұнша көп қылып,
Көп те болса, жаратыпты шөп қылып,
Сирағынан ұстап алып кейбірін,
Кезек-кезек аспанға атып доп қылып!

Кейбіреуін жақпен көздеп атады,
Қолы тиген сеспей ғана қатады.
Жұдырықпен қойып қалса төбеге,
Шек-қарыны ақтарылып жатады.

Тұла бойын шандып алған шарынып,
Таусылмайды ит неге деп тарылып.
Көрұғлының қайрат-күшін көрумен,
Көбі өліпті жүректері жарылып.

Бірде-бірі маңдайына келмейді,
Қалай қашып құтыларын білмейді,
Өліп жатыр қылар қайрат жоқтықтан,
Ерік өзінде боп ешкім өлмейді

Ұрыссады ер Көрұғлы арыстандай,
Қар бұзылып, көктемде су тасқандай.
Он төрт күндей ұрыс қылды Көрұғлы
Бұрынғы өткен Рүстем менен Дастандай!

Қызылбасты қан қақсатып еңіретті,
Талайына татырды ажал шәрбатты,
Тап он жеті күн болғанда,
Қоғатаудың сай-сайынан қан кетті.

Саған өтірік, маған шындай- әбден нан,
Таудан ақты сарқыраған қызыл қан!

Он жеті күн таң атқанда қараса,
Олтіруге таба алмапты жалғыз жан.

Он жеті күн бір күндей де болмапты,
Сонан бері тыйыштық, дамыл алмапты,
Аты сонда басыменен алысып,
Бес минутке демалуға қоймапты.

Ер жігітке қарысудың бар хайласы.
Ат болмаса, ердің болмас пайдасы.
Жерге шанша шыр айналып тұрыпты,
Жеңілдеген қолына алған найзасын:

-Көне, маған, айтсаңдаршы -жау қайда?!
Жау бар болса, аямай-ақ тағы айда!
Аттың әлі шабары бар он үш күн,
Сегізіне жындандың ба, ей, найза?!

Сонда найза өз-өзінен бітіп сойлегендей боздаған, түйсдей күңіреніп,
тыңдағанға бір түрлі үн шығарады:

-Жолдасың жоқ қасына ерген бір сенің,
Мен білемін: бір жатқан соң [тұрмасың].
Атың менен бойдағы бес қаруың
Қармап табар қасындағы жолдасың.

Тілеуінде жүрген пірлер қолдасын,
Кәпірлердің тас-талқан қыл ордасын!
Бүгін мұнда жатсаң, саған жеңіс жоқ,
Көріп тұрмын жылап тұрған көз жасын.

Біреу жылап жатса, біреу күліпті,
Жалған құрғыр екіжүзді болыпты.
Райхан патша уәзірлермен кеңесіп,
Ақбілекке қатты ғазап қылыпты.

Жарым сағат уақытын босқа өтпесін,
Ұйқы-дұшпан! дұшпандығын етпесін!
Жылдам жетіп, жеңгенді айырын ала гөр,
Өлсе, қаны мойыныңызда кетпесін!

Оне бойы қызыл қанға батыпты,
Ұйқы қормей, қабақтары қатыпты.
Бір кішкене мызып дамыл алуға
Аттан түсе қала батыр жатыпты.

Ғират сонда ауыздығын шайнапты,
Азу тісін шықыр-шықыр қайрапты.
Аяғымен тарпын қалып оятып,
Ұйықтауына ерік- әліне қоймапты.

-Тек, жануар, құр-құр!-деп, қол серменті.
Онысын аты бұйым құрлы көрменті:
-Бір ұйықтасаң, тұра алмайсың, жатпа!-деп,
Жатса-дағы дамыл, тыйыштық бермепті.

-Болды ма екен жәңгем-дейді-шың кәріп?!
Қарғып тұрды Көрұғлы бек қозғалып,
Ғиратына мініп алып Көрұғлы
Төрт қырлаған көк сүңгіні қолға алып:

-Жазған ғират, төрт аяғың көтерсең,
Дамыл кормей бұ дүниеден өтерсің!
Жатқызбасаң, мініп алып шабайын,
Мөлшер айтшы: қай уақытта жетерсің?

-Шыққан терім менің бойдан қайтқанша,
Аямай шап, Құтпанға азан айтқанша,
Мұсылманнан кәпір ерте жатады,
Жеткізейін жұрттың алды жатқанша!

Ғират ұшып көкке қарай кетеді,
Жануардың жалы су-су етеді.
Алды жатып, жұрттын арты жатпай-ақ,
Арызрумың шаһарына жетеді.

Құдай шебер: қызыл тілді безеткен,
Ұрыс жайын қызылбастар түзеткен.
Қырық мың найза әр қақпаның аузында,
Мың-миллион солдаттар бар күзеткен.

Күзетшілер:

-Кімсін?-деп сұраса,
Көрұғлы бек шынын айтып береді.

-Қараңғыда атқа қамшы саласың,
Мойның бұрмай бізге, кетіп барасың!
Шыныңды айтпай, қолға түсіп ұтасан,
Ашылмастай бір тұманға қаласың!

-Арғы атамыз ерлерге қылған қызмет,
Өзім әкем- патша болған Мұңдыбек.
Менің өзім- көрден шыққан Көрұғлы,
Естісеңдер, қызылбастар, міне, кеп!

Қызылбастар найзаны ала ұмтылды.
Ер Көрұғлы өз-өзінен құтырды .
Айғай- ұйқай, шаңы аспанға шығумен
Айдың [өзі] қап-қара боп тұтылды.

Көпірлердің құртты батыр айласын,
Пірлер келіп, тигізіп жүр пайдасын!
Көрұғлының да[ры]тпады етіне
Көпірлердің оқ пен кылыш, найзасын!

Көрұғлының құдірет күшін асырды.
Алдына келіп талай батыр бас ұрды.
Түн ортасы болған шақта Көрұғлы
Тұс-тұсына көпірлерді қашырды!

Қақпалардың аузын қызыл қан қылды,
Жүрген жерін қара боран шаң қылды.
Әр қақпадан қырық мың найза сындырып,
Көрген жанға көп тамаша таң қылды.

Көп әскерді қырып, жапа-жалғыз жүріп, Ақбілекті іздеп, Райханның ор-
дасына келіп, жеңгесіне: «Бар болсаң, шыға көр!»- деп айтқаны:

- Қадір Алла пендесіне мейірбан (мыңырбан)
Жоқтан өзі бар ғып бізге берді жан!
Мен, Көрұғлы, келіп тұрмын сені іздеп,
Үйде болсаң, шықшы бермен, жеңге-жан!

Шақырса да жеңгесі жоқ, келмейді,
Бары-жоғын тыста тұрып білмейді.
Ғират атын айдалаға қаңтарып,
Түсті батыр: үйге жаяу кіргелі.

Атын тысқа байламай бос қалдырды,
Қараңғыда ешкім таба алмай, қаңғырды.
Үйдің іші қараңғылық болған соң,
Тұс-тұсынан шам-шырақты жандырды.

Сөйлеп тұрған бұл ордада сөзді жоқ,
Басып кеткен қараңғыда ізі жоқ.

Қараса да, таба алмайды бұл үйден,
Іздеп келген Ақбілектің өзі жоқ.

Жеңгесін үйден таба алмай, тысқа шығып, ғиратына айтқаны:

- Ғиратым, қандай әлің бар,
Өкпе-бауыр, жалың бар.
Ақбілекті таба алмай,
Дағдарып, болдым ынтызар.
Алыстан болжап көруші ең,
Ғайыптан хабар беруші ең,
Жеңгем қайда екенін
Болжап бір айтшы, жануар!

Сонда ғират есінеді,
Көтеріп басын жан-жаққа
Төңкеріп басын қарады
Жан-жақтағы шарбаққа:
-Ақбілектей көріпті
Қырық бір құлаш шыңырауға
Бекітіп қолын салыпты.
Шамасы саған келе алмай,
Сонан бір өшін алыпты!
Апарайын түп-түзу
Зынданда жатқан жеңгеңе,
Қылсаң талап бармаққа!

Ер Көрұғлы ғиратына мінеді,
Кейде жортып, кейде аяңдап желеді.
Аулақ екен бұл шаһардан ол зындан,
Көргендей-ақ түзу тартып келеді.

Жез бұйдады қоңырау таққан нармысын,
Бір көруге сүмбіл (шамбыл) белді зармысың?!
Көрұғлы бек іздей келді, жеңге-жан,
Аман-есен бұл зынданда бармысың?!

-Жүрген жолың оңғарсын да Құдайым!
Сен тіріде ойламаймын еш уайым!
Дауысыңды естіп, көңілім шат болды,
Мен жанымды саған құрбан қылайын!

- Көрұғлыдай іздеп келді дарқаның,
Түгел киіп сауыт-сайман, қалқаның.

Мен тастадым, жеңгем ұстап шыға гор,
Өзің ескен мынау жібек арканын!

- Тұр жылтырап екі көзім жайнаған,
Тұтқын болып жеңгең соры қайнаған!
Бұл арқаннан ұстар менде дәрмен жоқ,
Екі қолды тас қып мықтап байлаған.

- Келген екем жапа-жалғыз бекер мен,
Алмай сені қалай тастап кетермін!
Түсіп кетсем, шығаратын кісі жоқ,
Басқа түсті бұл жалғыздық, не етермін?!

- Ғират, қапта, мойнына арқан байласаң,
«Мен қозғалмай, тырп етпе!»- деп, қайрасаң,
Жұлып алып екеуімізді кетпей ме,
«Шу, ғират!»-деп, қику салып айдасаң!

Ғиратының мойнына арқан байлады:
- Мен қозғалмай, тырп етпе!»- деп, қайрады.
Көрұғлының өзі: «Шу!»-деп, айдамай,
Төрт табаны тұрған жерден таймады.

Аттың көзі шамшырақтай жанады,
Арқанменен Көрұғлы өзін салады.
Қырық бір құлаш шыңыраудың түбінен
Жеңгесінің қолын шешіп алады.

Бір Құдайым пендесіне пана-ды,
Қику дауыс арқан ұстап, салады.
Шаншып алып ат құйрығын, ойнақтап,
Көрұғлыны бір-ақ жұлып алады.

Басын беріп бір Құдайдың жолына,
Қарамайды жүргенде оң мен солына.
Шыға келді шыңыраудан Көрұғлы
Ақбілекті қабат ұстап қолына.

Бірін-бірі көрісумен көңілі өсіп,
Екі жарты, бір бүтін боп селбесіп,
Түн ортасы мезгілінде Көрұғлы
Жүріп кетті Көкалаға мінгесіп.

Көкаланың мінгесумен беліне,
Ойында жоқ қайтуға әлі еліне.

Қалған-құтқан бес мың қолмен Райхан

Алзырумның кеткен қашып жеріне.

Қызылбастарға ойранды салып, шаңары түл қалып, Ақбілекті қырық бір құлаш шыңыраудан шығарып алып, Қоғатауға келіп тұрғанда, Сапабек бас болып қырық жігіт сонда келді. Аман-есен көрісін, мәз-мәйрам болысып, қарқ олжаға батысып, өзі бұл жерде тұрып, Сапабекті басшы қылып, қырық жігітті Райханның соңынан қудыруға жіберді: «Қашқан жауға қатын ер!»-деген сөз бар емес пе? Менің баруым ерліктен болмайды! Өзі қалып, жігіттер барады.

-Ер Сапабек, қашқан жауға барып кел,
Жаннан кешіп, зор төбелес салып кел!
Жолдасының бәрін тегіс қырып кел,
Райханды тірі ұстап алып кел!

-Артымызда сіз тұрғанда қарайып,
Бір ұрысты мен бастайын ғажайып.
Бес мың қолға біз де тегіс барайық
Ал, сұлтаным, батаңды бер, қол жайып!

Көрұғлыдан қырық бірі бата тіледі,
Райханнан жеңілмесін біледі.
Сұлтанның қырық ері бата алып,
Алзырумда жатқан жауға келеді.

Қырық бір жігіт сол кеткеннен кетеді,
Арасында бірнеше күн өтеді.
Күні-түні дамыл алмай жүрген соң,
Райханның ордасына жетеді.

Қырық жігіт бара-ақ соғыс салады,
Үш мың қолды кідірмей-ақ алады.
Берінің де аты шаршап, болдырып,
Қырық бірі де қолға түсіп қалады.

Қолға түсіп, естерінен танады,
Әрбіреуін қызылбастар сабады.
Көрұғлының зардабынан қорыққаннан,
Өлтірмейді, бәрін байлап алады.

Көрұғлыны қырық шілтен қолдады,
Сол себептен ешкім мұндай болмады.
Ғират біліп-ерлер қолға түскенін
Жерді тарпып, байлауында тұрмады.

- Жер таршисың, гират жаным, не білдің?
Саған шөбі жакпады ма бұл жердің?!
Қарап тұрып, кара терге малындың,
Жауға кеткен ерлерімнен не білдің?!

-Қырық жігітің Алзырумға барыпты,
Үш мың жауды кідірмей-ақ алыпты.
Жабы шіркін жау жолында сыр беріп,
Қырық бірі де қолға түсіп қалыпты.

Жерді таршып, шұғып тұрған бұл басым,
Құндаққа орап, мені өсірген жолдасым.
Алзырумда қолға түскен ерлердің
Көріп тұрмын жылап тұрған көз жасын!

Мұны естіп Қорұғлы батыр күйінді,
Жау дегенде, аш бүркіттей түйінді.

-Ат жоқ болды, мен де бірге барар ем!-деп,
Сымдай белі Ақбілектің шіді.

-Мен гиратқа: «Тәуекел!»- деп, мінермін,
Есен болсам, он төрт күнде келермін.
Он төрт күннен бір күн асса, күдер үз.
Жұрт жылаған ұлы тойды көрермін!

-Ей, шырағым, құлағың сал сөзіме,
Тілек тілеп, жас аламын көзіме!
Құдай досы- пайғамбарға ташсырдым,
Шаһарнарлар жәрдем берсін өзіне!

Тураап шап көпірлердің сыртынан,
Тұқым қойма көпірлердің жұртынан!
Райханнан көп кемшілік мен көрдім,
Тесіп алып, жетелеп кел, ұртынан!

Ер Қорұғлы қош айтысып кетеді,
Екі ортада біраз уақыт өтеді.
Ертеменен атқа мінген уақыты еді,
Нак тал түсте Алзырумға жетеді.

Келген жерден қатты сүрен салады.
Алзырумның бауыры мидай дала-лы.
Қорұғлының естіген соң дауысын,
Ақыл-естен қызылбастар танады.

Жүрек қабы жарылғаны оледі,
Кім бетіне бой тоқтатып келеді?!
Корұғлының естіген соң дауысын,
Қырық жігітке қуат-қайрат береді.

Ұрысуға бәрі бетін түзеді,
Қылып тартып, жағын кезеп көреді.
Қырық бірдің күші келіп бойына
Байлауларын быт-пыт қылып үзеді.

Корұғлының дауысын құлақ есітті,
Жазған Құдай қызылбастан несітті.
Босанып аң қырық бір жігіт байлаудан,
Тұра сала төбелесіп, өшікті.

Қолындағы аспапаны- қылып-ты,
Мұны көріп, кәпірлер қашып жылысты.
Сол майданда ер Корұғлы бастапты
Бұрын-соңды еш көрмеген ұрысты.

Бұлар-қасқыр, қызылбастар болып қой,
Қызыл қанға боялып, жүруіне... бой.
Әскер басы ер Корұғлы болған соң,
Айтқан сөзге, шын деп біліп, құлақ қой!

Өлген- көпір, өлмей қалған - мұсылман,
Келген жаудан үйіріне жоқ қосылған.
Қуық басты, сырнай мұрын- қызылбас
Корұғлының заманында тосылған.

Бастарына заман-ақыр салыпты,
Қыз-қатыны үйде жесір қалыпты.
Ақбілекке айтқан сертке жетуге
Райханды тірі ұстап алыпты.

Қызылбасқа неден мұндай өшікті,
Таптырмапты кіруге жерге тесікті!
Жаяу айдап, қан ағызып мұрнынан,
Екі ұртынан жіп өткізіп тесіпті.

Ақбілекке жаяу айдап келінгі,
Пышақпенен танауларын тілінгі.
Құлақ-мұрнын тауысқан соң кесумен
Құрған, биттеп, айдалада өліпті.

Қызылбасқа қылып қырғын кесірді,
Қойдай тізіп көгендепті жесірді.
Ер Корұғлы ортасыңда тұрғанда,
Бозбаласы Түрікпеннің есірді.

Өзді-өздері сыбағасын бөледі,
Сансыз дүние қанша болса көнеді.
Райханның қазынасын сепсітпей,
Алып келіп Бозқұланға береді.

Корұғлының даңқы жұртқа кетеді,
Барлық өмірі салтанатпен отеді.
Аман-есен Бозқұланға қосылып,
Ақбілек те мұратына жетеді.

Мәз болумен Мәшһүр деген құр атқа
Талай жерде қалып жүрмін ұятқа.
Өліп қалған Корұғлыны тірілттім,
Мен де сондай жетермін бе мұратқа?!

Бір Құдайдың он сегіз мың ғаламы,
Біз білмейтін бұдан да көп тамамы.
Жоктан бар ғып талай сөзді сөйлеген
Әуелден-ақ акын Мәшһүр қаламы.

Көрмеген жан қайдан білсін жайымды,
Құнан, дөнен, құлын, бесті тайымды.
Тірі жүрсем, иншалла, сөйлермін,
Күндіз бенен пар ғып Жұлдыз, Айымды.

Бір шүберек қамқа тозса бедері,
Көрмеген жан белгісіз ғой не дері?!
Бұл казакқа бастап мұны сөйлеген:
Өзі-кожа, Көшекұлы Күдері.

Сөйлеп кеткен қашан өзі кеткенше,
Ерік, ықтияр қашан бұдан кеткенше.
Әңгіме қып Қаратаудан айтқаннан
Таусылмапты Қызылжарға жеткенше.

«Құлак- кәрі, бой- жас»- мақал қалыпты,
«Жаңа туған жас ұл»- деме кәріпті.
Сол кісінің шыққан сөзі аузынан
Құлағында бұл Мәшһүрдің қалыпты.

Сайын батыр

Бұрынғы елдің барында,
Өткен елдің заңында,
Сол елдердің тұсында,
Ноғайлы деген халық өтті.

Үш шарбақты кент өтті,
Ноғайлының үш кенті,
Заманында жарлы өтті,
Ауыр дәулет [1] мал кетті.

Жарлылықтың зары өтті,
Халқы жарлы болған соң,
Әжептәуір жігіттің,
Ақ бетінен қан кетті.

Жап-жалаңаш болған соң,
Әйелінен ар кетті.
Үш шарбақты ол кентте,
Кірлі киім кимеген,
Жортақы атқа мінбеген,
Аллаға [2] тілі тимеген,
Түстік жерге жүрмеген,
Бес уақытта ақ намаз,
Біреуін қаза қоймаған,
Бір Құдайды ойлаған,
Ноғайлының халқында,
Сондай бір бай болмаған [3].
Өз алдына шәр [4] болған,
Қара басы хан болған,
Байлығы жұртқа заң болған.

Токсан қара құлы бар,
Токсан тоғай малы [5] бар,
Дүниеқор сол байдың,
Дүниеде жалғыз зары бар.

Дүниеқор Бозмұнай,
Өз алдына шәр болған.
Алпыс жастан өткенше,
Құдай қосқан қосағы,

Елу жастан откенше,
Бір перзентке зар болған.

Елу жасқа келеді,
Өкшесі бір қанамай [6].
Еміренің сүймеді,
Жаңа иіс-ті баланы-ай!

Елде тәуіп қоймады,
Тәуіптің бәрі жиылып,
Кен сарайға орнады,
Сойтсе де перзент болмады.

Бір уақыттар болғанда,
Жылыда жүрген тоқсан құл
Қымыз ішіп, мас болды.
Мастығымен тек тұрмай,
Үйдегі баймен қас болды.

Мұндар [7] құлдар кеңесті,
Төбседе тұрып сойлесті.
Сойлескенде не десті:

-Қызыл шапан кимедік,
Қырыншыл ат мінбедік.
Ноғайлының керме қас [8],
Қыздарын құшып сүймедік.
Дүниенің көріп қызығын,
Жігіттік дәурен сүрмедік,
Өтеріп жанған білмедік.
Мына жүрген Бозмұнай,
Бізді ұлындай кормеді.
Бүлінің (бөлінің) [9] жатқан малынан,
Бізге қалың бермеді.
Ертеңменен бай келсе,
Екі қолын байлалық,
Кірерге көрін сайлалық!
Бозмұнайды өлтірсек,
Біз сәтіне келтірсек,
Тоқсан тоғай жылқыны,
Тоқсан бөліп алалық.

Бұ сықылды тегін мал,
Қайдан да іздеп табалық.

Қарағай найза сықылды,
Қарсы шабар ұлы жоқ.
Артынан іздеп келетін,
Қағарланған халқы жоқ.

«Құл кеңесіп жатыр!»- деп,
Байға айтқан кісі жоқ.
Онымен байдың ісі жоқ.

Бір замандар болғанда
Ертеңменен бай тұрды,
Арқаннан атын алдырды,
Алтынды ер мен жүгені
Тоқымыменен салдырды.
Қара тонын белсеніп,
Қас патшадай теңселіп.
Боз жорға атты найқалтып,
Жылқының алдынан шықты шайқалтып.

Қара басы хан болған,
Өз алдына шәр болған,
Токсан құлдың біреуі,
Бүгініп сәлем бермеді,
Байды көзі көрмеді.
Сонда бай бір тұрып бұрканды [10],
Буырканды, бұрсанды,
Мұздай темір құрсанды,
Токсан құлдың бірінің,
Атын атап шақырды.
Ашуменен Бозмұнай,
Қырармын деп ақырды.
Шетте жүрген бір құлын
Бай шақырып алады.
Қолға түскен сол құлды,
Ашумен бай сабады.

Біреуін сабап жатқанда,
Токсан құл байды қамады.
Жанбырдай құрық жауады.

Басына таяқ тиген соң,
Жалғыздығын білген соң,
Өзінің құлы ұрған соң [11],
Боз аттың басын бұрмалап,
Сарай қашты «Алла-лап!»

Ойбай салған даусына,
Жер күңіреніп барады.
Үйде тұрған бәйбіше,
Құлағы естіп шалады.
Сарайдан шыкса жүтіріп,
Келеді екен Бозмұнай
Өз жанынан түңіліп.
Атының келіп Бозмұнай
Теріс жағынан құлады,
Жер бауырлап сұлайды.
Қосағымен екеуі [12],
Әнін қосып жылайды.
Ойбай салған даусына,
Үш шарбақты Ноғайлы,
Жамағаты жиналып [13]:
«Не қылды?»- деп сұрайды.
Жұрт келсе де тұрмады,
Көтеріп басын алмады,
Сол ойбайы танбады.
Бозмұнай бай жылайды,
Иад [14] етеді құдайды.
Жылағанда Бозмұнай:
- Ашамайға мінгізіп,
Көш алдына жүргізіп,
Әжептәуір құрбының,
Алдына алып сүйгізіп,
Алашқа атын білгізіп,
Ұл қызығын көрмедім,
Астына жорға мінгізіп,
Үстіне қамқа кигізіп!
Орынды жерге бергізіп,
Алаштан бекзат келтіріп,
Оң жағыма кіргізіп,
Қыз қызығын көрмедім!

Еркіме түскен дұшпаннан,
Жау қорлығын көрмедім.
Алыстан келген сол жауға,
Майым үшін өлмедім!
Құлдан зорлық көргенше,
Күнде бүйтіп өлгенше [15],
Тезінен өлім бермедің!
Құлдан қорлық көргізіп,
Қорлықпенен жүргізіп,
Қойғаның бүйтіп сенделтіп,
Айналайын, бар Құдай,
Сүймес пендең мен бе едім?!

Кең сарайға бармады,
Көтеріп басын алмады,
Сол жылаудан танбады.
Жылауменен бай жатты,
Қызарып барып күн батты.
Түніменен бай жатты,
Сарғайып барып таң атты.
Ғалымдар азан айтқанда,
Би намаз ұйықтап жатқанда,
Ақ шалмалы бір адам,
Жетіп келді қасына,
Таянып тұрды басына.
Екі қойны толыпты,
Бозмұнайдың со күні [16],
Көзінен аққан жасына.

- А, Бозмұнай, Бозмұнай!
Не тілегің бар?- дейді.
Тілегің болса, ал!- деді.

Сол уақытта Бозмұнай
Ұшып тұра келеді.
Көзінің жасын төгеді:
- Дүниекор бай болдым,
Ауыр [17] дәулет тұсында
Қара басым хан болдым,
Бір перзентке зар болдым.
Сол перзенттің зарынан

Жанын, тойға кіре алмай [18].
Өтерін дүние біле алмай,
Күддан кордім корлықты.
Жалпыдан кордім зорлықты.
Өз малыма бара алмай,
Белден мамык сала алмай,
Тыныштық ұйқы ала алмай,
Өз жанымды қия алмай,
Олейін десем өле алмай.
Сол күлдардың корлықтан,
Өз манымды көре алмай.

- Тілегенің үл болса,
Бар тілегің сол болса,
Бабай Омар бабасы,
Қабыл болған дұғасы.
Тілегенің үл болса,
Бір тілегің сол болса,
Ол жағалай отырып,
Оттың басын толтырып,
Көп аламысың сен?-дейді.
Бірін мыңға балаған,
Бірді аламысың сен?- дейді.
Қалағаныңды айқ,- дейді.

- Күдай өзін қалаған,
Ер ортасы болғанда,
Пайғамбар жасқа толғанда,
Жігіттік дәурен солғанда [19],
Берекесіз балаға,
Оттың басын бөк қылып,
Қырға шығар ішінде,
Бір оңдысын жоқ қылып,
Мен не естейін көбіңді [20],
Маңызы жоқ шөбіңді?!
Үйің базар болғандай,
Бір де болса сол маған!
Бірін мыңға балап бер.
Өмірім жасын ұзақ қыл
Берсең маған қалап бер.

Сонда әудіе сөйлейді [21].
Сөйлегенде бұй дейді:
- Өзің ізден бармадың,
«Берші маған бала!»-деп,
Мазамды қинап алмадың,
Үйде жатып зарладың.
- Бердім, бердім, мен!- дейді,-
Күтіп алсаң сен»- дейді.
Жаста Құдай демеген,
Қылған ісін жөндеген,
Өзге жұрттың тілегін,
Бұ сықылды бермеген,
Мұның көрген қызығын.
Еш пендесі көрмеген.
Белін шешіп жатпаған.
Аңсамай [22] сау мал ішпеген.
Ерте мінген атынан.
Кешке дейін түспеген.
Сансыз дұшпан баптаған,
Бет алғаннан қайтпаған.
Дұшпаннан Алла сақтаған.
Жұрттың сөзін сөйлеген.
Алар жауын көздеген.
Батыр Сайын болсын!-деп.
- Үстiне аруақ қонсын,- деп,
- Көңiлiн разы болсын!- деп.
Ала есегі қайкалап,
Ала қоржын аркалап,
Шар кітабы қойнында.
Аса таяқ қолында,
Жүрген хақтың жолында.
Жаны Алланың қолында,
Жөнеле берді бұ адам.

Екі етегін түрініп,
Бозмұнай үйге келді жүгіріп,
Жатыр екен бәйбіше
От басында [23] бүгіліп.
-А, бәйбіше, тұр!- дейді,
-Бет қолыңды жу!- дейді.

- Оутпен жарды жүректі,
Құдайым берді тілекті.
Арыстар болмай бейнетті!
Есен болсаң, көресің.
Сайын атты перзентті.
-А, бәйбіше, тұр!- дейді.
Қойдан қошқар ая,- дейді,
Құдай жолына шал!»- дейді.

- А. Бозмұнай, Бозмұнай,
Дәулетті берген бар Құдай.
Ертеңмен кеткен о қойға
Жете алмаймын жүрсем де,
Сен апысқа жеткенде,
Мен елуден өткенде,
Жігіттік күн кеткенде,
Көрілік қарсы жеткенде,
Еңді берсін, не Құдай.
Бермесе Құдай, қайтесің?!
- Қошқарды қимай айтамын.
Аяғыммен малдарды,
Қай түбіне жетесің?
Бермесе де, бар,- дейді.
Қасқыр жеген бір қошқар
Алып кетсе, шал,- дейді.

Сонда бәйбіше барады,
Алып келіп, шаады.
Жұртын жиып алады,
Жұрты тарқап кеткен соң,
Бір-бірінен сұрады:
«Қанша болар екен?»- деп,
Екі мүскін жылады.
Бір күндері болғанда,
Елуге келген бұаз кемпір
Қарны ысқты қампайып,
Күрсағы ысқты шампайып,
Бір аз заман өткенде,
Жаңа жылға толғанда,
Уәдесі болғанда,

Бейесібінің күшінде,
Буаз кемпір келіп толнатты
Ноғайлының үш жентін,
Түгелімен орнатты,
Бет біткенде сұлу жоқ.
Бұл сықылды сымбатты.
Таң сарғайып атқанда,
Сайын сылды қасқаның,
Желкесі жерге тақ етті,
Маңдайы күнге жарқ етті.

Дүниекең Бозмұнай,
Екі етегін түрнін,
Өріске таман жүгірін:

- Оң қолымды жаярмын,
Мұнан немді аярмын?
Бүгін олін кетсем де,
Аманатқа даярмын.
Төрт түлік саған қыламын,
Еті- жұртым жиямын!

Аямай малды қырады,
Ат жетер жерді жияды.
Жұрт жиысын болған соң,
Табақ тартып берген соң,
Алтын тақта хан отыр,
Қас жақсының бәрі отыр.

- Өлгенде көрген иерзентім.
Атын жөндеп қойыңыз,
Түсімде қойған аты бар,
Соны тауып қойыңыз.

Тоқсан торқа кнсе не [24].
Тоғыз жорға кнсе не?!
Хан мен билер отырып,
Ғақылмен ойлап білсе не?!

Хан мен билер отырып,
Жорға менен торқаға,
Қоймай жатып таласты

Қымыз ішіп, мас болып,
Билер есінен адасты.
Адасқанның белгісі,
Бір-бірінің ұмтылып,
Жығасына жармасты.
Жұмырықтасын жүргенде.
Мұрындары қапасты.
Хан мен билер ұрысты [25],
Ене-несін тұрысты.
Көрген құрын сыйласы,
Қызыл шеке болысты.

Сонда келді Бозмұнай:
- Хан мен билер, ұрыса,
Ұрысқаның дұрыс па?
Тәңірі өзіне бермесе,
Маңдайына ырыс па?
Төксап торқа кигенмін,
Тоғыз жорға мініс емін,
Бұл айтқаным бұрыс па?
Екі күн жатсаң, сақтаймын,
Біреунді қайт деп айтпаймын.
Бар дәулетің түсында,
Қалай тамақ таппаймын?!

Екі күн жатты, таппады,
Шұбырған келей қайтпады.
Ондай, мұндай қойған ат
Бай қопіліңе жақпады.
Сөзін дейін сол жұртты,
Дәулетімен сақтады.
Сонша адам жиылып,
Сайын атын таппады.

Сол уақытта бір адам
Жүз отызға келінгі,
Талай жұртты [26] көрінгі.
Ноғайлының жұртында
Онан үлкен кісі [27] (адам) жоқ,
Өзі жарлы болған соң,
Онымен жұрттың кісі жоқ.

Хан мен билер қасына,
Шал байғұс келді таянып:

- Бөрекелді, хан мен би,
Жарасады жағқаның.
Байлығыңда Бозмұнай
Мыстан табак тарқаның?
Қамалып жатып хан мен би,
Жаңа туған тас түлек,
Кәнеки, атын тапқаның?

Хан мен билер отырып,
Шалға қарап ұрысты.
Таппаған соң, хан мен би,
Намысына тырысты.

-Егер атын таппасаң,
Он екі қақпа сарайға
Сені байлап қоймасам!

Шал да аңырып тұрмады:
-Мұның атын сұрасаң,
Беліндегі бес қару
Тал бойына жарасқан,
Ерлігі асқан [28] алаштан,
Батыр Сайын болмас па?
Үстіне аруақ қонбас па?!
Хан мен билер қамалып,
Соны тауып қоймас па?!
Хандар қайтты томсарып.
Биер қайтты қомсарып.
Тоғыз жорға жетектеп.
Токсан торқа бөктерін [29].
Шал жөнелді заң салып.
Тойы тарқап кеткен соң,
Күмістен бесік илдірді,
Алтыннан түбек қойдырды,
Қара кісіні: «Қатты!»- деп [30].
Бала кісіне бөлетті.
Жаңа туған жас бала
Ғышек берсе, ембелі.

Етті берсе, жемеді.
Анасының қарасын [31]
Егіз екі көрмеді.
Бозмұнай тұра шабады [32],
Шаһарға таман барады,
Көпті көрген көненің
Құлағына салады:

- Кешегі туған жас бала
Емшек берсе, ембеді,
Етті берсе, жемеді.
Анасының қарасын
Екі егіз көрмеді,
Дағдардым, жұртым, мен! - дейді,
- Ұайласын тапшы сен! - дейді.
Ноғайлы жұрты кеңесіп,
Сайын сынды мырзаға,
Үш күніне бір ту бие сойғызды,
Ортан жиілік майымен,
Үш күнде бір тойғызды.
Бір жасына келгенде [33],
Білектіден белі асты.
Екі жасқа келгенде,
Ерлікпенен таласты.
Үш жасына келгенде,
Ертен мінген алынан
Кешке дейін түспеді.
Цақыртпай тамақ ішпеді.
Төрт жасына келгенде,
Қарағай найза толғайды.
«Жүрсем екен!» - деп ойлайды.
Бес жасына келгенде,
Қадір түнін күзетті,
Ноғайлының үш кентін,
Түгелімен түзетті [34].
Езу тартпай, сөз сөйлеп [35],
Абиырлы қыздан ол өтті.
Халқы жарлы [36] болған соң,
Кәріп пенен мүсәпір,
Сайынның аркасында күнелтті.

Алты жаска келгенде,
Атын таңдап мінгенде,
Алты қырлы ақ сүнгі
Оң колына алғанда,
Қындағы алтын айбалта,
Аш беліне шалғанда,
Момыннан сондай туғанда,
Алласы артық қылғанда,
Айдыны сондай асканы [37].
Қара бай қорқып, қаз болды,
Қайыршақ қорқып, саз болды.
«Сайын келді!»- дегенде,
Токсандағы кемпірлер,
Қысылғаннан қыз болды.
Ақпанның алты ай қыс күні,
Атқа міңсе, жаз болды.
«Сайын келді!»- дегенде,
Токсандағы шалдардың,
Қырық күн шілде болғанда,
Төсектен басын көтермей,
Төбесі жидіп таз болды.
Бір күндері болғанда,
Токсан құл тұрып кеңесті,
Кенескенде, не десті [38]?

- Мына жүрген ер Сайын,
Көрмейсің бе ынғайын [39].
Баяғыда әкесін,
Алдыма салып қуғанды,
Қуып, ұстап, ұрғанды
Әлі күнге білген жоқ.
Бұ да бір күн білгенде,
Құлағына тигенде [40],
Бізді тегіс ұрады [41],
Бәрімізді қырады,
Бұған адам шыдар ма?!
Мың сан жылқы ішінен [42],
Ат табармыз лайық.
Жорға менен жүйрікті,
Түн ішінде аталық,

Сусыз шөлге бас қосып,
Біздер қашып баралық [43]!
Жорға менен жүйрікті,
Тізіп құлдар алады,
Сусыз шөлге бас қосып,
Құлдар қашып барады.
Ертең келді ер Сайын,
Қара ала атты ойнатып,
Жылқыда құлдың бірі жоқ,
Қашты деген көңілінде,
Ер Сайынның кірі жоқ.
Құл кеткенін білген соң,
Батыр бала долданды,
Жылқы бағар кім қалды [44]?!
-Тоқсан құл, саған не қылдым?
Әкеме қылдың зорлықты,
Шешеме қылдың қорлықты.
Соны есіме алмадым,
Ат тердетіп келсең де,
Етіңе қамшы салмадым,
Өз обалың мойныңа,
Түлен сені қойды ма?
Қардан жаман түспесем,
Қарадай сенің ізіңе!
Азар болса, қашқансың,
Сусыз шөлдін жүзіне!..
Келтірсе Құдай кезіме,
Болармын деп жүргенмін,
Дұшпанның жалғыз өзім,
Мыңы менен жүзіне.
- Шу!- деп еді, қара ала ат,
Қырдан асып қылт етті,
Жұлдыздай ағып жылт етті.
Ұлы сәске болғанда,
Аңыратып шықты ер Сайын
Қаратөбе басына.
Тоқсан құл кетіп барады
Аяғының астында.
Қосылып өлең айтысын,

Сырнай күйін тартысып,
Сол төбенің басында,
Ер Сайын тұрып долданды,
Жалғыздығын ойға алды:
-Ай, жаратқан жалғыз Құдайым,
Өлемін деп жемеймін [45]
Тіпті мұнан уайым!
Жаманның кылған ісіне
Не ғып та бұған шыдайын?!
Тоқсан құлмен соғыссам,
Абиырды тауыссам,
Егер жазатайым іс болса,
Жалғызға түсер күш болса,
Қартайғанда атамнан,
Енді де перзент [46] туар ма?
Сараң нем, болмаса,
Қанатсыз мені қылар ма?!
Тоқсан құлдан құр қайтсам,
«Құл кетгі!»- деп елге айтсам,
Жиын, тойға кіре алман [47]!
Құрбымның бетін көре алман.
Бармасам да, барайын,
Бармай не ғып қалайын?!
Қынынан шықпас ақ алмас,
Суырып қыннан алайын,
Көтерсе Құдай талайым [48]!
Екі тісі сақылдап,
Ауыздан көбік бұркылдап,
Жау көрмеген жас бала,
Құлға ұмтылды қалшылдап.
Ойын емес, шынынан,
-Шу!- деп еді қараа ат,
Жұмырланды қарыннан.
Түнертіп бала келген соң,
Енді өлетінін білген соң,
Құл қорқысып қалысты.
Аттан түсе қалысты.
Жылағанға болмайды,
Жалынғанға қоймайды.

Атасынап күшті туған жас бала,
Құлдарменен ойнады.
Өзгесін қырып салды да,
Отызын жиып алды да,
Қара төбе басына
Жаяу айдап барады.
Бірін тірі жібермей,
Ту сыртынан жарады,
Құлдан өшін алады.
Қасқаның көңілі тынған соң,
Токсан құлды қырған соң,
Сай көлігін қуалап,
Қонаға шәрге келеді.
Құл қырдым деп айтпайды,
Бұрынғыдай сол мырза,
Шіреніп үйде жатпайды.
Мал көгінен қалмады,
Жақын жатқан жылқыны,
Айшылыққа айдады.
Айшылыққа барады,
Елдің шиыр шетінде,
Дұшпанның жүрер бетінде,
Күні-түні Алладан,
Жау тілейді жетіде.
Қайда кеткен алаштың,
Найза ұстаған батыры?
Тап менің тұсымда,
Еркек біткен таусылып,
Қалған ба жұрттың қатыны?!
Күндердің күні болғанда:
Алыс пенен жуықты,
Ат үстінде барлаған,
Дүниенің торт бұрышын,
Ыңғай жүріп шарлаған,
Қамалды бұзып, жылқы алған.
Күймені бұзып, қыз алған,
Дұшпанды көрсе, бір күнде,
Отыз екі түрленген,
Он жасына келгенде,

Жау атысып үйренген,
Қара Қыпшақ Қобыланды
- Ноғайлыдан ер туған!-
Деп есітіп құлағы:

- Ер Сайыңға барайын,
Ол батырды қолға алып,
Байқайын бақ пен талайын,
Алыста жатқан қалмақпен
Бір соғысты салайын!
Мың кісіні қолға алып,
Ер Сайынмен жолықпаққа ойланып...
Қобыландының бұл сөзін [49],
Жұрты қабыл етеді.
Мың кісіні қолға алып,
Сайынды іздеп кетеді.
Бір күндері болғанда,
Жылқыға таман жетеді.
Құрағытып жүрген ер
Жолығыса кетеді.

Қарауылда жүрген ер Сайын,
Жау екен деп қашпады,
Жалғызбын деп саспады.
Ақ алмасын суырып,
Тасқа егеп қайрады.
Найзасының басына,
Алтынды туын байлады.
Жалғыз өзі көп жаумен [50]
Ұрысуға ойлады.
Жақындасып келгенде
Қобыландының қасында,
Найзагері қорқады,
Аттың басын тартады.
«Қашсақ-тағы қоймас!»- деп,
«Токта!- десек,- тұрмас!»- деп,
Аттың басын бұрар ма,
Қашпай адам шыдар ма?
Сонда Қобыланды тұрып айтады:
- Жамандар, мұнан қашпаңыз,

Өлемін,- деп,- саспаңыз,
Өзім жауап берермін.
Ақ боз атпен аңқылдап,
Айыр қалпақ солқылдап,
Батыр Сайын сен болсаң,
Қобыланды ағаң мен болсам,
Ел шетінде кез болсан,
Лоқылдатпа қылышың,
Мың кісілік уысың [51].
Мұндай жерде ер Сайын,
Қылышыңды суырып,
Кімге қайрат қыларсың?!
Жаушылыққа келмеймін,
Сені көргелі келгенім,
Атадан артық туған ер Сайын,
Қол тізгінін бергенім [52]!
Қол тізгінін беремін,
Іздеп шыққан жауым бар,
Қызығың сонда көремін!

- Олай болса, Қобыланды,
Мына жатқан жылқының,
Кел, қарасын көрмей, жүр,
Ұйықтап жатқан құлынның,
Кел, ұйқысын бөлмей жүр.
Қонақасың беремін.
Жүретұғын жағыңа,
Мен соңыңа еремін,
Ерлігің жауда көремін!
Мың кісіні алып келеді,
Қонақасы береді.

Тоқсан асау береді,
Қаруын түзей береді [53].

Әке-шеше жылайды:

- Өлгенде көрген жалғызым,
Аттанып кетсе, жорыққа,
Қалады басым қорлыққа.
Таянып келді Бозмұнай [54],
Қобыландының қасына:

- Желіктіріп баланы,

Қайғы салдың басыма!
А, Қобыланды, Қобыланды,
Тентектігің қоймадың,
Жұрт тіліне болмадың!
Бұрынғылар алмаған,
Маңына адам бармаған [55],
Адам жүрмес бір жауға,
Жүремін деп ойландың.
Мына жүрген ер Сайын,
Он жасына жеткен жоқ,
Жеті жастан өткен жоқ,
Үш наурызды берсеңші,
Сайын оған жеткенде,
Қызығын сонда көрсеңші,
Бұл тілегімді берсеңші?!
-Құдай деген бай едің,
Өз алдыңа сара едің,
Кәріңе сенің қалмайын,
Соңда да естен салмайын,
Үш наурызды берейін.
Сол үш наурыз өткен соң,
Уәдеге келгеймін,
Соған дейін ер Сайын,
Жау жарағын сайласын,
Мінер атын байласын!
Біз келерміз сау болсақ,
Уәдеден таймасын!

Мың кісі дүрілдей кетеді,
Тілегін алып қуанып,
Бай үйінде жатады,
Үш наурызға жұбанып.
Белден төсек салған соң,
Бай ұйқысы қанған соң,
Бір күндері болғанда,
Бәйбіше тұрып толғады,
Ойлады, ойламасқа болмады,
Байды еркіне қоймады:

-Толып жатқан малың бар,
Сарайыңның сәні бар,

Осынына көп малың бар,
Бір Сайынан тағы да,
Қашша аяйтын жаның бар?!
Үш-ақ наурыз өткенде,
Жалғызым кетер жорыққа.
Ессіз қалған бұл малың,
Кедейге түсер зорлыққа.
Толып жатқан малыңнан,
Сұран, қалың берсеңші,
Үш шарбақты ноғайдан,
Лайық қызды көрсеңші,
Сойтіп, келінді болсаңшы!

Соныменен Бозмұнай,
Боз жорға атқа ер салды,
Үш шаһарлы ноғайға,
Қыздарына көз салды.
Лайық қызды таппады,
Көрген қыздың бәрі де,
Бай көңіліне жақпады:
- Мен бармаған ел бар ма [56].
Ер Сайынга тең бар ма?
Келін де болса, сөйлесіп,
Аз ғана күн тұрмаққа.
Қимағанмен бұ малың
Аңара ма жұмаққа?!
Сайыңды көрген қыз біткен,
Шықты аңда жанасып,
Үш шаһардың қызынан,
Жиылған қыздың көңілі,
Жол тимеді, бір көңірі е таласып.
Бай көңіліне жақпады,
Сонан бір сұлу таппады.
- Мен бармаған ел бар ма,
Бейткен жерде Сайынга,
Лайық туған қыз бар ма?
Ноғайдың халқы айтты:
- Оңтүстік алаңда,
Қиырда жайлап шет қонған.

Дұшпанына бет болған,
Айттырғанға бермеген,
Мұндай теңі келмеген,
Айтканыңа ол берсе,
Сені өзіне тең көрсе,
Көбік байдың үйінде,
Беті желге [57] тимеген.
Езу тартып күлмеген,
Бөтен үйге енбеген,
Аюбике сол сұлу.
Қолан қара шашы бар,
Қырғауылдай керілген,
Тамағынан ішкен асы көрінген.
Тақалыш күнге қараса,
Бетіне күн сәулесі білінген.
Лайық сұлу сол бар-ды.
Қорықпай жүріп барсаңыз,
Шамаң келіп алсаңыз,
Бермей қалар дейсің бе [58],
Барып, хабар салсаңыз?!
Соған кетті Бозмұнай,
Судың бойын көбелеп,
Қартайғанша боз жорға ат,
Өзі мінген жебелеп,
Сарайдың келді қасына,
Шаһардың келді басына,
Он екі қақпа сарайы,
Көтерілген талайы.
Есігінің қасында,
Қақпасының басында
Тұрады екен күзетіп,
Екі қара малайы.
Екі тісі кетілген,
Оң танауы сетілген,
Құл да болса сол өзі,
Тілге шешен жетілген:

- Ноғайлыда Бозмұнай,
Сен де неге зар едің?
Шалқақнан үйде жатуға [59]

Бір кісідей бар едің.
Таң сәріден жүріпсің,
Ашулы болған кісідей.
Қабағыңды түйіпсің,
Жолың болсын, а, байым!
Не есітін, біліпсің?!

Сонда Бозмұнай сойлейді [60]:

-Байың есен- саулық па?
Қатты сөйлеп, мұндар құл,
Жүрегім жарып даурықпа.
Көбікті үйде бар болса,
Жетектеп шықсын қызын,
Лайық болса балама,
Енді айттырып беремін.
Айтқаныма бермесе,
Шақырғанға келмесе,
Іле заман қайтамын,
Тентек туған Сайыңға
Бара сала айтамын.

Сетік құл келді саңырандап,
Көбік байдың қасына.
-Ай, Көбік бай, тұр!- дейді,
Әзірейіл тажал ма,
Мұнан жаның қалар ма?!
Ноғайлының Бозмұнай
Сарайыңа келіп тұр.
Айттырса, бермес адамға,
Келмес еді қасыңа,
Сарайдың бүйтіп басына,
Ер Сайыңға сеніп тұр.
Көбік жатып бұрқанды,
Мұздай темір құрсанды!

- Шауып алса, мал да көп,
Үйден алса, қыз да көп,
Сайындай тентек ұл да көп.
Бүгін келсін ер Сайын,
Ұрыссуға даярмын!
Жалғыз қыздың тұсында,

Кімнен жаным аярмын?!
Адам екен деменіз,
Еңсеп келген Бозмұнай,
Үйден сусын бермеңіз!

Бозмұнай естіп тұрады,
Аттың басын бұрады,
Бай бір ашу қылады:

- Бұ барғаннан бармасам,
Үш шаһардың адамын,
Мінгізіп атқа алмасам,
Бұ бермеген қызынды,
Ат көтіне салмасам,
Бозмұнай боп жүрмейін!
Боз жорға атқа мінбейін,
Еркегінді қырмасам!
Жұрт көргендей қылмасам,
Шәріме есен кірмейін!

Бозмұнай елге қайтады,
Білген хабарын айтады.
Алтын тақта хан келді,
Жиылып түгел шәр келді:

- Көбік, неге қызың бермедін?
Со сықылды Сайынды,
Не ғыш күйеу көрмедің?
Бұ қызынды бермесең,
Сайынды күйеу демесең,
Аттаныш, Сайын келген соң,
Оған елді бүлдіріп,
Сенің қызың құрысын!
Залалың шәрге тигізіп,
Бұ қызынды бермесең,
Сайынды күйеу көрмесең,
Ноғайлыға көшкенім,
Бермесең де болмас-ты,
Еркіме Сайын қоймас-ты,
Бермегенмен бұ қызым
Қанша маған жолдас-ты.

Шақырып кел, Сетік құл!
Мінейін десе, ол құлға,
Ерттеулі тұрған аты жоқ,
Тақа жаяу жүрерге,
Сетіктің өзінен жүйрік тағы жоқ.
Қарт түйседей еңкілдеп,
Жалғыз танау желпілдеп,
Табан терісі түріліп,
Жөнелді Сетік жүгіріп.
Көз көрім жерден өткенде,
Бозмұнай байды шақырды:

-Атыңның басын бұра тұр,
Ашуланбай тұра тұр!
Жұрт қауымға енді ғой,
Өзі жаяу демесең,
Құл шақыра келді ғой,
Қалаған қызың берді ғой!

- Шақырса да, бармаймын,
Малға берсе ол қызды,
Бір тоқтыға алмаймын.

- Сенен малды алмайды,
Саған кісі бармайды,
Тілеген қызды береді.
Асы боларсың, Аюбикені
Берем деп тұрғанда, алмасаң!
Ұлықтық болар Аллаға,
Шақырған Көбікке бармасаң!
Құлды артына салады,
Қайта кетіп барады.
Жетіп келсе Көбікке,
Келмей, тойын қылады.
Төрге көрпе салғызды,
Шақыртып үйге алғызды.
Ашуланбай табысты,
Қалаған қызын алысты.
Еліне қайтып келді де,
Ноғайлының үш шәрін,
Сегіз жерге орнатты.

Сайын сынды батырдың,
 Ер- тоқымын ондатты.
 Үш шәһәрлі ноғайдан,
 Қосшылыққа отыз кісі сайлатты.
 Отыз жігіт қолға алып,
 Соған таман түн қатты.
 «Сайын келді!»- деген соң,
 Көремін деп сайланды.
 Қимылдаған жан келді,
 Мұнара басып шаң келді.
 Көрген жұрттың бәрі де
 Жас баланы таң көрді.
 Көрмеген жанның бәрі де,
 Көрген жаннан сұрасты,
 Көруге жұрт таласты.
 «Сайын келді!»- деген соң,
 Қыз бен жігіт дуласып,
 Кеңеседі шуласып [61],
 Со сықылды батырға,
 Қылған тойы мынасып.
 Нақ отыз күн ойын қылып,
 Нақ қырық күн тойын қылып,
 Уәдесі болған соң,
 Жұрт жақсысын жияды,
 Әлімдерді алғызып,
 Ақ некесін қияды.
 Ақ некесін қиғанда,
 Ақ ордаға барғанда,
 Ойнап ойыны қанғанда,
 Қатты ұйықтап қалғанда,
 Таң сарғайып атқанда,
 Қолдаушының [62] ағасы,
 Бабай Омар бабасы,
 Тұсына жетіп келеді:
 - Сайын батыр сен болсаң,
 Ақ некенді қиғанда,
 Сәтті күні кез болсаң,
 Қолыңды жай, сен,- дейді.
 -Берейін саған мен!- дейді.

Ұшып тұра келеді,
Қолын жая береді.

- Екі перзент көресің:
Ең үлкені- Бөкенбай,
Ең кішісі- Көлікбай.
Со Көлікбай туғанда,
Дұшпанға салар бүлікті.
Аруағы соның биік-ті!

Ала есекке қайқалап,
Ала қоржын аркалап,
Жөнеле берді бір адам.
Бай сұлуды ұзатты,
Акку құстай аңыратып,
Жарылған мұздай күңіренгіп,
Тоты құстай таратып,
Қас патшадай найқалтып,
Қаса байдай шайқалтып,
Түйесіне күн берді,
Ат ерттеуге құл берді,
Бәйшешектей түрленіп,
Ұзатты сұлуды жөнелтіп.
Сұлуды алып келген соң,
Шәр тамаша көрген соң,
Жаңа түскен со сұлу,
Айы, күні маң болды,
«Қыздай жүкті келді!»- деп,
Ноғайлыға заң болды.
Ноғайлының шаңары,
Өсек айтып гүледі.
«Жүкті келді келін»,- деп [63],
Қыз-келіншек күледі.
Бір Алданың бергенін,
Жалғыз Сайын біледі.
Уәдесі болғанда,
Сәтте сұлу толғатты,
Қыз-келіншекті орнатты.
Ақ жарылқап күн туып,
Екі бірдей ұл тапты.

Бет біткенде сұлу жоқ,
О сықылды сымбатты.
Толғатып сұлу ұл тапты,
Өріске таман бай шапты.

- Оң қолымды жаярмын,
Мұнан немді аярмын?!
Бүгін өліп кетсем де,
Аманатқа даярмын!
Аямай малым кырайын,
Ноғайлыны жияйын,
Есіркеген Құдайым,
Қос немере сүйгізіп [64],
Қызыққа неге тояйын?!
Ноғайлы жиып келеді:

- Жиылып тұрған ноғайлы,
Міне, туған перзентім,
Арылып тұр бейнетім.
Бір-бір аттан үлкеніңіз мініңіз,
Кейінгілерің бір-бір тоннан киіңіз,
Атын жөндеп қойыңыз!

-Ат қоярға келгенде,
Айдалада түс салып,
Жүрегі жүрген жарылып,
Мына туған перзентің,
Қолыңда бар дәулетің,
Не қылсаң да, жарасар!
Мұның атын сұрасаң,
Үлкенінің аты- Бөкенбай,
Ең кішісі- Көлікбай.
Бөкенбай қоя береді...
Бөкенбайдай со бала,
Бір жасына толғанда,
Сонда келді Қобланды,
Үш жылдың уәдесі толғанда.
Ел шетіне келген соң,
Сайынға хабар берген соң,
Ақбоз атқа ер салды,
Байлаулы тұрған қара атқа,

Қосын артып алады.
Үш шарбақты ноғайдан
Қырық жігіт тандап алады.
Қобыландыға қосылып,
Аттанып кетіп барады.
Құлан жортпас жер қалды,
Адам жүрмес шөл қалды.
Алтыншы ай өтеді,
Ат мойнынан жал кетеді.
Олар сынды ер жоқ-ты,
Ерікпей жортқан күні-түн.
Нақ он екі ай болғанда,
Қалмақтың еңсесіне қол жетті.
Аттың ерін алысты,
Түстенісе қалысты.
Қалмақ жақын екен деп,
Батырға хабар салысты.
Жағалбайлы атасы,
Сөзінде көп жоқ қатесі,
Жауырынмен сөйлескен,
Қараконыс жауырыншы
Жауырын жағып қарады.
«Қауіп-қатер бар ма?»- деп [65],
Батыр Қобыланды сұрады:
Жауырыншы сонда сөйлейді [66],
Сөйлегенде бұй деді:
- Ер Сайын мен Қобыланды,
Бұл жауыңа бармаймын.
Жылқысы жолда тұрса да
Жылқы аламын деп бұ жолда,
Қасқа менен жайсаңның
Обалына қалмаймын.
Тілімді алған мұсылман,
Бәріңе де айтамын,
Бәрің тілді алмасаң,
Алпыс кісі қосшымен,
Өзім елге қайтамын.
Қобыланды батыр отырып,
Ер Сайынды шақырды:

- Сайын сынды батырым,
Бұзылмасын ақылың.
Екпінің күшті, қарқының,
Маңдайың сұлу, жарқыным,
Алар болсақ, мал да көп,
Соғысарға, жау да көп.
Есендік пен саулықта,
Жұрт аманда, барлықта,
Жау тосқауылы бар дейді,
- Кел, есенде қайталық?!
Бозбаладан айрылсақ,
Жұртқа не сөз айталық?!
Қайт дегенде, долданды:
- Хабар алып шайтаниан [67],
Аттанған жолдан қайта алман!
«Қорқып қайтып келдік!»- деп,
Аузым да барып айта алман!
Алғанымның қойнында,
Күлкі де болып жата алман!
Бұ қалмаққа келген соң,
Жалғыз да болсам, қайтпаймын,
Айғырдайын алыспай,
Қызыл қанға батыспай,
Ақ сүнгіні салыспай [68],
Қалмақпенен атыспай,
Сары жайдың кірісі
Үзілгенше тартыспай,
Ақылынды ала алман [69].
Елге қайта бара алман!-
Бұлайша Сайын айтады:
Қобыландының мың кісісі
Елге тіке тартады.
Ноғайлының қырық жігіті
Қалмаққа тіке тартады.
Батыр Сайын келгенін,
Қобыландының қайтқанын,
Қалмақ естіп, біледі,
Құлағына тиеді.
«Қобыланды, Сайын келді!»- деп,

Берік жерге камал тартады,
Келе жатыр қырық жігіт,
Қарағайды қак жарып.
«Қалай жүрген батыр?»- деп,
Жолдастары таң қалып.
Ақ тобенін басына
Шыға келсе ер Сайын,
Қалмақтың көрді сансызын.
Қаланы көріп таң қалды,
Қасындағы қырық жігіт,
Жанынан қорқып сандалды.
Төмен карап жыласты,
Құдайдан иман сұрасты.

- А, қырық жігіт, жылама,
Сіздер кейін калыңыз,
Таса жерге барыңыз,
Есен болса жаныңыз,
Жақсылығым бар болса,
Бұ заманда ұрыспа,
Өзің теңді жау болса,
Маңайыңа жуытпа!
Бұ кеткенімнен келмесең,
Қазам жетсе, өлермін,
Егер қазам жетпесе,
Басыма аман күн туса,
Бір уақытта келермін.
Қой, қош, аман болыңыз,
Мұсылманның ұлында
Мен- бір шіріген жұмыртқа.
Жөнелді боз атпен аңкылдап,
Айғай салған даусына,
Қарағай жарылып барады.
Қалмақтың жатқан шәрінде,
Екі батыр бар екен.
Бірінің аты-Жоламан,
Бірінің аты-Еламан.
Ер Сайын мен Қобыланды,
Тоғыз сан басын жоямын.
Бір мезгілде ер Сайын,

Көрінген жылқыны алады,
Қуалап кетіп барады.
Жылқыны қуып келгенше,
Ақ төбенің қасына,
Қырық жігіт тұрған орынға,
Қуып келсе, ер Сайын,
Қырық жігіттің бірі жоқ.
Айтқанын ердің қыла алмай,
Тұр деген жерде тұра алмай [70].
Кеткен екен қашысып,
Кейін қарай асысып.

Қалмақ жатыр дуылдап [71],
Атын жиды шуылдап.
Тұсаулы атқа жармасып,
Мәстегіне тармасып [72],
Қашан қалған шілдеде,
Ертоқымынан адасып.
Келе жатыр ит қалмақ,
Жаман даусын салысып.
Жердің жүзі қайысып,
Көдедей шықты майысып,
Мәстектің шаңы бұркылдап.
Қылыштары келеді,
Өкшесіне [73] сартылдап.
Ақ төбенің басында,
Сайын жалғыз қарап тұр:
«Келгенменен бұ қалмақ,
Не қылады маған?!»- деп,
Мазак қылып жырқылдап.
Жау әбден келген соң,
Боз аттың басын бұрмалап,
Тоғысты қаска: «Алла-лап!»
Бөлек, бөлек қылып жүр,
Бөлінген койдай қырып жүр.
Қалмаққа мүскіл туып жүр.
Еламан мен Жоламан,
Тау тасалап қашып жүр.
Алады деп жұртымды,
Осы қалмақ сасып жүр,

«Еламан мен Жоламан,
Көрінер күнің бар ма?»- деп,
Аузын қатты басып жүр.
Көбін қырып болғанда,
Со сықылды ер Сайын,
Алланы еске алмады,
Қайратына мас болып.
Бабай Омар бабасы,
Жалбарына жүрмеді,
Іірі үстіне қонбады.
Баяғы қайрат болмады,
Оймақ құрам сау жер жоқ,
Тұла бойында қалмады,
Жарадан қасқа жаурады.
Өр жарадан аққан қан,
Су сықылды саулады.
Ерден медеу кеткен соң,
Жығыларға жеткен соң,
Аттың басын бұрмалап,
Жөнелді қасқа: «Алла-лап!»
Егесіп тұрған ит қалмақ,
Соңына түсті тоспалап.
Тоғыз сан кісі қуса да,
Жеткізбей кетті құтылып,
Ертен кеткен қырық жігіт,
Артынан жетті ұмтылып.
-Бәрекелді, қырық жігіт,
Түте[л] қасқа ер!- деген,
-Атыңның басын бұрылтып,
Қырық жігіт, қашпай, тұра тұр,
Топпақ жалды топ боз ат,
Топтата алмай келемін,
Қалмақ тоғыз сан, мен жалғыз,
Тонау бермей келемін.
Тезек теріп келіңіз,
Жарам нешеу санаңыз.
Омыртқада он жара,
Қабырғада қырық жара,
Қақ жамбаста [75] бір жара.

Жалаң аяқ жүрмеген,
Бисмилланы білмеген,
Салын еді бір қалмақ,
Сырлаған сары қайың окпенен.
Қабырғаның түбінен,
Омыртканың жігінен,
Қан сарқырап тыйылмас,
Қырық жігіт, сізден болмаса,
Ноғайлының жұртынан,
Топырақ маған бұйырмас.

- А, қырық жігіт, қырық жігіт,
Қарағай түбі қара олен,
Бәрің жақсы саналым,
Шақпақ шақсам, от түспес,
Қарағайдың бүгінде.
Сізбіз болған қуынан,
Шықпаған-ақ екенмін
Жұлдызымның оңынан.
Мен дұшпанға мерт болдым,
Қара қыпшақ Қобыланды,
Ердің қасымда жоғынан.
Мен шыққанда жаз еді,
Алла бізге жар еді,
Жауырынменен сөйлескен,
Қараконыс бар еді.
«Жан олжа», - деп еді, нанбадық,
«Қайт!» - деген тілін алмадық.
Қас әулие сол екен,
Тілін алмай жүдедік [76].
Аттанған жерім сұрасаң,
Жылқы алған бұ жерім,
Ойым менен Сейілде [77].
Бейнетіме бұ қалмақ,
Хабар тауып жиылды-ау!
Қырық жігіт, сендер болмасаң,
Жұрт көрерім қиындау!
Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күренді мінер күн қайда?
Күйме бұзып [78], қыз алып,

Қамалды бұзып, жылқы алып,
Қара арғымақ катырып,
Қарсыласқан дұшпанға,
Жүрегінен найза батырып,
Мына жатқан калмакка,
Ат жүгіртер күн қайда?!
А, кырық жігіт, азамат,
Маған бола өлменіз,
Сендер бейнет көрменіз,
Менің үшін өлменіз.
Қарағайдан табытым,
Бекем қылып салыңыз,
Тандап мінген көк атты,
Басыма мықтап байлаңыз,
Шүберек киім кигізбе,
Қанды етіме тигізбе,
Жібекке орап қойыңыз,
Ел шетіне барғанда,
Әкем шығар елпідеп,
Шешем шығар еңкідеп:
«Сайыным қайда?»- дегенде,
Не деп жауап берерсіз?
«Ел шетіне жау келді,
Керекке болды!»- дегейсіз,
«Қара арғымақ арыды,
Оттата қалды!»- дегейсіз.
Бір күн де болса қуансын,
Ақырында бейшара,
Есіткен күні суалсын!
Топтан таңдан алғаным,
Жер үстінде жоқ еді.
Найзагерден арманым,
Дүниенің қордім жалғанын.
Аюбике сұлуға
Дұғайы сәлем дегейсіз!
Таң сәріден тұрарсын,
Беті-қолың жуарсын.
Қынай белін буынсын,
Бүрілген бес бармақ,

Бетіне жара салмасын,
Егіз екі со сұлу,
Дұшпанның тілін алмасын!
Өзімнен қалған жақсыны [79],
Жат көрмесін, өз көрсін!
Қайта алмадым жорықтан [80],
Бұл дүниеде жолыққан.
Құдай қосқан қосағым,
Дұғай (дуай) сәлем дегейсіз.
Ақыретте кез келсін [81]
Қара Қыпшақ Қобыланды,
Батыр ерге сәлем айт!
Мен кеткенде тумаған,
Оғы жасын қылмаған,
Көлікбай мен Бөкенбай,
Айырылып сонап қалмасын,
Енді жауға бармасын!
«Окем оліп қалды!»- деп,
Қаперіне алмасын [82].
Өздері адам болғанша,
Қара қыпшақ Қобыланды,
Көзінен таса қылмасын!
Ал, қырық жігіт, азамат,
Ашып кетті бетімді,
Салқын соқсын етімді.
Қимыдарға шарам жоқ [83],
Құлазыған қу түзде,
Қазам жетер секінді.
Сіздер бұлай кеткен соң,
Қалмақ келіп жеткен соң [84],
Мұсылманнан көре алман,
Қыдырып жүрген жетімді!
Қырық жігіт кетті қарасын.
Қымай кетті, жыласып,
Олар елге келместен,
Елі хабар білместен.
Аюбике со сұлу.
Түнде жатып түс көрді.
Түсінде ғалай іс көрді.

Өз басына күш көрді [85].
Қатты шошып оянды,
Тан сәріден тұрады,
Беті-қолын жуады,
Екі етегін түрікті,
Енесіне келді де,
Түсінің жайын сұрады [86]:

- Мен бүгін бір түс көрдім,
Келіспеген іс көрдім,
Жауырыным тола қара шаш,
Жайылыңқы көрінді,
Келіспеген іс көрдім [87]:
Қимылдарға шара жоқ,
Құлазыған қу түзде
Қазам жетер секілді.
Бедерлеген бес тырнақ,
Қызыл қанға малыныңқы көрінді.
Шешем берген бокшасы,
Шашылыңқы көрінді.
Жауда жүрген балаңның,
Астындағы қара ала ат,
Құйрығы келте көрінді.
Қолына алған ақ сүңгі,
Ортасынан, ай, ене,
Үзілінкі көрінді.
Сонда енесі жорыды:

- Жауырының толған қара шаш,
Жайылыңқы көрінсе,
Ертеңменен қой өрер.
Білектен шыққан бес бармақ [88]
Жайылғанын жұрт көрер.
Жайылғаны шашыңның,
Балам, соған көрінсін.
Бедерленген бес тырнақ,
Қызыл қанға, а, балам,
Малыныңқы көрінсе,
Таңда тал түс болғанда,
Қызылменен боятсаң,

О да соған көріңсің.
Жауда жүрген баламиның
Астындағы қара ала ат,
Құйрығы келте көріңсе.
Жау қарасын көргенде,
Ат құйрығын сүзген-ді.
Қасындағы жолдасы,
Жау көрмеген жамандар,
Жаннан күдер үзген-ді.
Қолына алған ақ сүлгі,
Ортасынан, а, балам,
Үзілдігі көріңсе,
Жүрген шығар жалғызым,
Қалмақтың белін сындырып.
Келеді екен жалғызым.
Барған ісін тындырып.
Жаманға жылқы қуғызын [89].
Алдынан ай, күн туғызып,
Келеді екен қырық жігіт.
Аяғына су өтіп,
Маңдайынан күн өтіп.
Жылауменен күнелтіп [90],
Жолдасын жауда қалдырып [91],
Жүзіне қара шалдырып,
Жылауменен күн елтіп.
Азар жегіі шөріне.
«Қырық жігіт келді.»- деген соң,
Шаңары естіп, бығен соң,
Бозмұнай келді алдынан:

- Қырық жігіт, келдің бе?
Есендік пен саулық па,
Азамат түгел барлық па?!
Көрілік мұндар ұрмаса,
Көзім жасқа толмаса.
Сайын сынды жалғызым
Көріңбелді көзіме?!
Қырық жігіт сонда айтады:
- Бари сала ер Сайын
Қалмақтан ойын ұзаққы алды.

Күрөк таш калыпкан,
Чараннан үнсү алды.
Жау-жерден сүксөндө,
Мүсүмүннүн жерини.
Четте жетп кетди.
Аттан мелеу кеткенде
Калыпкан жетп сүксөндө.
Ат бурмал көпөдө,
Жалыккан аял кеткенде
Аттан жеткен биринде,
Четте жеткенде
Келерп бөла келерп [92].
Кара арсымак арты.
Жеткен соң кеткен.
Ак кереке соң кеткен.
Жалыккан кеткен.

- Атаман десе, бүр баям,
Ташта ташай жол жүрсөң.
Ташта кеткен сүксөндө!
Аттан сүксөндө бар бөла

Соң аял кеткен бай кеткен
Сүксөндө кеткен кеткен.
Өлүк сөңгө жеткен.
Кайткан бөла Соң аял кеткен
Калыккан соң кеткен

Үндө сүксөндө кеткен соң.
Сүксөндө жеткен.
Калыккан жеткен кеткен соң.
Аттан кеткен бөла кеткен

- Кырык жеткен атаман.
Четте бөла жеткен?
Ак кереке атаман.
Өлүк атаман кеткен.
Аттан атаман кеткен.
Четте кеткен кеткен.
Сүксөндө кеткен кеткен.
Бөла кеткен атаман!

Қырық жігіт тұрып ойласты [93].
Айтпасак та болмас-ты,
Жетіп келген жас бейбақ.
Айтқыбай ерікке қоймас-ты.
Сонда қырық жігіт саяды.
Жылап тұрып айтады:

- Сайын сынды соң қасқам.
Сан қалмақпенен тоғысты.
Ерінбей қылды соғысты,
Көшке шама келмеді [94].
Қалмаққа құдай болысты.
Оймаққа курам сау жері.
Тал бойында қалмады [95].
Түс-түсынан оқ тиіп.
Жарадан қасқа жаурады.
Қалмақтан шығып кеткенде.
Жығылар мезгілі жеткенде.
Қарағайдан табытын,
Бөкем қылып сайдатты.
Қалап мінген кара атты.
Коз алдына байлағты:
«Бас көтерер күн болса.
Еріктіріп мінермін.
Мінбестей болған күн болса.
Күнінде бір көрермін!»

Сайын сойтіп қалған соң.
Оны (ашы) сұлу білген соң.
Екі бетін алады.
Қара шашын жаяды.
Үйге жетті жұқынын.
Жып қаққандай бұлқынын.
Дауыс қылды отырып [96].
Батырды сұлу жоқтайды:

- Беліндегі бес қару
Тал бойына жарасқан!
Сендей теңім табылмас.
Жетп алашты қыдырсам.
Алашта мұңдық мен болдым.

Хапынадай күнімде,
Ер қасқамнан адасқан!
Қарағай найза өңгерген,
Өзінің жұртын менгерген,
Азды көпке теңгерген,
Аттанған жаудан келмеген,
Алты қанат ақ орда,
Қасқам ішіне енбеген,
Мендей мұндық бар ма екен?
Ойнар, күлер шағымда,
Еркін ойнап күлмеген,
Өзім тірі жүргенде,
Кеудеме еркек мінгізбен!
Алмадай болған қызыл бет,
Қиғаш ерінге сүйгізбен,
Берен тосек, құс жастық,
Манайыңнан бойдақ жүргізбен!
Мандайың құлаш ер Сайын,
Қылығың еске түскенде,
Жанымды не ғып күйгізбен!
Аузым тола қан болса,
Дұшпаныма білгізбен.
Сен кеткелі он бес жыл,
Ботен үйге бармадым.
Езу тартып күлмедім.
Мен сарғайып жатқанда,
Неден көңілім қалдырдым?!
«Бұ заманда жоқпын!»- деп,
Түсіме нешік кірмедін?
Ертең қылған даусымды,
Түсте келіп қоярмын,
Кешке қылған даусымды,
Күн батқанда болармын.
Алмадай болған қызыл бет,
Тырнақпенен соярмын.
Мөлдіреген екі көз,
Жылауменен оярмын!
Ел шетіне жау келсе,
Қара қабан сықылды,
Кімді алдына қоярмын?!

Жылап, жылап уанды,
Беті-қолын жуынды,
Колікбай менен Бөкенбай,
Оқ атысып жүр екен,
Екеуі келді жүгіріп,
Анасы отыр бүгіліп.
Екеуі есінен адасты,
Адаса тұрды екеуі,
Бір жүгенге таласты:

- Үйде жатқан әкем-ді,
Неге кеткен алысқа?
Сонша жерге бастасып,
Жау жеріне тастасып,
Бұ барғаннан бармасам,
Екі бірдей көк ала,
Арғымаққа мінбесем,
Өншен темір кимесем,
Қобыланды, саған қылмасам,
Біткенінді қырмасам,
Ер Сайыннан тумайын!

Жылқыға кетті жүгініп,
Тұрмады үйде кідіріп.
Сұлу үйден барады
Енесінің қасына,
Енесі бибақ жылайды,
Жад етеді құдайды:
- Құдайдың берген жалғызы
Таласып емшек еміскен,
Құнан тайдай тебіскен,
Беліндегі бес қару,
Тал бойына келіскен!
Атаң қалды кеңестен,
Шешен қалды жіп ескен,
Жауға айқайлап тигенде,
Оң иіне қонбады
Төрт мұқырраб періштен.
Ай, сорлы болған енем –ай,
Жылағанменен өнбейді,

Дауыстағанмен келмейді,
Сайын сынды баланды,
Мандайы құлаш ер дейді.
Мен тұл үйінде тұра алман,
Күнде дауыс қыла алман,
Жер жүзінде бар болса,
Өзім іздеп табармын.
Жаралы болса, бағармын!
Дүниенің төрт бұрышын
Тенселіп жүріп [97] кезермін.
Сол сықылды батырды,
Іздемей не ғып тынармын?!
Сайын сынды со батыр,
Отыз екі ерден өт (от) алған,
Бірде-бірі ем бе екен?
Шешем берген үйімде
Аюдың бар ақ дәрісі,
Жарасына ем бе екен?
Тірі қалды деп ести тұрып [98],
Іздеместей ер ме екен?!
Жылқыдағы қос күрең
Жыламай тоқым салдыршы,
Бұрын түзге жүрмеген,
Түстік жерге бармаған,
Қырға шыға қалмаған,
Жөнелді бибақ жыласып,
Кетіп барады қарасып,
Бет алдына жарасып,
Қос күреңнің басымен.
Күні- түні барады
Жылауменен күнелтіп.
Жол білмеген әйелді
Алланың өзі түзетіп.
Өр тобенін басына
Сұлу шығып қарайды,
Көрінер заман болмайды.
Бір күндері болғанда,
Ай мен күнге таласқан,
Қара төбе көрінді,

Со төбені көргенде,
Сұлудың көңілі бөлінді:
«Ай, міскін болған енем-ай!»
Қара төбе қасында,
Бәйтерек тұр басында.
Ала-кұла сауысқан,
Қан көргендей болады,
Баланның қалған жерлері,
Сонау бір жерде болады.
Мен тұсынан озамын,
Неге қарап тұрамын?
Енесі сұлулы оздырды,
Күренше аттың мойынын,
Жездей қылып создырды.
Енді сұлу қамшылап,
Бұлттай ұшты жамшылап,
Кекінен тері тамшылап,
Сұлу озып келген соң.
Аттан түсе қалады,
Түсе сала жылады.
Бұрышып қарар күні жоқ,
Сөйлесерге тілі жоқ,
Тостағандай тола қоз,
Төңкерс келін салады,
О, сұлу басын қоса қалады!
Көтеріп келін алады,
Суға арқалап барады,
Қанын жуып алады.
Аюдың келін ақ дәрі,
Аударып сұлу жағады,
Тез тірілтіп алады.
Су басында екеуі
Ойнап ойны қанады,
Ақ жарылқап қалады.
Келе жатыр кемпір сол [99],
Бауырына қамшы таянып.
Өлді деген баласын
Еңсеп келген анасы,
Алдынан шықты алицандан.

Ол сені жаңа тиртти,
Еліне тиісін тапсаң,
Қушақтағын көрісті,
Бетінен сүйіп обісті.
Қайнасынан жасады,
Алласы көзін ашады.
Аттын ерін алысты,
Үшеуі ұйықтап қалысты.
Ұйқыда бибақ білмеді,
Үстіне келіп орнады:
«Жолдасы елге барды»- деп,
«Жалғыз Сайын жеке өзі,
Жаралы болып қалды!»- деп,
Қалмақ естіп біледі.
Еламан мен Жоламан
Сансыз қалмақ қолға алып,
Сайынды іздеп келеді.
Жатқан жерін көреді,
Үстіне келіп орнады,
Бірде-бірі тұрмады.
Бір мезгілде ер Сайын,
Көтеріп алса басына,
Жеткен екен Жоламан,
Шаншар жердің тұсына.
Сайын тура сасады:

-А, құдайым, құдайым,
Өлемін деп қылаймын,
Бұйрық жетпей уайым.
Тарқамаған бола ма,
Жалбарынған күнәйым.
Бабай Омар, бабам-ай,
Жаңылдым ба, лобам-ай.
Ақыры жаулап бола ма-ай,
Туғаннан менің казам-ай!
Аллыстағы апам-ай,
О да жауға бара ма-ай,
Құдай қосқан қосым-ай,
Оны бір дүшпән ала ма-ай!

Ноғайлының кең шәріңс-ай,
Сайын есен бара ма-ай,
Жар бола гөр, Алла-ай!

Ер тоқымын арқалап,
Боз атқа келді: «Алла-лап!»
Ер тоқымын салғанда,
Айылын тартып алғанда,
Ауыздығын боз ат шайнады,
Адамдай тұрып сайрады:

-Батыр Сайын, саспашы,
Көп екен деп қашпашы,
Құдайдың берген қуатын,
Осы жолы басташы?!

Қатарланған қамалды,
Қақ жармасаң, саған серт,
Оқ жеткізсем, маған серт!

Жыландайын жыбырлап,
Қыздардайын сыбырлап,
Ақ сауыт сонда сөйледі:

- Батыр Сайын, қорықпашы,
Ботен сөзді айтпашы,
Қатарланған қамалды
Бұза алмасаң, саған серт!

Токсан қабат оқ жетсе,
Оқ өткізсем, маған серт!
Сақтасын мықтап күдірет!

Атыменен сөйлесіп,
Ақ сауытпен кеңесіп,
Кемпір менен сұлуға:
-Артымнан қалмай, жүр!- десіп,
Қамалып тұрған қалмақты
Қабандайын қақ жарып,
Сайын шықты құтылып.
Еламан мен Жоламан,
Кемпір менен сұлуды,
Ұстай алды ұмтылып.
Қалмақтар тұрын кеңесті:

-Қаптай кусак боз атғын,
Қарасын жылқы көрмес-ті,
Сайынды қолға бермес-ті.
Алған[ы] менен анасын,
«Қолаң шашын кидық!»- деп,
Ат үстіне салыңыз,
Қамал тарта қалыңыз.
Төбе шашы жұлынса,
Даусы шығар шырқырап,
Анасына шыдамай,
Сайын шабар бұрқырап,
Қашпаңыз сонда тырқырап!
Ат үстіне салғанда,
Ұлынан отіл сұрады:
- Маған бола келмеші,
Шырағым, маңайымды көрмеші!
Мен жанымды не етейін,
Сенің үшін, шырағым,
Құрмалдық болып кетейін!
Алғаны сонда жылайды:
-Ай, Сайын атты ерім-ай,
Алланың қосқан теңім-ай!
Сенен ары айшылық
Менің шыққан жерім-ай.
«Шыбықтай бойы ұзын!»- деп,
«Алмадай беті қызыл!»- деп,
Әйел де түбі дұшпан-ды,
Қызық көрме, ер Сайын,
Біз кетті деп ұрысқанда,
Мен кетсем де, аларсың [100],
Ноғайлының кең шаһарын!
Сайын, есен барарсың,
Жар бола гөр, Аллам-ай!
Ер тоқымын аркалап,
Боз атқа келді: «Алла-лап!»
-Тірі болсаң, кегінді,
Екі ұлынды қасыңа ал!

Шалпасына болмады,
Пірі еркіне қоймады.

Алпыс екі періште
Үстіне келіп орнады.
Боз аттың басын бұрмалап,
Ұмтылды қалмаққа таман туралап.
Аруақтың қалай тасканы [101],
Қалмақтың қалай қашқаны,
Кемпір менен сұлуды,
Қалай тастай қашқаны!
Қуа барып, ер Сайын,
Қалмақпенен соғысты,
Ерікпей қылды тоғысты,
Он үш күн ұрсып тауысты.
Үстіне келген қалмақтың,
Жанды адамын қоймайды.
Атын, тонын алды да,
Еліне таман айдайды.

Батыр Сайын келгенше,
Ел хабарын білгенше,
Бөкенбай мен Көлікбай,
Қобыландыға барыпты,
Аттанып еліне келіпті.
Жасанғанда қайтпаған,
Сансыз дұшпан батпаған,
Со сықылды Қобыланды,
Екеуінен қорқыпты.

-Ай, Қобыланды батыр сен болсаң,
Туып, бетін көрмеген,
Көрген кісі әкемді,
Мандайы құлаш ер деген,
Қас ерменен тең деген.
Қалған жерден алып кел,
Өлтірген жауын тауып бер!
Үйде жатқан әкемді
Жау жеріне бастадың,
Қандай шөлде тастадың?
Бармасаң да, барарсың,
Бармай не ғып қаларсың?!
Қобыланды сонда айтады:

- Алдына түсіп барайын,
Неге іздемей қалайын?!
Қалмаққа бүлік салайын,
Сайынның кегін алайын!

Мың кісіні алады,
Аттанып, кетіп барады.
Айшылық жатқан қалмаққа,
Барып бір соғыс салады.
Қалмаққа барса, ор екен,
Оры - терең зор екен.
Көлікбай сонда айтады:

- Ай, Қобыланды, Қобыланды,
Бүйтіп бұған тұрмалық,
Қорыққан кісі сықылды.
Тұрып кеңес қылалық,
Ордан арман өтелік,
Қалмаққа тоғыс етелік!

Бөкенбай мен Қобыланды,
Көлікбай мен үшеуі.
Ордан арман өтеді,
Қалмаққа кіріп кетеді,
Бөкенбай мен Қобыланды,
Екі батыр қашады,
Ордан бермен асады.
Қобыландының мінген ат,
Ордан өтті кідірмей,
Бөкенбайдың көк ала ат,
Артқы аяғы ілінді,
Ер- тоқымын құшақтап,
Орға түсіп жүгірді.
Көлікбай шапты қамалға,
Көк ала атты борбайлап,
«Ой, бауырым!»- деп, ойбайлап,
Қалмақтың құрған қамалдың,
Бұ жағынан шапқаннан,
О жағына бір өтті.
Ар жағынан шапқаннан,
Бер жағына бір өтті.

Батырлары ақырды,
Балуандарын шақырды,
-Тұс-тұсына барыңыз,
Бірір арқан алыңыз,
Шабатұғын жағына
Керме ұстай қалыңыз,
Кермелеп ұстап алыңыз.
Көзден тұрып Көлікбай,
Аласа қылған арқанның,
Үстіменен кетеді.
Биік қылған арқанның,
Астыменен кетеді.
Тап сегіз күн болғанда,
Бәрін қырып кетеді.
Ордан бір хан асады,
Дария судай тасады.
Орда жатқан Бөкенбай,
Қанмен ағып барады.
Қобыланды со батыр,
Сонда суырып алады.
Қалмақтың елін өрт қылып,
Топырақтай көшіріп,
Барлық малын көшіріп
Жалғыз сол Көлікбай,
Айдап шықты шаһардан,
Қалмақтың дән қарасын қоймай-ақ,
Қызығына тоймай-ақ,
Қасқаның көңілі тынған соң,
Қалмаққа қалағанын қылған соң,
Жылқыны төске салған соң,
Қалмақтан кегін алған соң,
Қол түстеніп жатқанда,
Келе жатыр бір адам,
Туырлықтай туы бар,
Мың кісінін шаңы бар,
Артында қанша жаны бар,
Қобыланды батыр айтады:
- Көлікбай батыр, барыңыз,
Қандай дұшпан болалы

Алды-артын шалыңыз!
Соныменен Көлікбай,
Тұрымтайдай түйіліп,
«Қылармын!»,- деп кіжініп,
Қарсы шығып келеді.
Келе жатыр ер Сайын,
Өлген жерден тіріліп.
«Жиылып жатқан қалмақтың
Тоғысы бар!»- деп кіжініп.
Көлікбай оны танымай,
Әкесі деп ойламай,
Аруағы күшті жас бала:
-Ет жүректің басы деп,
-Өлер жерің осы!- деп,
Табандап найза салады.
Сайын сонда айтады:

- Сайын әкең- мен,- дейді,
-Көріселік, кел!- дейді.
- Есенбісің сен?!- дейді.
Аттан түсе қалады,
Суырып найза алады.
-Жазалы болды қолым-ай,
Ерлік бір қылған құрысын,
Мұнан былай жолым-ай!
-Құрымасын жолың!-деп,
-Жазалы болмас қолың,- деп,
Әкең мұнан не қылсын?!
Неше ердің көрмедім,
Бұ сықылды найзасын,
Көріп жүрмін жасаған,
Бір Алланың пайдасын.
Әкең мұнан өлмейді,
Ет жүрегін қорықпасын.
Бар, Көлікбай, бар,- дейді,
Қобыландыдай атаңнан,
Барып, сүйінші ал!- дейді.
Тастап кеткен ер Сайын,
Жазылып келді, сау- дейді,
Көлікбай қолға шабады,

Ат аямай барады.
Тіке салып сонымен,
Қобыландыға келеді.
Болып тұрған бұ шақта,
Қобыланды батыр көңілсіз.

-Жазалы болған келінті,
Сайын атты ініңіз.
Озып келдім мен сізге,
Не бересіз, а, батыр,
Қуантқан үшін сүйінші
Кәнеки, маған беріңіз [102]!

- Тартып пішкен торсықтай,
Өзі сұлу Тайбурыл.
Рас болса, келгені,
Ал сыйладым мен сізге!

Сайын сонда келеді,
Келгенін қарап Қобыланды,
Танып, көрісіп біледі.
Атқа мініп желеді.
Көп шүкірлік қылады.
Атқа мініп қайтысты,
Шәріне тамап тартысты.
Шәрге есен келген соң,
Ноғайлықың көп жұртын
Көрісіп сәлем берген соң,
Бозмұнай тұрып той қылды.
Аттанған жауын алысып,
Көңілдері тынысып,
Аман-есен қайтқанға,
Аллаға шүкір көп қылды.
Той тарқап кеткен соң,
Батыр Сайын сөйледі:

-Енді түзге жүрмелік,
Қолға найза алмалық.
Қалмаққа енді бармалық.
Көлікбай мен Бөкенбай,
Қобыландыдай батыр-ай,

Екі ұлыңа бата бер,
Жолымызды берелік,
Үйіңе барып, жата бер.
Айтқанынша Сайынның,
Қобыланды батыр береді:

- Алла ашсын жолыңды,
Ұзын қылсын қолыңды,
Танып жүргің, ай, балам,
Оңың менен солыңды!

Сөйтіп бата берген соң,
Қобыланды батыр қайтады.
Еліне барып со батыр,
Батырлық құрмай жатады.
Екі ұлының тұсында
Сайындайын батырдың,
Іргесін дұшпан баспады,
Қолынан дәулет қашпады.
Ел шетіне жау келсе,
Сайын сынды батырдан
Көлікбайдың ерлігі,
Анағұрлы асады.
Екі ұлының тұсында,
Баршадан болды тірлігі,
Үш алашқа жайылды
Екі ұлының ерлігі.
Өлген жерден тірілткен,
Қалмаққа атын жүріткен,
Бір құдайдың кеңдігі,
Сайын сынды батырдың
Сондай екен кеңесі,
Адамнан артық денесі.

Ер Көкше

Уақ ұлы Қамбар екен,
Қамбар ұлы —ер Көкше.
Ер Көкше жас екен,
Жас та болса, бас екен.

Он сан ноғай бұлгенде [1],
Орманбет (Ормамбет) хан өлгенде,
Ол барып жатыпты
Манан деген суына,
Балқан деген тауына.

Үлесерге мал таппай,
Атысарға [2] жау таппай,
Со[л] кісінің ішінен
Бөлініп шықты қырық кісі,
Қарауыл кеткен төрт кісі,
Шындауыл кеткен бес кісі-
Сан жылқыны алыпты.

Мың кісі оны қуыпты.
Күн астынан шаң шықты,
Шаң астынан ту шықты,
Қайтпас қара болат реңкті [3].

Балалы батыр Жаңбыршы,
Қуып жетті [4] мың кісі.
Сонда ер Көкше жазған айтады:

Менің мылтығыма- мың кісі,
Садағыма- сан кісі,
Қылышыма-қырық кісі!..
Төсенерге төсек жоқ,
Жастанарға жастық жоқ,
Жастық болар бес кісі!

Мәмбеттің ұлы Тілеген,
Азуын тасқа білеген,
Бал ішкенге мақтанған,
Бір өзін сан кісіге теңеген.
Оған да болсын: екі сексен, жүз кісі!
Сенің жақсыңа- дара бір кісі.
Жаманыңа- екеу ара бір кісі!
«Енді-де- қалды не кісі?!»

Со кісінің ішінде
Төрт жігіт ағайынды бар екен.
Бір кісі бір атқанда,

Үш атады екен.
Сан жылқыны алыпты,
Мың кісі оны қуыпты.
Жан жолдасы Манаша
Аршын басты ақ құламен
Бөгей-бөгей келеді,
Әлі жетпей келеді,
Табаны жазық тарлан бозға мініп,
Бір оғын аузына тістеп,
Бір оғын жанына кезеп,
Жауға еніп кетіпті.

Жаудың мандайынан еніп,
Көтінен шығып келді.
Он бүйірінен еніп,
Сол бүйірінен шығып келді.
Жүрген жері кезең болды,
Жеті күн соғысып,
Жеті түн соғысып,
Қырық кісі бәрі өліпті.
Қырық кісіден жалғыз қалыпты,
Ер Көкше батыр қалыпты.
Мың кісі бәрі өліпті,
Мың кісіден жалғыз қалыпты,
Жаңбыршы батыр қалыпты.
Аттың қолансасынан қан келді.
О, Жаңбыршы айтты:
-Екеуміз соғыспайық! -
- Соғыспасақ, соғыспайық, қоя қояйық!
Мың кісінің атын Жаңбыршы алды,
Алып келген жылқыны ер Көкше алды.
Қайтып кетті Жаңбыршы.
Ер Көкше кісілерін карап жүрсе,
Жан жолдасы Манашаның
Мандайынан қасапы оқ кіріп,
Басын көтеріп, соғып жатыр екен.
Оғын суырып алды,
Қара дәріні құйып еді,
Түрегелді Манаша,
Өзінің қырық кісісінің

Бәрін де тұрғызып алды.
Манағы мың жылқысын айдады.
Жүріп келе жатыр еді,
Ер Көкше атқа жүре алмады.
- А, жігіттер, жігіттер,
Манашым, менің Манашым
Жауырын қағып қарашы,
Тезектің отын қалашы!
Омыртқамда он жара,
Оң қарай алмай келемін.
Қабыртқамда қырық жара,
Қимылдай алмай келемін!
Толарсақта тоқсан екі бар жара,
Толғана алмай келемін!
Қақ жауырында бір жара.
Қарға жүнді қамыс оқ
Шаш етектен тиіпті,
Көк желкеден шығыпты,
Бәрінен ауыр [5] сол жара.

Олар енді жүріп кетті. Қараса, ер Көкше жоқ, Манаша да жоқ. Манаша ер Көкшеге айтты:

- Ер Көкше, бүйтін жатар ер ме едің?!-дейді.
- Бар,- дейді «Жау жетті!»-деп, олай- бұлай айғай салып шаба гор!- дейді.

Манаша атқа камшы басып:

- Ер Көкшесі, ер Көкше, соңыңнан жау жетті!- деп, шапты.
- Ер Көкше жағын кезеп, атына жайдақ мініп:
- Жау қайда?!-лап, былай бір кетті, олай бір кетті. Жау көрінбеді. Өзі аттан түсуге мұршасы еркін келмеді, құлай бір кетті. Жалғыз ауыз тілге келді:
- Жалғызым, ер Қосай: «Менің қанымды жоқтап, қалмаққа бет қойып келе жатқанын көріп жатайын!»- деп, осы таудың басына шауып шыққаным сол!- дейді.
- Осы жерге көміп кет!- дейді.

Ер Көкшенің сүйегі Орал тауының қазаққа қараған шеткі шаңшылған биігінде. Жолдасы сонан соң айбалтамен жер қазып көмді [6]. Қайтты. Сонан соң Манаша манағы кісілерді қуып жетті. Олар: «Екеуі де өлді»- десіп, малдарын үлесіп алып қойған екен. Манаша келгеннен соң, бірін-біріне соғып, малды қайтып алды. Сонан соң ер Көкшенің сыбағасын бөлек алды. Мылтығының сыбағасын алды, қылышының сыбағасын алды, өзінің сыбағасын алды, сонан соң өзгелерге берді.

Ер Көкшенің үйінде жалғыз баласы бар екен, аты Қосай екен. Ол үйінде қырық құлаш саты қылған екен, соған шығып көрді жорықшыны.

Қосай үйден шығыпты,
Келген кісіні көріпті:
«Әкем ер Көкше келсе,
Әкем жорға ап келсе,
Жорғаны мен мінермін,
Торқаны мен киермін!»-
Алдынан шығып айтыпты.

Манаша енді келіпті,
Кісілерге айтыпты.
- Мынау Қосай сұраса,
Сендер жауап бермендер,
Ешбір сөз айтпаңдар!
Оған жауап мен берейін!

Бала алдынан шығыпты:
-Ассалаумағалейкум, ағалар,
Ақ сақалды бабалар,
Менің әкем көрдің бе,
Жаным дейін, ер Қосай,
Тәнім дейін, ер Қосай?!

- Сенің әкең мен көрдім,
Табаны жазық тарлан боз,
Табаны тиіп келеді.
Оны қаға келеді,
Садақ толған сегіз жебе,
Жүні [7] ұшып кетіпті,
Оны жүндей келеді.
Солкылдаған ақ найза
Қисайып кетіпті,
Оны түзете келеді.
Өңгеге өгіз олжа тигенде,
Әкеңе тана олжа тиді,
Соны тағып келеді [8].

-Ай, ағалар, ағалар,
Ақ сақалды бабалар,
Табаны жазық тарлан боз
Табаны тиер ат па еді?!

Садақ толған сай жебе
Жүні ұшар оқ па еді?!
Солқылдаған ақ найза
Қисаяр ағаш па еді?!
Өңгеге өгіз олжа тигенде,
Әкеме тана тиер ер ме еді?!

Ай, ағалар, ағалар,
Ақ сақалды бабалар,
Азаматтар, шоралар,
Олай деме, былай де,
Бізге: «Өкең өлді!»- де,
Бізді «Құдай ұрды!»- де,
О кәуірге [9] қылмасам,
Ағытқан қойдай маңыратып,
Аш күзендей шулатып,
Арқауылдың сары жон
Тізеден соқпақ салмасам,
Керегесін кертпесем,
Кертіп отқа жақпасам,
Қосай атым құрысын!
Бала үйіне қайтты, Манаша айтты:
- Ай, Қосай, мынадан сауға алыңыз!
- Өзім кісіге сауға бергендей болғанда алармын!
Қосай сонан үйіне қайтып келді:
- Ай, шеше, шеше,
Біздің әкей өліпті,
Бізді Құдай ұрыпты!
О, кәуірге қылмасам,
Аш күзендей шулатып,
Ағытқан қойдай маңыратып,
Арқауылдың сары жон
Тізеден соқпақ салмасам,
Қосай атым құрысын!
Әкемнің сөйтіп кегін алармын!
Әкемнің елі бар ма,
Әкемнің жұрты бар ма,
Құдасы әкемнің бар ма,
Құрбысы әкемнің бар ма,
Досы бар ма әкемнің?!

- Жоқ- дейді шешесі.- Бойы өсіп, бұғанасы қатпай, балам, жауда өлерсің!- дейді.

Бір Жәпекбай деген құлы бар екен.

- Мен мінгендей ат бар ма?- деп сұрады.

- Сен мінгендей, ат жоқ!- дейді. Айтпады Жәпекбай.

-Шыныңды айт!- дейді.

Айтпады.

- Жәпекбай, сен шыныңды айтпадың!- деп, жағасынан ұстап жерге ұрды.

Жәпекбай:

- Айтайын!- дейді.

- Орайқақтың басында
Ай маңдайлы алаша ат,
Күн маңдайлы құлаша ат,
Салхан (салпаң) құлақ сарғылша ат!
Еменнің ең түбіне,
Мінсен де, сол жарар!

Әкесінен қалған қырық құлаш жібек арқан бар екен, алып келді. Оны су ішетұғын жеріне өзін көрсетпей, жер қазып жатты. Әуелі күн маңдайлы құлаша ат келді, артынан ай маңдайлы алаша ат келді. Күн маңдайлы құлаша ат су ішті. Суды ішіп-ішіп тамсанып еді, маңдайы бүлкілдеді: күндік өнері бар екен. Ай маңдайлы алаша ат суға келді. Су ішті, маңдайы бүлк-бүлк етті: айлық өнері бар екен. Сары ат су ішпей шығып, қайтып кетті. Ертең келді. Сары ат ертең кеп су ішті. Шалманы бала мойнына тастады, ұстап алды, жүгендеп алды. Мініп шешесіне келді, шешесіне айтты:

-Менің ер тоқымымды қыл!-дейді.- Мен ханнан барып, қол сұраймын!- дейді.

Ханға келді:

- А, хан!-дейді.- Таксыр!-дейді.

Хан есітпеді (естімеді). Хан тойда отыр екен. Сонан соң хан:

- Шыққаннан соң, сөйлесермін!-депті.

Бір төбенің астына барды. Ұйықтап жатыр. Хан асын жеген соң, тыскары шықты:

- Манағы жарғағы бар сары бала кайда?- дейді?

Бір бала айтты:

- Мына төбенің астында ұйықтап жатыр!-дейді.

-Бір он жігіт он найза алып, со балаға барыңдар! Жаман болса, коркар, жақсы болса, қорықпас!-дейді.

Он жігіт барды. Айғай салып:

- Не ғып жатырсың?- дейді.- Хан: «Басыңды аламын!»- дейді.

-Басым ханның алуына жараса, мен іске жарағаным ғой, даярмын [10]!- дейді. - Өзі соқтықса, неміз аярмын?!- дейді.

Келді бала ханға.

- Бері кел!- деп шақырды.

Ханның қасына келіп отырды бала.

-Бала, кім баласысың?- дейді.

-Ер Көкшенің баласымын!- дейді.

- Неге келдің?

Бала:

- Әкемді көуір өлтірген, сізден қол сұрағалы келдім!

- Бұ бала жас екен. Балам, сен барма! Қыз айттырып берейін. Қосайға айттырғандай, қыз бар ма?- дейді.

Арғынның Ақсары биі айтты:

- Менде қыз бар,- дейді.- Аты Ботакөз [11]- дейді.

Қосай айтты:

- Қалың малы не?- дейді.

Айтпады Ақсары би.

- Арғынның Ақсары биі,

Бермен бак, Сары би,

Ботакөздің қалың малын

Айт, Сары би,

Қалың малын айтпасан,

Әрмен қарап тұр, Сары би!

- Хан, тақсыр, қатын болса, жай алармыз, әкемнің кегін алған соң. Маған қол бер әуелі!- дейді.

Хан айтты:

-Бұған баратұғын ерлер бар ма?

Арғынның Ақсары биінің алты баласы бар екен:

- Барармыз!- дейді.

Онан соң жұрт:

- Барамын!- дейді.

Үйіне келді. Алтауы сонан соң:

- Бармаймыз!- дейді.

Қосайдың өзі аттанды. Жұрт бәрі де:

- Бармаймыз!- дейді.

Бес асық дос баласы бар екен. Бесеуі:

- Біз сенен қалмаймыз!- десіп, бірге жүрді.

-Ботакөздің ауылын баса жүрейік!- дейді.

Ботакөз сұлу ұлы жеңгесіне жүгіріп келді:

- Анағы кісіге сөйлесейік!- дейді.

-Құда түспей, құйрық- бауыр жемей, неге көрінесің оған?

Онан қыз жүгіріп кіші жеңгесіне келді:

-Анағы кісіге бір сөйлесейік!- дейді.

-Қайтіп барамыз оған?- дейді.

- Қарға көнек ілейік, бие сауған болайық, сөйтіп сөйлесейік!

Қарына көнек іліп келді, бие сауған болып барды. Қосайды түсірді ат-

тан. Ойын-күлкі көп қылдылар. Бір уақытта жеңгесі:

- Қайтыңыз!- дейді.

Қосай атқа барды. Қыз айтты:

Қайтыңыз, мереке ойын қылайық, қызық қызмет бар мұнда.

Қосай айтты:

- Атқа мініп шыққан соң, еркек қайтып түсер ме, ұрғашы қайтіп түседі?

Қосай аттанды. Қыз қолтығынан тартып түсіруге болмады.

Қолтығынан жігітке жібек шапан ап берді. Қыз айтты:

- Қашан келер екенсіз?

Жігіт айтты:

- Шапанның жағасынан оймақтай қалғанда, келермін!

Жүріп кетті. Қосай оныңменен көп күн барды. Аргынның: Ақсары

бидің балалары:

- Қосайдың ауыр қолы жорыққа бара жатыр!- деп, келемеж қылды.

Айдан ай өтіп кетті,

Жылдан жыл өтіп кетті.

Қосай алған қолменен

Барып-барып кетіпті.

Неше ай барған соң,

Қасындағы бес бала айтыпты:

- «Жаным» дейін, ер Қосай,

Шыным дейін, ер Қосай,

Көп біз шөлдеп барамыз,

Көп біз пәле [12] көреміз,

Бұған амал не болады?

Қарнымыз ашып барады!

Судан шөлдеп барған соң,

Аштан-аш болған соң,

Қайдан амал табармыз?-

Бес бала оны айтқан соң,

Қосай сөзін есіткен соң:

- Шөлдеп барған кісіге,
Қарны ашқан кісіге

Сусағанда, су берейін,
Қарны ашқанда, ас берейін!-
Садағымның қорамсағында
Бес бауырсағы бар екен!
Салхан (салпан) құлақ сары аттын
Бауырының астында
Жайдың тасы бар екен.

Садағының қорамсағындағы
Бес бауырсақты алды дейді,
Бесеуіне алып берді дейді.

Бесеуі өңгеріп жүріп,
Бес бауырсақты жейді дейді.
Салхан құлақ сары аттың
Бауырының астында
Жайдың тасын алыпты,
Бұлғап-бұлғап жерге қойыпты.

Әуеден жаңбыр жауыпты,
Міне, судан ішіпті,
Ер Қосай атқа мініпті,
Қарауыл қарап кетіпті.
Жеті тауға шыққан соң,
Сары ат жүрмей қалды.
- Қамшыласам да, жүрмедін,
Қармансам да, жүрмедін,
Тебінсем де, жүрмедін,
Тербелсем де, жүрмедін!
Маған неден көңілің қалды?

- Ойбай, ием, ер Қосай,
Жүгенімді алып, қунатпадың,
Ер тоқымымды алып, аунатпадың,
Саған неден разы болайын?!

Ер Қосай аттан түсе қалыпты,
Ерін тастап алыпты.
Арқа терісі бірге түсе қалыпты.

Жүгенін енді алыпты,
Бас терісі бірге түсе қалыпты.

Салхан құлак сары ат Арқаның [13] ақ жусанынан алты оттап, алты аунап түсті, үйден шыққан қалпына түсті. Құйрығын сыртына салып, құла шұбар құлан болып, күннің батысына таман кетті. Бала айтты:

- «Ат аяған- жерге қарайды»- деген, «Құс аяған- көкке қарайды»- деген осы екен-ау!- дейді. [Бала] жылап-жылап ер тоқымын жастанып, жатып қалды. Ол сары ала ат барып, баяғы батыр Жаңбыршының шаһарын үш айналып кашты. Карга тұмсықты, казық аяқты кемпір бар екен, сол кемпір айтты:

- Бұ жарғағы бар екен, сары бала бар екен, бұ семіз сары ат бар екен. Бұл шаһарынды үш айналып [айланып] шабады екен. Мұны ұстаңыз көп!- дейді.

Шаһардың жігіттері қуды сары атты, жетпеді. Сары ат қайтып барды. Келсе, Қосай ұйықтап жатыр екен. Ат басқа тепті. Оянды.

- Неге жыладың? Мен батыр Жаңбыршының шаһарын үш айналып каштым. Маған жетер ат жоқ екен. Мен сол ат сынарға бардым. Бір соқыр кара бие, не жетті, не жетпеді, ішіндегі құлын тұлпар екен. Сол шаһарда бір күрең арғымақ бар екен. Бір сары бала бар екен, тоқсан сиырдың сүтін ішеді, соны тастама. Екеуін өлтір! Менің түгімнің түбі сайын бір оқ. Мен жеті күн, жеті түн шаба алмасам, маған серт! Шабыса алмасам, саған серт! Бір өзімнің дүбірімді мың жылқының дүбіріндей қылайын. Сауырымның ортасында екі бәйтерек орнатайын!

Қосай айтты:

- Мен бір өзімнің дауысымды мың кісінің дауысындай қылайын! Басымды таудай қылайын, көзімді шаңырақтай қылайын! Жеті түн, жеті күн шаба алмасам, саған серт! Сен желігіп жүргенде, бет тайдырсам, маған серт [14]!

Атына мінді, келді шаһарға. Келіп тиді. Жеті түн, жеті күн соғысты. Аттың тізесінен қан келді, бәрін қырды. Бір жүз кісі қалды. Баланың алмасының сағағына май қатты. Өзі шаршады. Сары ат айтты:

-Түсе қап бауырыма ен!

Түсе қап бауырына енді. Ат сілкінді.

- Тұр!- дейді. -Үстіме мін!- дейді.

Үстіне мінді. Жүз кісіні жесір-жебір қылып алып жөнелді. Алып шығып, олай екі дөң артылып түсті.

Баяғы желмая мінген кемпір көтінен қуып келді:

- А, Қосай,- дейді- мұның артынан жоқтайтұғын кісі барар.

Қосай айтты:

- Бір ел алып кал!

Кемпір бір ғайпа ел алып қалды. Онан соң сары ат жүрмеді.

- Неге жүрмейсің?- дейді.

Ат айтты:

-Ұмыттын!- дейді.

- Немене?- депті.

- Темір үй қалды, күрең арғымақ қалды, сары бала қалды.

Қосай қайта жүрді. Келді қайтып:

- Енді оны қайтіп бұзамыз?- дейді.

- Мені тепкіле, өкпемді шығар. Сауырымнан сабап сапты аяқтай ет шығар, сөйтіп қоя бер!

Сары ат ақты- бозды жерге барып, қайтадан жүгірді. Келіп үйді тиіп, киіп кетті [15]. Темір үйдің екі қабаты үзілді. Тағы кетті, жүгіріп қайтып айналып кеп теуіп кетті. Темір үй ашылып кетті. Ішінде сары бала жатыр екен, күрең арғымақ тұр екен. Күрең арғымақтың аяғында темір шідері бар екен. Темірден ноктасы бар. Сары баланың қолында бір жағы бар екен. Бір төбені атса, төбе аударылып түсер еді. Сары бала айтты:

- А, Қосай, тірі болсам, елімнің кегін алармын сенен!

Қосай басқа кеп шапты, ішін жарды. Ішін қараса, тоқсан бөлек қарыны бар екен, тоқсан сиырдың сүтін ішеді екен. Бір кемпір анда (онда) отырды:

- Тәңірі көзіңді ашсын!- дейді.

Сары ат айтты:

-Қайт енді!- дейді.

Сонан соң Қосай манағы көшіне келді. Көшке айтты:

- Мен озып барайын. Ұзын сызған жерден жүр, донгелек сызған жерге кон!

Сонан соң ер Қосай озып барды жеріне, бір төбенің басына шықты. Күндік жерден есітеді екен, түстік жерден болжайды екен.

Түстік жерде Жанбыршы батыр кетіп бара жатыр екен, қасында ұлы Темірбай алып бар екен. Бір сәуегейі бар екен. Жанбыршы айтты:

- Сәуегейім, не көрдің бүгін?

Сәуегей айтты:

- Бүгін біздің шаһарды бір сары бала шапты. Астында семіз сары аты бар. Жеті қабат темір үйді бұзды. Бұ сары баланы өлтірді.

Жанбыршы айтты:

- О баланы біз көрдік, бізді о бала көрді. Біз оған барсақ, ол бізді өлтіреді. Ол бізге келсе, оны біз өлтіреміз!

Сонан соң Қосай жөніне жүріп кетті. Сары ат айтты:

- А, Қосай, елің енді жақын еді. Бір таудың ар жағында Ертістің суы бар, оның ар жағында Арғынның: Ақсары биінің ауылы бар. Мына тауға желіп шық, суға желіп түс. Желіп мен ар жағына өгейін. Судың ар жағында мен жығылайын. Сен сонда: «Атым өлді!»- деп, айғай сал. Сонан соң ауылдың

кісісі келер. Арғынның Ақсары биінің алты ұлы құйрығымнан тартар. Көтімді қозғалта алмас. Арғынның: Ақсары биі өзі тартар. Сонан соң түрегелермін! Көңілі тәуір болып қалсын!- дейді.

Қосай кетті, тауға желіп шықты, желіп түсті, судан желіп өтті. Судың жиегіне келіп жығылды, айғай салды. Ауылдан кісі келді, Қосай айтты:

- Жолаушы едім, менің атым жығылып жатыр!

Арғынның: Ақсары бидің алты баласы келіп, тартты, көтін қозғалта алмады. О[л] тағы айғай салды. Арғынның: Ақсары биі өзі келді. Келіп тартты, ат тұра келді тартқан соң.

- А, балаларым, - дейді.- Қартайсам да, өзім тәуір екенмін. «Берінің қартайса да, бір қойлық әлі бар»- деген осындайды айтады ғой!- дейді. —Жаным, кім едің? - дейді.

- Қосайдың жолдасымын!- дейді.

-Қосай әкесінің кегін алды ма?

- Кегін алды.

-Ойбай, олай болса, үйге жүр, сусын іш!

Үйге келді. Қосай сусын ішті. Ботакөз сұлу аяқшы болды. Үйінде жатқан сартпен қалжыңдасып ойнар екен қыз. Қосай оны білді. Қосай тұра аттанды:

Қолымдағы қарағай садақ,

Қайыра тартқан бар ма екен?!

Сиранның сары жон

Тізеден соқпақ салған бар ма екен,

Әкесінің кегін алған бар ма екен?!

Әкең бердің толы аяқ,

Шешене бердің жарты аяқ.

Маған бердің орта аяқ.

Көңіліңді беріп қойыпсың,

Телегей кара бөрікті

Жатыр екен үйінде.

Қалай ойнасан да, ерікті,

Бір күнде басыңа тиер тал таяқ!

Сонан соң жұртына кетті. Арғынның: Ақсары бидің балаларына айтты:

- Ертең менің көшім өтер. Отар малдарыңа ие болмай, қалмаңдар [16]!

Сөйтін жүріп кетті, келіп қолына келді. Судың арғы жағында қояды. Ертең айдады. Арғынның: Ақсары бидің ауылын бастыра айдады. Сиыр- сиырына қосылып кетті, қойы қойына қосылып кетті. Ақсары бидің алты баласы алты тайға мініп, жайдақ шаңның ішінде қалды. Алтауы айттылар:

- Қосай мырзаға айтыңыз, малымызды бөлін алайық, тоқтасын!- дейді.

Оған:

- Токтамаймын!- дейді.

Қойындай қой бөліп тастады, жылқысындай жылқы бөліп тастады.

- «Ботакөздің қалың малы»- деп білсін. Жаманға мал неге керек: Жаманның алдындағы малы біреудікі. Жақсыға мал неге керек: кімде мал бар болса, ол мал жақсынікі емей, кімдікі?- деді де, жүре берді [17].

Жүріп үйіне келді, қаршыға салды. Ботакөз сұлуға:

- Үй тіксің!- дейді.

Ботакөз сұлуды алып келді. Кешке жана тіккен үйге барып жатты. Әбдірсеннің аузы берік шықты, көңілі жайланды [18]. Белдеуге ат байланды. Аты үйді сындырып бара жатыр. Ботакөз сұлу айтты:

- Атыңыздың мінезі осылай ма еді?

Қосай айтты:

- Күнде қаз, дуадақ қанжығасында жүруші еді, соны көксеп тұр. Шығып қара,- дейді.

Шығып қараса, жау жеті қабат қоршан алыпты.

Қосай айтты:

- Кейін тұр, атыма мініп шығайын!

Атына мініп шықты, қолдан қарсы келді біреу. Манағы желмаяға мінген кемпірдің баласы екен, Темірбай алып екен. Найзамен шанышты Қосайды, жоғары көтерді.

- Қосайым, қалайсың?- дейді.

- Әлі де болса, бақ талайым сенен найза бойы жоғары үстінде тұрмын ғой, мінекі!- дейді [19].

Солдай дегенде, Қосайды жерге тастай берді. Найзаның қарыстай жері ұңғысынан үзіліп, Қосайдың ішінде қалды. Ағашы Темірбай алыптың қолында кетті. Қосай өліп қалды. Темірбай алып онан соң елін шапты. Қатынын мінгестіріп алайын деп еді, Темірбай алып алдырмады:

- Шешеке қылған жақсылығы бар еді.

Манағы желмаяға мінген кемпірге бір тайпа ел беріп кеткен еді. Соның үшін қатынын ат көтіне салдырмады. Сары атты ұстайын деп еді, ұстатпады. Жанды қараға шалдырмай тұғынын білді, қумады. Қырық кісіні өлтірді, сары ат қанып кетті. Сары ат Қосайға қайтып келді. Қайтып келсе, Ботакөз сұлу өлгені жатыр екен. Ат айтты:

- Өлме!- дейді. - Мына өлген кісінің өтін алып, Қосайдың мұрнына құй!- дейді.

Өлген кісілердің өтін қатын алды, мұрнына құйды. Қосай:

- Қатты ұйықтап қалыпшың-ау!- деп, тұра келді. - Жау қайда кетті?- дейді.

Атына мініп алды. Қатыны айтты:

- Қайтып түс, ұйықта бүгін. Әкең түсіне кірер, аян берер, бет алды лақпа (ұлақпа)!- дейді.

Қосай қайтып түсті, ұйықтады. Ер Қосай түсіне әкесі енді. Әкесі айтты:

- Мұнан былай, балам, қатын қойнында жатып, жауға аттана шаппа!- дейді. - Өзің көрген кемпірдің ұлы Темірбай алып- сырты болат, іші- құрыш,- дейді [20]. - Атса мылтық өтпейді, шапса, қылыш өтпейді. «Сені өлтірдім!»- деп кетті. Үйіне бара қатынының қойнына жатар, сонда оның мойнына шайтаны үйелейді. Сол шағында қасиеті қашады. Сонда барып, мойнынан шап! Мойнынан шап!- дейді.

Қосай ұйқысынан тұра аттанды. Темірбай алыптың көтінен қуып барды. Түнде жасырынып, андып барып, қатынының қойнында жатқан жерінде мойнынан шапты. Басын алды да, кетіп қалды. Бір таудың ішіне барып, бекініп жатты. Ертең таң атқан соң Темірбай алыптың басын найзаның ұшына шаншып алып, тал түсте шаһарға кірді. Темірбай алыптың басын найзаның ұшында жүргенін көрген соң, жалғыз жан бұлк етіп үйінен шыға алмады. Көзіне көрінгенді қырып, ат- тонын алдына, қыбырлап түсуге жарағаннан дәнеме тастамай алып қайтты. Жеті жүз ұста жидырды, жетпіс арба көмір алдырды, өзі көмірдің ортасына отырды. Ұсталарға көрік бастырды, өзі қорғасындай балқыды. Көтінен найзаның сынығы түсіп қалды, жазылып кетті. Өзі малын малданып, жанын жанданып, еліне қарадан хан болып, сондай әділ болып, барша мұратына жетті.

Шора батыр

Бұрынғы заманда Қазан деген қалада Тама деген ел тұрақ қылған екен. Сол елдің ішінде үш ағайынды кісі болған. Үлкенінің аты- Кәрібай, ортаншысының аты- Нәрік, кенжесі- Есім би. Бұл қаланы Есім би билеп тұрыпты. Кәрібайдың баласы Тасен мырза атанып, Есім биге келген мейманды тіке тұрып күтіп алып, сол қалада бірден соңғы кісі атаныпты. Нәрік байдың малы сан жетпеген есепсіз көп болыпты. Гүлқаныс деген бәйбішесі бар екен, пұшпағы қанамай, ұшы-қиыры (ұшы-ғұйыры) жоқ дүние, шіркін, бар болыпты, бір перзентке зар болыпты. Нәрік байдың жылқысында «Қанатты қара» дейтұғын бір бедеу биесі болыпты да, сол бедеу биеге су тұлпары судан шығып келіп шауып, бір шұбар құлын туыпты. Жерге топ етіп түскен соң, ұшып тұра келіп, зырылдап шаба жөнеліпті. Мұның тұлпар екенін айдай әлем біліп, жұрт аузына ілініп, көзге түсе бастапты. Қазан қаласына келген жан мұны бір айналдырып, көрмей кетпейді екен. Және көрген жанның аузынан суы ағып, мұрнынан боғы ағып, жолынан қалатұғын болыпты. Сонда Қазан қаласында Анасбай деген бір бай зор той бермекші болып, жұртқа сауын

айтыпты: «Отыз күн ойыны бар, қырық күн тойы бар», - деп. Ол замандағы байлар жұртқа байлығын көрсетіп, мақтаныш қылу үшін той қылады екен де: «Ас -аттынікі, той- тондынікі», - деп, басқа байлар байлығын жұрт көзіне түсіру үшін, жұрт көрмеген тон киіп, тоғыз ту бие- сойыс үшін, тоғыз саба қымыз- ішу үшін; бір түйеге тоғыз қылып қазына артып, «той шашуы»- деп, солай барады екен. Сонан соң ол тойда бұл байдың күтілуі өзге жаннан бөлек болып, бұл бай: «Қара басы хан болған, //Өз алдына заң болған»- атанады екен. Нәрік бай осы жабдықпен тойға баруға даярланып жатқанда, өзінің баласындай болып жүрген немере інісі Тасен мырза тасырандап кіріп келді де, тіке түрегеліп тұрып:

- Нәреке, мына тойға барып, көптің көзіне түсіп, жұрт аузына ілініп, бір атак алып келейін. Маған Шұбар дөненіңізді тойға мініп баруға берсеңіз!- дейді.

Сонда Нәрік бай айтады:

- Уай, шырағым, Тасенжан-ай, ұлы бар кісі ұлын көріп қуанады, қызы бар кісі қызын көріп қуанады. Ұлы жоқ, қызы жоқ кісі неменесін көріп қуанады? Оған малының еркегі ұлындай, ұрғашысы қызындай көрінеді. «Ағайын- ащы, мал- тұшы». Байлық, шіркін- тұщылық, туыскандық- ащылық емес пе? Маған Шұбар дөнен тәтті де, оны сұрап тұрған сен- ащысың. Сен Шұбар дөненді мініп тойға барсаң, Гүлқаныс пен екеуміз бара қалсақ: «Өзімізден туып, бұған мінерлік бала болмағандықтан, мынау мініп жүр-ау!»,- деген ой-сана ойға түсіп, ішкеніміз- ірің, жегеніміз- желім болады ғой. Өзге қалаған атыңды қалай мінсең, олай мін, бір Шұбарды аузыңа ала көрме,- дегенде,

Тасен:

- Ай, Нәреке-ай, қулығыңа кеттің ғой! Құдайдың да өзінді қуартып қойғаны осы пейілің ғой!- деп, есікті тарс еткізіп, тұра жөнелді дейді.

Нәрік мұны естіген соң, қалпақтай түсіп, құлап, жерге бауырын төсеп сұлап, қосағымен екеуі әнін қосып жылап, тойға баруды қойды, ту биелерді сойды. Келген жанларға:

- Біздің үйден ақырғы ішіп-жеген ас-суларың- осы. Мен енді бұл жерде тіршілік қылып, тұра алмаймын. Қыр қыдырамын, су сыдырамын. Әулиеден-әулие тастамай түнеймін, бұл малға не тілеймін! Құдайдай бір бермесе, бермей қақиып қалатұғын жалғыз емес қой. Әулие, жарықтық, көп қой, бірі болмаса, бірі желеп-жебер. Әулиелер бір бала берер, бермесе, Нәрік пенен Гүлқаныс қаңғырып жүріп олер!- деген соң, жұрт қимағанысып, жыласып-шуласып, біреуі үй деп, біреуі бұй деп, орынды сөз тауып айтарлық бір жан да болмады.

Ет жеп, қымыз ішу үшін жиылғандар гүлесіп отыра берді. Сонда Нәрік байдың қырық үйі кедейі, қонсысы бар екен. Нәрік байдың малын бағып, отын жағып, мұның малынын арқасымен не ішейін, не жейін демей, дәнemedен

кемдік көрмей, ток болып, уайым-қайғы жоқ болысып жүреді екен. Ет жеп, қымыз ішісіп, гүлесіп отырғанда, сол қонсыларына айтты:

- Бұл дәулет бітуі маған бітсе де, ішін-жеуі, мініп-түсуі қызығын сендер көруші едіңдер. Мен сендердің мінген-түскен, ішкен-жегендеріңді қызғанбаушы едім. Міне, мен кошемін, басқа жаққа ауамын. Маған бола сендер әуре болмаңдар. Бұрынғылар айтыпты: «Айрылма үйіріңнен. Айрылсаң үйіріңнен, екі қолың кетпес бүйіріңнен», - депті. Жат жерге, бөтен елге барып, онсақ жақсы, кісі қатарында болсақ жақсы. «Бұралқының пұлы жоқ, бұзылған шаһардың сыны жоқ», - дегендей, жат жұртта көзге түртті бола қалсақ, Құдай басқа салған мен көрейін. «Өз қорлықтан- жат қорлық, // Жат қорлықтан- сарт қорлық!» - деп, тасырлап келген Тасен сөзін естіп отырғаннан да, басқа бөтен жаттың қорлығын көрейін! - дейді.

Сонда қонсылары шын жүрекпен сөйлеп:

- Сен өлген жерде өлеміз, қалған жерінде қаламыз! - дескен соң, Нәрік бай қырық үй Тама болып, көшіп жөнелді.

Інісі Есім би үйде жоқ екен, қалмаққа жорыққа кеткен екен. Ол барған жолынан аман-есен келген соң, сонынан қуып келіп жетіп, осыныша: «Қайтыңыз!» - десе де:

- Мен енді бет алған жолымнан қайтпаймын! - деп, қайтпады.

Есім би жылап-жылап қайтып кетті. Бұл қырық үйлі Тама сол көшкен бетімен үш-төрт ай кошүмен күн өткізіп, бір Аққала деген шаһардың маңына барды. Ол Аққаланың маңында он сан Ноғайлы бар екен, Айрақты елі бар екен, мың үйлі жасыл Түрікпен бар екен. Сол түрікпеннің Қарахан деген ханы болады екен де, Әліби дейтұғын биі болады екен. Бұл Әліби отыншының орағын, сушының шелегін алады екен. Жұртты хан билемейді, Әліби билейді екен. Түрікпен- балықшы екен де, Ноғай- егінші екен. Балықшы түрікпеннің, егінші Ноғайдың өрістеп жайылар малы жоқ. Айналасы қорық, жанды қара баспаған, соны шөп, тұнық су жер болған соң, Нәрік бай үй тігіп, желісін қағып, биесін байлап, басы айналып (айланып), көңілі жайланып отырып алды. Біреумен біреудің жұмысы жоқ: «ішкен-мас, жеген-ток», «Мын қара бас саулықты бір қозы емер, сонда-дағы тоймайды паруардігер», - дегендей-ақ, жалғыз-ақ Әліби екен. Қарайғанды қармап, жанындағысын жалмап жүретін қу екен. Нәрік байдың байлығына аузынан суы ағып, көргенше асығып, қырық нөкерді қасына ертіп алып, сау етіп келіп қалғанын бір-ақ білді дейді. Нәрік бай мойын сұнды, қолын қусырды, жылқы асауын шатырлатып сойды, саба-саба қымызды қойды. Бұл қырық кісі түгіл, барлық Ноғайлы, Айрақты, жасыл Түрікпен тайлы-таяғына шейін қалмай келсе, қымыз ішілмеген бойымен, ет желінбеген бойымен қалатұғын болды. Әліби сөз бастады:

- А, бай, қонысың жайлы болсын! «Бай қонысы бағулы» - деген осы ғой. Енді сенің малыңа, жанына ешкімнің сұғы жоқ. Жалғыз-ақ Қарахан деген ха-

нымыз бар. Ол ханның өзіне қоныстас болған елден малын шұбыртып, санап зекет алатын салығы бар: «Зекеті жоқ мал- арам!»- дейді. «Зекетін берген соң, ішіп-жеуге адал болады», - деген Әуел -ақырдан айтылып келе жатқан мұсылманшылықтың мұсылмандық қалыбы бар,- дейді.

Нәрік бай:

- Жақсы айтасың, шырағым. «Қонысың жайлы болсын!»- деген сөзіңе жауап: - «Жайы- саған, жайлауы- маған болсын», - дейді. - Екінші, зекет деген сөзіңе жауап: Біздің қазақта мақал бар: «Көзбен көрген- анық, құлақпен естіген- танық. Өтірік пен шынның арасы бір-ақ тұтам жер», - дейді. Ол сөзінің мәнісі: «Көзің көргенге- нан, құлағың естігенге нанба», - дейді. Міне, сенің мың үйлі жасыл Түрікпеннің бас кісісі Әліби екендігінді көріп отырмыз. Дауылпаздай данқын, тұлпардай дүбірің жер жарушы еді: «Тапса, танасын жейді, таппаса, бас салып бақыртып баласын жейді», - деп. Сенің сол аты шулы Әліби екеніңе нанып отырмыз. Сол үшін «Керсен алдында, кездік қолыңда», - деп, Еділ, Жайық екі судың күріндеп, тасығанындай тасып, аузы бардың жейтұғын асын көлдей құйып, қырмандай үйіп алдына салып отырмыз. Қырық күн жатсаң, сақтаймын, бірің қайт деп айтпаймын. Осы дәулеттің арқасында Аққалаңның бар жанын жиып келсең де, қалай тамақ тапшаймын?! Әуел ақырдан жұрт асқан дәулетті бай болмақ та, оның дәулеті көпке ортақ болмақ. Міне, қасымда қырық үй кедей ішіп- жеп, кенеліп, оның үстіне өзіндей неше кедей қаңғырып келсе: «Ас та төк, шаш та төк»- қыламын да отырамын. Біз сенің айтқанына көніп, айдауына жүріп, бөгелекке басын изеген жылқыдай, басын изей беретұғын, су жағалап, балық алғаннан басқаны көрмеген сенің Түрікпенің деймісің?! Жер тырнап, шөп жұлғаннан басқаны білмейтұғын толағай (долағай) бас Ноғайың деймісің?! Жайылуы малдай, жусауы андай болып, бетімен жайылып, бетімен өскен, көңіліне жақпаған жерден бір күн отырып қалмай тұра көшкен қазақ деген халық боламыз. Ата-бабамыздан қалған әдет-ғұрыпты (әдет-ұрыпты) ұстап, солардан қалған сөзге қатықтай қатып, сүттей ұйып қаламыз. Бұрынғылар айтады екен: «Сусыз шөлдің шөбі арам, // Еңбексіз ердің дәмі арам, // Перзентсіз ердің малы арам», - дейді екен. Сенің ол айтқан сөзің ер жеткен ұлы бар, бойжеткен қызы бар, балалы-шағалы, перзентті кісі зекет берсін деген сөз ғой. Менікі- арам мал. Қанша адалдаймын дегенмен, адал бола ала ма? Мейлің өзің бер, бермесең, Қараханың берсін, берсін! Мейлің мына жақта біреу бар деп отырсың ғой, соның берсін, берсін! Сонан соң зекет дегенінді қалай қылып алсаң, солай ал! Мен бір иесіз арам малды бағып жүрген жанмын. Әуелі өздерін бұл малға ие тауып, бұл малды адал қылындар да, сонан соң зекетін ала беріндер! Менің айтқанымды сендер қыла алмасаңдар, сендердің айтқандарыңды мен де қыла алмаймын!-деген соң:

- «Сөз тапқан а қолқа жоқ»- деген осы екен-ау!- деп, -Енді бұған не айтамыз?!- деп, Әліби даңдарды, дәнеме дей алмайды, үйіне қайтты.

Қырық үйлі Таманың ауылы жасыл Түрікпенмен ауылдас болды. бауырлас болды. Қырық үйлі Тамадан қырық бала шығады. мың үйлі жасыл Түрікпеннен мың бала шығады. Асық ойнайды. Сонда мың бала қырық баланың асығын ұтып алып, тірідей көрін қылып, танауларын жырып, тырнадай бақырғын жұлып, білгенін қылады екен. Әліби Нәрік байдың отқа, суга қызыққанын білді, ешқайда кете алмайтынына көзі жетті. Қарахан деген ханының Темірхан деген әкесі болған екен. Оны Әліби у беріп өлтіріп, орнына Қарахан деген баласын хан көтеріп, бала әкесіне дұшпандық қылғанын ішінен біліп тынып, сыртқа шығарар қайраты жоқ- жүре берген екен де, Қаратиын дегенді жіберіп: «Хан сой деп жатыр, хан бүй деп жатыр», - деп, бұл Әліби де халықты қанап, құтырған иттей жан-жағындағысын талап жүре берген екен. Әліби Нәрік байға елші салды: «Нәрік бай бұл жердің оты-суы малыма қоныс десе, Шұбар атын маған берсін. Шұбар атын бермесе, екеуіміздің ат құйрығын кесіскен жеріміз осы болсын. «Ысқырып атқан киіктің обалы жоқ», - деген. Бар, осы сөзді айтып кел!»-деп. Әлібидің елшісі келіп, бұлайша айтқан соң:

- Яшырым-ау. «Ал», «Бер»- деген екі ағайынды еді. «Ал» бұрын жүріп, «Бер»- сонынан жүруші еді. Алдында «Ал» жоқ. ағасынан адасып жүрген «Берге» мен беруді біле алмай тұрмын.- деп, қайырып, қоя берді дейді.

- Бұл Шұбар аты сұратқаны: «Баласы жоқ, қу бас, мұңысың кімі мінеді?»- дегені ғой!- деп, долданып жылап:

- А. Құдай, бұл малға не бер! Бермесең, мені ал!- деп, түйеден бура, жылқыдан айыр, сиырдан бұқа, қойдан қошқар, ешкіден теке айтып,- бәрін сойып, қырық үйлі Таманың бір жанын қалдырмай түгел жиып:

- Үлкенің- аға, жасы кішің- іні, қатын-қалаш, келін-келпшік, ұлан-ұсақ,- Нәрік пенен Гүлқанысты көргендерінің ақыр-тақыры- осы! Бұрынғыдар айтқан екен: «Құдайдан жәрдем болсын десең, жалғыздықты ықтияр қыл», - деген екен. Міне, біз жолдас та алмаймыз. Ат, тоң да алмаймыз. «Әулиеге- шырақ, қожаға- тамақ», - деп еді. Көрінген әулие болса, басына мал сойып, шырақ жағып, түнеуге бір мың қойды алдымызға сала жүріп, қалған сендердің амандық- есендіктеріңді бүйрегіміздің бір жағына ала жүріп, көктің астында, жердің үстінде болған әулиеден әулие тастамай қыдырамыз. Әулие жарса жүректі, берер болса тілекті, қайтамыз. Болмаса, бізде қайту жоқ: өлген жерде өлеміз, қалған жерде қаламыз!- деп, жүре берді де, жыласып, шуласып қалғандар қала берді.

Бұл Нәрік пенен Гүлқаныс жер-суды да білмейді, жол жайын, ел жайын білмейді. Ынғайы күннің батысына қарай бет қойып, бармаған тауы, баспаған жері болмаса керек. Қайда әулие бар десе, бір қой сойып, түнейді. Іздеп

жүргені- түсінде бір аян. Оған да барды, бұған да барды. Далада қалқайған, қарайған тас көрінсе, тастамайды, ағаш көрінсе, тастамайды. Айлардан ай өтті, жылдардан жыл өтті. Маңдайларынан күн өтті, табандарынан сөз өтті. Не кетті, жан шықты. Өздері әбден түңілерлік болған кезінде, ат жүрсе, тұяғы күйетін, құс ұшса, қанаты күйетұғын құдайдың қу медиен, құба жонында атты қой бағып жүрген бір шалға октай ұшырап, кез болысып, жөн-жобасын айтқан соң, шал айтты:

- Ой, мүсәпірлер-ай, ойсыз, санасыз жалған дүниенің жарқ-жұрқ еткен жалған отына алданып, өмірлерінді бос өткізіп, ер ортаны болғанда, пайғамбар жасқа толғанда, жігіттік дәурен өткенде, көрілік күні жеткенде, от ауызды, орақ тілділердің тікенектей қадалған тілінен долданып, үйде отыра алмай, шығып кеткен сорлы екенсіңдер! Жүруін жүрсендер де, қайда баруларыңды білмей, адасып, қаңғып жүр екенсіңдер. Ұшпас тауық, көшпес кентте жатқан жұрт сауда қылады, егін салады. Сол екі кәсіпке жарамаған жамандар, жатыншыер жалқаулары оқу оқиды. Асы жоқтықтан, оразашыл болады, іс жұмысы жоқтықтан намазшыл болады. Сонан соң сондай жандары ажал жетіп өле қалса, «Жоғалған пышақтың сабы алтын», - деп, әспеттеп, басына үй тұрғызып, бір сиырдың құйрығын байлап, әлеміштейді де, дәнемеге жарамаған жаман жалқаулар басын күзетіп, оны әулие деп ат қойып, айдар тағады. Құдай жаратуында әулие қылып жаратпаса, онымен ол әулие бола ала ма? Сендердің әулие деп түнеп жүргеніңнің көбі- сол. Өзін қазақ болсаң, ата-бабаң- Қазақбайдың сөзін естіген жоқ па едің: «Әулие жақынын қолтықтайды, алыстын «олхамынан» жақынның «құлһуалласы!»» - деп. Түбі тегі қазақтың өзінен шыққан Қаратаудың бауырында «Бабайтүкті Шашты Әзиз» - деген әулие бар. Онда күмбес де жоқ, сырлаған, қырлаған там да жоқ, басында желпілдеген сиырдың құйрығы да жоқ, жерменен жер болып қалған. Қолдан кісі орнатқан ағаш емес, Құдай шығарған басында бір ағаш бар. Түбінде бір жылы бұлақ бар, ақ шеңгел бар. Сол ақ шеңгел- Бабайтүкті Шашты Әзиз көмілген жер. Сонан бар да, түне. Ауызын барғанша сұра, ол берсе, берген сықылды қылып береді, - деген соң, қуанып кетті:

- Ой, жаным-ай, өзін қыдырмысың? Бізді қуанттың. Алты қойды да мал бағып деп бағып жүрсің ғой, мына қойдан алты жүз қой ал да, бізді бастап алып жүр!- дейді.

-Жоқ, байғұстар, менің осы айтқанымның өзі де сендерге бала берген емес пе? Бар, жүре бер! «Жортқанда, жолың болсын, жолдасың қыдыр болсын!» - деп, бағасын беріп, қала берді де, бұлар жүре берді.

Қыр қыдырды, су сыдырды, тау асты, тас басты, қол терледі, сойылды, табандары ойылды. «Іздеген микан ағашын табады», - деген бар емес пе?! Жалықпай, қажымай жүре берген соң, Қаратауды тапты, онан келіп

бауырындағы жалғыз ағаш пен бұлақты тапты. Ак шеңгелді тапты. Нәрік бай көрін түнілді:

- Ай, бәйбіше-ай, біздің жүрмеген жеріміз, көрмеген еріміз қалды ма? Соның бәрінен дөңгем болмағанда, тортті-бесті шеңгел бір нәресте береді деп ойлап, ой бөлуге де тұрмайды!- депті.

Гүлқаныс айтты:

- А, бай. үйден айдап шыққан мың қойдан: ұры алған жоқ, бәрі жеген жоқ, бәрі әулиелерге арнап сойдык. Міне, бұл күнде жалғыз-ак тоқты қалды. Көптен жарылқай ма, аздан жарылқай ма. осы қойдың таусынуына қарап жүрген шығар. Баяғы шал бекер шал емес шығар. Кел, жалғыз тоқтыны сойыық, өзіміз жеп тойыық. Бір түп басына түнейік, ұйқымызды бөлейік! Ба- бай түкті Шашты Өзизден шың ықылыспен тілейік! Бабайтүкті Шашты Өзиз, сенбесем, маған серт, қолдамасан, саған серт! Сарт болсан, садағам кет!- деп, Гүлқаныс ұйықтамай отырды.

Нәрік бай:

- Сен алсаң, маған да қарасарсың.- деп. -Мен ұйқымнан қалмайын,- деп, жатып қалды.

Таң сары белгі беріп, анау-мынау көрінерлік болған кезде, ала есегі қайқалап, ала қоржын арқалап, шар кітабы қойнында, гүлбары қабақ мойнында, аса таяқ қолында, жүрген ақтың жолында бір ақ шалмалы келіп:

-Уай, байұс, мұңды-зарлылар-ай, Құдайдың құлағын шулаттындар ғой. Үн-зарларың құдайдың құлағына барды. Құдай мені жұмсады. Котер басыңды, жай қолыңды. Мыңды аламысың, мыңға балап бірді аламысың? Қалағаныңды, ойына алғаныңды айт!- дейді.

Гүлқаныс ұшып түрсетіліп, қолын жайып:

- Көзім қызарып, жырбиып, аузымның еті қашып, ырбиып, мұрыным қырдай болып зорайып, иегім бір жапырақ ет жоқ болып сарайып қалғанда, ешкідей егіз, иттей сегіз күшіктегенде, маған не түседі? Оттың басын бөк қылып, қырға шығар ішінде бір оңдысын жоқ қылып, мен не етейін көбінді, құнан коде шөбіңді?! Берсең, маған қалап бер, басып мыңға балап бер, өмір жасып ұзақ қып, әр жасып мыңға санап бер!- дегенде:

- Ал, мүсәпірлер, қоз-жасыңды құдай иді, тілегенінді құдай берді. Қалағаның ұл болса, ойлағаның сәл болса,атса, мылтық өтпесін, шапса, қылыш өтпесін. Отқа салса, күймесін, суға салса, батпасын! Бір құдайдан баскадан, сірә де, бұйрық жетпесін. Атын Шора қой!- деп, жөнеле береді.

Гүлқаныс қуанғаннан, жүрегі жарылуға аз-ақ қалды. Бойын тоқтата алмай, ұшып тұра келіп жонға шығып кетті. Нәрік бай ұйықтап қалды. Бір уақытта таң атып, күн шыққан соң, оянып, тұра келсе, түнде қасында бірге жатқан Гүлқанысы жоқ.

- Ойбай, Құдай-ай. бала сұрап аламын!- деп жүргенде, қасымдағы қағынымнан айрылып қалдым-ау! Мен балаға зәру болсам, әулие қатынға зәру екен ғой! Әулие, әулие пайданан безейін, қатынымды берші!

Айғай салды. Олай бақырды, бұлай бақырды:

-Гүлқаныс! Гүлқаныс!- деп шақырды. Дыбыс шықпады. Отырғанмен, Гүлқаныс табылатын көрінбеді. Тұра келді. Төбе-төбеге қарай жүгірді. Анна қырға шықты, мына қырға шықты.

Гүлқаныс та бойын тоқтатып, есің жиыл: «Өлігі байғұс оянса, мені қайда кетті деп, іздеймін деп, бір жаққа лағып (ұлағып) шығып кетер-ау!»- деп отыр екен. Екеуі бірін-бірі көрісіп, ыржақ қағып, күлсініп, құшақтасып, сүйісіп, Гүлқаныс көрген түсіні, әулиесінің аян бергенін айтып, қуанысып отырды. Сөйтін отырғанда, бір бұлақ шалшық суға қошыр қаз бен ақку лек-лек келіп қонып, судың беті, жүзі ақку мен қазға толып кетті. Ілездің арасында бір бидайық келіп, желкелерін қиып, бірін тірі жібермей, қырып тастады.

- А, құдай, «Өлмегенге өлі балық»- деген- осы екен-ау!-деп, қаз бен қуларды бауыздап жиып ала берді.

Және өздері ырым қылды: «Бізге құдай бала берсе, берген баласын осы бидайықтай қылып береді екен!»- деп. Шақпақтарын шағып, тезек қалап от жағып, құмыршаларын асып, қуаныштары қойнына сыймай тасып, қаз бен қудың етінен жеп, тойып, еріндері жібіп, тамыр-тамырлары елеуреп, дүрдің кеш, қыз-жігіт күндеріндегі қайрат-қуаттары бойларына әбден еніп, күйлеріне келіп, бірінен- бірі сұрасып, құшақтасып жатып, мерекеге батысып қалды. Ерлі-байлы болғалы екеуінің бір-бірінен көрген тәттілігі болды. Әулиенің аян бергеніне сенді:

- Бала деген неме, // Еріксіз туады енді, // Әулие жарды жүректі, // Құдай берді тілекті. // Кел, табалық енді енді!- десіп, алғы жыл отын, жетінші жылға аяқ басылғанда «қағанағы қарық, сағанағы сарық»- болып, қырық үйлі Таманың ортасына келді. Қалған қырық үйлі Тама да айы, күні туып, құтпан, құт болған байлары ортасына аман-есен келгендігіне қуанып:

- Уа, жасаған-ай, ішкен-жегеніміз жана бойымызға тарады ғой!- деп, мәз-мейрам болысты.

Мал бұрынғысынан асып, тасып, даңып кетіпті. Басқа ботеннің ұстап жеуі түгілі, атып жеуіне келмей, жылқыда айғырлары, түйеде буралары, сиырда бұқалары, қойда қошқар-текелері жанды қараны- ішін араластыратын болып, қастық ойлап келген ұрыны, боріні жайратып тастайтын болып, аңа-дайдаң аулақ қапып жүретұғын болыпты. Гүлқаныс бәйбіше ағы ақ, қызылы қызыл, - ажары еңіл, түріне кіріп, ақ мамықтай ұлпылдеп, жас тайлақтай елпілдеп: «Ақ мамық бота форым!»- деп, ауызға ілініп, қозы бұғы, қой сапыға өзі бала берерлік әулие болыпты. Гүлқаныс бәйбіше жеріді. Жерігенде, арыстан етіне жеріді. Нәрік бай қақпанышы шатқарға, саятшы мергендерге:

- Арыстан етіп аң келгенге қыздың қалың малын беремін!- деп жар шақыртыпты.

Нәріктің өзінің бір қойшысы бар екен. Далада қой бағып жүргенде, таяғын жерге қадап қойып, таспен көзден ойнап, машық қылып, көздемпаз болған екен. О да айтып жүреді дейді:

-Ай, бәлем, арыстан маған көрінші, таспен қақ шекесінен көздеп жайын табамын да, әлі оның етін бәйбішеге мен аң келемін!- деп.

Естігендер келемеж қылып күліседі екен:

- «Өлген қыздан дәмтекен өмір тентек»- деген осы-ау!- деп.

Бір күн[1] қойшы мүсәпір таяғымен ойнап жүрсе, бір қалың қамыстан қойлар үрікті. «Шөптің басы желмен қимылдаса, үркетұғын, шіркін, бұл не корді?»-деп, караса, бір арыстан тұр екен. Қойлар сонан үріккен екен. Бұл қойшы от басында отырғанда, қонған қонақтың әңгімесіне құлақ салып тындап отырады екен. Сондай әңгімеші шалдардан естіген екен: «Арыстан-деген аңның патшасы. Оған кез болып қалғанда: «Аяғына- бас, тақсыр!»- деп, аяғына бас ұрып, өзін мақтаса, мақтау сүйеді», - дегенді. Қойшы көре сала, қол қусырып, аяғына бас ұрып:

- Уай, тақсыр-ай, құдай маған сені де көрсетеді екен. Сені көргенде, құдайдың өзін көргендей қуандым-ау! Жүрсем, тұрсам, ойымнан тастамай, ұйықтап кетсем, түсімнен шықпай жүруші едің. «Ай, маған ондай ұлық патша қайдан көрінеді?! Егер де көре қалсам: «Аспандағы айды алып бер!»- десем, көз ашып, жұмғаннан оңай алып берер еді-ау!»- деуші едім,- дегенде, арыстан мақтағанға мазаттанып, есі шығып, елеріп: «Айды алып беремін!»-деп, аспанға шаппығанда, жерге сыық еге түсіп, артқы екі аяғы бірден қиран қалыпты. Қойшы қасына келіп:

-Ой, есі жоқ есалаң сорлы-ай, аспандағы айға шабамын деп, аяғыңнан айрылдың-ау! «Өлің білмеген әлек»- деген осы екен-ау! «Құдай ұрғанды қоса ұрмаса, құдайдың жандай досы болмайды», - деп еді. Енді саған сыбаға мынау!-деп, кара келтек жуан таяғымен арыстанды басқа-көзге төпелесі, мылжалап өлтіріп, жоңынан таспадай тіліп, бәйбішеге аң келіп берген соң, Гүлканые отқа салып пісіріп жеп, жерігі қанып, ай-жай болып, көңілі тынды дейді. Бұл кемпір буаз болып, қарыны қампайды, іні шампайды, аяқ басыу талтайды. Айы, күні толып, табар мезгілі болып, жіп күрдырып, жиырма күн толғатып, ес кетті, жан шықты дегенде, бір ұл перзентті зорға тауып, күмістен түбек, алтыннан шүмек жасатып: «Қарагестің жүні қатты болады.»- деп, балагестің терісінен жөргек істетіп, төбел бие сойды: томенгі елді шақырды. Жорға бие сойды: жоғарғы елді шақырды. Ала бие сойды: аймақ елді жиды. «Отыз күн ойыны бар, қырық күн тойы бар!»- деп, шілдеханасына солай сауын айтты дейді. Мың үйлі жасыл Түрікпеннің Қарахан деген ханы, Әліби деген биі:

- Кырык үйді Тама еді, қалаған шұбар атты біз е бермеді. Байлық көрсетін, той қылып жағыр. Біздің Түрікпеннен жалғыз жан бұл тойына бармайық. Сабасын шүсең қалсын, еті жеусіз қалсын, кімге берерін білмей лағдарсын!- деп, шақырған тойына бірде-бірі бармапты, дүние берсе, алмапты.

Шора бес жасқа жетті дейді. Кырық баламен бірге асық ойнауға шықты дейді:

-Ай, ағалар, ағалар, ана толқа баралық, асық саудасын салалық!- депті.

Онда Таманың балалары шулап қоя беріпті:

-Қарағым, олар көп те, біз аз. «Борай, борай қар жауса, // Боранына келтірер. // Аз кісіні көп кісі, // Орамына келтірер», - деген бар емес пе? Біз оларға бармайық, бір нәлеге қалмайық. Тірідей көрімізді қылады, тырнадай түгіл, жұнады. Асықтан жеке доң салады. Шымбайымызға батырған, таңдайымызға татырған. Барсақ, өлгеннен басқамыз жоқ!- дейді.

- Жүр, ағалар, ағалар, // Алдында жүріп олейін, // Оз көзіммен (көзімнен) көрейін! // Көптік қылып шуласса, // Жан жазасын берейін! Сендер барын ойыңды сала беріңдер. Мен жылқыға барып, Шұбар атты міңсейін. Көп кідірмей келсейін,- деп, жүгенді қолына алып, тоқымды қолтығына қыстырып, Шора жылқыға жөнеле берді.

Бұл Шұбар атты бұрын мінбеймін деп ойлаған ешкім болмаған. Бірде-біріне ұстаптайтын, жаңды караға шалдырмайтұғын және қуғанды қайырылып келіп, не тістен, не теуіп жараламай, сау қалдырмайтұғын, сөйтіп талайды түпсізден жануар Шораны көрген соң:

-Айналайын, ием, жаңа келді ғой!- деп, басын шұғылт.-Қыпша мойыным мұнша,- деп, алдына оқыранып келіп, тұра қалғанда, Шора жүгендеп алып, арқасына тоқым салып, мініп алып, жайдақ жалаңдатып жетіп келсе, Әлібидің жалғыз баласы басшы болып, мың бала кырық балаға біл еңін қылып, тырнадай түгіл, жұлып, атуас таңды, шықпас күнді бастарына орнатып жатыр екен. Сонда Шора айтады:

-Донғалақ арба жүрместей,

Қарлы ма елі жеріңіз?

Азды түтін жегендей,

Бассыз ба еді еліңіз?

Іздегенін ұрыс пенен

Төбелес болса,

Көңі, маған келіңіз!- дегенде, мың баланың ішінде бір таз бала бар екен.

Ол айтты:

-Қырғауыл жүнді қызыл таз,

Төбе паны ұзын таз,

Атып таста жалғызды.

Қағып таста жалғызды,

Қырың таста жалғызды,

Жойып таста жалғызды!- деп, дүрсе қоя бергенде, ұзыны мен көлденеңін бірдей көреді, мың баланың бәрін қиратып қырады.

- Алла жығып берді ме, адам жығып берді ме?!- деп, қырық бала мың балаға білгеніп әбден қылады.

Қырғауыл жүнді қызыл таздың, төбе шашы ұзын таздың айдарын жұлып алады, мылтығын тартып алады. Қызыл ала қан қылып, көргендерге таң қылып, аунатып тұрып сабады, қойдай иіріп қамады.

- Не көрсен, еліне айтып бар!- деп, баяғыдан бергі қырық баланың өшін, кегін алады.

Қырғауыл жүнді қызыл таз, төбе шашы ұзын таз Қарахан деген ханының, Әліби деген биінің алдына жылап барады:

-Анада Шора ер екен.

Ерлігінің белгісі-

Осы топтан кара да бойы зор екен.

Анада Шора ер жетсе,

Ат арқасына бір мінсе,

Он ойыңа (үйіңе) астырар;

Қылды, бакыр, мосыны,

Атқа да артар қосыны.

Мың баланы жайратты,

Кірірге көрін сайлатты.

Тірі болып сау қалған-

Мың баладан бірі жоқ.

Менен басқа тірі жоқ.

Балаларды қығандай,

Қылмайды бізге деменіз,

Ондай бокты жеменіз.

Қарахандай хан ием,

Әлібидей би ием.

Сендерге де қылады- осыны!-деп, боздап, еңіреп қоя берді.

Әліби деген би екен: қақыртаны қақсыды, түкіргені түксіді:

-Қырық үйлі Таманы қырып тастамасқа немене, жойып тастамасқа немене? Жұр, атқа мінсейік, жүр!- деп, тұра жөнелді.

Қарахан деген ханы айтты:

- Ол бала бір біз емес, бұ заманның асқан-тасқанының түп тамырын құртуға, арамтамақ пен шошқадай болып семірген қатын, қызын шулатып, ұлытуға туған бала. Үйде отырып: «От ішінде макта, // Мактадан құдай

сақта!»- дегеннен басқа оған қылар қайрат, қуат бізде жоқ. Нәрік меніменен дос еді. Әліби үйінде отыра алмас. Бұғанасы қатпаған, буыны бекімеген, ұрыс, төбелес әдісін үйренбеген жас бала ғой. Нәрік бай көшсін, аусын, елін тапсын. Жұртына қырық қашырға артып қазына тастап кетсін. Оны мың баланың құны деп білсін. Оның ішінде менсі бала жоқ. Және Әлібиге: «Тоқта,кой!»- деуге менде шара жоқ. Бірақ «Әліби жайрапты», - дегенді құлағым естісе, қатыным үй тапқаннан артық қуанар едім. Осы сөзді айтып кел!»- деп, жасырын кісі жіберіпті.

Бұл хабар барған соң, Тамалар үркіп, көше бастады. Нәріктің малына, жанына қарайлауға мұрша қайда, әркім өзі өлмегенін тәуір көреді:

-Енді мың үй жасып Түрікпен бізге білгенін қылады, тырнадай түтіп жұлады!»- деп.

Шора мың баланы жайратып, тып-типыл кылып барып, ұйықтап қалған екен. Бір ұйықтаса, жиырма күнсіз оянбайды екен. Оята алмай жаман састы. Сонда қырық бала айтты:

-Қырық қашыр қазына мен бізді тастап көше беріндер. Шора өлген жерде өлеміз, қалған жерде қаламыз!»- деген соң, Тамалар жылап, еңіреп, көше жонелді де, қырық бала Шораны күзетіп қала берді.

Мың үйлі жасыл Түрікпен балаларын көміп, біріне бірі бата-сата кылысып, у-шу болысып, көз жастарын тыя алмай, етек-жеңін жия алмай жүргенде жиырма күн толып, Шора батыр да оянды. Басын көтеріп қараса, ел-жұрт жоқ, тып-типыл, қырық қашыр қазына мен Шұбар ат басында, қырық бала қасында.

- Бұл немене?»- дейді.

Қырық бала мән-жайын айтты:

-Мың үйлі жасыл Түрікпен көтеріле аттанып: «Қырық үйлі Таманы талап аламыз!»- дегендерін естіп, «көп қорқытады, терең батырады»- деген бар емес пе? Ел үркіп, малдан, жаннан безіп, жонға шығып кетті,- десті.

-Біз кимай, қасында қалдық,- деген соң:

- Ай, олай болса,

Маған бола сендер өлмендер!

Аманыңда ел табыңдар!

Қырық қашыр қазынамен,

Арканда тұрған Шұбармен

Жалғыз өзім қалайын.

Көтерсе құдай талайым,

Түрікпеннің басына

Заман ақыр салайын!

Жалғызға жалғыз болысар.

Сендер тастап кеткен соң,
Үркер мен айдай бас қосып,
Ауыл үй боп қонысар.
Мені іздеуші болмандар.
Бүрісіп босқа тонбаңдар.
Өзім жетіп дін есен,
Сондарыңнан барайын!-

деп, бәрін қоя беріп, жалғыз өзі қала берді.

Қырық қашыр қазынаны далаға үйді. Қырық қашырды Шұбар атқа мініп, жалғыз өзі бағып тұрды. Әліби анадайдан Шораның қарасын көрді:

-Қата қалғыр, қабысқыр! Жүресінен жатып, қан құсқыр! «Қара болса, қазынаға шабар, хан болса, маған шабар»- деп тұрғанын қарашы!- дейді.

Сонда Шора айтты:

-Қазынаны алсаңшы,
Алып ханға барсаңшы!
Қалағаның Шұбар ат болса,
Оны өзің күшіңді асырып, алсаңшы!- дейді.

Онда Әліби айтты:

- Қазынаны ала білмен,
Алып ханға бара білмен.
Хан тілегі бұл емес,
Алып пәлеге қала білмен!- дейді.

Шора тұрып айтты:

- Қазынаны алыңыз,
Алып ханға барыңыз.
Алмасаң және өзің біл,
Кеше көрген қарындас,
Бір күн тағы керек болар.
Өзіңе олжа- жаныңыз.
Төгілмесін қаныңыз!- дейді.

Әлібидің қақырғаны қақсиды, түкіргені түксиді. Ителгі құстай етпеттеп, балаға қарай шұқшиды. Сонда Шора қаршыға құстай талпынып, ашуы кеудесіне сыймай алқынып, айқаса кеткен жерде, Әлібиді тақымына қыстырып, бір төбенің басына апарып тастай берді. Әліби аттан жығылған соң, қалған қырқы сасады, өткелсіз суға қарай қашады. Ебедей мойнын созады, жер басқаннан озады. Қырығын қырық жерде домалатып, бықырт қылып тастайды. «Басы ойын еді, аяғы шын болды-ау», - деп, осындайды айтқан екен. «Ойын түбі- шын болар, осырық түбі- бөк болар», - деген мақал- өтірігі бар ма?! Қырық қашыр мен қырық атты айдай –майдай үріккен елінің соңынан

барады. Елі: «Жасыл Түрікпеннің ауыр қосыны келіп қалған екен!»- деп, мал-жанын тастай қашады. Атты, қашырды,- бәрін тастай беріп, жалғыз өзі барып, үріккен, босқан елін тоқтатты. Ел орнығып қонды, үйлерін тікті. Шора жатып ұйықтайын деп еді, шешесі:

- Жатпа, балам! Сен бір ұйықтап қалсаң, жиырма күнсіз оянбайсың. Мың үйлі жасыл Түрікпен артымыздан келіп қалса, сені өлтіреді, елімізді жебір-жесір қылып шабады. Қазан деген жерің бар, Тама деген елің бар. Бізден өзін аман кетсең, басың аман күнінде туған-туысқан еліңе жетсең, сен тірі аман тұрғанда, Түрікпен келгенмен, біздің бір бұлдірgemізге тие алмайды,- деген соң, «Елің бар, жұртың бар»- деген сөзді естіп, қуанып, ұшып тұра келіп, Шұбар атқа мініп, жөнеле берді дейді.

Сонда Шораның жүріп бара жатқанда айтқаны:

-Түрікпеннің төрінде,
Шамбылдың асқар белінде
Шыға жайлап, шет қонған;
Дұшпанға қарсы бет қонған;
Қырық үйлі Тама ішінде
Кірсіз киім кимеген;
Аллаға тілі тимеген,
Күндік жерге жүрмеген;
Өз үйінен басқа үйге
Басын сұғып кірмеген;
Қара басы хан болған,
Өз алдына заң болған,
Нәріктің ұлы Шорамын!
Мен Қазанға барамын.
Мен Қазанға барғанша,
Күн жаумасын, қар жаусын,
Қар жаумаса, мұз жаусын,
Мұз жаумаса, қан жаусын,
Ат басын неге бұрамын?!

Сонда Шора келе жатса, Тасбұлақтың басында Тасыр мерген жатыр екен, Әлібидің інісі екен. Өзі мергендігі сондай екен: ұша жөнелген бір топ құстан алты құс атып қалады екен. Әлібиді жайратып кетті дегенді естіп, Шораның атысарға оғы жоқ, шабысарға қылышы жоқ, жолын тосып, жасырынып жатып, Шораны көздеп атып, жалғзынан жайратып, зығырданын қайнатып келейін деп жатыр екен. Тасыр мерген күндік жерден көреді екен, түстік жерден естиді екен. Шора күндік жерден естіп, бір жетілік жерден болжайды екен. Тасыр мергенді көре сала Шора батыр атына сөйледі:

- Айналайын, Шұбар ат,
Тамағыңда қалың бар,
Өкпе-бауыр, жалың бар.
Заты хайуан демесе,
Адамнан есті жануар.
Ана жатқан залымның
Мылтыққа оғын салғызбай,
Қолына қару алғызбай,
Ұмтылып тұра бергенде,
Орнынан өзін тұрғызбай,
Олай- бұлай қарауға
Босатып мойнын бұрғызбай,
Көзді ашып, жұмған арада
Мені соған жеткізіп,
Алқымынан шап беріп,
Алып жерге ұруға,
Мұршамды емін-еркін еткізіп,
Бір қайратты бастауға,
Жайратып жауды тастауға
Қарағым, қандай әлің бар?
Сонда Шұбар аты сөйлейді:
- Сен-Шора да, мен-Шұбар,,
Жалымнан гу-гу жел шығар,
Қызып алып шапқанда,
Жұлдыздай зымырап аққанда,
Маңымда болған тұншығар!
Төрт аяғым- болатым,
Ұшқан құстай қанатым.
Желіге басып, шу десем,
Екпініме кім шығар?!
Құйрық маймен жемдесен,
Екі бұт құм теңдесен,
«Шу, Шұбарым, шу!»- десен,
Ай, отыз күн, шапқанда,
Сонда менен- тер шығар!
Дедің ғой мені сынайын,
Айтқаныңды қылайын,
Мен де Хаққа жылайын.
Жалғанда тең боп қосылған

Екеуіміздей кім шығар?!- деп, аты зырылдап ала жөнелді.

«Ал!»- деп, ауыз ашқанша, «көр»- деп, көзді жұмғанша, сып етіп жетіп барып, Тасыр мергеннің жағасынан шап беріп ұстай алып ұрды.

- Жан сауға, батыр, жан сауға! Мен де бір кісідей-ақ батырмын деп жүр едім. Батыр емес екенмін, қатын екенмін. Шын батыр сен екенсің. Екеуіміз құшақтасып, дос болайық!- дейді.

- Жарайды, болсақ, болайық. Бірақ кейінгілер: «Тасыр мерген мен Шора батыр бірін-бірі алыса алмаған соң, дос болыпты», - деседі ғой. Менің жеңгенім, сенің жеңілгенін кейінгіге айқын болсын. Менімен дос болатұғындығын шын болса, бір құлағыңды қи!-дейді: -Мен шыбындай жаныңды, бір қасық қаныңды саған қиғанда, сен бір құлағыңды қимасаң, етіңнен ет кесіп бермеген соң, дос болғаның қайсы?- дейді.

-Жарады, жарайды. Басқа келген пәледен, бастан құлақ садаға, қолқа қылып сен сұрасаң, ол құлағым бос кеткен жоқ далаға. Екеуімізден бір қалған өрнек, үлгі сөз болсын артта қалған кейінгі ұлан, ұсақ балаға!- деп, бір құлағын шорт кесіп алып, Шораға берді.

Шора мұны қолына ұстап жүрсін бе, қойны-қонышы жоқ, қалта-салтасы жоқ, Шұбар аттың құйрығына қыл өткізіп, байлап алды. Тасыр мергенді еліне қайырып қоя берді:

- Барсаң, сәлем дегейсің,
Қарахан деген ханыңа,
Бес қақпалы (қапқалы) жанына.
Анада Шора кетті деп,
Сұқтанбасын:
Қалған мал мен жаным!
Тама деген елім бар,
Қазан деген жерім бар.
Мен сол елге барып,
Қайта артыма айналғанша,,
Мұрсат берсін, тимесін:
Қартайған кемпір-шалыма,
Қыбырлаған жаным,
Өрісте жатқан малыма!-
деп, жүре береді. Келе-келе жатса:
Оқыр-шұқыр жер жатыр,
Бетегелі бел жатыр,
Құлан жортпас шөл жатыр,
«Құсконбас»- деген көл жатыр.
Құдайдың құба жонында,

Таяғы бар қолында
Қақпан құрған шал жатыр.
Сонда жатқан шал басын көтеріп алып сөйлейді:
- Жол, жол болсын! Жол болсын!
Жеке де басың қол болсын!
Атыңның жүні (жоны) тасыңқы,
Көп шабуыл көргендей.
Қабағың сенің қатыңқы,
Түн ұйқыңды бөлгендей.
Емшек сүті аузыңнан
Арылмаған баласың.
Маңдайың сұлу, жарқыным,
Екпінің күшті, қарқының,
Алды-артыңа көз салсам,
Оттай қаулап жанасың.
Аш бүркіттей түйіліп,
Лашын құстай шүйіліп,
Жол тартып қайда барасың?!

- Арғы атамды сұрасаң,
Қарабура ұранды-
Қырық үйлі жүрген Тамамын.
Өз жөнімді сұрасаң,
Нәріктің ұлы Шорамын.
Қазан деген жеріме,
Тама деген еліме
Танысуға барамын!

- Нәріктің ұлы Шора, сені де құдай көрсететұғын күн бар екен-ау!-деп, ұшып тұра келіп, басы селкілдеп, қолы қалтылдап, бас салып құшақтап, о жағынан бір сүйіп, бұ жағынан бір сүйіп, бақырып, жылап жатыр дейді.

Әкесінің туыскандары екен.

- Бұл жапанның сары даласында не ғып жатырсың?- дейді.

- Уай, шырағым-ай, «Тозған қазды топтанған қарға жейді»- деген бар емес пе? Баяғы басымыз түгел, малымыз есен тұрған шақта, қазақ қалмақты шапқанда, қоржынның түбіне салып, бір Садырқұл деген бала алып келген екен. Сол Садырқұл ер жетіп, елін тауып, қалмактан косын ертіп келіп, елімізді қысқа күнде қырық шауып, жалаң малды алдына салып айдағанына қанағат қылмай, аспандағы жұлдыздай, маңдайында көмшат құндыздай іріктеп, тандап он қызды алып кетті. Оны іздеп баруға елімізден еркек болып туған ұлдың жоқтығынан, тағы шапқалы келе жатыр деген хабар естіп, соның жолына қақпан құрып жатырмын,- дейді.

- Өзіңнен басқа ер танырлық елінде жан бар ма?- дейді.

- Бір Есім би деген ағаң бар. О да қарап жатқан жоқ шығар. Ас ішіп, аяқ босатарларды жиып: «Аттанайық қалмаққа!»- деп, қалбаң-құлбаң қармалап, атқа минуте жарамай тұғын жамандарды арбалап жүрген-ді, қарсы алдыңнан жолығар,- деп, қош айтысып қала берді.

Онан былай жүріп келе жатса, басы құралған, көп-көп болып жиылған топ қарсы алдынан дөп келді. Отырған жері омардай, күйген ғана томардай, қол бастайтын түрі жоқ біреу отыр екен.

-Жол, жол болсын! Жол болсын!

Жеке де басың қол болсын!

Атыңның жоны (жүні) тасыңқы,

Көп шабуыл көргендей.

Қабағың сенің қатыңқы

Түн ұйқыңды бөлгендей.

Уыз сүтің ауызыңнан

Шығып тұрған баласың.

Жүзің жылы көрініп,

Ішім еріп барады.

Екі көзің алаңдап,

Аш бөрідей жалаңдап,

Қарағым, қайда барасың?!- депті.

- Арғы атамды сұрасан,

Қара бура ұранды

Қырық үйлі жүрген Тамамын.

Өз әкемді сұрасаң,

Нәріктің ұлы Шорамын.

Қазан деген жеріме,

Тама деген еліме

Танысуға барамын!-

дегенде, күйген томардай шал өкіріп тұра келіп:

-Қарағым-ай, өңім бе, түсім бе? Сені көріп тұрғандығым өтірік пе, шын ба?!- деп, бас салып көрісіп, о жағынан бір сүйіп, бұ жағынан бір сүйіп: -Жалғанның жарық сәулесін жаңа көрдім ғой!- деп, -Қуанғаннан да жарылмаған жүрек ененді с...йін! Шырағымды құшақтап тұрғанда, шығып кетпегенінді қайтейін?!- деп, жылап, өксігін баса алмапты. -Шырағым, құдай өзіңе өмір берсін! Қызыңды кейінгі ұлан-ұсақ көрсін! Осы бетіңмен Қазанға бар! Өзің құрбы балалар бар, шешелерің бар, жеңгелерің бар,- олар да сені көріп, қуанып, мәре-сәре болсын! Қалың қосын- ел садағасы, қарауылшы- қол садағасы! Біз өңшең садаға жұмыртқа болып шыққан жанбыз. Енді өлсек те,

құдайға ризамыз. Артымыздан жоқтап алар сендей ұл туған соң, бізге өлімнің өзі бір зор мереке!- дейді.

Онда Шора айтты:
- Ой, ағалар, ағалар,
Олай деме, бұлай- дейді.
- Берді саған құдай!-дейді.
Атысарға жау таппай,
Алысарға ер таппай,
Тіресерге тен таппай,
Қайда кеткен бұл жұрттың
Найза ұстаған батыры?!
Тап менің тұсымда
Еркек біткен қырылып,
Қалған ба жұрттың қатыны?!»-деп,
Жау қайдалап жалақтап,
Екі көзім алақтап жүргенімде,
Мен қалай қалайын?!
Қалай қалған ұлан-ұсақ,
Қатын-қалаштың қасына барайын!
Жүріңдер! Жау қайда? Жау қайда?
Бар деген жаққа мені айда!
Таста мына үйілген төгілген
Сабан-сұбан шөбіңді!
Қара қарғаша шуласқан,
Түкке тұрмайтын көбіңді!
Өзін көргенде,
Кісінің үрейін ұшырып,
Құтын қашырады.
Мұны көрген дұшпан
Бізді басынады! -

деген соң, көптің бәрін қайырып тастан:

- Қарағымның қызығын көремін. Алдында жүріп, ажалды өзім іздеп өлемін!- деп, қырық азаматпен Есім би ақсақал өзі жүрді.

Көштен былай бөлініп шыққан соң, Шұбар ат біресе олай, біресе бұлай ойнақшып, басын тұқырып алып қашып, Шораның астына тұрмай, қолын ауыртқан соң:

-Кел, ағалар, елсізде ат сынайық, «Бөрі қашты»- қылайық. Жақсы жора болсын,- деп,- Ал!-деп, жөнелгенде, Шұбар ат басына бой бермей, қызылбас мылтығының оғындай атылып, Шораны алып, көзден ғайып болды да кетті.

Көзімен (көзінен) көргендер аузы ашылып, аңқиып, танаулары таңқиып, құр көкке караумен бастары қайқиып: «Жын ба, шайтан ба, дию ма, пері ме, бізді алдап жүрген жәдігей сиқыршының бірі ме?»- деп, ілгері басып жүрерін де білмеді, кейін қайтарын да білмеді. Айран-асыр (хайран-асыр), таң-тамаша қалып, ілгері басқан аяқтары кейін кетіп, құр сүлдері келе жатқан сықылды.

Шора сол кеткеннен мол кетіп, жалпак сары далада атын токтата алмай тұғындығын білген соң, аспан көкпен таласқан, бұлттан бойы әрі асқан Қапсағайдың қара тауының басына зымыраған бойымен ұшқан құстай бір-ақ барып шықты. Ар жағына қараса, қара құрттай қыбырлап, құмырсқадай жыбырлап, бакайшағы майысып, қабырғасы қайысып келе жатқан қалмақтың қалың қосынын көрді. «Қой мұның алдынан шықпайын, асылық болар. Артынан түсейін», - деп, қыран жерден қылт етіп, ойпаң жерден бұлт етіп, қол артынан зып етіп, бидайықтай сып етіп келіп қалғанын бір-ақ біліп, шошып қалып, Садырқұл:

-Не ғып жүрген жансың?- дейді

Сонда Шора былай дейді:

-Мен бір азық қазғанмын,

Су таба алмай, азғанмын,

Жоқ жоғалтқан, сергелден,

Жоқ іздеген, жазғанмын.

Аяулыда алты ат жоқ,

Тобылғы жүнді торы ат жоқ,

Сылдырдан еді сырғасы,

Мақпалдан еді дорбасы,

Сенделіп жүр жорғасы,

Он атым және қабат жоқ!

Сөзі, түрін таныды. Сасқандығынан ауызына сол түсті:

- Атып таста жалғызды! Қағып таста жалғызды! Жұлып таста жалғызды!- дейді.

Ол пәлен- ласпадан деп былшылдап тұрғанда, айтқан аузын жиғызбай, тақымына басып ала жөнеліп, Қапсағайдың қара тауының басына апарып, домалатып тастай берді. Қайта оралып қалың қосынға барып, қойға тиген топаландай тиіп, қынадай қырып, танауларын жырып, тырнадай түтіп, жұлып, тірідей көрін қылып, бықпырт тигендей тып-типып қылып тастап, жалғыз өзі қалып, Қапсағайдың қара тауының басына шығып, демін алып отырғанда, кейінгі қырық азамат үрейі ұшып, зәресі қалмай шошып, әрен зорға келіп жетті:

-Не көрдің?

- Не білдің?

- Ел көріне ме, жау көріне ме?- десті.

- «Жау қырдым»- деп айтпайды,

Шіреніп, сұлап жатпайды.

Он күн, он түн аш жүрсе,

Керек қып бір нәр татпайды.

Қаралдысын көрген жан

Беттесуге батпайды.

Мен сөйттім деп мақтанып,

Міндет қып тағы сатпайды.

- Мен дәнеме көргенім де жоқ. Мына жерде домалап біреу жатыр. Оның кім екенін сөйлесіп білгенім де жоқ,- дейді.

Бұлар барып көрсе, Садыркұл екен.

-Не ғып жатырсың?- дейді.

-Өз еркіммен осылай жатуға мені жынданды дейсіндер ме? Нәрікұлы Шора деген ер шығып, жекеде басы зор шығып, тулақ сабағанд ай шаңымды қағып, бақайшағымды шағып, ыңыршағымды отқа жағып, көшірменің (күшірменің) қу басындай домалантып тастаған соң, жатпағанда, не қылмақшымын?!- дейді.

Сонан соң бұлар Садыркұлдың танауын таңқитып кесті, ұртынан тесті. Қалмақтың қалған елін шауып, жаншып, талауға- солай қарай жүрді. Қалмақ та ұшы-қиыры жоқ, ептейсіз (ебедейсіз) көп жұрт екен, Қараман деген ханы бар екен. Ол Қараман қалың қосын алып, Өзбектің шаһарын шауып, елін талауға аттанып, солай кеткен екен. Өзбек, қазаққа таң атырып, күн шығармасқа бел байлап, батырын қазаққа аттандырып, өзі Өзбекке барып, Қаныкей, Тінікей деген екі қарындасын елге ие қылып, орындарына қойып кеткен екен. Ол Қараманның Бозтұлпар деген даңқты тұлпары болады екен.

-Өзбекке қор қылып, жануарымды мінбейін. Есек пен қашырға мінген сарт-сауанға шабуға Қосалықтың қос жирегі мен Аршакөгім де жарар,- деп, үйге тастап кеткен екен. Жау қарасын көрген соң, Бозтұлпар жылқыдан ойнақтап шығып, шаһарға қарай қашып, Қараманның ордасына барыпты. Қаныкей, Тінікей көре сала далаға жүгіріп шығып:

- Мынау бір сұмдық екен. Біздің жылқыға жау тиген ғой. Жердің үстінде, көктің астында бізге беттеп келуге бататұғын жан жоқ еді. «Аққала деген жерден, Тама деген елден Шора деген ер шықты, жеке де басы зор шықты!»-деп еді. Дәу де болса, бұл жау сол шығар!- деп, айтқан ауыздарын жиғанша, қосын шаһарға келіп қалып, үріп шығар иттен басқа алдынан шығар жан жоқ, иесіз қалған шаһарға келіп кіріп, Қаныкейді Есім би алып, Тінікейді Тасен мырза алып, Қараманның жалғыз қызы Қаракөз сұлуды Шораның қойнына

салып, Шораны таққа отырғызып, хан көтеріп, ер басына дара-дара былай тұрсын, екеу ара, үшеу ара қатын алып, орналасып тұрып алды. Арада біраз күн өткен соң, Қараман Өзбектерге қыламын деп барғанын қылып, бетіне келгенді қырып, өзбектердің қыздарын ат үстіне мінуге жараған азаматтарына үлестіріп беріп, ұлын- отын, қызын қатын қылып, жебір-жесір қылып, шауып, талап, қайтып келсе, өзі біреуге не қылып келген болса, күн күнемей, түн түнемей, өзіне де біреу не қылып, не қойғанының үстіне келді. «Дүние бір бетін, бір күн көтін көрсетеді деген», - осы.

Далада жатып елші салды:

- Жекпе-жек қарсыласу- батырдың ісі. Иесіз қалған елді шабу- қатынның ісі. Менің Бозтұлпарымды өзіме беріп жіберсін.Шора маған өзі жекпе- жекке шықсын! Екеуміздің таласымыз дүние ғой. Кім болса, сонан үйіліп, төгіліп қалатұғын дүние үшін жаман жасықтардың жанын, түкке тұрмайтұғын қанын құр далаға бос шығын қылмайық. Есім бай, Тасен онда да бар шығар, менде де бар шығар. Бірақ Шора мен Қараман қазақ, қалмақта да жоқ шығар!- деп.

Шора бұл сөзді жөн дейді. Бозтұлпарын өзіне жіберді. Және:

-Біздің Тамадан бір жан қалмасын, олжа деп, бір бүлдіргі алмасын! Біздің Есекең мен Тасекең маған жақсы ат әперді. Сол олжа да аз болмас, -деп, Қараманмен жекпе-жекке шықты.

Қарма-қарсы шабысты,
Айқай-сүрен салысты.
Қол төбелес, жұдырықпен
Қоян қолтық алысты.
Тайсалмастан айқасты,
Батырлар күшін байкасты.
Сеңгір таудай соқтығып,
Дариядай толқып шайқасты.
Иьхаласып тіресті,
Икемге көнбей сіресті.
Қан майданды шаңдатып,
Балуандарша күресті.
Бүйірлері сығылды,
Өкпе ауызға тығылды.
Шапыр-шұпыр төбелес,
Көргенге толық бір кеңес.
Дөңбектей құлап гүрс етіп,
Қараман батыр жығылды.
Жығылғанын білген соң,
Жауырыны жерге тиген соң,

Жұдырықтай жас бала
Үстіне аттай мінген соң,
Бакырайып көзі астында
Қараманның жатқанын
Қазақ, қалмақ көрген соң:
-Қалмады намыс, ар,- дейді,
-Мен-қара жер төсеулі.
Сен- жауған қалың қар!- дейді.
-Тірілік пен бұ жалған,
Қоштасамын сенімен,
Менен аулақ бар!- дейді.
-Шын ер туған ұл болсаң,
Бір қолқам сенен бар,- дейді.
- Енді мені қозғалтпай,
Ту сыртымнан жар!- дейді.
-Бір ұртта да қанымнан,-
Өтімді суырып ал,- дейді.
-Қазақ пенен қалмақтың
Аруағы үшін садаға
Құрмалдыққа шал!- дейді.
Сонда Шора айтты:
- Білмеуші едім өзіңді,
Көрдім жаңа жүзінді.
Өлімге мұнша құмар боп,
Өлердей айттың сөзіңді.
Тіліңе қалай нанайын,
Сойған қойдай бауыздап,
Басыңды қалай алайын?!
Батылым онша бармайды,
Күйеу жігіт болғансып,
Алып едім қызыңды.
- Отыздан асып бұл жасым,
Қырыққа таяу келіппін.
Өтпес біліп жалғанды
Өзімді өлмес біліппін.
Маңдайым қайтпай пендеден,
Бетіме ешкім келмеген.
Қарайған жанның бәрін де
Жан-ау деп көзге ілмеген.

Перін кетпе пірі боп,
Зорайып өсіп ірі боп,
Токтаусыз жортып желіппін.
Жау алатын қыз итті
Бала екен деп біліппін.
Маған сен күйеу болғандай,
Оң жағыма кіргізіп,
Қай қолымнан беріппін?!

Өзім үшін тусам да,
Жұртым үшін өліппін!
Елімнің баспа іргесін,
Өлтірме бит пен бүргесін.
Жебір де жесір қылдырма,
Шібішімнің аяғын бастыртып,
Атқа сындырма,
Құдай риза (ырза), мен риза,
Кес кідірмей басымды.
Дулатып бергіз асымды.
Тірілік пен өмірден
Өлімді артық біліппін!-

деген соң, Шора басын кесіп, ту сыртынан жарды, өтін алды. Қанынан бір ұрттап, мейірі қанды. Қалғак елінің бір бүлдіргесіне тигізбей, Қараманға ас бергізіп, қалмақ, қазақты тең ұстап, жеті жыл тұрып қалыпты. Жеті жылға толған кезде әке-шешесі түсіне кіріп, жылау-сықтауда қалғандығын айтып, аян беріпті. Шора ұшып тұра келіп, бала-шаға, бау-шарбақпен көшіп, елін іздеп, баяғы бәйбішеге арыстан етін жегізетін қойшы қой бағып жүріп, атқан оқтай душар болып ұшырап:

-Уай, қарағым-ай, Құдай сені де көрсететұғын күн бар екен-ау!- деп, бас салып көрісіп:

-Сені: «Қалмақтың ханы Қараманға барып қаза тапты!»-деп естіп, жасыл Түрікпен елді шауып, талап, бай құл орнында, бәйбіше күн орнында, мойындары ырғайдай, биттері торғайдай,- деген соң, Шора шыдап тұра алсын ба, тұра жөнелгенде, қойшы жүгіріп келіп, шылбырынан ұстай алыпты:

-Қарағым, тұтқиылдан сені көрген соң, әке-шешен жүрегі жарылып, өліп кетер. Шұбарды маған бер. Мен барып оларды жүрегін қозғап алмай, үркітпей, шошытпай сүйінші сұрайын. Шұбарды кормесе, нанбайды,- деген соң, Шора Шұбар тұлпарды мінізіп қоя берді.

Қойшы барып сүйінші сұрап, жасыл Түрікпен естіп, тайлы- таяғына шейін қалмай жиылып, Нәрік байдікіне келіп, еңсесі биік ақ сарайға Нәрік

бай мен Гүлқанысты енгізіп, үлде мен бүлдені кигізіп, басы Қарахан болып, Шорапың алдынан жаяу- жалпы шұбырып, ботадай боздап, інгендей еңіреп, қойдай маңырап, козыдай шулап шыққанын көріп:

- «Алдына келсе, атаңның құнын кеш»,- деген осы екен-ау!- деп, Қараханды хан көтеріп:

- Бұған қарсы келгенің менен ажал табасын!- [деді].

Түрікпенді ел қылып, жұрт қылып, бір бүлдіргісіне тигізбей, өзінің қырық үйлі Тамасын көшіріп, Қазанға алып қайтты дейді. Нәрік пенен Гүлқаныс, Шора мен Шұбардың қызығын көзімен (көзінен) көріп, жалғанның жарастықты дәуренін сүріп, барша манат басына, сақалы көтіне жетті дейді.

Шора заманында атақты батырдың бірі болып, хандарға қағылып орын бермей, өзгеден алапаты артық болыпты. «Күндердің күнінде бұл жерді кеуір алады, моламды кеуірдің атының аяғының астында қалдырмаймын!»- деп, елін алып ауып, Стамбул жұртына қарай ауып, Халифа қол астына барып, үрім-бұтағы со[л] өніп, соғыста қайрат көрсеткен батырлар шықты д[ейді].

Абылай хан

Ай, жарандар, жарандар,
Маған да таман қарандар.
Бір сөзім бар, айтамын,
Айтамын да, қайтамын.

Бұ сөзімді андасаң,
Құлақ қойып тыңдасаң,
Әулие [1] өткен Абылай хан,
Заманында хан болды.
Жұрт үстінде паң болды,
Жүрген жері шаң болды.

Қазақ пенен орысты,
Қалмақ пенен шұршітті
Бір өзіне қаратып,
Ғаламға даңқын таратып:
«Абылай хан сөйтті!»- деп,
Соңғыларға заң болды.

Бұрынғыдай болмайды
Мұсылманның баласы.
Алды-артымды қамады,
Кәпірдің салған қаласы.

Кәпірге қарап оқ атқан,
Мұсылманға жан тартқан,
Күнінде Кенесары болмаса,
Кәпірдің жұма күні тойы бар,
Шақыртам деген ойы бар.

Өз жұртымның қызығы-
Қызылжар мен Қоқандай.
Қайын жұртымның қымызығы [2]-
Шәуешек пенен Бұхардай.

Абылай, сен жас ұл едің,
Тұрымтайдай төре едің,
Түркістанда жүр едің,
Ақ сұңкар құстай түледің!
Тоятың сенің қанған соң,
Алыстан тоят іздедің.
Сүмбіл туар жылтиып,
Ат семіріп құнтиып [3].

Абылай сарттың найзасы
Қайың да болды, берік болды.
Атакемнің найзасы
Қарағай болды, морт [4] болды.

Кенесары

Айтайын, айт дегеннен, ау, жарандар,
Кейін сал кеңесінді, бозбалалар.
Айтамын Кенесары, Наурызбайды,
Бұр-дағы мойыныңды, құлағың сал!

Жел болса, қамыс басы айда-сайда,
Жігітке бір өткен соң, дәурен қайда?
Бұр-дағы құрдай мойның, құлағың сал,
Айтамын Кенесары, Наурызбайды.

Баласы Абылайдың Қасымым-ай,
Сүйегі өзге жұрттан асылым-ай!
Үш төре Абылайдың сарттан елді,
Орыска- қазақ түгіл [1] басымым-ай!

Бауыры Алатаудың тал мен терек,
Мінгені Жеке батыр- Көкше серек.
Аттанды он төрт мың қол шеру тартып [2],
Басы екен Кенесары бір зеңбірек.

Кене ағам қосын тартып, Қырғыз барды,
Аз ауыл: «Қосшы (қошшы)»- деген қырғызды алды
«Бәлемді оңдап [3] тұрып қырайын!»-деп,
Қырғызға: «Жиылсын!»- деп, хабар салды.

Ілінер қара балық жібек ауға,
Аттанды Кенесары Қырғыз жауға [4]!
Болғанда бесінші күн қырғыз толды,
Қыбырлап қара құрттай Алатауға.

Кене ағам қосын тартып, қырғыз барған,
Аз ауыл «Қосшы»- деген қырғызды алған.
Кененің ішіп жатқан суын бұрып,
Қаңғырып Кене қолы шөлде қалған.

Кене ағам атысады жалғыз жатып,
Атының, шаба алмайды, мойны қатып.
Астында ер Науанның Қызылауыз,
Оқ үзді артқы аяғын бұлғандатып.

- Оқиды молда жайып ала хаты,
Кете ме қырғыз қырып азаматты?!
Астымда Қызылауыз оққа ұшты,
Бересің (бересін), тақсыр, бізге қандай атты?!

-Беріпті «Сөйлесін!»- деп, тіл мен жақты,
Наурызбай, осындайда қимылдап бақ!-
Өркеші жоқ түйедей, мойны құлаш,
Ап келді Кертайлақты-Үйсін: Байзақ.

Кертайлақты ап келді:
-Судан шыққан сүйрік!- деп,
-Таптан да озған жүйрік!- деп.
-Аяқты малға жеткізбес,
Мін-дағы [5], жауға килік!- деп.

Кенеге тілеу болмады,
Қырғызды Құдай оңдады.

Арам қатқыр, Кертайлақ,
Қызылауыз аттай болмады.

Наурызбай соғысуға ерінбеді:
- Қазаққа бұл бір келген керім! - деді.
Ғалының «Сейтбаттал» соғысындай,
Найзадан күннің көзі көрінбеді.

Қол оқпен қозы жауырын Бопы атады,
Мылтықпен Құдайменде қиратады.
Соғыста өңге төре жүргенінде,
Шатырда жаман Көшек тек жатады [6].

Не күшті бұ дүниеде, Құдай күшті,
Алдымен Ержан төре қолға түсті.
Онан соң, Құдайменде мылтығы өшті,
Шатырға: «Ой, бауырым!» -деп, Науан түсті [7].

Кигенім көк сауыр етік, қызыл ұлтан,
Алдымен қолға түскен Ержан сұлтан.
Оққа ұшып Құдайменде қалғаннан соң [8],
Жайдақтап жауға шапты Қаракұлпан.

Кигенім көк сауыр етік, қызыл ұлтан,
Оққа ұшып Құдайменде жатыр сұлтан.
Қырғызды екі жарып [9] бөгеіп тастап,
Сүйегін алып шықты Қаракұлпан.

Кенені осы жолы қара басты,
Кене мен қырғыз қолы араласты.
Жеңерін жау қырғыздың білгеннен соң,
Наурызбай, Кенесары ақылдасты.
Наурызбай[дың] Кене ағаңа ақылдасқандай қып айтқаны:

- Кене аға, осы соғыс болды қалай,
Жеңері қырғыз-қазақ екіталай.
Ынғайы жау қырғыздың жаман болды [10],
Кене аға, осы жолдан қайтсаң қалай?

Кене ханның сөзі:

-Науанжан, осы соғыс болды қалай,
Жеңері қырғыз-қазақ екіталай.
Мен өлсем, бірді-екілі күшік бар ғой,
Науанжан, сен аманда қайтсаң қалай [11]?!

Наурызбай:

-Төгілер, өлсем жерге, кара қаным,
Бұ сөзді не деп айттың, тақсыр ханым?!
Жерінде сенің өлген- мен де өлейін,
Болып па сенен артық менің жаным?!

Кене ағам, сенен қалып не боламын,
Қырғызды, айқай салсам, үш бөлемін!
Кегімді жалғыз қалып мен ала алман,
Жерінде сенің өлген- мен де өлемін!

Кене ханның сөзі:

-Науанжан, бұл айтқаның жүйесіз ғой,
Қырғызға: «Абылай-лап!»- тиесіз ғой!
Мен өлсем, артта қалар тұяқ бар ғой,
Сен өлсен, қара шаңырақ иесіз ғой [12]!

Наурызбай жүруші еді жаумен ойнап,
Кене жүрді он кісімен: «Абылай-лап!»
Ер Науанның астында Кертайлақ ат,
Ерін алып тастады, мінді жайдақ [13].

Кенеге тігілмеді торғын шатыр,
Топалаң тиген қойдай қазақ жатыр.
Басы екен- Шұбыртпалы: ер Ағыбай,
Құтылды есен-амаң сексен батыр.

Қазақ бір қашты дабырлап,
Қырғыз бір қуды жабырлап.
Адыра қалғыр Қараөткел,
Қазақтар қалды сабырлап.

Бауыры Алатаудың терек, тал-ды,
Қокидың бойын өрлей қырғыз салды.
Ер Науан аты жүрмей отыр еді,
Жау қырғыз келді-дағы қамап алды [14].

Ұстаған ер Науанды Үйсін дейді,
Жүрегін жау қырғыздың дүрсілдейді.
Қасына жаман Тағай келді жетіп:
- Ит қасақ [15] шыныңды айтшы, кімсің?- дейді.

Қырғыздың «қазақ» деуге тілі келмейді, «қасақ»- деп айтады. Қатындары балаларын қарғап, ұрысқанда: «Қасақалғыр!»-деп қарғайды. Сонда «Кімсің?»-дегенде, Наурызбай не дейді:

Сұрасаң арғы атамды, хан Абылай,
Атқаны Кене ағамның Күлдір, Мамай.
Ит қырғыз, танымасаң, танытайын,
Қызыңды қатын қылған мен- Наурызбай!

Тағай.

Наурызбай, ойың болса, ойла!- дейді,
-Дәуренің бұрынғыдай қайда?- дейді.
-Елшіге былтырғыда жіберіп ем,
Батырым-Жаманқара қайда?- дейді.

Наурызбай.

Батырын біздің елге барды,- дейді [16].
- Аса ауыр қалың олжа алды,- дейді.
-Еліңе тірі болса, келмес пе еді,
Ақтарылып шек-қарны қалды!- дейді.

Тағай.

-Құдайым, айналайын, берді-дейді,
-Байлауда енді Науан шірі!- дейді.
-Айтасың өтіріктен, жаның шыққыр,
Сұрадым Ержаныңнан тірі!- дейді.

Наурызбай.

Жігітке қару болмас садақтайын,
Ақ тұзын Абылайдың адақтайын.
Бүйрегін наркескенмен ойып алып,
Итінді бақыртқанмын лақтайын.

Тағай.

Батырым- Жаманқара- ерім құтпан,
Өлтірдің оны неге жүрек жұтқан?!
Кескенше басын қылыш, тілін тартпай,
Ит еді бұ қайдағы жүрек жұтқан [17]?!

Наурызбай.

Қол окпен қозы жауырын қойып (қуып) алдым,
Өгіздей жон терісін сойып алдым.
«Ханыма қырын қарап сөйлейсің!»- деп,
Бүйірін наркескенмен ойып алдым.

Тағай.

Науанжан, сенің өзің төресің ғой,
Қырғызға: «Абылай-лап!»- тиесің ғой.
Манабым Жаманқара сен өлтірсең,
Болыпсың сен де сондай, олесің ғой!

Наурызбай.

Жүруші ем өз елімде мен жайыма,
Жігітке өлім деген уайым ба?
Ит қырғыз, әке десем, жібермейсің,
Болармын, өлсем, жақын Құдайыма.

Тағай.

Жігіттер, өлен баста, өнер баста,
Мереке күнде мұндай табылмас та.
Кескенше кесер басын, тіл тартпайды,
Кескілеп, Наурызбайды, итке таста!

Наурызбай.

Жағалай Қоқи бойын терек пен тал,
Құйғаным тегешіме тола аяқ бал.
Ит қырғыз, әке десем, жібермейсің,
Итіңе, маған десең, кескілеп сал!

Тағай.

Үйінен тамам қырғыз жылап шықты,
Ішінде бір сұрқылтай сынап шықты:
- Анадан жалғыз туған ер екенсің,
-Керек деп -өтің неге?- сұрап шықты.

Қырғыз сөзі.

Құлағы арғымақтың ерек-серек,
Жапанға жалғыз біткен бір бәйтерек.
Бір туған елде жалғыз ер екенсің
Наурызбай, сенің өтің кімге керек?!

Наурызбай.

Бір салсам наркескенмен шығады миы,
Ит қырғыз, менің айтқан сөзіме ұйы.
Керегің өн бойымда өтім болса,
Қызыңның, өтімді ал да, көтіне құй!

Жағалай Қоки бойын терек, тал-ды,
Шақырып Құсбек итін жанына алды.
Қырғыздың өз қылышы өтпеген соң,
Науанның наркескенімен басын алды.

Ертістің арғы жағы – Тарбағатай,
Сөзімнің менің айтқан бәрі қате-ай!
Ерлерді (ердерді) бұрынғы өткен біз қозғадық,
Жамағат мына отырған, қылсаң бата-ай!

Сұрасаң арғы атамды Атығай-ды,
Кене мен өлең қылдым Наурызбайды.
Тілеген- менің атым, акын, молда,
Науанды өлең кылып жұртқа жайды.

Абылайдың көкжалдары қырғызда өлген,
Сол өлген соң, дұшпандар жырк-жырк күлген.
Абылайдың көкжалдары өлгеннен соң,
Дін мұсылман быт-шыт боп жаман бүлген!

Кенесары-Наурызбай

Дүр гауһардың данасы,
Үйсіздерге үй болған,
Бұл Арқаның панасы.
Аңқағанға сусын боп [1],
Шаршағанға ат болған,
Дарияның аққан саласы.

Үшкендірде мекені,
Ұлытаудың даласы.
Кіші таудың саласы.
Көп тілеуін тілеген
Мұсылманның баласы.

Ата бір тегін сұрасаң,
Абылай ханның баласы-
Кенесары, Наурызбай.
Тұра алмай оның кеткені-
Бұл жақтағы қазақтың
Ауызының аласы.

Абылай ұғлы Қасым-ды [2]
Жасық емес, асыл-ды.
Саржан атқа мінген соң,
Жасынан ойлап тастады (таслады).
Душпанның көңілі басылды,
Жалғыз өзі емес-ті,
Есенкелді қосылды.

Ұсталар алар қолына,
Қышқаш пенен балғаны.
Кенесары, Наурызбай
Қырғыз бір болды арманы.

Іледен өтіп, хан кетті,
Өр Дулатқа барғалы.
Сол жақтағы қазақ пен
Қосылып барып алғалы.

Барып еді өр Дулат,
Барғанын қабыл алмады.
Асаулар үзді шідерді,
Сыйламай Дулат жіберді.
Сеніп келген халқынан
Хан Кене үзді күдерді.
Күздігүні болғанда,
Қатуланды, қасланды (қаттанды).

Хан қамалдан аттанды,
Қоласты қалын шөңгелден,
«Қосшы»- деген елді алды,
Қарақыстақ, Шөңгелден [3]
Қалшасын ұстап байлады.
Хан болып халқын меңгерген,
Кем-кетікті теңгерген,
Сатуына Қалшаның
Тоғыз түйе арттырып,
Отаулатып қыз беріп,
Қисайған жағын түзеген.

Бұл уақытта Құдайым
Қоқаннан ауған көп Дулат
Қара ағаштай ел келген.

Мәмбет ұлы Байзақ,
Балқожа, Медет ол келген:
«Жауың қайда, мен жолдас», -
Хан Кенеге жел берген.

Жоғарғыдан су ағар,
Жүйесін тауып төменге.
Атса, мылтық өтпейді,
Асылдан сокқан беренге (перенге).
Дулатты сүйді хан Кене:
«Мен жолдаспын!»- дегенге.

Сұңқарлар жайды қанатты,
Жұртына салды санатты,
Қара ағаштай көп Дулат
Хан аузына қарапты.
Сегіз жүз кісі аттанып,
Шапты бір олжа болатты.
Ақсу деген өзеннен [4],
Бұ сапарда Наурызбай.
Төрт қамалды бір бұзып,
Жұртты аузына қаратты,
Қоқиланып [5] қырғыздың,
Қатыны мен қыздарын,
Қос-қосқа бөліп таратты.

Дулаттың алған малына
Бір төленгіт бармады,
Олжа атын алмады.
«Қызыл тұмсық болсын», -деп,
Ғақылмен аузын қандады,

Екіншіде аттанды,
Естіген Дулат қалмады,
Байзақ келді төменнен.
Көңілі бітті айқасып,
Кенесары төренмен.
Телім дас болды олжаға
Наурызбай атты беренмен (перенмен).
Он екі мың кісі боп,
Бір күні қайта ел шапты,

Таудағы алты өзеннен.
Зенбірегін асырды
«Абылай аспас»- кезеңнен.
Құлак (қаулак) бір тарс бекінді,
Кенесары, Наурызбай,
Таудан асты дегеннен.
«Абылай аспас»- асудан,
Асамын деп орледі.
Асуды қырғыз бермеді.
Бес күнгеше атысты,
Қазақтың әлі келмеді.
Қарабалта, Суқызлық [6]
Аңғарынан шаң асты.
Атынан әркім адасты.
Қырғыз, қазақ ат қойды,
Бір кезеңге таласты.
«Абылай аспас» асудан
Асамын деп, аса алмай,
Көп қырғызды баса алмай,
Ерлер сонда бір састы.

Ұрыс қылды қырғызлар,
Тобеден атын ойнатып.
«Қызықсын-деп-асуға!»
Қазына төкті жайнатып.
Жалғыз жолға су құйып,
Қар ерітіп, қайнатып.

«Абылай аспас» асудан
«Асамын!»-деп өктеді.
Асуды тастап қырғыздар
Бас қамын қылып кетпеді.
Ойдан атқан зенбірек,
Тау басына жетпеді.
Сол уақытта болғанда,
Ыза болып хан Кене,
Келтірді екі түйені.
Шөгере салып түйені,
Зенбірегін сүйеді.
Тұрғызып қойып атса да,
Сонда да тауға жетпеді.

Атасы өткен Абылай,
Тілеуді бергей бар Құдай,
Былтырдан алған басшысы
Шапырашты: Бұғыбай.
- Бұғыбай басшы қайда? - деп,
Шакырды төре Наурызбай:
- Ай, Бұғыбай, Бұғыбай,
Қорлық болды-ау, бұ қалай?
Амал тапшы бұған-ай!
Былтырдан өзің келгеннен,
Елдің алдың жарлығын.
Құлдың жедің жабдығын,
Бір кезеңнен айдадың
Үш алаштың барлығын.
Жалғыз жолдан аса алмай,
Қырғызға беттей бата алмай,
Тау-тастың тарттың зарлығын.
Жалғыз жолдан аса алмай,
Қазақтың жолы байланды.
Бес күнгеше атысып,
Тауысып тұрмын хайламды.

Өліп кетсем, Бұғыбай,
Көңілімде арман кетпесін!
Осы бүгін күн батпай,
Тау басында қамалға
Бір тигізші найзамды!

Бұғыбай сонда сөйлейді,
Сөйлегенде, не дейді?
- Қол бөлініп, жол тап! - деп,
Бере ме жауап ханымыз?
Ағаңнан жауап алыңыз,
Ағаңыз рұқсат ол берсе,
Томағамды сынырып,
Қамау да тасқа салыңыз!
Жауыңды шаншып беруге
Науанжан, келмес халіміз.
«Жол тап!» - деген сөзіңнен
Төгіле қалмас арымыз.

Ер Наурызбай келіпті,
Алдына қарсы Кененің:
-Түсі суық тартқанда,
Төрт қырлаған жебенің.
Ажал уақыты болғанда,
Қорғаны болмас көбенің.
Рұқсат берсең, Кенеке,
Тау басында қырғызға
Барайын соған деп едім!

Ертіп келген қасымда [7],
Бұғы басшы ер!- дейді.
- Асуы жоқ Алатау
Бұ-дағы қиын жер!- дейді.
- Бүйтіп тұрып қамалмай,
Бұзайын барып қамалын
Кенеке-ау, жарлық бер!- дейді.
- Біраз жігіт сайланып,
Соңыма менің ер!- дейді.
- Тау басына бір шықсам,
Қызығымды көр!- дейді.

Кене хан сонда сөйлейді:
-Алдыңа басшы саң!- дейді.
- Кетпесін жаудан ар!- дейді.
-Дұшпаннан кекті ал!- дейді.
-Бұғыбай айтса бір сөзді,
Екі-үш жүз (нүз) кісі ертіп,
Ертерек соған бар!- дейді.

Сонда Науан сөйлейді:
- Алла тағала жеткізсе,
Бір мұратқа жетейін!
Былырғы қылған қырғыздың
Зорлығын бүгін өтейін!
Екі-үш жүз кісі көбірек,
Онша ер алып не етейін?!
Аз кісіге жақсы екен,
Алатаудың саласы,
Қиын жерде жолдасқа
Сүйікті еді, қарашы!

Көп кісі қаптай шабуға
Арқаның бар ма жазық даласы?!
Отыз шама кісімен
Барғым менің келеді.
Қысылған жерде әркімге
Аруақ та болсын панасы!

Таң қалады Кене хан,
Ер Науанның сөзіне.
Бұл арада Науандай,
Қайырымды жан көрінбес көзіне.
Қайтармады бұл бетін,
Рұқсат берді еріне.

Іріктеп алды манатты,
Қауырсынды, қанатты.
Таңдап алды Наурызбай
Тастан қайтпас болатты.

Тамам қолдың бектері [8],
Бұғыбай басшы алдында.
Жол қиынын көрген соң,
Қамалдағы қырғыздың
Алла оңдаса, осы жол
Жан жазасын бергелі
Отыз қасқа жөнелді.

Отыз жігіт жөнелді
Наурызбайдың соңынан.
Бұл сапарда Науанның
Жұлдызы туды онынан.

Жаз жайлауы- Сардала,
Қыс қыстауы- Қарғалы.
Кене хан рұқсат берген соң,
Наурызбай төре жөнелді.
Отыз жігіт соңында,
Тау басында жиылған,
Көп қамалға барғалы.
Наурызбай төре кеткен соң,
Төменде қалған қалың қол
Тұра алмады-ау ерігіп,

Басын косты бірігіп.
Бастырмайды тау мен тас
Жарлыда бар шегене
Байзақ датка (датхуа) түсінді
Бұ жауаптың тегіне.
Хан қасынан жылысып,
Жетіп барды көбіне.
Ер Байзақтың қараңыз,
Көпке бір айтқан кебіне:
- Ат үстінде қақайып,
Қарап тұрып өлмелік,
Намысты қолдан бермелік,
Теп-тегіс түсе қалыңыз,
Ер басына бір-бір тас,
Түсіп бір жерден алыңыз!
Қамалып босқа тұрғанша,
Сөйтіп бір жолды салыңыз!

Ойда тұрған хан Кене [9]
Жарлық қылды көб[іне]:
- Ескі жолға таласа,
Жаңадан жолды салғай[сың]!

Сонда тұрып хан Кене
Көбін жиып сөйлейді,
Сөйлегенде, не дейді:
- Ат тұяғымен шаң [болған],
Алатаудың [арасы].
Қара ағаштай көп қырғыз
Бірсыпыра болдың, қарашы!
Ойда- Қоқан, қырда- орыс,
Хакім болған қаласы.
Алдырғаны дұшпанға
Аузы жұрттың аласы.
Кімнен таяқ жегендей
Бір ауызға қараса,
Біздің қазақ баласы!
- Тізгінді берсе Кенеңе,
Қайрат косса жебеге.
Ер басына аяқтай,

Тас аударса, бұ тауды,
Жол салмасқа немене?!

Мұны айтқанда ер Байзақ
Аттан түсіп барды да,
Жерден бір тас көтерді.
Байзақ аттан түскен соң,
Төгіле қалды-ау арымыз.
Алмасақ та таудан тас,
Аттан түстік бәріміз.
Сол арада қарасақ,
Тау басында шу шықты,
Мұнара болып бу шықты,
Будақтап мылтық түтіні,
Қолында жасыл ту шықты.
Отыз көкжал бөрімен
Наурызбай төре бұл шықты.

Жау — жоғары, біз- төмен,
Жеткен екен қамалға.
Наурызбай сынды сұр берен,
Мінген аты көк дөнен.

Қарқарадай ат астында [11],
Жауға барып кірісті.
Күншығыс жақ шетінен,
Қамалға кірді көлденең.

Кене хан соны көрген соң,
Қалмады сабыр қарары.
Жауға қиын барары,
Жаны қайтіп шыдасын?!
Түтеген мылтық ішінде,
Көзінің кірді жанары.
Жанған оттай бұрқылдап,
Көк дөнен ат астында
Ақ орамал басында
Ор қояндай бұлтылдап,
Жарқ-жұрқ етіп күнменен
Найзаның ұшы жылтылдап.
Наурызбай кірді қамалға
Күншығыс жаудың шетінен.

Шыдай алмай Кене хан
Ат қойды таудың бетіне.
Биіклігі сонша бар
Шөке атым (яттам) жер бармай-ақ,
Сыпырылып қалып барады,
Көкбурыл аттың көтінен.

Кене ханның арманы
Қырғызды таудан асырып,
Құмбелден жатпақ жай алып,
Не жаны қалсын Кененің
Наурызбайдан аянып?!
Еріне көзін салмады,
Тарта берді шылбырын,
Қылышын тасқа таянып.
Қайтпасын ханның білген соң,
Тұс-тұсынан ат қойдық.
Түсініп қазақ оянып,
Наурызбай шықты қамалдан [12],
Найзасы қанға боялып!
Төрелер кетті алдында
Артында қалған көп қазақ
Несіне тұрсын аянып?!
Құйылысты сайдың ішіне,
Қырғыздың неше қырандары,
Қамалда тұрып а[ттары],
Неше батыр оздері.

Қол толды таудың тасына,
Барғалы жаудың қасына,
Екі мың кісі аттанып,
Шықты бір таудың басына.
Ханның туын көрген соң,
Қоқиласып, шуласып,
Қырғыздың қатыны мен қыздары.
Сол арада хан Кене
Қырық арқанды жалғады,
Тартып алды арбаны.
Зеңбірегін бір атты,
Көп қамалды бұзғалы.

Зеңбірегін алған соң,
Арқанменен сүйретіп.
Халқына ғақыл үйретіп,
Қатар да қойып бір атты
Тауды, тасты күңіrentін.

Шамға жактық шыракты,
Жақындатып (иақындатып) жырақты.

Қожабай мерген ер екен,
Қамалдан малды құлатты.
Мылтыгын тастап тау-тасқа
Қырғыздың қашты мергені.
«Абылай-лап!»- ат қойып,
Қазақтың қаптап келгені.

Он екі шамғал, жүз мылтық,
Жүз қаралы мергені.

Алтын жатса, алмады,
Олжаға көзін салмады.
«Абылай аспас» асуды [13]

Асамын!- деп, өктеді.
Наурызбайдың ірілігін
Қырғыз, қазақ сөкпеді.

Қырғыздан мерген жүгірді,
Алдынан мылтық төккелі.

Қатар қойып арбаны
Төтесінен бір атты.

Олжабай мерген ұшырып,
Қамалдан малды құлатты.
Зеңбіректі қарсы қойды,
[Абылай!]- десін, ат қойды,
Екі мың шамғал, жүз мылтық
Бәрін қырды мергеннің!

Қамалға кіріп хан кетті,
Наурызбайды көргелі.
Таудың тердік шиесін,
Иад қылды әркім иесін.
Қамалға барып көрді хан
Шыққан екен Наурызбай
Елу шамалы жылқы алып [14].

Жетпіс шамалы түйесін
Қырғызға қылып кесірді.
Бергізгенде олжа қып,
Домаланған кара көз
Қыз, келіншек- жесірді.

Қамалда жүрген Наурызбай
Хан Кенені көрген соң,
Бүтежектеп жүрген ер
Еркінше шауып көсілді.

Қолына жасыл ту алып,
Ақ білегін сыбанып.
Бозбалаға сөйлескен
Ағасын көріп қуанып.
- «Абылай аспас» асудан
Кенекем дүкен құрғаны.
Батырлардың келіспес,
Майданға кірмей тұрғаны.
Кенекем келді біз үшін
«Жақсылар- деп-сіз үшін!»
Аянбай бүгін іс көрсет,
Таманын батыр Құрманы!
Бүгін бізге жар болғай (иар) болғай-
Бабамыз өткен Абылай!
Арғыннан шыққан қос жігіт [15],
Табыннан шыққан Бұхарбай,
Дулаттан озған Мендібай (Өндібай),
Шәкір мен Жәуке, Төлебай,
Шұбыртпалы- Ағыбай,
Төртуылдан- Жанайдар,
Қарауылдан- Кенжетай.
Ойран салдын бозбала
Ала бір таудың бетінде.
Мұнда қылмай қайратты
Қосқа барып өкінбе!
Істерің (ишларын) жақсы бозбала,
Ұстатармын қырғыздан
Қос-қос кара жетімді!

Жан аянба камалда
Он екі шамғал, жүз мылтық-
Кенекем келген секілді.

Кенекем келіп косылса,
Кім тұрар соның бетінде?!
Қылды бір жауға өкімді,
Ат тұяғын шаң қылдык.
Алатаудың дарасын,
Төрелер түзде жад (иад) еткен
Хан Абылай бабасын.
Мылтық оғы от алмас [16],
Құлақтары тұтанбай.
Ақ кіреуке, берік сауыт
Мылтыққа тұрар төтепке,
Шығыршығы жұқармай,
Аянбай бүгін кимылда
Табыннын есіл Бұхарбай!
Жаман жігіт тұрады
Жауды көрсе жалтақтап,
Қолге қонған құтандай.
«Абылай аспас»- асудан
Аса барып, ел шапғы.
Қокилатып айдады.
Қырғыздың қатын-баласын.
«Ел болалық!»- дегенде,
Бергендей еді бар малын.
Бітіре алмай төре жүр,
Көңіліндегі арманын.
Ол малын ел қайтарып,
Және шауып ел алды,
Ақсудың бұзып қорғанын.
Және шауып ел алдық
Ақсудың салған қаласын.
Шауып алды сол жолда
Аспара (Есқара) мен Меркені.
Билеп бір тұрған ұлығы
Мәмедәлі деген сарт екен.

Ауызға кіріп сөз болған,
Ақауыз деген арғымақ,
Сол Мәмедәлі берген ат еді,
Белгілі бұрын кент еді.
Сарттың бір салған қаласы,
Екі жүз үйдін мекені,
Ақсудың аяқ саласы.
Қоқанды сол алды ғой
Имам батыр ағасы.
Мұны есітіп хан Кене
Екі жүз кісі Ержанды
Басшы ғып соған жіберді.
Дабылы кеткен Кененің
Әубаи мен Сыбанға.
Мұнан үріккен көп қырғыз
Қайта барып қамалды
Судың басы-Дауанға.
Ергенде қол, сыймайды
Алатаудың бауырына.
Дулатты соған айдады.
Өшіккен қырғыз жауына,
Он мың кісі аттанып,
Кекіліктің тауына [17],
Мұнарамен шаң болды
Қызылсу [18], Самса [19] саласы.
Ол сапарда қазақтың
Қабыл болды тәубесі (тобасы).
Қол алдында жүргенде,
Кәрібоз деген бір қырғыз-
Ер Қанайдып баласы.

Дулат осы бөлініп кеткеннен соң, астыртын қырғызға үндес болып, Кене ханға қиянат қыла бастады. Осы қамалды бұзғанына қанағат қылмай, енді соңынан қалмай қуа бергені... Кәрібоздың елшілікке келіп, Наурызбайға айтқан сөздері:

Кәрібоз сонда сөйлейді,
Сөйлегенде, не дейді?
-Ай, Наурызбай, ай, төрем,
Не жазығым бар еді,
Кенесары ханына?!

Бітті деп көңіл қылмадың,
Қырғыздағы арына.
Алмаған арын қалды ма,
Қырғыздан сенің тағы да?!
Қосшыны шаптың шулатып,
Қарағаштай шөңгірден
Қалшасын ұстап, байладың.
Хан болып, халқын меңгерген
Сатуына қалшаның
Тоғыз түйе арттырып,
Отаулап қызды бергені.
Атап Абылайдың тұсында
Бар ма еді қалыңсыз
Саған қыз бергені?!
«Абылай аспас»- асудан
Аса келіп, ел шаптың.
Туынды тігіп Құмбелден
Қыстай шауын елімді,
Баламды салдың тілімге.
Босатып қойдың, бастырып,
Ата мекен жерімді.
Жаманқарамды өлтіріп,
Бір сындырдың белімді!
Бұрынғы-соңғы ұлықтын
Салған бір жолы бар ма еді,
Елшіге берген өлімді?!
Қоқанда жатқан қорқытып,
Аттарын (атларын) алдың бегімнің.
Тіріме қылсаң, аз ба еді,
Өлігім саған не қылды?
Атаңның хақы бар ма еді,
Ененнің акы бар ма еді
Ескожа, Қанай көрінде?!
«Бұған ашу бассын!»- деп,
Елімді саған тастадым.

«Олжа қылып жатсын!»- деп,
Жерімді саған тастадым.
Бұ да алғаның емес пе?!

Жалғыз да, жалғыз ат мініп,
Қорғалап тауға босқаным!
Білмеймісің, Наурызбай,
Меймананның асқанын?!
Құдайыңның тосқанын,
Жанқарамды өлтірдің,
Суырып алып [дене]сін.
Сол әкенің басына
Тірсегінен асқаның!

Не себептен, хан Кене
Қырғызға мұнша өшіккен?
Ақ қалпақты қырғыздан
Қазаққа жазған несіптен
Ат мініп, жарақ асынған
Бізді аяма, төрелер,
Есіркесең болмай ма,
Жолыңда жатқан бесікті?!
Балалы арқар баурайды,
Баласыз арқар маңырайды.
Мейірімсіз мұнша болғанша
Не шүрішті пен, не қалмақ-
Бірі де болсаң, болмай ма?!

Кәрібоздың бұл сөзіне пар келетұғын сөз жоқ. «Сөз аяғы құрып қалмасын!»- деп, ақша шықпаған мылжындық болған соң, уақыттың өтуі ойға келмегендіктен, шерте бергеніміз ғой!

Сонда Науан не дейді?
- Жаксы айтасың, Кәрібоз,
Қонысын орыс алған соң,
Кенекем кеткен жерінен.
Бауыры суып ол жерден,
Қарашы болған елінен.
Он екі кісі бас қылып,
Жеке батырымды жібердім.
Қоқидың шалқан көлінен,
Екі жыл жатты пенде болып,
Жанғараш, Жантай бегіңнен!
Ауылым баса қонған соң,
Әзер алдым өлімнен!

Жанқаранды өлтірдім,
Өзіңнің қылған кегіңнен.
Кім таласар, жігітлер,
Құдайдың берген бағына?!
Әркім шыққан табына,
Қанайынды мен сенің.
Атаң ақы бар ма еді,
Менің Сыпатай, Андасымның тамында [20]?!

Білмейсің, Кәрібоз,
Мойнындағы жазанды?!
Құл болмасаң Құдайға,
Кенекем алар мазанды?
Міндетін ханның алайын
«Қойдым,- деп, маған ант берсең,
-Арағың мен бозанды!»
Екі саба арақты
Жанғараш пен Жантайың
Артып келсін ант етіп,
Тіліп қайтсын сабаңды!
Қайтыс қылсын Кенекем
Қатын менен балаңды.
Арағыңды қоймасаң,
Наурызбай берер жазанды!
Кәрібоздың сөзі:

-Ықпалың асқан күнінде,
Айтарсың, төре, сөзіңді.
Асқар тауға, Наурызбай,
Мінгіз-ай берме өзіңді!
Алтын жағаң қисайса,
Бір күн қырғыз ояр көзіңді!

Атаң сенің Абылай,
Он сан жатқан Орта жүз,
Ұйтқысын өзің шайқадың!
Қанды көйлек елің-ді,
Кіші жүзге сыя алмай,
Тастай қаштын жеріңді.
Төлегенұғлы Жанғабыл
Тоқсан кісіңді өлтіріп,

Бітеу сойып басыңды,
Қоканға берді тіріңді.
Басың кетер панадан,
Жаның кетер танадан.
Тіпті үміт қылмаймын [21]
Қолыңдағы, Наурызбай,
Қатын менен баладан.
Атаң сенін Қасым хан,
Қан шенгелдеп туыпты
Туғаныңда анадан.
«Салтыма тарттым!»- десейші,
Солайша десең, нанамын.
Ержан кеткен түн қатып,
Қалың жаудың шетінен.
Хан баршаға жіберген
Қудырып, дамыа таштырмай.

Қашқан жаудың көтінен
Жасанған жауға жолығып,
Мінген бір аты зорығып,
Қолға түскен сықылды
Екпіндеп барған бетімен [22].

Кисесінен кисса: «Қашан да болса, адамның таласқан бір жері болады. Сол жерді алған соң, тұра қалу керек. «Сол бетіммен тоқтамай жүре беремін!»- дей бермей, кезеңдескен Құмбелді алған соң, қашқанды қумай, Ержанды жібермей, Дулатты болып, жауға айдамай, Кәрібозбен елдесіп тұра қалса, ел пәле жоқ еді. Бұлар қосын қылып, Қырғызға аттанарда бір сыйыншы айтқан екен: «Бұл жолға Ержан бармасын, үйде қалсын! Іштеріңдегі құтың екен. Ержан үйде тұрса, жалғызғың өлмейсін, аман келесін. Онан соң бұл жолға Ержан барып, қолға түсе қалса, бас көтеруге жарамайсыңдар! Ат арқасына мінген торедеп бір де бірің қайта алмайсың!»- деген екен. Бұл айтқан тілді торелер керек қылмай:

- Үйде қалад[ы] деген не?!”- деп, көтеріле аттанған екен. Және Үшкөңгірден Қокидың көліне қарай қолкенде, бір қария айтқан екен:

- Бұрынғылардан тәжірибе бар еді: «Қоныс аударсаң, қосын қылсаң, күннің батысына қарай көш, не солтүстікке қарай көш! Егер оңтүстікке, не күншығысқа қоныс аударып, қос жүргізсең, қаны-жынын төгілгеннен басқа дәнеме таппайсың!»- деп.

Бұл сөзге де құлақ салмаған екен. Және Қарауылдан бір Бөгенбай деген қария қырғызға елшілікке барғанда, қырғыз бұлардың не айтқанын қылмақ

басып, хазірет Ғалыдан ант ішін: «Қай бұзылғанымызды аруақ пен Құдай таусын!»- деп, елдесіп қайтқан екен. Сонын үстінде тұрғанда Жеке батырдың бір қысырағының үйірі жоғалып, соны қырғыздан көріп:

-Қырғыз, шіркін, уағдасында тұрушы ма еді?!- деп- шауып ала қоямыз!- деп, тура (тұра) аттаныса бастағанда, сонда Бөгенбай ақсақал:

- Қойыңдар, төрелер, қыздырманың қызыл желі, шағымының шақтап пайда бермейтұғын, залалға қалдыратұғын. Қырғыздың манаптары аруақ, Құдайдан ант айтысып: «Бірімізге біріміз қастық ойламасқа!»-деп, мал айғып сыйысып, бата қылысып едік. Сонда союға: «Құдай мен аруаққа!»- деп арнап асып келген қошқар еді. Үйге кіргізіп, бата қылдыруға есікпен мүйізін сыймып еді. Мен өзім бұл жолға жүрмеймін де және сендердің ұру, союына бата да бермеймін! Желкіндеген жеті Момынның баласы, жанысың бармандар! «Жауға жүрмейсін!»- деп, хан өзі қырып тастаса, әуелі қолынан сендерді қырып аттансып!»- деген соң, жеті Момыннан жан ермепті. Бөгенбайдың тілін алып қала беріпті де, жазған Арғынның аңгалдары төрелермен кете беріпті.

Қайыр, қара сөзде таусылу жоқ. Бір жекпе-жек десетұғын кезең жер келді. Соны біраз сойлейік. Ержанның қолға түскенін Кәрібоз есітіріп кеткен соң, Наурызбайдың Кенесары ханға келіп айтқан жері:

Ханға келді Наурызбай:
-Ержан жауға барыпты,
Кешегі мінген бәйгекөк
Бүгін мойыны талыпты.
Уаллағылым Кенекке,
Ержан да қолды болыпты,
Бізді жоқтап көзінен,
Ержан жасын төкпесін!
Пенде болың Қырғызға
Ердің қоңілі шөкпесін!
«Батырды ұстап алдық!»-деп,
«Байлауға мықтап алдық!»-деп,
Қырғызға дабыл кетпесін!
Ержан батыр аңсызда
Жолығыпты аранға.

Ағасы кетсе, артында
Інінің күн қараң-ды.
Ержан жауға түскенде,
Біздің мұнда, тақсыр хан.
Тұрмағымыз арам-ды!

Маған жауап беріңіз,
Екі-үш жүз кісі бөліңіз.
Ержан үшін жан кешіп,
Бір қайратты бастайын,
Тілеулес болып тұрыңыз!
Үш жерден қаптап шабайын,
Асуына шығармай,
Айырып алып қалайын!
Қан құстырып келейін,
Сақау қырғыз талайын.
Кене хан жауап бермеді,
Науанның көңілін көрмеді:
-Шығар жаудың алдына
Науанжан, маған ер!- дейді.
-Шабар мезгіл таянды,
Ат пенен ердің өнері.
Толды бір қолға сыңысып,
Қызылсу, Самса кенері.
Қырғыздан кірді майданға:
-Біреуің шық,-деп,- сайранға!
Шеннен асқан бедері
Байзақ датқа (дадхуан) сөйлейді,
Сөйлегенде, не дейді:
-Қызылсу мен Самсаның
Қолға толды арасы.
Қара ағаштай көп Дулат
Ханға болдың қарашы.
Қысылған жерде әркімге
Аруақ бір болсын панасы.
Жемит болған дұшпанға
Алаш байдың баласы-
Ауызының аласы.
Кімнен таяқ жегендей,
Бір ауызға қараса,
Біздің қазақ баласы?!
Біреуің атқа мініңдер
Бедерге жауап беріңдер!
Олардың бізден артық па
Атасы менен анасы?!

Таусылдын ба Мәмбеттің
Найза ұстаған баласы?!
Қайғыға толды бұ жолда
Қазақтардың қойыны.
Батырлардың майданда
Қызбас болды ойыны.
Ер Байзақтың сөзіне
Еш адам басын көтермей,
Төмен де түсті мойыны.
Қырғыздың қолы жиылды,
Әр жерлерден құралып.
Қыстай мінген қазақы ат
Баса алмай жатыр аяғын,
Қып-қызыл тастан тұралап.

Майданға Бедер кірген соң,
-Кел, қасақ!- деп тұрған соң,
Шыдамады Наурызбай
Түрегелді-ау(тұра келді-ау) орнынан!
Шыбықтай белі бұралып,
Камзол ішік үстінде
Бауын үзіп белсеніп,
Ақауызын мінді де,
Түсті бір таудан теңселіп.

Сол арада Наурызбай
Жігіттерін қайрайды,
Гайбатбірлан (айбатпенен) ісі жоқ,
Бұлбұл құстай сайрайды:
-Жақсы (ихшы) болса, ханымыз,
Қайтпас-ты бастан бағымыз.
«Жау қарасын көргенде,
Ойыннан шығар,- деуші едім,
-Үйдегі мал, бас, жаныңыз!»
Қара ағаштай көп қырғыз
Қику сал да, дабыл қақ,
Атын қой да, өзін шал,
Қатты тарт та, көздеп ат.
Майданға кірер күн бүгін
Бүгін жаннан кешіндер,

Кебінді қолдан пішіндер,
Әрқайсың оннан шаншындар!
Артықша туған ерлерім,
Іс көрсетер күн бүгін!
Таудың басы қарлы тұман,
Қырғыздарға бермей аман,
Бүгін болсын ақыр заман!
Жанымдағы арыстандарым,
Жаннан кешер күн бүгін!
Жанымда жүрген шерлерім,
Күміс қылыш, белдерім,
«Осындай жерде керек!»- деп,-
Көзімнің майын бергенім!-
Солайша айтып Наурызбай
Тартып-тартып жіберді
Ақауыз атты жамбасқа (жанбасқа),
Қолын бір сілтеп суырды
Тұрсынбай берген алмасқа.
Артына көзін салмады
Үйде бір қалған мал-басқа!
Шыға шапты Наурызбай
Бұлдырықтай зырқырап.
Бедер шықты қасқа атпен
Қояндай шаңы бұрқырап.
Хан қасынан ұмтылды
Меңдібай, Дулат: Ағыбай,
Шәкір мен Жәуке, Төлебай,
Арғыннан шыққан қос жігіт,
Табыннан шыққан- Бұхарбай.
Төртуылдан- Жанайдар,
Қарауылдан- Кенжетай,-
Он бір жігіт жөнелді,
Наурызбайдың соңынан.
Сол сапарда Наурыздың
Жұлдызы туды оңынан.
Сол уақыттар болғанда,
Бедер де сонда сөйлейді,
Сөйлегенде, бүй дейді:
-Ай, Наурызбай, ай, төрем,

Патшазада баласың,
Ғақылың асқан данасың!
Алдында айдап, шулаттың
Қырғыздың қатын-баласын!
Ер деуші еді Наурызбай,
Бірің де келсең, болмай ма
Иттеріңді шұбыртып,
Төрем, қайда барасың?!

Артына қарап Наурызбай
Ерлеріне сөйлейді,
Сөйлегенде не дейді:
- Әрқайсын бір шерге ұ[қ]сап,
Келдіңіз бе, бәріңіз?!
Біздің бүгін кеудеден
Шықпақ бір болса жанымыз,
Келгенменен, ерлерім,
Қорғауға келмес халіңіз!

Құдай берсе абиыр,
Түсірген атты алыңыз.
Жазым болсам бұл жерде,
Сүйегіме шабыңыз!
Бедер айтты бір сөзді,
Төгіле қалды-ау арымыз!
Сөзге сынық болмайын,
Ерлерім, кейін қалыңыз!

Сол уақытлар болғанда,
Бұрқ-сарқ етіп айқасты,
Батырлар күшін байқасты.
Төренің асты хайласы,
Қайраттың (ғайраттың) тиді пайдасы.
Айқасып қалған мезгілде
Шолтаңдап Бедер мырзасы,
Аспанға ұшты найзасы.
Бедер келіп жолыққан
Кекіліктің тауынан.
Наурызбай келіп жолыққан
Қызылсу, Самса баурынан.
Айқасқанда екеуі

Бедер мырза жығылды
Күрең қасқа аттың сауырынан.
Мұнарамен шаң болды
Шу мен Таудың жағасы.
Төрелердің жар (нар) болды-ау
Хан Абылай бабасы!
Бедер аттан ұшқанда:
-Иа, құдай!- деп, шуласты,
Үш алаштың баласы.
Аузы жетті тілектен
Найзасы тиді білектен.
Шанышқан екен Бедерді
Наурызбай төре жүректен.
Сыртынан шығып темірін
Суыра алмады-ау жақсылар
Қанменен қатты-ау жібектен.
Әр тараптан қырғыздар (қырғызлар),
Қокиласып ат қойды,
Үміті (мидді) болып сүйектен.
Жалғыз шапты Наурызбай
Жауға қарсы енуге.
Шауып барып Бұхарбай
Өткізіп алды шылбырын
Ер Бедердің беліне.
Ордалы құлан серкелі
Малақай қылар үйегін,
Үш ай тоқсан болғанда,
Шаруа шешер күйегін.
Түсіріп төре кеткен соң,
Бұхар батыр ап кетті
Ер Бедердің сүйегін.
Қарасайшы Құдайдың
Бұларға берген бақтарын:
«Бермейміз!»- деп артынан
Қырғыздың қаптай шапқанын.
Араласып соғысып,
Бұхарбай батыр ап келді
Артында қалған аттарын.
Алып келіп оларды
Хан Кенеге тартқанын!

Ер Бедердің артынан
Олжаболат баласы
Ораз кірді майданға.
Бастан ауған бағы бар,
Қарайып тұрған ханы бар,
Шығайын деп тұрған жаны бар,
Жаны қайтіп шыдасын
Наурызбайдың қосында
Некелеп (некахлап) алған жары бар.
Ораз шапты ар жақтан,
Наурызбай шапты бер жақтан.
Айқасқанда екеуі
Ораз мырза жығылды.
Телқоңыр аттың сол жақтан,
Бір себептен Ағыбай
Қарайған екен қанына
Жеткен екен төпелеп,
Наурызбайдың жанына!
Түсіріп төре кеткен соң,
Шауып барып Ағыбай
Оразды алды көтеріп,
Телқоңыр аттың жалына.
Қоқилай келген қырғызға
Бермей кетті тағы да.
Қазір оған қарап тұр
Наурызбайдың жебесі (жұмысы)
Тасып, киімге сыймайды
Хан Кененің денесі.
Қарала атты бір қырғыз
Тағы да кірді майданға.
«Мынау кім?»- деп сұрасаң,
Жанқараштың інісі.
Інісінің бір ісі
Қыстай шауып жол қылды
Қызылсу, Самса жиегін.
Наурызбай төре ағытты
Ерлігінің тиегін.
Түсіріп төре кеткен соң,
Жақын жерде қырғыздар

Алып бір қалды сүйегін.
Шапқан сайын Ақауыз,
Жерді талтап, өктеді,
Қырғыз, қазақ ерлігін
Наурызбайдың- сөкпеді.
Екі мың кісі қырғыздан
Өзен жолын өрледі,
Жаяу мерген төккелі.

Оны көріп Кене хан
Иек қақты нөкерге
Арбадан арыс көтерді,
Шымғалды (шымғалны) қойды қатарға
Жнылған көпке атарға.
Зеңбірекке оқ берді,
Құлағына от берді,
Зеңбіректің аузына
Селдір сирек топ келді.
Зеңбіректің аузы ауып,
Қолдың болды көтінен.
Сегіз кісі ұшырды
Селдір сирек шетінен.
Бір боз атты ұшырды
Қырғыздың арғы бетінен.
Сол арада қырғыздар
Ойран болып бүлінді.
Қасында тұрған Наурызбай
Сұңқардай соғып ілінді,
Және оқтап атқанда,
Ұрмай, соқпай зеңбірек
Ортасынан бөлінді.

Қырғыз қашты алақтап,
Наурызбай кетті шабақтап.
Бір тозаңның астынан
Тоғыз атты ап келді
Мендібай, Дулат, Ағыбай.
Бір тозаңның астынан
Он екі атты ап келді:
Шәкір мен Жәуке, Төлебай.

Бәрі келіп қосылды
Қызылсудің беліне.
Көңілі бітті Науаның
Тұз татырған еріне.
Шыға шалты Наурызбай
Екі мың қырғыз айналып (айланып)
Мерген төккен жеріне.
Он сегіз мерген бір жерде
Білте шекіп жатқаны.

Жалғыз барған төрені
Тегісінен атқаны.
Шара бар ма Құдайдың
Бұл сапарда қаққаны.
Қой боғындай қорғасын
Ажалы жоқтан таппады.
Мылтығын тастап, тау-тасқа
Қайта қашты мергені.
Мергеннің атын бермеді,
Араға түсіп кернеді.
Біреуін шаншып түсіріп,
Екеуін шаншып, өлтіріп,
Бес мергенді тірі айдап,
Сегіз мылтық өңгеріп,
Тартуға ханға бергені.
-Бұларға атын бер!- дейді,
Қызысудың жарында
Найзасын тұрды таянып.
Ханды қара баспаса,
Барса не етті сол жолда
Қалың қолдан оянып.
Күн батқанша атысып,
Мерекеге батысып,
Ақауыз ат оққа ұшты,
Қызылсу, Самса боданның [23]
Аңғарынаң шаң асты.
Атынан әркім адасты
Болған қырсық, міне, осы,
Қырғыз, қазақ екі жар
Наурызбайға таласты.

Қазақ аз да, қырғыз көп,
Ортаға алып қамасты.
Наурызбайға түйіліп,
Үсті-үстіне үйіліп,
Аттарын басқа сабасты.
Қияда жүрген Бұхарбай
Көре сала төрені

Жандамалап жанасты,
Шауып келіп Бұхарбай
Ерінің мінді артына
Үзеңгісін шығарды,
Қиын жерден елбесіп,
Төреге шықты мінгесіп,
Қырғыз жетті алысып,
Айғайлап, сүрен салысып.
Ағыбай сыртын айналды,
Құткармаққа ойланды.
Наурызбай мен Бұхарбай
Салар еді ойранды.
Мінгесулі бір атқа
Бұлардың қолы байланды.

Басшыны жетіп дендеді,
Қорғауға әлі келмеді.
Алдыңғы келген қырғызды
Ағыбай шаншып кернеді.
Және қайта ұмтылды,
Төрені жауға бермеді.
Шәкір шалты бұл жақтан
Дулат: Қабан, Меңдібай
О да келді бір жақтан.
Жәуке менен Төлебай
Кертайлақ атты ап келді.
Мініп алды Наурызбай
Көлденендеп тұрысты.
Сегіз жігіт бас қосып,
Су бойында ұрысты.
Токта[та] алмай көп жауды
Белеңге ойнап шығысты.

Шұбыртпалы: Ағыбай
Талайды шанышты жүректен.
Итшілесіп, сілкісіп,
Қорғап шықты төрені.
Қиын жерде түбектен
Кертайлақты мінеді.
Ақауыздай болмады,
Тасып жүрген Науанның
Көңілі бұған толмады.

Шанышпак түгіл қырғызды,
Болмады қорғау басына.
Қайтып келіп Наурызбай,
Ханның түсті қасына.
Өсіп бір сонда сөйледі
Құдайменде төреге
Долданып, қатты ашына:
-Тау суындай сарқырап
Дұшпан алды өренді.
Қырғыз тұтқын қылыпты
Ержан сынды төренді!
Қолға түскен шағында:
«Екі інім, бір ағам бар,
Сатылсам, менің бағам бар.
Өлсем, алар құнымды.
Ала алмас ешкім тонымды!»
- Сой деп айтқан Ержанның
Інісінің бірі-сен.
Қалдым жалғыз қайранда,
Ұзақ болдым майданда.
Бір кормедің мені сен!
Ержан жауға түскенше,
Сен-ақ түссең болмай ма?!
Бар болса менің бір ісім,
Жауға шабар белсеніп,
Жігіттің жанға мырзасы.
Тар жерде келер жолдас боп,
Ерлердің- пайда-құрдасы.
Ат жығылған шағында
Ержан болса қасымда

Болмас едім қазаққа
Әзіл сөздің олжасы.
Бәрі де жау боп көрінді
Алатаудың тастары
Елден бұрын Нысанбай
Жоқ сұмдықты бастады.
Қобызы қолда байлаулы,
Қосшысының қасында,
Қобызды қосқа тастады,
Кейінгі қосқа қашқалы.
Қыстай шауып, жол болды,
Алатаудың дарасы.
Бұл сапарда қазақтың
Болмады қабыл тәубесі.
Рүстем менен Сыпатай
Үндес болды қырғызға
Күн батқан соң қосылды
Әне, ауыздың аласы.
Он екі... Дулатты
Рүстем айдап қашырды,
Мойнына болсын жазасы.
Амалдас болып қырғызға
Қанды екен қандай табасы?!
Сол қалғаннан торелер
Еліне қайтып келмеген,
Қарашы халқын көрмеген.
Жұрт сарылып тіледі,
Тілеуді Құдай бермеген.
Киімді бала тудырған,
Алтынды қылыш будырған.
«Абылай-лап!»- ат қойып,
Жауды көрсе, қудырған
Көп сарғайтып келмедің,
Кене хан, саған не болды?!
Дорбадан жемін жегізген,
Қысырдың сүтін емізген.
«Басқын[шы] қалың жау келсе,
Алып шығар!»- дегізген.
Кенекемді қалдырып,

Көкбурыл, саған не болды?
-Патшада бар алтын тақ
Жасынан Құдай берген бақ,
Без милы кара бүркіттей,
Шабытты туған суға нақ,
Бір атадан жалғыз тақ,
Көп сарғайтып келмедің,
Наурызбай, саған не болды?
-Қайғы түсті басыма,
Заманым бұлай тарылып,
Салтанатты төреден
Қалғаннан соң айрылып...

Енді жайы болмады. Бөлініп кеткен он мың Дулат: Байзақ бас болып, Рүстем ұғлы Сыпатай қырғызға үндес болып: «Бір түн ішінде біріміз қалмай, қашалық. Аз ғана төленгітімен өздерін оңаша тастап. Сонан соң алмайтұғын оның несі бар?!»- деп, Қырғызға бірігіп кетті. Наурызбайға бір Кертайлақ деген атты апарып мінгізіп еді. Ол ит түске шейін шабуға жарамай, көзі терлеп тұрып алды.

Кенені Құдай ондады,
Қылған бір ісі оңбады.
Арамқатқыр Кертайлақ
Ақауыз аттай болмады.

Кенесары ханның қолы Дулат дүркірей жөнелген соң, түн ішінде сатырлап қашты. Кене хан өзі тұрған жерінде тұрып қала берді. Ағыбай, Жанайдар үш қайырылып барды: «Жүріңіз, тақсыр»-лап. Хан болмады. Сонда қырғыз Суанбек деген ханға қылыш суырып, дүрсе қоя бергенде, Жанайдар батыр Суанбекті жанаса беріп шауып қалғанда, Суанбектің басы допша домалап жерге түсті. Сол қылыш «Суанбекті шапқан көк қылыш»- атанды. Жанайдар батырдың үйінде әлі бар. Ханның қашпасын білген соң, Арғынның сексен жігітіменен Ағыбай, Жанайдар бірі алдынан кезеуілші болып, артынан тосқауылшы болып, қуып жеткен қырғыздарды шаншып тастап, есен-аман құтылып елге келді.

Наурызбай аты болдырған жерде аттан түсіп, малдас құрып отырып алды.

- Сен кімсің!- деп сұраған қырғызға айтқаны:
Сұрасаң арғы атамды, хан Абылай,
Айтқаны Кене ағамның- күлдір Мамай [24],
Ей, қырғыз, танымасаң, танытайын,

[Қорқақты] қатып қылған мен Наурызбай!-деп, қасқайып қарады да отырды.

Наурызбай қолға түскен соң, осы әңгімені бастан-аяқ сөз қылған Нысанбай жыраудың айтқаны:

Не етейін- екі қанатым
Түбінен сынды қайрылып.
Жаңбыр жаумай су болды,
Үстіме киген манатым.
Неше сынды достарың
Түрмеге түсті санатың.
Еншілескен ерлерге
Тиюші еді ғайратың!
Тасқа тиіп, кептелді
Балдағы алтын болатым!
Жаның қайда жай табар
Жадында Жаббар болмаса?!
Көңілің қайда жай табар
Қырық мың әскер аттанып,
Бейшара ныжам болар ма
Ғасаба керней болмаса!
Жұртын екі бөлінді
Қайда барып, жұрт болар
Кенесары қасында
Ер Наурызбай болмаса!
Халық иесі хандарда
Қандай айтса, мін бар ма,
Шегірткеге талатқан
Қырғауылда жүн бар ма?!
Жапалақтан жасқанған
Жалғыз демінде үн бар ма?!
Ақауызын жүгіртіп,
Көп қақсасан, жақсылар,
Наурызбай келер күн бар ма?!
Кене ханның тұсында
Қарт бурадай жарадық.
Жауған кардай борадық.
«Абылай-лап!»- ат қойып,
Дұшпанның алдын орадық.
Кене хан жазым болған сон,

Алды-алдына тарадық.
Көрінгеннен қорғалап,
Кісі аузына қарадық.
Өзіміз шапқан Созақтан
Бір шақта ақыл сұрадық.
Бастан ауды бағымыз,
Иесіз қалды тағымыз.
Төрелер өліп қалған соң,
Ұстағанның қолында
Тістегеннің аузында
Ат жемі болдық тағы біз!

Түсініктер

1. Жар-жар (1-нұсқасы). Бұл бұрынғы ҚР ҰҒА (Қазақстан Республикасы ұлттық ғылыми академиясы. **Ескерту:** Әрі қарай жақша сыртындағы бастапқы қысқарған түрін «ҚР ҰҒА»- қолданып отырамыз.- Н.Қ.) Орталық ғылыми кітапханасы қолжазба қорындағы ақынның өз жазбасы 1170 «а» папкасы, 8-14 беттері бойынша ұсынылып отыр. Сонымен бірге бұл үлгінің ең алғаш көрнекті тюрколог ғалым, Ресей зерттеушісі В.В.Радловтың «Наречья тюркских племен...» Санкт-Петербург, 1870-кітабында басылғанын ескеру үстінде әрі Мәшһүр-Жүсіптің ол кітапқа сүйену мүмкіндігін, әрі ел аузынан өзі жинауы ықтималдығын қоса дйттеген жөн деп санаймыз. Ол кітап пен біз ұсынып отырған нұсқа ұқсастықтары кейінгі жинаушы Мәшһүр-Жүсіптің бастапқы В.В.Радловқа иек арту мүмкіндігін аңғартса, ара-тұра ұшырасқан жекелеген өзгерістер болуының өзі ақынның өзі жинауының дәлелі деп ұғынған жөн. Ал, ұқсастық, бірдейлік көзі неде дегенде, ел арасына тараған қысқа поэзиялық туындылардың, оның ішінде ойын-тойда жиі қайталанып, әбден шындалған үлгілердің онша өзгеріске түспеуі мүмкіндігі де белгілі. Сонымен бірге әулеттік мұрағатта (Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, төртінші папка, 69-72 б. аралығында) тап осы мәтін орын алған. Бастапқы 17,5 шумағы сақталмаған ол үлгі он сегізінші шумактың соңғы екі жолымен: «Інің үшін қайын інің // Онда болар, жар-жар!»- деп басталады. Осы орайда В.В.Радлов кітабындағы (Ел қазынасы- ескі сөз. Алматы, Ғылым, 1994, 42-45 б.) мәтін мен біз ұсынып отырған Мәшһүр-Жүсіп жазбалары арасындағы жекелеген сөйкеспеулерді атап көрсетуді жөн көрдік:

1. В.В.Радловта: «Жылда-жылда боғжама боядым- деп, жар-жар, // Бір міндеттен құтылдым»- десін шешен, жар-жар!» (44 б.) –деп берілсе, Мәшһүр-Жүсіпте сол жолдар: «Жылда-жылда боғжама // Бояй бердім, жар-жар! //

Бір міндеттен құтылдым» //-Десін шешен, жар-жар!» - деген сәл өзгеріспен берілген. Біздіңше, «деп», «десін» сөздерін келтіріп, бір сөзді орынсыз екі рет қайталағаннан гөрі бір-ақ рет қолданған соңғысы ұтымдырақ тәрізді.

2.В.В.Радловта: «Жылда-жылда базарға бардым дейді, жар-жар, // Бір міндеттен құтылдым десін аған, жар-жар!»- түрінде еңсе, Мәшһүр-Жүсіпте бұл жолдар басқаша берілген: «Жылда-жылда базарға // Мал сатам»-деп, жар-жар! // «Бір міндеттен құтылдым!»- // Десін атаң, жар-жар!» Бұл тұста да, біздіңше, базарға барғанын ғана айтумен шектелуден гөрі қыз ұзату, оның жасауы үшін мал сатуды анық көрсеткен кейінгі үлгі қолайлырақ екені дау туғызбас деп санаймыз.

3.Бұрынғыда: «Жылда-жылда күйеуге бардым дейді, жар-жар, // Бір міндеттен құтылдым десін жеңген, жар-жар!»- түрінде жалпылама берілсе, кейінгіде айтуір күйеуге құр беру емес, белгілі бір зат т.с.с. апару ұғымы нақтылана түскен: «Жылда-жылда күйеуге // Апарам,-деп, жар-жар! // Бір міндеттен құтылдым!»- //Десін жеңген, жар-жар!»

4.Бастапқыда: «Жылда-жылда жездеме бардым – дейді, жар-жар, // Бір міндеттен құтылдым десін інің, жар-жар» күйінде орын тепкен. Зерделесек, мұнда інінің жездесіне баруы жай хабарланумен ғана шектелсе, соңғыда қалжың түрінде болсын қонақ күтуден т.с.с. жалығу, ығыр болу да шаң беріп, өлең шынайылығы, қарапайым халық ұғымына жақындауы арта түскен: «Жылда-жылда үй ішін // Топыр қылмай, жар-жар! // Бір міндеттен құтылдым!» //-Десін інін, жар-жар!»

5.В.В.Радловта: «Жылда-жылда жездеме бардым дейді, жар-жар, // бір міндеттен құтылдым десін сіңлің, жар-жар»- түрінде жалпылама айтылса, тағы да Мәшһүр-Жүсіпте қарапайым пенде ұғымына, қалжыңына сай шынайы нақтылана түскен: «Жаман жездем жалпылдап, // Келе бермей, жар-жар! // Бір міндеттен құтылдым» //- Десін сіңлің, жар-жар!»

Жар-жар (2-нұсқа) Бұл да Мәшһүр-Жүсіптің өз қолымен жазылған 2 нұсқа: 1170 «а» папка, 14-15 беттер және 4-папка: 72, 73-беттер бойынша салыстырыла берілді. Назар аударарлық жәйт: В.В.Радлов пен Мәшһүр-Жүсіп арасында еш өзгешелік жоқ. Бұл мәтін бұдан бұрын Мәшһүр-Жүсіп таңдамалысында (Алматы, Ғылым, 1992, 20-21 б.) да орын алғанын ескертеміз.

2.Жұбату. Бұл да Мәшһүр-Жүсіптің жоғарыда аталған екі жазбасы бойынша әзірленді. Бұ жолы да В.В.Радловпен салыстыру жүргіземіз:

1.В.В.Радловта: «Өзің бөлек туған соң, // Жұртыңа тұлға болмассың»-деп келтірілсе, Мәшһүр-Жүсіптің екі нұсқасында да бастапқы тармақ: «Өзіне билік тиген соң»- деген қалыпта бой түзеген.

2. Бастапқыда: «Сен жылайсың ұлым деп, // Жиғаным қызып бұйым деп»- күйінде өрістеп, ұзатылар қыздың «ұлым деп» жылауы өмір шындығына

мүлде сай келмеуімен назар аудартса, Мәшһүр-Жүсіпте бұл жолдарда да, нақтылық, шынайылық басым: «Сен жылайсың: «Үйім!»- деп, // «Жиганым-қызыл бұйым!»- деп.» Біздіңше, ұзатылар қыздың туып-өскен үйін қимай жылауы заңды да, әлі бойына бітпеген, бітуі мүмкін емес ұлын ойлауы әрі ерсі, әрі шынайы емес.

3.Бұрынғыда: «Сен де ойлайсың барсам деп, // Үйге тұлға болсам деп»-күйінде келсе, кейінгіде екінші тармақ басында «бір» сөзі орналасуы көмегімен ұғым нақтылана түскен: «Бір үйге тұлға болсам!»-деп.

4. Бастапқыда алғашқы жолдар: «Адам болсаң, өлмейсің, // Еш жамандық көрмейсің»- түрінде келіп, төртіншісі: «Жаман болсаң, білмейсің»-деп шаңырақ көтеріп, «өлмейсің», «көрмейсің», «білмейсің»- деп, белгілі бір ұғымды тым шегелеп айтса, біз ұсынған нұсқада олардың орнын: «өлмессің», «кормессің», «білмессің»- иеленіп алдын-ала тым кесіп айтпай, жинақтап сенім білдірумен шектелу жүзеге асқан.

5.В.В.Радловта: «Аз басыңды көп етсең, // Көп асыңды көп етсең»-деп, ірге тепсе, Мәшһүр-Жүсіпте алғашқы тармақтағы: «Аз басыңды» орнына: «Аз асыңды» орналасқан. Біздіңше, бұл жолдарда адам басын көбейту емес, ас-тағамды молайту сөз болғандықтан да, кейінгі нұсканың тиімдірек екені айқындалады.

6. Бұрынғыда: «Бір асыңды дайра қып, // Қонағын сыйлап жөнелткен»- делінсе, кейінгіде: «дайра» орнына «даяр» сөзі енгізілуі көмегімен ұғым нақтылануы жүзеге асты.

7.Бастапқыда: «Әр неден жоқ үлгісі, // Сасық болады иісі»- делінсе, кейінгіде соңғы жол кеңейіп, екі тармақ қалпында сап түзеген: «Сасық болар үй іші, // Онан жаман өз иісі»- деп, белгілі бір ұғым әрі кеңейіп, әрі дамытылып берілген.

8.Алғашқыда: «Шылауышы жүрер жалбаңдап, // Балағы жүрер салбаңдап»- делініп, салақ әйел шенелсе, соңғыда «шылауышы» орнын «шашы» сөзі иемденген.

9. В.В.Радловта: «Заманы оның азғаны, // Аттан байтал озғаны»- деп өрнектелсе, Мәшһүр-Жүсіпте «заманы оның» орнына «замананы» делініп, сын өрісі кеңейе түскен.

10. Бұрынғыда: «Некесізден хан туып, // Қайран қазақ тозғаны»- калпында отау тігілсе, кейінгіде «туып» орнын «тұрып» сөзі иемденіп, заман ыңғайы әсерлі көрінген.

11. Мәшһүр-Жүсіпте: «Сарғайып атқан сары таң // Сәуле беріп көрінді»-деп берілсе, В.В.Радловта екінші жол: «Сағынайын, бикем, түсімді»- түрінде келіп, бір түрлі ұғыныссыздыққа бастап тұр.

12. Мәшһүр-Жүсіпте бір шумақ:

Күйеуің жүр күлімдеп,

Қолына тиіп жылқысы.

Ата-анаға жақнайды

Келіннің шайнау тілдісі,- деп шанырақ көтерсе.

В.В. Радловта мұндағы бірінші, үшінші жолдар мүлде түсіп қалып, екінші тармақ: «Қайтқан бір келген жылқысы» түрінде келіп, ұғынықызылыққа қана жол ашылып тұр. Бұл орайда біраз қателердің В.В.Радлов көшіруінен емес, кітап әзірлеушілер байқамауынан т.с.с. орын алуы мүмкіндігін ескермей отырған жоқпыз. Біздің дәлелдегіміз келгені- Мәшһүр-Жүсіптің өз алдындағы В.В.Радловқа сүйену мүмкіндігімен қатар, өз ізденісі аз болмағанын көрсету.

13.Сондай-ақ Мәшһүр-Жүсіптегі: «Ұзатпай сені қайтеді // Зылықа, Зәуре- екі апан // Аланның салған үлгісі»- жолдарындағы алғашқы тармақ та В.В.Радловта орын алмаған.

14. Бастапқыда: «Мінгенде атын ала-ды, /Тең құрбың мұнда қалады»- делініп, өзінен кейінгі: «Тең құрбы қалды мында көп»- жолындағы оймен қайталау тууына жол ашса, соңғыда екінші жол мүлде басқаша: «Тенселе басып барады»- деп өріліп, әрі қайталауға бастамауға, әрі сурет дәлдігі сақталуына әкелген.

Мұның бәрі әрі қазақ фольклор үлгілерінің көп нұсқалы болуы мүмкіндігін, әрі әр зерттеушінің айтушылардан түрлі жауап алып, түршікелікке ұрынуы ықтималдығын дәлелдей түседі демекпіз.

3.Беташар. Мәшһүр-Жүсіптің екі жазбасы: 1170 «а» папка, 15-18 беттер және 4-папка, 73-76 беттер мәтіні бойынша әзірленді. Бұ тұста да аздаған өзгешеліктерді көрсету Мәшһүр-Жүсіптің өзіндік жинау жұмысы нәтижесін дәлелдей түседі деп санаймыз:

1.В.В.Радлов түсінігінде: «Онан соң бір кісі ағашпенен келіннің жаулығын көтеріп, бетін ашып, оған айтады»- деп жалпылама түрде айтылса, Мәшһүр-Жүсіпте бұл нақтылана түскен: «Онан соң бір кісі ағаштың басына бір асыл бұйыммен шүберек байлап алып, желпіп отырып, келіннің басындағы бүркенген желегін көтеріп, бетін ашып, былайша оған айтады».

2. В.В.Радловта: «Аттың басып тарт, келін»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте бастапқы сөз: «Атынның»- деп берілген.

3. «Шу-шу болар, шу болар»- деген жол мен оған ілескен екі тармақ В.В.Радловта жоқ, Мәшһүр-Жүсіпте ғана орын алған.

4. «Сары етігін салдандап»- тармағы мен оған ілескен екінші жол В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіп жазбасында (1170 «а», 16 б.) орын алуымен ерекшеленеді.

5.Бастапқыда «көн етігін қорқылдап»- делінсе, кейінгіде «қорқылдап» орынын «көрпідеп» иеленген.

6. «Жаулыңыт ік шоңаңдан»- деп басталатын 10 тармақтың В.В.Радловта да, Мәшһүрдің әулеттік мұрағатта сақталған 4-папкасында да жоқ екенін, бұл жолдардың тек 1170 «а» папка 16- беті бойынша берілуінің өзі басталқы жинаушы мен кейінгі еңбегі арасында өзгеріс бар екенін, акынның ел аралап жүріп, ғынбай ізденгенін ғана дәлелдейді.

7. Мәшһүр-Жүсіптің 1170 «а» папкасы 16-бетінде және В.В.Радловта осылай келсе, акынның екінші бір 4-папкасы, 74 бетінде «келіңіз» орнына «көріңіз» берілген.

8.В.В.Радловта бұл жолдардың, яғни «Түйе берсең, тайлақ бер, // - Мұрындығын сайлап бер» -тармақтарының жоқ болуы да Мәшһүр-Жүсіп ізденісі көкжиегі кеңірек екенін аша түседі.

9. Бұрынғыда: «Қойды берсең қоңырдан, // Өсеріне онынан»-деп берілсе, Мәшһүр-Жүсіптің екі жазбасында бірдей: «онынан» орнына «оңдыдан» делінуде назар аударарлық.

10. Бастанқыда: «Ешкі берсең сарыдан, // Даусы шыдамас зарынан»- делінсе, кейінгіде екінші тармақтағы ұғым дәлдігі тағы да көңіл бөлгізеді: «Күлак шыдамас - дауысының зарынан».

11.Бұрынғыда: «Ақты қойды айдаған»- түрінде берілсе, кейінгіде бастанқы сөз: «актылы»- деп келтіріліп, ұғым нақтылана түскен.

12. «Артымақ келер аяңдан»- тармағымен басталған 6 тармақ әрі В.В. Радловта, әрі Мәшһүр-Жүсіптің бір жазбасында (4-папка, 75- бет) болмай, тек екінші жазбасында (1170 «а» папка, 17- бет) ғана орын алуымен ерекшеленеді.

13.В.В. Радловта: «Есіктің алды ақ балық»- тармағынан кейін орын алған әр жолдың екіншісінің соңғы сөздері: «қақтайық», «мақтайық», «қақтайық», «боқтайық»- түрінде отау тікесе, Мәшһүр-Жүсіпте: «қақталық», «мақталық», «қақталық», «боқталық»-түрінде кейін, бастанқы «ақ балық» сөзімен толық түрде ұйқасуымен көзге түсіп тұр.

4.Халық өлеңдері.

Бір акын өлені.

Жоғарыда айтылған қолжазба қоры, 1176- папкадағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы (65- беті) бойынша үсінілігі отыр.

Абақтыдағының зары. Сол қолжазба қоры, 1176-дағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша әзірленді. Шынарма мәтініне маңдайша ретінде орын алған: «Атыңай-Қарауыл- бір төрт жігіт жаламенен абақтыға түсіпті. Сонда солардың біреуі ел-жұртына өлеңмен сөлем қағаз жазыпты. Бала күйімізде: «Төрт жігіттің өлені»- деп, «Қонақ кәде айт!»- дегенде, айтысып жүруші едік. Соның біраз өлеңін жазса салдым».

Қара өлең. Жоғарыда ағаман қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп 1170 «а» папка 1-4 беттері бойынша әзірленді. Сонымен бірге жоғарыда аталған

В.В.Радлов кітабының 39-40 бетінде тап осы мәтін орын алған. Біз бұл орайда да орын алған біраз сөз өзгерістеріне түсінік беріп отырамыз:

1.В.В. Радлов жинаған қазақ фольклор үлгілері жарияланған: «Ел қазынасы- ескі сөз». Алматы, Ғылым, 1994 ж.- кітабы мәтіндеріне берілген түсінікте (595 б.) түпнұсқада, яғни 1870 жылы Петербургте «Наречия тюркских племен»- деген атпен басылған кітапта осы «құйылды» сөзінің «құйынды»- деп басылғаны, сөз мағынасына ғана қарап түзетілгені ескертілген. Біздіңше, бұл өзгерту әбден орынды, себебі Мәшһүр-Жүсіп жазбасында да ап-анық «құйылды»-деп жазылған.

2. В.В.Радловта бұл жолдар: «Үлкен билер қалғанда, // Құлдар кірді кеңеске»- деп берілсе, Мәшһүр-Жүсіпте бастапқы тармақ: «Үлгілі билер қалды да»- түрінде келтірілген. Соңғы үлгі алынуы әрі сөз ыңғайы, заман тынысына дәл келеді, әрі бір шумақ ішінде жеке сөздің («үлкенге», «үлкен») екі рет қайталануынан аман сақтайды. Сондай-ақ соңғыда «құлдар» сөзі үстіне баттатып, басқа қою сиямен «надандар»- деген сөз жазылған екен. Біз оны құлды кемсіту атаулыны біржақты, теріс түсіндірген кеңес заманы қысымы әсерінен енгізілген өзгерту болар деп шамаладық.

3. «Жал құйрығы қаба»- деп»- деген тармақпен басталатын 18 жолдық мәтін В.В.Радловта мүлде жоқ болып, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алуы тағы да ақынның өз бетінше көп жинағанын дәлелдей түседі.

4.Жоғарыда аталған 1994 ж. шыққан В.В.Радлов кітабында осы «можа» сөзін түпнұсқада қате жазылған деп есептеп, «кожа»-деп өзгерткен екен. Біз Мәшһүр-Жүсіпте де «можа»-деп жазылғанына қарап, «можа» сөзін не көне араб-парсы сөзі, не бізге әзір белгісіз бір аталым болуы мүмкін деп санаймыз.

5.В.В.Радловта: «Оралдан қашқан ор түлкі // Аралап қашса, ит жетпес»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте: «аралап», орнына «өрлей» сөзі орын алған. Біздіңше, мұнда әңгіме «аралап» қашу туралы болып тұрған жоқ, «өрлей», яғни өрге қарай етпеттеу, жер жағдайын неғұрлым ұтымды пайдалану сөз болып тұр. Сондай-ақ «ор түлкі», яғни «ор түлкісі» дегеннен де жер жағдайын ескеріп, неғұрлым басқалар бара бермес, өрді, биікті тандап мекен еткен, яғни Орал тауын паналағандықтан да, жазық дала аңы емес, «ор түлкісі» аталуға лайық демекпіз.

6. Бұрынғы В.В.Радловта: «Аспаннан түскен тас түлек // Жерге түссе, тек өтпес»- делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «өтпес» орнын, «кетпес» сөзі иеленген. Соның нәтижесінде соңғыда сөз мағынасы нақтыланып, қалпына келтірілді.

7.Бастапқыда бұл жолдар: «Қас патша «қарашын // Ертең келдін»- деп, кек етпес»- түрінде келіп, бір түрлі ұғынықсыздық арқаласа, кейінгіде

нақтылық, дәлдік басым: «Қас патша қарашысына: // «Ерте келдің, кешке келдің!»-деп кек етпес!»

8.1994 жылғы В.В.Радлов кітабында: бұрынғы басылымдағы (1870 ж.) «мінезінен», «сүйегінен» сөздері орнына «мінезіңнен», «сүйегіңнен» сөздері жорамалмен ғана енгізілсе, Мәшһүр-Жүсіпте де «мінезіңнен», «сүйегіңнен» -деп жазылуы кейінгі долбар дұрыстығын дәлелдеуге қызмет ете алады.

9. Бастапқыда: «Ендігінің жақсысы // Есіктен төрге қарап // Отырады түнеріп»- деп келтірілсе, біз ұсынып отырған нұсқада: «Ендігінің жақсысын // Есіктен төрге қарап, // Отырғанын көрерсің түнеріп»- күйінде өрілген. Кейінгіде сыналушы отырысы ғана емес, сынаушының оған деген көңіл-күйі қоса қамтылып тұрғаны анық.

10.Бұрынғыда: «Аз кісіге көп кісі // Орамына келтірер»- делінсе, соңғыда «кісіге» орнына «кісіні» алынғандықтан, тағы да ұғым нақтылануы жүзеге асты.

Тақпақ. Бұл туындыны «Тақпақ» дегенде, Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша жазылған аталым басшылыққа алынды. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 1177 лапка, 149-150 беттеріндегі мәтін бойынша әзірленді. Ақынның тап осылай басталатын екінші қысқа үлгісі әулеттік мұрағаттағы екінші папканың 133- бетінде орын алған. Тек мұнда шығарманың «Мұң тарқатар құдай бар!»- жолына дейінгісі ғана қамтылған. Осы орайда бұл мәтіннің ақын таңдамалысының екінші томына (Алматы, Ғылым, 1992, 54-55 б. құрастырған С.Дәуітов) енгені белгілі. Тек онда шығарманың «Боларында болып өт»-деп басталатын жол мен «Қанша қинасан, қинауыңа тұрады, үзілмейді!»- сөздеріне дейінгілері енбей қалған. Оның себебі Кеңес билігі тұсында әзірленгендіктен де, ол үзіндідегі сөздердің біразы сол кездегі саясатқа сай келмегендіктен қысқарған деуге негіз толық. Біз бұл орайда мәтінде айтылған сөздер мен Мәшһүр-Жүсіп дүниетанымы, пікірі арасында үнемі сәйкестік бола бермеуі мүмкіндігін, ақынның фольклор үлгілерін еш саясатқа бағындырмай, ел арасында қалай айтылса, сол қалыптан аудармай жеткізуді ғана мақсат еткенін есте ұстаған жөн. Асылы фольклор үлгілерін белгілі бір идеяға икемдеу, өзгертіп жазу ол ғылым талаптарына мүлде қайшы келетінін ескерсек, өзгертпей жеткізу қайта Мәшһүр-Жүсіптің елеулі табысы екенін еске салғымыз келеді. Сонымен бірге көлемі шағын болса да, Мәшһүр Жүсіптің әулеттік мұрағаттағы жазбасында бірер өзгешелік бар екеніне, оны ескермеуге болмайтынына көңіл бөлген жөн:

1.Әулеттікте: «Құдай» сөзі орнына «Тәңір»-деп берілген екен, біз «құдай»- дегенін алдық. Себебі «тәңірі» сөзінің қазақ даласына ислам діні келгенге дейін қолданылуы мүмкіндігін, ал, «құдай»- дегеннің неғұрлым кейінгі айтылу үлгісі болуы ықтималдығын басшылыққа алдық.

2. 1177 папкада: «Жалғызбын деп, қамықпа»-деген бір жол ғана еңсе, әулеттікте ол екі тармақ түрінде кеңейген: «Жалғызбын деп зарықпа, // Мұңымын деп қамықпа!» Біз әулеттіктегіні неғұрлым кен де, дұрысырақ деп санадық.

Төрттағандар. Бұл төрт тармақтық өлеңнің мандайшасында туындыны қандай жағдайда кімдер айтқаны ескертілген: «1921- ноябрь басы, жаңаша сейсенбі, бүгін 22- инші, ескіше дүйсенбі, бүгін тоғызы. Бірінің- 8, бірінің 20-сы күні Баянаулада Потуков Павел дегендікінде болдық. Город Павлодар, улица Первый Май, дом номер –семьдесет пять, продает-қа Сырбай Шора-басв. Бір шайырдың айтқаны.» Ал, өлең соңынан мына сөздер жазылған:

Оқыдым ерте тұрып, бамдат намаз,

Мінажат бір Аллаға жаздым қағаз.

«Мимнің дауасын татып, тасып бол!»-деп,

Қыздармен заманымда болдым араз.

«Мейрамның басы қосылғанда туды!»- деп, атын Мейрам қойды, жылы-жылан, осы сиырда 81-де болады. Ораш әкесі - Үміннің інісі Ниязбек. Үркімбай қызын Ниязбек баласы Мәукенге берген. Солардан тұқым бар-жоғын білу үшін жазылған.

6.Өтірік өлең.

Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы: 1170 «а» папка, 101-103 беттері бойынша ұсынылып отыр. Сонымен бірге бұл мәтіннің жоғарыда аталған В.В.Радловтың 1870 жылғы кітабында жарияланғанын, екі үлгі арасында айырмашылық көп екенін, осы жолы біз ұсынып отырған кітаппен салыстырғанда, аз-кем селкеуліктер бұдан бұрын басылған акын таңдамалысында да (М.Ж.Көпеев, Таңд., Алматы, Ғылым, 1992, 42-43 б.) орын алғанын ескертеміз. Енді соның бәрін нақты көрсетеміз:

1. В.В.Радловта (жоғарыда ескертілгендей, бұ жолы да «Ел қазынасы»-ескі сөз // Алматы, Ғылым, 1994 жылғы кітабынан үзінді келтірілгенде, «В.В.Радлов»- деген аталымнан кейін, тек сол кітаптағы бет ретін келтіріп, отырамыз- Н.Ж.) мұндағы «қызға» орнына «жұртқа» сөзі (65 б.) орын алған.

2.Мұндағы «құмырсқанын асауын» орнына В.В.Радловта «құмырсқаны қайырып»- сөздері (65 б.) берілген.

3. Соңғы екі жол В.В.Радловта мүлде басқаша өрілген: «Ел қыдырған кешегі есер кезде // Бөгелек басына тана тақтым.»

4. Мұндағы «түбіне» орнына В.В.Радловта: «ығына»- (66 б.) деп келтірілген.

5. Бұл сөздер сәл өзгертіліп, бұрынғыда (В.В.Радловта) «дүниенің ауыры» (66 б.) – күйінде шаңырақ көтерген.

6. В.В. Радловта осы шумақтың үшінші тармағы «атандарға»- деп басталып, сөйлем ішіндегі келесі тармақ соңы да «атандардан» деп беріліп, бір сөйлем ішінде сөздің екі рет қайталануы шаң берсе, Мәшһүр-Жүсіпте кейінгі «атандарым» орнына «жануарым» орын алған.

7. Бастапқыда бұл қолданым сәл өзгеріп: «Дүниенің ауыры»- деген қалыпта отау тіккен.

8. В.В. Радловта: «Үлкеніне серкенің» (66 б.) арба салу берілсе, Мәшһүр-Жүсіпте: серкеден көп кіші «қара шіркей, шыбынға» арба жегу өрнектеліп, әсірелеу шеңбері көп кеңейіп, әсерлілік арта түскен.

9. Мәшһүр-Жүсіптің 1170 «а» папкасында (102 б.) және В.В. Радловта (66 б.) осы «мықты» сөзі бой көтерсе, таңдамалыда оның орнын «күшті» сөзі орынсыз иеленген.

10. Мәшһүр-Жүсіпте бұл жол: «Бір қарсақты жаратып, базар міндім»- деген қалыпта өріліп, өзінен кейінгі тармақ соңындағы «әзер (азар) міндім» сөздерімен құп ұйқасып, үйлесіп тұрса, В.В. Радловта осы тармақ: «Бес қарсақты күнінде баса міндім»- делініп, әрі болашақ көлікті алдын-ала даярлау («жаратып») түсіп қалуы, әрі ұйқас толымсыздығы («баса міндім»- «әзер міндім») анық байқалады.

11. Бұрынғыда бұл сөздер: «Жүргізе алмай шіркінді» (66 б.)- қалпында өріліп, кейінгідегі қимыл-әрекет дәлдігі («құлағынан берік басып») қамтылмай қалған.

12. В.В. Радлов кітабында және 1992 жылғы таңдамалыда да «сомбал»- деп басылған сөзді біз қолжазбадағы бастапқы әріптің таңбалану ерекшелігіне қарап, «хамбал»- деп өзгерттік те, «сомбал» дегенді жақша ішінде қоса келтірдік.

13. Бұрынғыда бұл шумақ орнын мүлде басқа тармақтар иеленумен бірге соған ілесе тағы төрт жол қосыла берілген. Сонда кейінгіде, яғни біз ұсынып отырған Мәшһүр-Жүсіпте, әрі алдыңғы шумақ өзгешелігі, әрі соған ілескен бір шумақ еңбегені анықталады.

14. Тап осының алдындағы 3 тармақ В.В. Радловта мүлде басқаша берілген: «Өтірік өлең айтамын ер басынан, // Шылым қылдым шыбыштың қу басынан, // Қара шіркей етіне қазан толып.» Ал, осы шумақтың төртінші жолы Мәшһүр-Жүсіптегі қалыпта шаңырақ көтерген: «Астау-астау ет жедік ер басынан.» Біздіңше, мұндағы ыңғайсыздық әрі бірінші мен төртінші тармақ соңы «ер басынан» делініп сөз қайталануынан әрі шылымның ол кез үшін тым сирек құбылыс болуынан туып тұрған сияқты.

15. Мұндағы «бір әділ пақыр»- В.В. Радловта: «бірталай бақыр»- күйінде ірге тепкен. Біздіңше, бұдан кейінгі жолдың: «Имансыз сона деген кәпір екен»-ден өрілуіне қарама-қарсы алынуымен де бастапқы тармақ өзіндік

ой, әсерлілік өрбiтуге бағытталған, яғни: «Маса деген бiр 'әдiл нақыр екен»- қалпында олең идеясы, композициясы тұрғысынан да неғұрлым шынайы да, үйлесiмдi болып тұрған тәрiздi.

16. Тап осы жолмен басталатын үш шумақ В.В.Радловта мүлде бөлек. Сонымен бiрге Мәшһүр-Жүсiпте осы он екi тармақ мүлде басқаша келтiрiлумен бiрге соған қоса төртiншi шумақ та орын алған. Бiздiңше, бұл өзгерiстерден тағы да В.В.Радловтан кейiн жинаған Мәшһүр-Жүсiп еңбегi де бiр бөлек қазына екенi дәлелдене түседi деп түйiн жасауға болады.

17. 1992 жылы таңдамалыда осындағы «айтсам да» сөзi «айттым да»- делiнiп, сол қате берiлген.

18. Тағы да сол таңдамалыда «бөгелектiң» сөзi «бокейлiктiң»- делiнiп қате аударылған.

19. Таңдамалыдағы «қойыпты» сөзiн «құйыпты»- деп аудару көмегiмен (араб әрпiнде белгiлi бiр әрiптi «о», не «ұ», не «у», не «ө», не «ү»- деп оқи беруге келетiнi арабша оқи алатындар үшiн белгiлi қағида- Н.Ж) белгiлi бiр ұғымды нақтылай түстiк. Расында, «құт қойыпты»- дегеннен де «құт құйыпты»- өрнегi белгiлi бiр береке құттың берiлу тәртiбiн нақтырақ бере алады. Оның үстiне кейiнгi тармақтар соңындағы: «жиыпты», «тырбиыпты» сөздерiмен ұйқасуға «қойыпты» өрнегiнен гөрі «құйыпты» лайық болып, құп үйлесiп тұрғанын байқау да қиын емес.

20. Таңдамалыдағы: «Ол дүниеде мен өзiм болмайын деп»- делiнiп, бiр түрлi ұғынықсыздық тудырған «дүниеде» сөзiн мәтiн жазуына бажайлап қарап, «дауына»- деп өзгерткенде, ұғым дәлдiгi қалпына келдi.

7. **Жарапазан.** Мәшһүр-Жүсiптiң Мәдина деген қарында-сынан туып, жасынан ақын мұрасын жинаумен шұғылданған Жолмұрат Жүсiпұлының (1894-1977) әулеттiк мұрағатта сақталған көшiрмелерiнiң 3- папкасы, 409- бетi бойынша әзiрлендi.

8. Жоктау өлеңдерi.

Бұрынғы жоктау үлгiсi. Жоғарыда аталған Алматыдағы қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсiптiң өз жазбасы, 1170 «а» папка, 26-28 беттерi бойынша әзiрленiп, алдында сөз болған В.В.Радлов кiтабымен салыстыру жүргiзiлдi. Сараптау кезiнде төменде көрсетiлгенiндей, көп өзгешелiк болуы тағы да бұл үлгiнiң ел iшiнде түрлi нұсқады т.с.с. болуы мүмкiндiгiн, сонымен бiрге бастапқы жинаушының қазақ тiлi бояуы түрлiшелiгiн байқай бермеуi ықтималдығын қоса аңғартады. Ендi мысалдар келтiрiп, нақты дәйектеу жүргiзейiк:

1.В.В.Радловта және Мәшһүр-Жүсiп жазбасында: «Ұяда сұңқар түлеткен»- деп дұрыс жазылса, 1992 жылы шыққан ақын таңдамалысында «ұяда» сөзi «әуеде» болып орынсыз бұрмаланғанын ескертеміз.

2. Акын жазбасында және 1992 жылғы таңдамалыда: «Қиядан сұңқар түлеткен»- делінсе, В.В.Радловта соңғы «түлеткен» орнына «түлеткен» беріліп, озындығы: «Ұяда сұңқар түлеткен»- дегендегі соңғы сөзді қайталау тағылғанын ескерген жөн.

3. Мәшһүр-Жүсіп жазбасында және 1992 жылғы таңдамалыда да бұл жердегі соңғы сөздер: «түлкі артқан»- түрінде келсе, В.В. Радловта «артқан» орнын «атқан» пеленген.

4. Акын жазбасы мен таңдамалысында: «Қиядан барын тіке атқан»- орнында орын алса, бұрынғыда, яғни В.В.Радлов нұсқасында соңғы сөздер «іке атқан» түрінде берілген. Біздіңше, бұл тармақ алдындағы жол түлкіні аңуға арналса, кейінгісі сол аңды «тіке» аңуға байланысты екені анық. Араб дауыла 1914 жылы А.Байтұрсынов енгізген жаңа үлгі, ережеге дейін, әсіресе қыстыдыбыстарды түрліше оқуға мүмкін болғаны да белгілі. Демек Мәшһүр-Жүсіп жазбасы 1914 жылы дейін қағазға түспі десе, «іке», «тіке» сөздері қателік белгіленетіні бұл салада еңбек еткендер үшін еш жаңалық емес.

5. Мәшһүр-Жүсіп жазбасында: «Бариланы бөздей жырғ-тырған, // Жі-еккі жүндей тұттырған»- деп жазылса, соңғы: «жырғтырған», «тұттырған»- сөздерінің толық ұйқасуы іске асса, бұрынғы үлгіде ол реттілік өзгерген. Бірақ екен, онда «сұттырған» орнына «тұттырған» сөзі қолданылған.

6. Сондай-ақ Мәшһүр-Жүсіпте: «Айзарлығы айдапқан, // Тұлымдыға айлапқан»- күйінде аң-анық жазылса, В.В. Радловта «ай-ырлығы» орнын «айлапқаға» пеленген. Біздіңше, Мәшһүр-Жүсіптегі әр тармақ басынлағы: «ай-ырлығы», «тұлымдыға» сөздері бірін-бірі дөмен, үйлесім, халық салтын, аңшымын дөп бейнелесе, жылқыны айдалаға айдау еш жөнне, даңдыға сай кетімеуімен көзге ұрып тұр.

7. Мәшһүр-Жүсіпте: «Қалмактан жылқы қулырған, // Құлынын жол-ға тудырған»- делінсе, бастапқыда (В.В.Радловта) «жолда» дегенді «қолда» сөзі алмастырып, біртүрлі ұғыныссыздық тудырып тұр. Біздіңше, жылқыны «қолда» тудырды дегеннен де, «жолда» тудырды деу уақыт пынылығына, сол «жол» адамдар дәстүріне негүрлым дөп келеді.

8. «Жамбасқиян»- деп, қазіргі емне сөздігіне сүйеніп жазып келсек, Мәшһүр-Жүсіпте және В.В.Радловта ол «жап басынан»- түрінде берілуі те-ріс емес. Расында, адамның бір басы, әріне, негізгісі пықпан жоғары орна-ласа, әсіресе төрт аяқтан қозғалуға тура келгенде, бүйірдегі бір мүпесінің де екінші бір жанама бас тәрізді қылатын көрінуі мүмкіндігін ескермей бол-майды.

9. «Санама жүлдыз батырған»- дегендегі «санама», сөзі бір түрлі түсініксіздік туғызып тұр. Біздіңше, ол «саннама» түрінде жазылса, санаған ұғымыз, яғни көп жүлдыз ұғымын аңуға бағытталар еді.

10. Мәшһүр-Жүсіпте: «Бес така баршадан тон қылған, // Жеті рудан қол жиған» - делінсе, бұрынғыда алдыңғы тармақ соңындағы «қылған» орынды «киген» иеленіп, тағы да ұйқас солындауына негіз болып тұр.

11. Мәшһүр-Жүсіпте: «Әуелде құдай қалаған, // Асылы нұрдан тараған»- деп өрілсе, бастапқыда «әуелде» сөзі- «әуелі», «тараған» дегені- «жараған»- күйінде келтірілген. Біздіңше, нұрдан тарау ұғымы Аллаға сену, Алланың жарату құдіретін ескеруден туса, «жараған» сөзі «жаралған» түрінде берілгенде ғана сол ұғымға бағытталарын ескерген жөн. Бұл орайда тағы да алдыңғы жолмен кейінгінің ұйқасу сапасын нашарлату іске асарын ескерсек те, бастапқы қолданымның кезең тынысына неғұрлым сай келетінің бағамдау қиын емес.

12. «Алыстан дұшпан аттанса»- тармағы Мәшһүр-Жүсіпте орын алмаған. Біз оны сөз орайына, қолданым дәстүріне т.с.с. сүйеніп, В.В.Радлов бойынша енгіздік.

13. В.В.Радловта осы тармақ соны: «жаранған» болып берілсе, тағы да оған дейінгі ұйқас негіздері соңғы етістіктің «бораған» және одан кейінгі жол аяғының «қамаған»- түрінде келіп, бірыңғай ұйқас тәртібіне бағындырыла алынғанын ескергендіктен де, осы «жаранған» орнына Мәшһүр-Жүсіптегі «жараған» сөзін енгізу тиімдірек деп санадық.

14. В.В.Радловта: «Сексенге келген Кенгірбай, // Ішін толды нараға»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте «ішің» орнына «кеншің»- алынған екен, соңғыны таңдадық.

15. Бастапқыда: «Өлгенде жайылсын қараңа»- делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «жайылсын»- «жайылды», «қараңа»- «қараға»- деп өзгертілген екен. Біз белгілі бір әрекеттің жүзеге асуы мүмкіндігін емес, нәтижесін дйттеген соңғыны туынды идеясына неғұрлым сай келеді деп таптық.

16. Мәшһүр-Жүсіп жазбасында да, В.В.Радловта да бар тап осы жолдың: «Ғылажың не дүр Аллаға»- 1992 жылғы кітапқа еңбеуі шығарманың кешегі кеңестік жүйе кезінде әзірленгендіктен, «Алла» сөзін қолданудан қалықтау нәтижесі болар деп шамаладық.

17. Бұрынғыда бұл жол: «Күні де, түні де базарым»- деп отау тіксе, кейінгіде бастапқы сөздер: «күні де- түні» қалпында ықшамдалған екен, біз соңғыны қаладық.

18. Бастапқыда осы тармақ «Алдадан кайтты назарым»- деп шаңырақ көтерсе, соңғыда алдыңғы сөз «Алладан» екен. Кейінгіде ұғым нақтылана түскен тәрізді.

Балғынды жоқтау. Бұл туынды да жоғарыда аталған қолжазба қорындағы ақынның 1170 «а» палкасы бойынша әзірленіп, тағы да В.В.Радлов кітабымен салыстыру жүргізілді. Мәшһүр-Жүсіп жазбасы маңдайшасында: «Батырбек

деген төренің қызы Балғын өлгенде, шешесі жоқтады»- делінсе, В.В.Радловта да соя іспеттес тақырыпша берілген екен, біз оны ықшамдап, «Балғынды жоқтау»-деп атадық. Бастаған үрліс бойынша тағы да айырмашылықтарға көңіл бөлеміз:

1.Бастапқыда, В.В.Радловта, осы тармақ соңындағы Мәшһүр-Жүсіптегі «жалғызым-ай» орнына «артында» сөзі орын алған.

2.Бұрынғыда бұл тармақ мүлде өзгеріп: «Ау, жанғыз бауырым шырқырап тұр»- делініп, ұғым комескілігі алға шыққан.

3. Мәшһүр-Жүсіпте баласын оқыту үшін не бергені нақты көрсетілсе, бастапқыда: «Молдаға оқысын деп қоя бердім»- делініп, тым жалпылама айтылған.

4. Бұрынғыда тармақ соңы: «бердім»- деп аяқталып, белгілі бір өзгерісті, өлімді бекітуші пенденің өзі тәрізді әсер қалдырса, кейінгіде бәрін жасаушы жаратқан иенің өз шешімі екені аңғарылады.

5.Бастапқыдағы: «айт дегенін»- сөздері кейінгі бойынша түзетіліп, ұғым нақтылығы қалпына келтірілді.

6.Бұрынғыдағы (В.В.Радловтағы) сөз соңындағы мағынасы беймәлім «үлік» сөзі ұғымды айқындап берген кейінгі, Мәшһүр-Жүсіптің «олім» дегенімен ауыстырылды.

7.Нақтылық, дәлдік талабы бойынша бастапқыдағы «қорған» сөзі кейінгінің «құрған» сөзімен алмастырылды.

8.Мұндағы «түсер» сөзі орнын бұрынғыда «жетер»- иеленген.

9.Мәшһүр-Жүсіпте: «Тапқаны ақ ешкінің егіз лак»- делінсе, В.В.Радловта «егіз» орнында «екі» сөзі тұр.

10.Бастапқыда (В.В.Радловта): «Екі ешкі көкке қарап, көкенді же, // Табарсың есен болсан тағы лак»- делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «екі ешкі» емес, «ақ ешкі» болып дұрыс өзгертілген. Сонымен бірге соңғы «тағы» мен «лак» сөздері арасында түсіп қалған «да» шылауы қалшына келтірілген.

11.В.В.Радловтағы: «Жаратты бір жаратқан бесеу сұмды»- дегендегі «бесеу» сөзі бір түрлі ұғыныксыздық тудырып тұр. Осы орайда біз «бесеу» сөзін «би сау» сөздерімен, сау емес ұғымымен алмастыруға болар ма еді деген түйінге келдік те, екі қолданымды қатар бердік. Араб әрпінің таңбалану ерекшелігі бұл ұғымның екеуіне де қайшы емес.

12. Мәшһүр-Жүсіпте шумақаяғы: «Құдайым берер ме екен бізге де ұлды»- делініп, өз алдындағы бастапқы жол соңы: «мен де мұңды», екінші аяғындағы: «бесеу сұмды» сөздерімен құп үйлесіп, ұйқасып тұрса, В.В.Радловта шумақ соңындағы сөздің «тұяқ» болып алынуы ұйқас тәртібіне мүлде қайшы келіп тұрғаны анық.

Боғы төренің қарындасы жоқтағаны

1. Мәшһүр-Жүсіп жазбасы: 1170 «а» папка, 31- бетінде және 1992 жылғы таңдамалыда «күдері»- делінсе, бұрынғыда (В.В.Радлов кітабында) «күлдері»- сөзі өрнектелген.

2. 1170 «а» папкада және В.В.Радловта «жалшайын» сөзі- дұрыс берілсе, таңдамалыда (32 б.) «жайкалтын»- деп қате жазылған.

3. Ақын жазбасында: «жарды бір»- деп алынса, ол таңдамалыда да солай берілген. В.В.Радлов кітабын «Ел қазынасы- ескі сөз» аталымымен әзірлеушілер «жардыны» сөзін келтіріп, оны жергілікті тіл ерекшелігі деп санаған (Алматы, Ғылым, 1994, 597 б.). Біздіңше, мұнда «жарды» - дегенді «күйеу», «жұбай» деген сөздердің синонимі ретінде қабылдаған жөн. Сонда шығарма басында жазылған мына тақырыпқа: «Боһынның қарындасының күйеуі өлгенде жоқтағаны» - назар аударсақ та, әйелдің көз жұмған күйеуін, яғни жарын жоқтауы келіп шығады. Қараныз: «Жарды бір алған осы өлім.»

4. Бастанқыда (В.В.Радловта): «досын» делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «достысын»- отау тіккен.

5. «Ғалыныда» - дегендегі «да» шылауы бұрынғыда жоқ, кейінгі Мәшһүр-Жүсіп бойынша енгізілді.

6. Соңғыда: «Өлімнің інісі-уайым»- түрінде ірге тесе, бастанқыда: «Өлімнің несіні ойбайым»- деп беріліп, біртүрлі ұғынықызық туырып тұрғанын байқау қиын емес.

7. Бұрынғыда және кейінгіде: «Қара бір шашым жайың, //Жайың да жияйың»- күйінде өрілсе, таңдамалыда аяққы: «жияйың»- орнына «жылайың» сөзі қате алынған.

8. Бастанқыда: «Қыналы бармақ, жез тырнақ»- қалыңда өрістесе, кейінгіде «қыналы» сөзі «күнәлы» өрнегімен алмастырылған екен. Біз соңғыны таңдадық.

9. Бұрынғыда: «Күнінде қанға бояйын. // Албыраған ақша бет // Сүйегіне такайын»- деп беріліп, «бояйын» мен «такайын» сөздерінің онша ұйқаспауы орын алса, «такайын» орнына кейінгідегі «таяйын» енгізілуі нәтижесінде ұйқас қалпына келтірілді.

10. Бастанқының: «Моймылдаған қара көз»- жолындағы алғашқы сөз таңдамалыда: «моймүлдеген»- деп берілген екен. Ақын жазбасына қайта үңілу нәтижесінде «моймүлдеген» нұсқасын таңдадық.

11. Бұрынғыдағы: «Ала арқанмен бек тарттым»- тарма-ғындағы «бек» сөзі орнын соңғыдағы: «берік»- иеленді.

12. Алғашқыда: «ханнан ендік жағынар»- делінсе, кейінгіде «ендік» орнына «онандік»- сөзі кірген екен. Біз «онандік»- түбірі «она» екенін ескеріп, кейінгіні ұсынып отырмыз.

Тәгіді жоқтау. Бұл туынды да жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1170 «а» папкасы, 39-46 беттері бойынша ұсынылып,

В.В.Радлов кітабымен (1870) және белгілі ғалым М.Божеев көшірмесімен салыстыру жүргізді:

1.Бастапқыда (1870 ж. В.В.Радлов кітабында): «Қара бір таудың үлгісі»- деп берілген екен, біз кейінгіге, Мәшһүр-Жүсіптің жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1170 «а» папкасының 39-бетінде осы тармақ соңы: «өлкесі»- делінуіне қарап, әрі ол сөздің өзінен кейінгі тармақ соңындағы: «серкесі» сөзімен толық ұйқасуына сүйеніп, жол аяғындағы: «үлгісі»- сөзін «өлкесі»- деп алмастырдық.

2. Мәшһүр-Жүсіпте: «Ебінің қызыл желіндей // Саулап бір тұрған сөз еді»- деген қалыпта отау тікесе, В.В.Радловта: «Ебінің» орнына «Еділдің» сөзі тұрумен бірге екінші тармақтың мүлде түсіп қалуы орын алған екен. Біз толық нұсқаны, кейінгіні, басшылыққа алдық.

3.Бұрынғыдағы: «түрі еді»- сөз қолданысын кейінгіге сүйеніп, әрі сөз мағынасы нақтылығын ескеріп: «төре еді»- деп өзгерттік.

4.Сондай-ақ бастапқы «ұлып» сөзі де соңғы бойынша «аудып» болып түзетілі.

5.Соңғыда, яғни Мәшһүр-Жүсіпте: «Құрама жиып, ел қылып, //Қосып таза сақтаған»- деген түрде шанырақ көтерсе, бастапқыда, яғни В.В.Радловта: «қосын» орылып «күсін» иеленген екен. Біз сөз ыңғайына, мағынасына қарап, кейінгіні таңдадық.

6.Екінші үлгіде (Мәшһүр-Жүсіпте): «Тілі шайнау тентегі // Ақылымен тоқтаған»- күйінде өрілсе, бұрынғыда «тентегі» орнына «тептегің», «тоқтаған» орнына «токтатқан» кірген екен. Тағы да оған дейінгі «тоқтаған» сөзімен үйлес: «жақтаған», «мақтаған», «сақтаған»- сөздерінің «токтатқан» дегенмен онша ұйқаспайтынын, сөз ыңғайын ескеріп, соңғыны таңдадық.

7.Мәшһүр-Жүсіпте:

Көлдегі аккумулясты,

Ақ сұңқар құстай дабысты,

Ерегіскен дұшпанға

Айданардай шалысты,- түрінде келсе, оған дейінгіде,

В.В.Радловта, екінші тармақ аяғындағы сөз «дауысты»- делініп, алғашқы жол соңындағыны орынсыз қайталауды тудырған. Сондай-ақ шумақ соңындағы сөз: «шалышты»- түрінде келіп, біртүрлі түсініксіздік тудырған. Біз соңы үлгіні таңдадық.

8. Бұрынғыда: «Қанға-ай түскен асылдай, // Қалпайғанмен қарысты»- делініп, ұғынықсыздыққа ұйтқы болса, тағы да соңғы бойынша түзету енгізіліп, сөз мағынасы нақтылана түсті: «Қайтпас қара бұлттай // Қалпайғанмен қарысты.»

9. Бастапқыда: «Екі де тізген, бір айыл»- делініп, «тізген» сөзі түсініксіз тұрса, тағы да кейінгі бойынша ол өрнек «тізгін» болып өзгертіліп, «тізгін», «айылдың»- ат тұрмандары түрлері екені айқындала түсті.

10. Алғашқыда «Топ ішінде шығып сөйлеген»- күйінде орын алса, соңғыда: «Иығы асып сөйлеген»- деп, қайраткер сипатын нақтылай түсу, дарау жүзеге асқан екен. Біз кейінгіні алдық.

11. Бұрынғы: «Еркіне зорлық қылмаған»- жолындағы «еркіне» орнына Мәшһүр-Жүсіп бойынша «ырқына» енгізілді.

12. Бастапқыда: «Күнәкар, сірә, болмаған»- делінсе, кейінгіде «сірә» орнын «ғасы» сөзі меншіктеген екен. Тағы да соңғы үлгінің сөз мағынасын дамытып, аша түсетіні ескерілді.

13. Біріншіде: «Адалдығы әлімдей // Дін сөзіне тоймаған»- бой көтерсе, кейінгіде «әлімдей» орнын «ғалымдай» иеленген екен. Сөз мағынасы, орны соңғының неғұрлым ықтимал екенін дәлелдейді деп санадық.

14. Алғашқыда: «Ақылы дана, данышпан»- күйінде өрнектеліп, соңғы екі сөз қолданымында бір-бірін қайталау жүзеге асса, кейінгідегі «дана» орнына «және» сөзі кіргізілуі сол біртектестікті болдырмауға қызмет етіп тұр.

15. Кейінгіде:

Аруакты ердің қосы еді,

Адал ірдің досы еді,

Нияз алар мұртынан,

Мұрт деп барар жұртынан,

Қожалар оқыр құранды- деп өріліп, бірінші тармақ пен екінші, үшінші мен төртінші ұйқасуы және бесіншінің өз алдындағы және өзінен кейінгі шумақтардың соңғы жолдарымен ұйқасуы (яғни шумақаралық ұйқасқа біраз ұқсауы) жүзеге асқан. Ал, бастапқыда орын алған өзгерістердің ұйқасқа да, мағына бірлігіне, үндесуіне де т.с.с. қабыспай жатуын байқау қиын емес. Мәселен, алғашқы тармақ соңындағы «қосы еді» орнына «күшті еді» кіруі өз алдына, екіншідегі соңғы «досы еді» сөздерін «мұрты еді» ауыстырған. Ал, үшінші соңындағы «мұртынан» сөзі «мұрыннан» болып өзгерсе, төртінші басындағы: «мұрт деп»- «мұртты» күйінде ірге тейкен.

16. Соңғыда: «Қыс қонысын сұрасаң, // Қоянды мен Жыланды»- делініп, айтар ұғым ап-анық жеткізілсе, бұрынғыда «қыс» орнына «қос» енуі арқылы тағы да мағына қабыспауы, ұғыныксыздығы туып тұр.

17. Сондай-ақ: «Тірісінде көп берді»- тармағы жазылған соң, оқырман көңілінде «нені?» сауалы туары анық. Сол сұраққа жауап іздесек, екіншіде (Мәшһүр-Жүсіпте) ол ап-айқын берілген: «Зекет!»-деп, тай мен құнанды.» Мұнда зекет үшін тай-құнан ұсынылуы нақты көрсетілсе, одан бұрынғыдағы екінші жол: «Зекетім деп қуанды»- түрінде келіп, зекетке не бергені ашылмай қалған.

18. Мәшһүр-Жүсіпте: «Жайлауға беттеп көшкенде, // Шаңдатып жылқы айдаған»- делініп, тағы да бір ой толық та, анық берілсе, В.В.Радловта осындағы алғашқы жол мүлде түсіп қалумен бірге «шаңдатып» деген нақты сурет жасап тұрған сөз ығысып: «Көшкенде мың жылқы айдаған»- деген ұзын шұбаланқы жол сап түзеген. Біздіңше, жылқы санын «мың» деп бір ұғымға ғана шегелегеннен гөрі, сол мыңды тура айта салғаннан да, «шаңдатып» сөзі мал көптігін нақты әсерлі көрсете алған.

19. Мәшһүр-Жүсіптегі: «Тайы қысыр қалмаған, // Тайлағы бота салмаған»- жолдарында әрі нақты, ой әрі ұйқас тәртібін сақтау орын алғаны анық. Ал, бұрынғыда: «қысыр»- дегенді «қысырақ» сөзі ауыстырып, мағына қайшылығын тудырумен бірге екінші жолдың мүлде түсіп қалуы тағы да өлең әсерін көп төмендетіп тұр.

20. Алғашқыдағы: «Бетегелі кең тарлау // Беткейге біткен райдай»- жолдары соңындағы «райдай» сөзі түсініксіздік тудырса, кейінгіде оның орнын «рандай» иеленген. «Ран» сөзіне берілген тіл білімі мамандары анықтамасын еске алайық: «Ран. Көктемнің басында қар суымен шығатын, бойы аласа майда шоп» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, Алматы, Ғылым, 1985, 49 б.)

21. Тағы да Мәшһүр-Жүсіпке жүгінсек, бұл қадамдардың қазақ тілі үшін көш бастаушы ретінде де көп іс тындырған қажырлы да талантты ғылым беделін төмендетуге апармақ түгіл, бастай да алмайтыны анық. Себебі әрі басқа ұлт өкілі бола тұрып, әрі тек қазақ емес, түркі тектес ұлт тілдерін соншалық кең қамтыған, әрі бірінші болып қағазға түсірген В.В.Радловты жеке бір салада болсын біз зерттеп отырған адамға ұстаз ретінде алуға әбден болады. Әйтсе де алғашқы зерттеуші тыңнан жол салса, сол бұрынғының тәжірибесіне сүйенгендіктен де, оның біраз қателерін кейінгінің қайталамауы мүмкіндігі өсетінін де біз ескермей кете алмаймыз. Себебі бастапқы зерттеуші канша маңызды шаруа тындырса да, оның жекелеген ағаттықтарын көрсетпеу белгілі бір ғылым саласын дамытуға емес, тоқыратуға ғана әкелетіні де бұрыннан басы ашық жәйіт. Біз назар аударған шумақ Мәшһүр-Жүсіпте былай өрістеген.

«Дүниеден Тәти өтті!»-деп,

«Алтайдан қайрат кетті!»- деп,

Кожалар сызған сиядай,

Дұшнанның көңілі тынды ғой!

Ал, В.В.Радлов кітабында көп өзгешеліктер бар. Мәселен, алғашқы жолдары былай келтірілген: «Тәти өтті-деп-Алтайдан // Қайрат кетті!»- деп кожалар.» Кейінгі үзіндіде қатар тұрған екі жолдың ұйқаспауымен бірге, үшінші тармағы: «сызған сиядай»- делініп, әрі буын саны азаюы, әрі біртүрлі

ұғынықсыздық орын алған. Демек мұнда да басқа ұлт өкілінен гөрі Мәшһүр-Жүсіптің ел тарихын, тілін көбірек білетіні және қағазға түсіруді кейінірек қолға алуы- бәрі кейінгі нұсқаның дұрысырақ болуын негіздегені анық.

22. Мәшһүр-Жүсіпте: «Ақжолдың ұғлы Арғынға // Атпен желі тарттырдым»- делінсе, одан бұрынғыда «ұғлы» орнын «баласы», «тарттырдым»- сөзін «тарттырды»- ығыстырған.

23. Кейінгіде:

Ішіп, бір киіп, буласын,

Сұм дүниенің өтерін

Өлшенуменен ойласын!

Мың-миллионы кетсе де,

Төре алдына бармасын!- делінсе, бастапқы өзгешеліктері тағы да көңіл бөлерлік. Бірінші жол: «Ішсін, күйсін, буласын»- деп алынса, екінші тармақтағы: «дүниенің»- сөзі «дүние»- түрінде қосымшасыз енген. Үшінші тармақ басындағы: «өлшеуменен»- орнын «осынауменен» иеленсе, «миллион» сөзі «милиан»- деп қате жазылып кеткен.

24. Соңғыда: «Шараба тұһүр шарбатын // Сусыныңа ішкейсің!»- түрінде орын алса, бұрынғыда бастапқы екі сөз: «шерімен тауып»-күйінде берілген.

25. Екіншіде: «Иа, Мұхаммед, қолдағай, // Көп иад еткен үмбетін!»- түрінде болса, «көп иад еткен» сөздері орнына бұрынғыда «көп айтқан» орналасын, айтылмақ ой жүгі жеңілден кеткен.

26. Мәшһүр-Жүсіпте: «Алып бір туған жоталы, // Жарастықты мырза еді»- қалпында бой көтерсе, В.В.Радловта екі жол біріктіріліп: «Алып бір жоталы мырза еді»- делініп, әрі жолдағы буын саны орынсыз ұзарып, әрі мырза сипатын ажарлаушы «жарастықты» сөзі енбей қалған.

27. Кейінгіде:

Қуандық пен Сүйіндік,

Жан жоқ бұған таласқан.

Ексе де елге, бітер ме

Мырзада мұндай жарасқан?!- деп берілсе,

Бастапқыда екінші жол басындағы: «жан жоқ бұған» орнына «жан болмаған», ал, «мырзада» орнына «мырзадай» сөзі орын алған.

28. Бұрынғыдағы «шұқыған» дегенді кейінгі бойынша «шоқыған»-деп өзгерткенде: бұған дейінгі және кейінгі ұйқас құраушы сөздердің: «оқыған», «тоқыған» және ең соңында «толқыған»- деп алынып, біз ұсынған сөзбен толық ұйқасып тұрғанын ескердік.

29. Жоғарыда сөз болған 1994 жылғы кітапты әзірлеушілер 1870 жылғыда осы «еш» сөзі «іш» болып жазылып кеткенін, өзгерту болжаммен жүргізілгенін ескертсе, Мәшһүр-Жүсіпте де «еш» деп анық жазылуы кейінгі авторлар долбарының дұрыстығын дәлелдейді.

30. Бастапқыда:

Ат бастына соқтырып,

Ак айтпаған дұғайы.

Аузына қыдыр көп түспей,

Алдасын күткен мұңайы,- деп беріліп, көп түсініксіздік және ұйқаспау тудырып тұрғанын байқау қиын емес. Енді Мәшһүр-Жүсіпке және өз долбарымызға сүйеніп ұсынған нұсқаны келтірейік:

Ат басына соқтырып,

Акы айтпаған дуа [ғып],

Аузына күпір көп түспей,

Алласын күткен мұңайып!

31. Бұрынғыда: «Артқы шылығын сұрайы»- делінсе, кейінгі бойынша ол: «Артынын қайырын сұрайық»- болып өзгертілді.

32. Бастапқыда:

Аруақ ата қалап,

Аруақ баба жебесін.

Жауап таман жар болып,

Ініңе шайтан мінбесін!- деп, бір түрлі ұғыныксыздық тудырса, тағы да Мәшһүр-Жүсіпке сүйену біраз түйткілді шешуге жәрдем берді:

Аруақ ата қалаумен

Аруақты баба жебесін!

Жауаптамаң жар болып,

Ініңе шайтан мінбесін!

Әсіресе үшінші жолдағы: «жауап таман» жар болуы еш түсініксіз болса, енді жауаптаманың қолдауы біршама ұғынықты екені анық. Алғашқыда: «Ініңе шайтан мінбесін»- делініп, інінің ағаға т.с.с. қандай қатысы бары тіпті беймәлімдікке соқтырса, басқаға емес, адамның өз ініне шайтан мінбеуі айтылғанда, кімге арналғаны ап-айқын болды.

Осы орайда шығарманың басы жазылған бетке келденендеп жазылған акын ескертпесі туынды авторы кім екеніне саңылау түсіре алады демекпіз: «Бұл жоқтауды сөйлеуші Шортанбай кожа еді- деседі. Сонда Шортанбай кожаға бір түйе, бір ат берген»- деседі.»

Бұл деректі оқи отырып: «Неге Шортанбай өлені- деп берілмеген?»- деген сауал тууы заңды. Біз бұл туындының 1870 жылғы В.В.Радлов кітабында фольклор үлгісі ретінде берілгенін, сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіптің де Шортанбайдың туынды авторы екенін кесіп айтпай, елден естіген «деседі»- дегенді ғана келтірумен шектелгенін ескеріп, әзірше фольклор ішіне қалдыра тұрғанды жөн көрдік.

Бір әйелдің ботасын жоқтағаны.

Жоғарыда айтылған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз қолымен жазылған 1176 папка, 225(320) бетіндегі мәтін бойынша әзірленді. Бұл туынды жазылған беттің сол жағында қолденендеп жазылған ақын ескертпесі орын алған: «Бұрыңғының сөзі: «Бір қыдыр бар- құт қыдыр, /Бір қыдыр бар- нұт қыдыр.»

Қалмақ Сарыарқалан ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына балаларыңа айтқаны. Бұл да жоғарыда ескертілген орында сақталған 1177 папка ішінде Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша ұсынылып отыр. Шығарма тақырыбы ретінде Мәшһүр-Жүсіп мына ескертуді маңдайша етіп жазған екен: «Қалмақ ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны.»

Қалмақтың Сарыарқаны жоқтаған зары. Бұл да негізінен алғанда сол 1177 папкадағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 41-43 беттері бойынша әзірленді. Сонымен бірге ақынның сол қолжазба қорында сақталған екінші бір жазбасы (Мәшһүр-Жүсіп, 1170 «а» папка, 92-93 б.) бар екенін ескерткіміз келеді. Біздіңше, ең толығы кейінірек қағазға түскен 1177 папка үлгісі де, одан көп ертерек жазылғандықтан да, әрі қысқа, әрі ауытқулар орын алғаны- 1170 «а» папкасы. Осы орайда бұл мәтіннің жоғарыда аталған В.В.Радлов кітабындағы нұсқасымен де салыстыру жүргізілді. Сонымен бірге 1992 жылғы ақын таңдамалысы екінші томында осы үлгі біраз өзгеріп, т.е.с. басылғанын ескеріп, үш нұсқаға сараптама беріп отуді де жөн көрдік.

1. 1170 папкадағы екінші жол «Пайдаң маған көшен тау»- түрінде келіп, одан кейін сол 92- беттің оң жағында қолденендеп жазылған топтама: «Тиюші еді пайдаң тау»- деп басталса, 1177-де соның екіншісі ғана берілген. Біз қайталауға ұрынбас үшін 1177-дегіні таңдадық. Осы орайда В.В.Радловтағы екінші тармақ «Байдің маған тиген тау»- түрінде келгенін атап өтеміз.

2. «Үйле бақан, сырытым»- жолын маңдай еткен 4 тармақ Мәшһүр-Жүсіптің 1177 папкасы 41- беті және 1170 «а» -ның 92-бетінің оң қапталында қолденендеп басқа қолтаңбамен өрнектелген жазба бойынша берілген. Сол 1170-тің 93-бетіндегі 4-7 жолдарында әрі тармақ реті ауысып, әрі жекелеген сөздерінің В.В.Радлов кітабындағы 14-17 тармақтары үлгісін қайталауы да тегін емес. «Қазанымның қақпағы. // Желі бір соғар тоқпағы. // Ат ұстауға құрығым, // Үй тіреген сырығым.» Осы орайда В.В.Радловқа «қазанымның» орнына «қазынамның» делінуі кезінде дұрыс жазылмауы, не кітапты баспаға әзірлеушілер қателігі нәтижесі болу керек деп шамаладық. «Қателік» дейтініміз, «қазанымның қақпағы»- әрі түсінікті, әрі сол кезде қолданылған тұрмыс заттары ерекшелігін дөп басып тұр. Ал «қазынамның қақпағы» әрі күнделікті қолданылып жүрген бұйымдар тізбегіне: тоқпақ, құрық, сырық ұғымдарына мүлде үйлеспейді, әрі Мәшһүр-Жүсіпте екі рет (1177 және 1170 папкада) тек «қазанымның»- түрінде жазылуы тегін емес. Сонымен бірге

солғы үлгі әсерінен де В.В.Радловта және 1170-тің 93 бетіндегі «ат ұстауға»- сөздерінің алғашқы сынары ғана өзгеріп, 1992 жылғы ақын таңдамалысында «жылқы ұстауға»- түрінде алынған. Ал, біз мұны 1177 және 1170-тің 92-бетінің он қапталындағы жазба бойынша «ат ұстайтын» түрінде беріп отырмыз. Сондай-ақ 1177 бойынша біз ұсынған «үйде бақан»- орнына В.В.Радловта және 1170-тің 93- бетінде: «үй тіреген»- орын алған. Мұның бәрі тағы да ел арасында сол мәтіннің екінші бір нұсқасы орын алуы мүмкіндігін аңдатады.

3. «Үш атамыз өткен тау, // Үш мың кара біткен тау»-жолдарынан кейін Мәшһүр-Жүсіптің 1177-напқасында: «Әкем күйеу болған тау»- деп басталатын топтама кірсе, В.В.Радловта, Мәшһүр-Жүсіптегі 1170- те және таңдамалыда (1992): «Баян бір ауылы қазылық»- тармағын алға салған басқа түйдек орын алған.

4. В.В.Радловта: «Атам күйеу болған тау, // Енем келін болған тау»- делінсе, 1170-те алдымен «енем» жазылса да, сол қолтаңбамен «шешем»- деп түзетінсе, 1177-де әрі 1170- тегідей: «атам» орнына «әкем» алынумен бірге «енем» орнына «шешем» алынуының шындыққа жанасымдылығы дау туғызбаса керек. Қазақ ұғымында ененің келін болуы дәрілтеуден де шешені мадақтау неғұрлым шынайы екені белгілі.

5. «Ит жүгіртін, құс салып»- жолын мандай екен 8 тармақ В.В.Радловта, 1170 «а»-да және 1992 жылғы таңдамалыда да жоқ, тек 1177- бойынша енгізілді.

6. 1870 жылғыта (В.В.Радловта): «Бай тобетім манқылдап, // Қотанына үрген тау»- деп қысқа түрде берілсе, 1177-де де тек «қотанына» сөзі орнына «байсал тауып» орнаса, бұ жолы 1170 «а» бойынша: «бай тобетім манқылдап»- ған кейінгі екінші: «Даусы қудай саңқылдып»- кіргізілді.

7. «Балалы қаздай байнандап»- тармағын ту еткен 4 жолдық түйдек 1870 жылғыда мүлде жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіптің екі жазбасында бірдей орын алған.

8. 1870 жылғыда: «Кетейін деген ойым жоқ, // Айналасы толған тау»- делініп, таудың көптігі қысым көзі болғандай, теріс ұғым тудырса, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) бәрі өзгеше: «Кетейін деп кетпелім, // Төңіретін толған жау!»

9. «Шабынды, қопа, қамысым»- деген тармақпен бет түзеген 15 жолдық мәтін В.В.Радловта жоқ та, Мәшһүр-Жүсіпте бар.

10. Мәшһүр-Жүсіпте: «Қожыр-қожыр тастарым, // Сен есіме түскенде, // Көймің ақты-ау жастарым!»- делінсе, бұрынғыда (1870 ж.) екінші жол мүлде жоқ.

11. «Батауса шөбің бал татыр»- жолымен басталған 3 тармақ Мәшһүр-Жүсіптің бізде бар үлгілерінде жоқ. Әйтсе де ақын мұрасы ең көп зертте-

ген және тыңғылықты жинауға бар өмірін сарп еткен ақын жиені Жолмұрат Жүсіпұлы жазбасында орын алуы негізсіз емес деп санап кіргіздік.

12. «Үш ай тоқсан соқса да»- жолымен басталған 4 тармақ, ақынның 1177-папкасында жоқ, тек 1170 «а» бойынша енгізілді. Сонымен бірге ол жолдар Жолмұрат көшірмесінде де орын алған.

13. «Есіл, Нұра- екі су»- деген жолға ілескен 10 тармақтың бұрынғыда (В.В.Радловта) мүлде болмай, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) орын алуы да соңғының ізденіс аумағы кендігін аша түседі.

14. «Баян бір ауылы Қазылық // Жолың жатыр қазылып»- В.В.Радловта 5-6- жол ретінде келтірілсе, таңдамалыда бұл 23-24 тармақ ретінде сол үлгіде берілген. Мәшһүр-Жүсіптің 1170-папкасында бұл жолдар сол ретпен қайталанса, 1177-де «Баян бір аула»- орнына «Қарқаралы» енгізілген.

15. Мәшһүр-Жүсіпте:

«Күзгітұрым қонғанда,

Төрт түлік мал баурайда

Жатушы еді жай тауып,

Құлашын керіп жазылып»- делінсе, бұрынғыда әрі екінші жол мүлде жоқ, әрі мұндағы үшінші жолдың бастапқысы «жатушы еді» және төртіншінің соңғысы «жазылып» қана алынып, бір тармақ ретінде біріктіріліп, басқа сөздер енбей қалған.

16. Мәшһүр-Жүсіптегі: «Егізімнің сынары»- жолымен өрістеген 13 жолдық топтама тағы да бастапқыда жоқ.

17. Бұрынғыда (1870 ж.) шығарма соңы былай аяқталады:

Біз барармыз,

Барсақ бадал табармыз.

Егін де жайын білмейміз,

Аштан өліп қалармыз.

Бұл топтама кейінгідегі 1177- папкада мүлде орын алмаса, 1170 «а»- да бастапқы тармақ: «Біз барармыз, барармыз»- түрінде алынып, буын саны кемістігі тоқтырылумен бірге «бадал»- сөзі орнын «залал» иеленген. Ал, Мәшһүр-Жүсіп мұрасын ең көп көшірген жиені Жолмұрат көшірмесінде бастапқы жолдан кейін: «Барып қайда оңармыз!»- тармағын бетке ұстаған айналасы 6 жол қосылған екен. Сонда айналасы 10 тармақтық мәтіннің үшінші және алтыншы жолдары тек 1170 бойынша, бастапқы мен соңғысы әрі 1170, әрі Жолмұрат; 2, 4-5, 7-9 жолдары тек Жолмұрат бойынша алынғанда, мына мәтін ірге тепті:

Біз барармыз, барармыз,

Барып қайда оңармыз?!

Барсақ, залал тартармыз!

Сендей жерді жалғанда
Іздеп қайдан табармыз?!
Егін де жайын білмесек,
Арып, ашып, талармыз!
Тарының сөгін жалармыз,
Шөпшек теріп, шөп жиып,
Аштан өліп қалармыз!

1177- мәтіні соңында Мәшһүр-Жүсіптің мына бір ескертпесі, толық түсінсек, кейін де қайталануы мүмкін ел зары берілген: «Мұны бұрын қалмақ айтып жыласа, осы күнде қазақ айтып жылап, ботадай боздап отыр. Бұрынғы дәурені кім-кімнің болса да, көзінен бір-бір ұшқан заман!»

9. Қазақ мақал-мәтелдері. Мақал-мәтелдерді жазылу реті бойынша емес, алфавит тәртібімен беруді жөн көрдік. Біріншіден, бұлай алу белгілі бір мақал-мәтелді іздеуші оқырманның тауып алуын жеңілдетеді. Екіншіден, Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасында да, одан жасалған Жолмұрат Жүсіпұлы т.с.с. көшірмелерінде де ел аузынан әр кезде жинау салдарынан белгілі бір мақал-мәтелді екі, не үш рет қайталап қағазға түсіру орын алған. Сол қайталауларды кітап бетінде болдырмас үшін де осы жолды таңдап алдық. Осы орайда қазақ мақал-мәтелдерін осы уақытқа дейін құрастырып жариялағандардың бәрі белгілі бір мәтіннің қайдан, кімнен, алынғандарын көрсетпей, ел аузынан тікелей өздері жинаған қалып танытып келгеніне назар аудартқымыз келеді. Осы орайда бүкіл ескі әдебиет үлгілерін сүзгіден өткізу кезінде әміршілдік жүйенің тыйым салуынан құтқару үшін де Мәшһүр-Жүсіп есімін атамау себебін де ескерген жөн. Ал, заман түзеліп, тыйым салулар артта қалған кезде ауыз әдебиеті үлгілерімен бірге мақал-мәтелдерді де XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басында ең көп жинаған Мәшһүр-Жүсіп екенін атап айту керек. Әміршілдік жүйе кезінде ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің біраз жазбасы қолды болып, тек оның жиені Жолмұрат көшірмелері сақталуын да шүкіршілік етіп, оған қоса әулеттік мұрағаттағы үлгілерді қамтып әзірлеу барысында осы біз ұсынып отырған мәтіндер шоғыры дүниеге келді.

Бұл тұста мақал-мәтелдер ішінде бұрынғы «партиялық, халықтық»- деген талаптарға сай келе бермейтін оғаш, тіпті ерсі көрінерлік пікірлер де орын алуы мүмкіндігін ескерте отырып, ол ақынның жеке басы көзқарасы айнасы емес екенін дiттегiмiз келедi. Мәшһүр-Жүсіп зерттеуші ретінде ол айшықтарды белгілі бір көзқарас сүзгісінен өткізуді мақсат етпеген. Соның салдарынан да кейде тіпті бір-біріне кереғар, окшау, анайы, тұрпайы саналарлық нұсқалар да қалдырылмай жиналып, сол кездегі халықтың бар топтарының көзқарас деңгейлері қамтылған. Фольклор үлгілерін белгілі бір «тазалаудан» өткізбей

таралу, сақталу қалпында жеткізудің қазіргі ғылыми талапқа толық сай келетіні белгілі.

Кейде белгілі бір ұғымның көп варианттылығы болған жағдайда олардың біразын қайталау емес, көп түрлілік белгілері ретінде қарастырып отырдық. Мәселен, «Адам бидің елін дау араламайды»- деген мәтелдің (9-мысал) кейін: «Әділ бидің елін дау араламайды, // Әділ патшаның елін жау араламайды»- деген жетілдірілген түрде келуін (169- мысал)- ескере отырып, бұл қолданымдарды жай бір қайталау емес, бір нұсқаның көп қырлылығы дәлелі ретінде кіргіздік. Сонымен қатар Жолмұрат көшірмелеріне Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша өзгеріс енгізу де орын алды. Мәселен, Жолмұратта: «Батырлық- жолдасқа пайда, жанға қас, // Мырзалық- қонаққа пайда, малға қас»- делінсе (Әулеттік мұрағат, Жолмұрат-2-папка, 188- бет), Мәшһүр-Жүсіпте соған қоса: «Өткір пышақ- қолға пайда, қыңға қас, // Өгірік сөз- дауга пайда, жанға қас»- бар екенін (Әулеттік мұрағат, Мәшһүр-Жүсіп, 2-папка, 125-бет) ескеріп, оны қосыл ұсындық (248-мысал).

Сондай-ақ Жолмұратта: «Елемесен, елден шық, // Саламасаң, саннан шық»- түрінде берілсе, Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасында бұл екі сыңардың орны ауысып берілген екен (ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы, қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасының 1645-папкасы, 48-бет). Біз кейінгіні таңдадық (959-мысал). Сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіпте: «Еркек семіз болса, елдің құты, // Қатын семіз болса, үйдің жұты»- деп аң-анық (Әулеттік мұрағат, Мәшһүр-5-папка, 18-бет) жазылса, Жолмұратта соңғы «жұты» орнына да «құты» алынған екен, біз бастапқыға тоқталдық. Осы орайда Жолмұраттың кешегі әміршілдік жүйе кезінде көшіргенін еске алсақ, онда дінге қатысты мақал-мәтелдердің біраз қысқаруы орын алғанын, оның бәрі бұ жолы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша енгізілгенін ескертеміз. Мәселен: «Жалғанда еккен болсаң, /Ақыретте орын аласың» (Мәшһүр, 1645-папка, 52- бет) (446-мысал) тек Мәшһүр-Жүсіпте кездесуі ақын жазбаларын іріктен көшіру орын алғанын да дәлелдесе керек. Сондай-ақ: «Көңісіз жұмыстан // Көтсіз бала туады»- өрнегінің Мәшһүр-Жүсіптің екі бірдей жазбасында (1. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1177-папка, 135 (90) бет. 2.Әулеттік мұрағат, 5-папка, 19-бет) ірге теуін, басқа көшірмелерде кездеспеуі де заман талабынан туған «қысқарту» нәтижесі екені анық. Мына мәтел де кешегі кеңестік жүйеге мүлде сай келмегендіктен де, тек Мәшһүр-Жүсіп жазбасында ұшырасады: «Өзін таныған-Тәңірісін таниды» (Мәшһүр-1645-папка, 53-бет) (910-мысал).

Кешегі әміршілдік жүйе кезінде хандар, билер, байларды бірыңғай мансұқтан, ал кедей біткенді бірыңғай марапаттап, ақтау жүзеге асса, соның бір көрінісі: «Көп отырған жер азар, //Қағышы жаман ер азар, // Қарашасы жаман хан азар, // Имансыз болса, көр азар» (Мәшһүр-1645-папка. 72-бет)

(653- мысал). Бұл мысал тағы да Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасында ғана орналасқан.

Сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіп атамыз заман тынысын таныту үшін де анайы деген мысалдарды да қалдырмай қамтыған: «Өсетұғын елге сі...с кіреді, // Өспейтұғын елге сыбыс кіреді» (Әулеттік мұрағат, Мәшһүр, 5-папка, 18-бет) (937-мысал).

Мәшһүр-Жүсіп біраз макалдардың шығу төркінін сараптан айтып отырған. Мәселен: «Өтірікшінің үйі күйсін»- тұжырымының анықтамасы былай берілген: «Бұл көм Құранда бар сөз. Қазақ сөзінің асылдығы: қарасаң, Құраннан табылады да отырады.» (Әулеттік мұрағат, 1- папка, 56- бет).

Сонымен қатар мына ұйғарымның да қазақ макал-мәтелінің шығу тарихын анықтаудағы мәні ерекше: «Қазақ айтады: «Ұлың өссе, ұлы құлықтымен, // Қызың өссе, қызы қылықтымен ауылдас бол!»- дейді. Құлық- араб тілі. «Құлық» - деген адамда болған мінездің ең барып тұрған оңды, жақсысы. Солай болғаны үшін қазақ өз бетімен көшіп-қонып, өсіп-өніп жүрген күнде әр таның бір биі болып, ел-жұртты: «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалатын»- билеп тұрды. Сонда айтысып жүрді: «Тайдың жорғасы түйе болады, // Жігіттің жорғасы еліңе не болады»- деп. Мұнан мағлұм болды: «Ел билеуге жараған мінез-құлық басқадан озық болғандықтан билегендігі.» (ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы Мәшһүр, 1176-папка, 322(415)- бет).

Осы орайда Мәшһүр-Жүсіп шығармаларын жинауға бар өмірін сарп еткен, оның Мәдина деген қарындасынан туған жиені Жолмұрат Жүсіпұлының (1894-1977) осы топтамада келтірілген: «Бай төсегі- темір кіс, // Кедей төсегі- кара кіс»- деген сараптамаға қатысты жазбасы назар аудартады: «Ақ кіс, кара кіс»- деген тышқанның бір түрлі тұқымдары болады. Кара кістің жүні өте жұмсақ, мамық болады екен. Бұрынғы уақытта патшалар, байлар балаларын жаңа туған жас күнінде бала кістің жүніне бөлейді екен: «Жас балаға қатты болмасын!»-деп. (Әулеттік мұрағат, Жолмұрат, 2- папка, 11- бет).

Мәшһүр-Жүсіптің: «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді» т.с.с. макал-мәтелдерінің шығу орисін анықтарлық тұжырымдары осы кітаптағы «Қазақ макал-мәтелдері»- топтамасына ілестіріле ұсынылған акынның өз жазбаларында кеңірек сарапталғаны белгілі.

Сөз соңында **ескертеріміз:** Кейін Мәшһүр-Жүсіп шығармалары баспадан толық шыққанда барып, анықталар жәйіттер де аз болмайды. Атап айтқанда, тарихқа түсініктемелер, қозқарас сараптамалары ішінде жол-жөпексей айтылып, келтірілетін басқа да макал-мәтелдер келігерін ескерсек, бұл үлгілердің бәрін қамтып шығару мәселесі акын шығармалары толық жинақталып, баспадан шыққаннан кейін барып іске асуы ықтималдығын да дәйектеген жөн.

9. Мәшһүр-Жүсіптің қазақтың мақал- мәтелдерінің шығу тарихы туралы жазғаны.

1. «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді.» «... сәлемет шығарсан»- дегендегі «шығарсан»- сөзі Мәшһүр-Жүсіптің әулеттік мұрағаттағы өз жазбасында (5-папка, 11-бет) бет шегінің іріп түсуі салдарынан жоқ болса, соны әулеттік мұрағаттағы Жолмұрат (2- папка, 332-бет) көшірмесі бойынша енгіздік.

2. «... ыам жол садақасына»- сөздері де осы ретпен толықтырылды.

3. Мұндағы: «қатынды ертіп»- сөздері де Жолмұрат бойынша кіргізілді.

10. Жұмбақтар. Мәшһүр –Жүсіптің екі қолжазбасы: әулеттік мұрағат, 2- папка, 127- беті және ҚР ҰҒА қолжазба қорындағы 1171- папка, 186 (129) беті бойынша әзірленді.

11. Жаңылтпаштар.

«Қырда қылау...»- деп басталатын 7 жаңылтпаш Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша әзірленді (Әулеттік мұрағат, 3- папка, 138- бет). Соңында ақын ағамыз: «Мәшһүр Иосиф Көпеев»- деп қол қойып, мұны қашан қағазға түсіргенін, яғни: «Он жерде бес жас»- елуге тең болса, «төрт жерде үште»- дегені- соған ілескен 12 жыл, сонда бәрі 62 жаста, 1920 жылы жазғанын ескерткен:

Он жерде бес жасы бар, төрт жерде үште,

Жасынан қолға алғаны- шимай кесте.

Он бестегі баламен әлі құрдас,

Шаш-сақалдың кескіні жоқ тіңгі есте.

12. Бақсының сөзі.

Осы туынды да жоғарыда аталған Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1170-папка, 86-92 беттер аралығындағы мәтін бойынша әзірленіп, В.В.Радлов кітабындағы нұсқамен салыстыру жүргізілді.

1. Кейінгідегі (Мәшһүр-Жүсіптегі) «бай» сөзі бұрынғыда (В.В.Радловта) «би»- деп жарияланған.

2. Соңғыдағы: «сыйынамын» сөзі бастапқыда: «сыйынайын»- деп берілген.

3. Осы жолдың және екінші тармақтың басындағы: «біріңе» сөзі алғашқыда: «біріне» болып енгізілген.

4. Мұндағы «төрт жар» орнына бұрынғыда, В.В.Радловта, «тәңірім»- сөзі орналасқан. Біздіңше, бірінші-Құдай, екінші- Мұхаммед алынғаннан кейін, үшіншіде- «тәңірі» сөзіне орын жоқ. Себебі ол әрі «құдай» ұғымын қайталап, әрі пайғамбардан кейінгі орынға ысырылған болып шығар еді.

5. Осы жолдағы: «Меккедегі», келесідегі: «Мединедегі» сөздерінің соңғы «дегі» қосымшасы түсіп қалғандықтан да, бастапқыда ұғыным қиындығы туып тұр.

6. Бұл тармактан кейінгі: «Бекпеу ата Бек әзіл»- жолы Мәшһүр-Жүсіпте жоқ та, тек В.В.Радловта орын алған.

7. Мұндағы «пірім» сөзі бұрынғыда «жырақ» түрінде келтірілген.

8. Осындағы ру аталары жиынтығы ретінде берілген: «Төртуылда» сөзі алғашқыда «төрт ұлды» болып алынып, мағына өзгерісін тудырып тұр.

9. Мәшһүр-Жүсіпте: «Қаракерей: Қабанбай»- деп, дұрыс алынса, бастапқыда: «Қаракесек: Қабанбай»- делініп, ата ауысуы жүзеге асқан.

10. «Қаз дауысты Қазыбек»- деп, кейінгіде дұрыс берілсе, бұрынғыда: «қу дауысты Қазыбек»- қоныс тепкен.

11. Соңғыда: «Қаракерей: Мұрында-Қандыбай»- делініп, Қаракерей ішінде- Мұрын, оның ішінде Қандыбай ұғымы сап түзесе, алғашқыда кісі атын бейнелеген «Мұрында» орнын «мұрынды» сөзі иеленіп, ұғым түсініксіздігіне негіз болған.

12. Кейінгі бойынша келтірген: «Құнанбай»- сөзі бастапқыда «Доненбай»- деп ауыстырылған.

13. Мәшһүр-Жүсіпте: «Қара, сары Қондыбай- // Әулие қасиетті өткен»- делініп, Қондыбай әулиелігі дәріптелсе, бұрынғыда екі тармақ орнына біреу ғана алынып: «Әулиеата қасиетті өткен»- қалпында түсінік ауқымы тарылған.

14. Мұнда тармақ «дуанбасы» сөзімен аяқталып, өзінен бір жол бұрынғы «Аманкүл бақы» сөздерімен біршама ұйқасып, үйлесіп тұрса, бастапқыда: «дуан басында» түрінде тамамдалып, ұйқас келіспеуіне әкелген.

15. Бұл тармақ алғашқыда жоқ та, тек кейінгіде орын алған.

16. Осындағы соңғы сөз: «салдырған»- өзінен кейінгі: екінші, алтыншы, жетінші тармақтар аяқталымындағы сөздерімен біршама үйлесу, ұйқасуға бейімделсе, бұрынғыда оның орнын «салдырып» иеленген.

17. Кейінгіде: «Кезбе болып айналған»- делінсе, бастапқыда: «кезбе» орнын түсініксіз «кірне» иеленген.

18. Соңғыдағы: «Жеті өлікке» орнына алғашқыда «жат өлікке»- ірге тепкен.

19. Мәшһүр-Жүсіпте: «Кесер кеуде»- делінсе, бұрынғыда: «Қосыр құла»- орын алған.

20. Кейінгіде: «Жиеннен туған жиен бар»- делінсе, бастапқыда: «Жиенім туған жиен бар»- отау тіккен.

21. Мұндағы: «Тұқымы жоқ кісідей»- дегендегі бастапқы сөз алғашқыда «тоқымы» болып басылған.

22. Соңғыда бұл тармақ соны: «екеуім», бұдан кейінгінің аяғы: «жетеуім»- деп тамамдалып, ұйқас реті сақталса, алғашқыда аталған сөз соңындағы: «ім» қосымшасы жоқ.

23. Мәшһүр-Жүсіпте: «Жоғартыннан келген төрт атты, // Төментінен келген бөрте атты»- делінсе, бұрынғыда: «Жоғартын келген төрт ат, // Төментінен келген бөрте ат»- алынып, бастапқы мен соңғы сөздер қосымшалары түсіп қалған.

24. Бұрынғыда: «Арымказы- ұлтаным»- делініп, белгілі бір адамды себепсіз төмендету алға шықса, соңғыда: «Арғынғазы- шолпаным!»- делініп, шығарма сарынына неғұрлым сай келген.

13. Баға үлгілері.

Баға. Бұл жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп қолжазбасы, 1170-папка, 5-7 беттері бойынша беріліп отыр. Сонымен бірге бұл үлгінің жоғарыда аталған В.В.Радлов кітабына кіргенін ескеріп, мәтін бойынша және мәтінге берілген түсініктермен де салыстыру жүргіздік. Бұл мәтін сонымен қатар ақын тандамалысының 2- томында (Алматы, Ғылым, 1992, 39-42 б.) жарияланды.

1. «Тіленшінің» сөзі турасында 1870 жылғы кітаптың 1994 жылы қайта басылған нұсқасында мынандай анықтама орын алған: «Радлов «Тіленші» есіміне байланысты мынадай түсінік берген: «Тіленшінің әкесі- Қазыбек. Тіленшінің баласы- Алшынбай. Алшынбай баласы- Жүсіп. Қаз дауысты Қазыбек- Қаракесектің ұраны.» Халық шежіресі бойынша, Қаракесек- Орта жүздегі Арғын тайпасының Бес Мейрам тобына кіретін рудың аты. Мейрамнан-Қуандық, Сүйіндік, Шегендік, Бегендік және Қаракесек (шын аты-Болатқожа) болып тарайды.» (Ел қазынасы- ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері), ҚР ҰҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Ғылым, 1994, 596 б. Жинақты баспаға әзірлегендер: Б.Уахатов, С.Қасқабасов, Қ.С.Мағыжанов).

Осы орайда бұл есімге арналған Мәшһүр-Жүсіп түсіндірмесінде біраз өзгешеліктер бар екеніне көңіл бөлу жөн деп таптық: «Тіленшінің әкесі-Бекболат. Бекболат әкесі- Қазыбек. Тіленшінің баласы- Алшынбай. Алшынбай баласы- Жүсіп. «Қаз дауысты Қазыбек»- Қаракесектің ұраны.(1170- папка, 5- б.)

2. «Құдайым, жарылқасын, бай қылсын»- деп басталатын топтама діни ұғымдары көп болғандықтан, кешегі кеңес саясатына сай келмегендіктен бе, әйтеуір 1992 жылғы Мәшһүр-Жүсіп тандамалысына енбей қалған.

3. Мұндағы «тілеуін» сөзі В.В.Радловта «тілегін»- деп берілген.

4. В.В.Радловта: «береке» орнына «берекет» келтірілген.

5. Ақынның 1992 жылғы тандамалысында «ұлға» сөзі орнына «ауылға» сөзі қате басылған.

6. Мұндағы «желіннің» сөзі В.В.Радлов кітабында «желіннің» делініп, мүлде басқа мағынаға ие болған.

7. Мұндағы: «оқ жіберсе» сөздері В.В.Радлов кітабында: «оқ шалтыр-са»- делініп, тағы да мағына өзгерісі туған.

8. В.В.Радловта бұрынғы есту үлгісі бойынша «тепкілесе»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте ең соңғы «ң» қосымшасы үстеліп, «тепкілесең»- түрінде орын тепкен екен. Біз сөз түбірі «теп» екенін және қазіргі жазу тәртібін ескеріп: «тепкілесең» - түрінде енгіздік те, бұрынғы естілу үлгісін жақша ішінде қорсеттік.

9. В.В.Радлов кітабын 1994 жылы шығарушылар осы «қошақайдың» сөзін «қошақанның»- деп өзгертіп беру себебін былай түсіндірген: «Түпнұсқада «қошқайның»-деп берілген. Дұрысы «қошақанның» болуы тиіс. Ал, Мәшһүр-Жүсіпте бұл сөз: «қошақайдың»- деп жазылғандығын ескеріп, біз өзгертпей алуды қаладық. Себебі ол кезде «қошақан» сөзімен қатар «қошақай» сөзі де қолданылғаны Мәшһүр-Жүсіп жазбасында ап-анық көрініп тұр.

10. 1994 жылғы В.В.Радлов кітабында тағы да сол үлгімен өзгерту енгеніне мынадай түсінік берілген: «Түпнұсқада бұл сөз «ботақайның» -деп берілген. Қазіргі нормаға сәйкес «ботаканның»- деп түзетілді.» (Сонда, 596 б.). Біздіңше, бұ тұста да Мәшһүр-Жүсіптің: «ботақайдың»- деп жазуы тегін емес. Тағы да сол кездегі сөз өрнегі үлгісі ретінде бастапқы қалыпты сақтағанды жөн деп таптық.

11. Мәшһүр-Жүсіпте: «шыңғыр- шыңғыр» болса, бастапқыда (В.В.Радловта): «шыңыр-шыңыр»- күйінде орын тепкен.

Сөз соңында айтарымыз: алпысыншы жылдардың соңында белгілі зерттеуші Мұратбек Бөжеевтің Мәшһүр-Жүсіп туындыларының бір томдығын әзірлегені, оны кітап қылып жариялауға кезең қыспағы бөгет жасағаны белгілі. Міне, сол дайындалған қолжазба папкасында да осы мәтіннің қазіргі әріппен сауатты берілуі де ақын мұрасын зерттеушілер еңбегін арнайы зерттеу қажеттігін дәлелдейді.

Бұрынғының батасы.

Бұл мәтіннің мандайшасына Мәшһүр-Жүсіптің өз қолымен былай деп түсінік берілген: «Құрттай бала күнімізде батагөй шалдардың бастас кісіге нұсқа қылып қалдыру үшін Көпейбаласы Мәшһүр—Жүсіп жазған (Жоғарыда аталған қолжазба қоры, 1177- папка, 22- бет).

Бұрынғылардың тағы бір батасы.

Бұл мәтін жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1178- папкада ақынның өз қолымен екі тұста: 35- бетте және 101-103 беттерде екі рет жазылған. 35-беттегінің мандайшасында: «Бұрынғылар баталасқанда: «Арқадағы Абылайдай бол!...»- деп жазылып, әрі қарай біз ұсынып отырған баталар тізбегі берілсе, 101- бетте де тақырып ретінде: «Бұрынғылардың баталарында»- делініп, әрі қарай тағы да осы мәтін шоғыры қайталанған. 35- беттегінің соңы: «Бай-

келді, Бостандай мырза бол!»- деседі екен»- деп, аяқталса,¹ 101- бетте бұған дейін аталған: «Абылай, Даниярға т.с.с. кісі аттарына түсінік берілген: «Абылай мен Данияры белгілі. Бірі- Арқада хандық қылған, бірі: Бұхарды билеп, дәуір сүрген. Қойкелді- Қаракесек: Байсоры деген табынан шыққан. Сақау Тоғжанның өлеңінде бар:

Әкесі әкеміздің- Жанкелді бай,
Салғанда қара өлеңге көңілім жай.
Бестауда қойы сыймай толықсиды,
Бір шеті Дегеленде-Қойкелді бай.

Қойсоймас о да Қаракесек: он алты ұлды Жоламанның баласы, Баймұрын мырзаның әкесі. Тоқа- Алтай- Тоқаның Тоқасы. Ақыл- Күліктің: Тоқасының баласы. Өмірінде тұқымынан байлық айрылмаған. «Құлығыз»- дегені- Жерұйықтан жібек көген алған екен. Заманындағы жұрт соны көзінен көрген екен. Құлпырып тұрған сон: «Дүниенің құлығыз екен. Мұның үрім-бұтағынан байлық кетпейді!»- делінген сөз халық аузына ілінген екен. «Қара мал жылқы малды таппай ма екен, // Қойы бар бай Қуанның он екі мың»- делінген Қуан бай осы тұқымнан шыққан.

Бокты- Қанжығалы: Әжібайдан шыққан. Ол заманда Бұхар, Ташкент сарты Арқаға адам көрмеген бұйым алып келеді екен. Бір белбеулігі- жүз қой.

- Мұнша қымбат! Мұнынды кім алады?- деген қазаққа:

- Абыз шумак Бокты алар, // Басқа қазақ бокты алар!-деген сөз мақалдай бол қалған.

Боктыбайдың жалғыз баласы Добал жұрттың бас қосатұғын бір жиынына қырық сабаны қымызға толтырған екен.

- Бас қосатұғын кенес қайда болады, хан кімдікіне түседі?- дегенде:

- Қырық сабаны қымызға толтыруға шама-шарқы әбден келетұғын үйге түсу керек!- дегенде, сонда Бокты байдың жалғыз баласы Добал:

- Біздікінде болыңыз!-деп, бір күнде қырық саба толтыруға мойнына алыпты да, оны қырау құрлы көрмей, толтырыпты. Отырған жері сонда Баянаула тауының солтүстік Жасыбай асуының ауызы. Шала- осы күнге шейін сол жері: «Добал жұрты»- атанып қалған: айдай әлемге білікті болғандығы сонша!

Байкелді, Бостан- «Айтқожанын алтауы»- атанған. Жауғаш, Биғаш, Мырзалы, Мырзас, Байкелді, Бостан- алтауы да әйдік болып ауызға ілінген.»

1. «Ақылдың құлпысын берсін»- жолын мандайша еткен бата топтамасы әулеттік мұрағатта сақталған, ақынның өз қолымен жазылған үлгіде де орын алған (2-папка, 267- бет). Бұл түйдектің де мандайшасы ретінде: «Бұрынғылардың батасы»- орын алған.

2. «Боктыдай бай бол, // Байкелді, Бостандай мырза бол!»- тап осы орында 2- папкада жоқ та, оның есесіне араға 6 жол салып: «Боктыдай байлық

берсін, // Байкелді, Бостандай мырзалық берсін!»- түрінде сәл өзгеріп берілген.

3. «Қарасудан көпір салып өткен»- дегеннен бастау алған мәтін Мәшһүр-Жүсіптің 1178- папкасындағы, 35 пен 101 беттің екеуінде де жоқ, тек әулеттіктегі 2- папка, бойынша енгізілді.

4. 1178-де: «Арқадағы Абылайдай бол, // Бұхардағы Даниярдай бол!»- делінсе, мұнда сәл өзгеше: «Арқадағы Абылайдай даңқ берсін, // Бұхардағы Даниярдай бақ берсін!»

5. Мұнда: «Қойсоймастың үйін берсін»- алдымен ірге теуіп, «Қойкелдінің қойын берсін!» кейінгіге ығысса, 1178-де бұл екі тілектің орны ауыстырылып берілген.

6. Соңғы екі жол 1178-де мүлде жоқ. Осы орайда Мәшһүр-Жүсіптің 2-папкасындағы: «Ақылдың құлпысын берсін!»- деп басталатын баталар шоғыры әулеттік мұрағаттағы Жолмұрат Жүсіпұлы көшірмесінде де (2-папка, 138- бет) орын алғанын ескертеміз.

Кейінгі бір бата. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1178-папка, 316 (176) бетінен алынды.

14.Мысал-аныз үлгілері

Қаршығаны мақтағаны. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1170-папкадағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша әзірленіп, жоғарыда аталған, бұрын жарық көрген: В.В.Радлов кітабы мәтінімен салыстыру жүргізілді:

1.Бастапқыда (яғни В.В.Радловта) бұл тармақ: «Қазасы онан соң иттен жетті»- деп берілсе, кейінгіде (яғни Мәшһүр-Жүсіпте) «онан соң» орнын «көккендеттің» иеленген.

2.Алғашқыда бұл жол: «Шыдамай өнеріңе кеттін үзіп»- түрінде келіп, әрі бір шумақ ішіндегі ұйқас құрайтын: бірінші, екінші және төртінші тармақтың бір ғана «үзіп» сөзімен аяқталып, сөз қайталаулар туғызса, кейінгіде сөз қайталау жоғалып, ұғым нақтылана түскен: «Шыдамай өнеріңе, кеттің сүзіп.»

3. Назар аударарлық жайт: екінші шумақта екі нұсқада бірдей әңгіме қаршығаға қарап айтылып: «алты қаштың» т.с.с.- делінсе, екінші жақты сақтау дәстүрі үшінші шумақта Мәшһүр-Жүсіпте ғана сақталған да, В.В.Радловта ол 3-жақ тұрғысынан ғана берілген:

Көк жендет, ұшушы еді желдей есіп,
Тұрады қазды ұстап, жаннан кешіп.
Қара көт қақшымақтап ілгеніне
Бұ шіркін қолырайды көкжендетсіп.

Ал, Мәшһүр-Жүсіпте «ұшушы едің»- деп, үшінші жақпен айтпай, сөз иесінің өзіне жақындатып «ұшушы едің»- түрінде алынумен бірге екінші жолдағы «тұрады» орнын «тұрушы ең» иеленген. Төртіншідегі: «Бұ піркін қодырайды»- сөздерін «тұрады күдірейін» ығыстырған.

4. Бұрынғыда: «Жасымнан салған құсым»- бой көтерсе, соңғыда: «Салғанмен қанша құсты»- табан тіреген.

5. Алғашқыда: «топ үйректің»- енгізілсе, кейінгіде: «топ үйректен»- делінген.

6. Бастапқыда: «Салармын әлі де болса, талай құсқа»- делініп, өліп қалған құс тірілердей болашаққа үміт артылса, екіншіде істің өтіп кеткені нақтыланып, шындыққа жақындау жүзеге асқан: «Салғанмын жалықтастан талай құсқа.»

7. Бұрынғыда: «Алты қаз, он бес үйрек бірдей алып»- қалпында табан тіресе, соңғыда: «бірдей» орнына «бір жерде» алынған.

8. Алғашқыдағы: «көрінбеді»- сөзін кейінгі: «жолықпады» сөзі ауыстырған.

9. Бастапқыда: «Көк жендеттей болмайды құстың бәрі»- отау тіксе, екіншіде «болмайды» орнын «болсайшы» иеленіп, өзімеіну, әсерлену өсе түскен.

10. Бұрынғыда: «Көк жендет құс ұшады томен өрлеп»- қалпында шаң беріп, әрі томен өрлеу түсініксіздігі туған. Кейінгіде: «Көк жендет, ұшушы едің тоғайды өрлеп» түрінде өрістеп, әрі істің бұрын болғанын қадап айтып, соны көксеу, әрі әйтеуір «томен» ұшу емес, белгілі бір мақсатпен «тоғайды өрлеп», яғни аралап ұшу нақтылана түскен.

11. Алғашқыда: «Шабытына тілейді үйрек бер деп»- біршама жалпылама алынса, кейінгіде құс тездігіне ат ілесе алмауы нақты көрсетілген: «Талай ат тұрып қалған көзі терлең.»

12. Бастапқыдағы: «Екпінімен іледі» орынын: «Есіл мен Еділде»- иеленген.

13. Бұл шумақтың бұрынғыда мүлде орын алмағанын ескертеміз.

14. Бұ жолы да алғашқыда: «түсті еске»- түрінде берілсе, соңғыда: «түстің еске»- делініп, екінші жақпен айту, өзіне тартып, иемдену сақталған.

15. Алғашқыда: «Мен қайттым сөйлесе алмай күйіп-жанып»- түрінде болса, екіншіде соңғы «күйіп-жанып» дегенді «құмарланып» ауыстырған.

16. Бұрынғыда: «Мен бардым маңғазыма досым екен»- делінсе, кейінгіде: соңғы «досым екен»- орнына «дүйсенбі күн»- қоныс тепкен.

Бозторғай.

1. Кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте): «Бір жағы- су, бір жағы- от жар-ды»- дейді»- түрінде берілсе, бұрынғыда (В.В.Радловта) «от» сөзі мүлде түсіп қалған.

2. Соңғыда: «Ерлі-байлы екі бас, баласы жоқ»- делінсе, бастапқыда алғашқы төрт сөз орнына: «Ерді-катын екеуі»- делініп, бір түрлі ұғынықысыздыққа жол ашылған.

3. Екіншіде бір тармақ: «Асы жоқ ішеріне байғұс көріп»- күйінде отау тіксе, алғашқыда «байғұс»- дегенді «жазған» алмастырған.

4. Бұрынғыда: «Күннен амалы жоқ ол бейшара»- деп өрілсе, кейінгіде «күннен» орнына «күніне» ірге тепкен.

5. Алғашқыдағы: «суға» орнына екіншіде «суларға» орналасқан.

6. Бастапқыда: «Шәкірті ұстазынан алар сабақ»- қалпында табан тіресе, соңғыда: «шәкірті» орнына «шәкіртлер», ал, ең бастысы «ұстаз» сөзі орнына «ұстат» алынған. «Ұстат» сөзі мағынасы «ұстаз» дегеннен анағұрлым кең. Ол араб тілінде оқытушы, білім беруші ғана емес, ғылымға баулушы мағынасын қоса береді.

7. Кейінгіде: «Ұзын күн қармақ салып жүрсе-дағы» қармағына жалғыз шабақ қана ілінетіні айтылса, бұрынғыда: «Өзі де күнде қармақ салса-дағы»- делініп, қиындық нақтылығы, ұзақ уақыт жұмсалуды анықталмай қалған.

8. Алғашқыдағы: «екі байғұс»- дегенді екіншіде «ауқаты отіп»- ығыстырған.

9. Соңғыда: «Жоқтықта қинар нәпсі көріп жанды»- түрінде келіп, жанды не қинайтыны нақты көрсетілсе, бастапқыда «нәпсі» орнын «жақсы» иеленіп, қыспақты тудырушы не екені көрінбей қалған.

10. Кейінгіде: «Тілеулі құл»- еңсе, біріншіде: «Тілеулі арыстан» болуы бунақ ішінде буын санының өсуіне әкелген.

11. Бастапқыда: «Бір күнде бұлар айтып кетті дейді»- делініп, бір түрлі ұғынықысыздық туса, екіншіде тағы да ұғым нақтылана түскен: «Бір Күнді бол-жал кылып кетті дейді.»

12. «Жаман жоқ бұрыс басқан асқанынан»- жолып маңдай еткен 8 тармақ алғашқыда (В.В.Радловта) мүлде жоқ, соңғыда (Мәшһүр-Жүсіпте) ғана бар.

13. Кейінгіде: «Ол жарлы бір Аллаға налып келді»- делініп, тармақ соңындағы сөздер іргелес екіншідегі: «танып келді» және төртіншідегі: «алып келді» сөздерімен дәлме-дәл ұйқасып тұрса, бұрынғыда ұйқас заңы бұзылып, бірінші жол аяқталымындағы: «налып келді» орнына: «тілеп келді»- жайғасқан.

14. Екіншіде: «берер нәрсе»- болса, біріншіде: «бірер нәрсе»- орналасқан.

15. Соңғыда: «Құдайдың салғанына көніп келді, // Енгенде Мұхаммедке күліп келді»- делінсе, бастапқыда мұндағы екінші- бірінші орнына көшкен де, кейінгінің алғашқы жолы еңбей, оның есесіне: «Болғанын бір сұмдықтың біліп келді»- жайғасқан. Біздіңше, мұнда бір сұмдықтың болғанын білетін-

дей жағдай туғанын өспеттегеннен де. «Құдайдың салғанына», яғни тағдырға мойын сұну шығарманың идеялық-тақырыптық негізіне неғұрлым жақын да, орайлы тәрізді.

16. Кейінгіде: «Бұл қалай қасындағы жүрген көпір?»- сауалы берілсе, алғашқыда «жүрген» орнын «сенің» меншіктетеп. Біздіңше, «сенің» дегендегі мағына «қасындағы» сөзі арқылы да аңдалса, «жүрген» сөзі өз орнында тұрған тәрізді.

17.Екіншіде: «Барасын мұны ертін енді қайда?»- шанырақ көтерсе, біріншіде алғашқы үш сөз: «мұны үзгелі барасың»- түрінде отау тігін, әсіресе «үзгелі» сөзі мағына комекшілігін тудырған.

18. Соңғыда (яғни Мәшһүр-Жүсіпте): «Жаратқан жабдығымыз бір Құдайда, // Жатқанға шалқасынан дүние қайда?» - делініп, келуші мақсаты анық баяндалып, әрі алғашқы тармақтар соны кара өлең ұйкасы тәртібі бойынша төртіншімен ұйкасын тұр. Ал, бұрынғыда әрі оз алдындағы шумақтағы басташқы екі жол тағы қайталанып, сол арқылы келуші тілегі қамтылмай, әрі алғашқы екі жолдың соңғы төртіншімен ұйкаснауы да жүзеге асқан.

19. Кейінгіде бір шумақтың төртінші жолы: «Бір жакка бетін түзеіп салды дейді»- қалпында тамақдалып, оз алдындағы бірінші, екінші тармақ соңындағы сөздермен құп үйлесіп, ұйкаскан. Ал, алғашқыла тармақ аяғы: «жүрді дейді»- деп беріліп, ұйкас тәртібіне қабыспай қалған.

20.Екіншіде бір шумақтың екінші, үшінші тармағы былай берілген: «Бо- ларын бір тамаша танып кетті. // «Маған енді не пар?»- деп, жүрген Ғалы.» Ал, біріншіде: «тамаша»- сөзі «сұмдықтың», «лар» дегені «бар» күйінде ірге теккен. Біздіңше, сол шумақтың алғашқы жолында: «Бір Ғалы бір Аллаға нанып кетті»- тұрғанын ескерсек те, Аллаға сенген Ғалыға торғайдың өзін көтеруіне «сұмдықтың» емес, «тамаша» сөзі деп келетін тәрізді. Сонымен бірге батыр Ғалының өзімен теңдесер күшті жоғын шегелеген ойын ашуға да «бар» емес «пар» сөзі жақынырақ тұрған сияқты.

21.Әуелгіде: «Серлікпенен торғай тұтты әуел»- делінсе, екіншіде біраз өзгерген, нақтылаана түскен: «Брілікпенен торғайды тұтты еді.»

22. Бұл шумақ басындағы сөз басташқыда: «қайла қылып» түрінде келсе, соңғыда: «қайғырып» болып өзгерген. Сонымен бірге төртінші тармақ: «Өліні бір сапарға бастайды енді»- деп жаппылама хабарлана салса, кейінгіде: «Ғалыны жапан түзге тастады енді»- делініп, қиындықты нақты бейнелеу алға шыққан.

23. Жоғарыда біз келтірген 15- сінтемеде бұрынғыда: «Болғанын бір сұмдықтың білдіп келді»- дегендегі «бір сұмдықтың» өрнегінің тағы да сонда қайталануын көреміз: «Болғанын бір сұмдықтың білді дейді.» Ал, соңғыда: бір

сұмдықтың» орнына «бір тажап іс» иеленіп, тағы да жарқын сурет басымдығы назар аудартады.

24. Бұрынғыдағы бір ғана «жөнсіз» дегеннің орнына екіншіде үш бірдей сөзге тепкен: «жойкын ен жатқан». Соның нәтижесінде белгілі бір ұғым тамаша жоталана түскен.

25. Кейінгіде: «Сұраймын, жоңиді айтып...» түрінде келсе, алғашқыда «айтып» сөзі еңбеген.

26. Соңғыда: «Бар еркегі елімнің тойға кетті. / Патшамыз осы уақта той ғын жатыр»- қалпында ірге теңсе, бастапқыда «елімнің»- дегенді «жиылып», «сұқта» сөзін «жақта» ауыстырған.

27. Бұрынғыда жол соңында: «құрала тұғын» орналасып, өзіне тете екінші тармақ аяғындағы: «бұрмайтұғын» және төртінші соңындағы: «жырлайтұғын» сөздерімен онша ұйқаспай тұрса, соңғыда аталған «қалқы» сөз орнына «орнайтұғын» кіргізіліп, шумақ ұйқасы қалпына келген тәрізді.

28. Соңғыда: «Сонау жерге барғанда, дауыс шығар. / Той қылып, шулап қалған сонда!»- дейді»- күйінде өрілсе, бастапқыда: «жерге» сөзін «шарге», «шұлып»- дегенді «дауыстап» ауыстырған.

29. Кейінгіде: «Өз құмынан шықпаймын»- алыңса, алғашқыда «құмынан» орнына «елімнен» орналасқан екен, біз соңғыны алдымен беру үстіне біріншідегіні жақина ішінде қоса келтірдік.

30. Мәшһүр-Жүсіпте: «Сонан соң хазірет Ғалы тасты дейді. / Кемпір жаман ол қорқап састы дейді»- деп жазыса, оған дейінгіде (В.В.Радловта) алғашқы жолдағы «тасты» орнына «састы» алынып, әрі екінші тармақтағы «састы» сөзін қайталауға, әрі Ғалы рухына сай келмеуге әкелген.

31. «Өз құмынан шықпайтын неме екенсің» жолы мен соған ілескен төртінші тармақ В.В.Радлов кітабына мүлде еңбеген.

32. Соңғыда: «Екі етегін беліне түріп алып, / Ер Ғалы тойханаға барды дейді»- деп берілсе, бұрынғыда «түріп алып» - «түріп алды» күйінде келген. Сонымен бірге мұндағы төртінші жолдың соңғы сөздері «барды дейді» өз жолындағы: «алды дейді» (бірінші тармақ соңы), «қалды дейді» (екінші аяғы) сөздерімен күн ұйқасып тұр. Ал, бастапқыда 4- тармақ соңы: «жүрді дейді»- төртінші ұйқас сөйкеспеуін тудырған.

33. «Көңірге жүрген жері- заман ақыр»- түріндегі кейінгідегі осы тармақ бастапқыда мүлде өзгеріп кеткен: «Бұрын пайғамбардың бәрі батыр».

34. Екіншіде, «Сөт азын салдырқалы молдасына»- делініп, белгілі бір әрекеттің тек бастапқысы жатқаны орынды көрсетілген. Ал, біріншіде, «салдырқалы» орнына «салдырған соң» табап тіреп, болып өткен іс тәрізді әсер әсер қалдырған.

35. Алғашқыда: «Коймады боктамаған әулиеден»- деп, жалпылама айтылса, кейінгіде: «Түк қалдырмай төрт жардан, сақабадан»- қалпында нақтылана түскен.

36. Осы мәтіндегі 59- шумақтың екінші және үшінші тармағы соңғыда: «Көңіліне күндегі сөз қона алмады, // Айтайын деп ентелеп келсе-дағы»- деп өрілген. Ал, бұрынғыда екінші жол: «Көңілі күндегідей тола алмады»- деп, сәл өзгеше берілсе, үшіншідегі: «ентелеп»- «Еңтігіп» сөзімен ауыстырылған.

37. Бастапқыда: «Аруға ер Әлінің күшті дейді»- делініп, бір түрлі ұғыныксыздық тудырса, кейінгіде: «аруға» орнына «аруағы» орнап, белгілі бір ұғым айқындала түскен.

38. Соңғыда: «Ол молда бұрынғыдай күле алмады, // Көңіліне күндегі сөз қона алмады»- түрінде орын тепкен. Ал, бұрынғыда алғашқы тармақ соңы: «күлмеді»- делініп, ұйқас селкеулігін тудырса, екінші жолы: «Көңілі бұрынғыдай бола алмады»- күйінде біраз өзгерген.

39. Кейінгіде: «Дәметпеген тамактан аш қалады»- делініп, өзінен кейінгі екінші жол соңындағы «тас жанады», төртінші аяғындағы: «бас салады»- сөздерімен дәл ұйқасып тұр. Ал, бастапқыда осы жол: «Әулиенің үлкені ашыланды»- делініп, кейінгі тармақтардағымен оңша үйлеспейді.

40. Мәшһүр-Жүсіпте: «Ер Ғалы бір Аллаға нанып келді, // Болғанын бір ғажап іс танып білді»- жолдары сап түзеген. Алғашқыда (В.В.Радловта) бірінші тармақ соңы: «налыс қылды»- деп аяқталып, ұйқасқа біраз қиғаш келсе, мұндағы: «бір ғажап іс» орнына жоғарыда айтылғандай, тағы да «бір сұмдықтың» киілігіп, Ғалының ештеңеден қорықпайтындығына сай келмеуімен одағайланып тұр.

41. Бұрынғыдағы екінші тармақ соңындағы: «ыза қылып»- дегенді соңғыда: «мазақ қылып» ауыстырған. Сонымен бірге осы шумақтың төртінші тармағы басындағы: «бойына» орнын екіншіде: «мойнына» иемденген.

42. Кейінгіде 81-шумақтың бірінші жолы: «Қылмыссыз құлға орын-жұмақтан тақ»- болып алынса, бастапқыда «орын» сөзі кірмей қалған. Сонымен бірге екіншіде төртінші жол басы: «Қылмыссыз құлдың орны»-деп басалса, тағы да алғашқыда жеке сөз «құлдың» енбеуі орын алған.

43. Соңғыда: «Бейіш бетін көре алмас қылмысты адам»- делінсе, алғашқыда: «Бар делі бейіште қылмыссыз адам»- деп басқаша өрілген. Дәйектессек, бірінші нұсқада бейіште қылмыссыздың болуы әшейін хабарланумен шектелсе, екінші біз ұсынғанда, қылмыстының кіре алмайтыны шегеленіп ескертілген.

44. Екіншіде: «Бір ауызып қалдырмай тарты дейді» - орын алса, бұрынғыда «бір» сөзі орнын «бұл» иеленген. Біздіңше, сөз реті, мағынасы-бәрі кейінгі нұсқадағының дұрыс екенін ап-анық дәлелдейді.

45. Кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте): «Он сөзді айтып едің, бәрін таптым»- делініп, молда сұрақтарына жауап бергенін Ғалының еске салуы, пысықтауы орынды келтірілсе, бастапқыда (В.В.Радловта): «Он ауыз сөз айтып едім, бәрін таптың»- делініп, жұмбақ шешуші Ғалы сауал берушіге айналып, белгілі бір бейненің керісінше жағдайға қошуі шындықтан мүлде ауытқуды туғызған.

46. Соңғыда: «Болғанда тілім- шежіре, көңілім -хат-ты»- түрінде орнектелсе, алғашқыдағы өзгешеліктер ұғынықысздық тудырған: «Болғанда тілім сөждеге көңлім қатты.»

47. Екіншіде: «Ұзындығы мың жылдық»- делінсе, бұрынғыда «мың» орнына «мұның» орналасып, белгілі бір ұғымның бұрмалануына жол ашылған.

48. Осының алдындағы 109- шумақтың соңғы екі жолы мен 110-шумақтың бастапқы екі тармағы Мәшһүр-Жүсіпте жазылмай қалғанын В.В.Радлов нұсқасы бойынша анықтап отырмыз.

49. Соңғыда: «Ер Ғалы бір Аллаға нанып кетті, // Құдайдың шеберлігін танып кетті»- орын алса, алғашқыда бірінші жолдағы: «Аллаға» орнына «адамға» кіргізілген. Сонымен бірге Алланы мадақтауға арналған екінші жол мүлде ысырылып, оның орнына: «Болғанын бір сұмдықтың танып кетті»- келтірілген.

50. Мәшһүр-Жүсіпте: «Кедей барып кәпірдің борышын төлеп, // Дін-мұсылман мұны естіп білді дейді»- түрінде өрбісе, бұрынғы В.В.Радлов нұскасында: «Кедейге кәпірдің борышын төлеп, // Жарлы байғұс сонымен қалды дейді»- жолдары орын тепкен. Мұнда шумақтың үшінші, төртінші жолдары берілгенін, бастапқыдағы екінші тармақ: «Кедей байғұс қуанып алады дейді»- екенін ескерсек, сол бұрынғыдағы екінші мен төртінші жолдарда бір ой, бір идея қайталанып тұрғанын байқау қиын емес.

Осы түсініктемелерді жинақтай келе мынадай түйінге тірелеміз. Мәтіндегі жеке сөздер, не сөйлемдер түрлішелігі кездейсоқ емес. Ол белгілі бір үлгінің ел арасында көп нұсқалы (вариантты) болып келетінін дәлелдейді. Сонымен бірге В.В.Радлов кітабы ертерек (1870 ж.) шыққанын ескерсек, мәтінді әзірлеу кезінде қазақ тілінің сыр-сипатын жетік біле бермегендіктен және баспа қызметкерлері байқамауынан кеткен ағаттықтарға т.с.с. назар аударылуы- бәрі ғылым, шындық заңы алдындағы жауапкершіліктен ғана туғанын дат етеміз.

Киік.

Бұл туынды ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1170- папка, 312-321 беттері бойынша әзірленіп, жоғарыда аталған В.В.Радлов кітабындағы мәтінмен салыстыра саралау қоса жүргізілді.

1. Бұрынғыда (В.В.Радловта): «Тұзағына керуеннің»- алынса, екіншіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «керуеннің» дегенді «кәуірдің» (кәпірдің) сөзі ауыстырған.

2. Бастапқыда: «Құдайым жеткізбейсің бізді дүзге, / Естімеген сөз кетер құла түзге»- делініп, екі тармақ аяғы да «дүзге» сөзімен тамамдалып, бір түрлі ұғынықсыздық тудырған. Мәшһүр-Жүсіпте алғашқысы «жүзге» сөзімен аяқталып, шығарма авторының жүз жасқа жетпеуі мүмкіндігіне назар аударылған. Біз соңғы нұсқа шындыққа неғұрлым жақын тұр деп санадық.

3. Алғашқыда: «Аяққа жығылды ол киік мойын қойып»- түрінде берілсе, кейінгіде: «Хаққа киік жылады мойнын бұрып»- табан тіреп, әрі киіктің кімнен көмек күткені нақтылана түссе, әрі тармақ соңындағы «мойнын бұрып» сөздерінің өз алдындағы: « торын құрып»- дегенмен дөп ұйқасуы жүзеге асқан.

4. Біріншідегі: «жетіп барды»- дегенді соңғыда «кез боп қалды» алмастырған.

5. Бұрынғыдағы: «көруге» сөзі екіншіде: «кәуірге»-- дегенмен өзгертілген.

6. Қара сөзбен берілген Мұхаммедтің бұл сөздері В.В. Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте бар.

7.Бастапқыдағы: «киігінді» сөзін кейінгіде: «күйігінді» ауыстырған.

8. Алғашқыда: шумақ соңы: «төлер-ақын» сөзімен тамамдалып, өз алдындағы бірінші-екінші аяғындағы: «тереді-ақпын», «ерер-ақпын»- сөздерімен толық ұйқаса қоймаған. Соңғыда бұл өрнек: «берер-ақпын»- дегенмен алмастырылып, өз алдындағы жолдар соңындағы: «терер-ақпын»- «ерер ақпын»- сөздерімен құп үйлесіп, ұйқас сапасы жақсарып, сөз мағыналары нақтылана түскен.

9. Жоғарыда айтылған 1170- папканың 314- бетінің сол жақ қапталында Мәшһүр-Жүсіп түсініктемесі берілген: «Алла рахим сал ғаламин ташафах ила-иа ал- заби бафасах калам. «Уалайыл анхират» кітабында сөйлейді киікке шапағат қылғанын.»

10. Бұрынғыда: «Киік баласы айтты:

Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді,

Пендесіне жол салып кетті дейді.

Алақай анам салды да жетіп келді,

Не болды саған ана депті дейді,- деп жазылған. Ал, кейінгіде бұл былай берілген: « «Сонда киіктің екі лағы айтады:

-Алақай, анам аман кепті!- дейді,

-Жүрдің бе қимай тәтті шөпті ?- дейді.

- Күнде ерте мұнан бұрын келуші едің,

Не болды бүгін саған?- депті дейді.

Екі нұсқаны салыстырсақ, алдымен «Киік баласы айтты» дегеннен кейін: «Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді»- сөздері киік лағы аузынан айтылғандай

естіледі де, оған лайық еместігі көзге ұрады. Екіншіден, біріншідегі: «Не болды саған ана»- сөздерімен шектелу лақ мазасыздануы себебін толық ашпайды. Ал, соңғыда ешкінің бұрын ерте келетіні еске алынғасын барып, лақ абыржуын не тудырғаны нақты көрсетілген.

11. «Күнәйым» сөзі бүгінгі қолданыста жоқ болғанымен, көне заманда орын алғанын Мәшһүр-Жүсіп жазбасы арқылы анықтауға болады. Біздіңше, «күнә» айтылғанда, толық күнә, ал «күнәйым» келтірілгенде, аздаған, жартылай күнә мағынасы берілетін тәрізді. Ол жағын тіл тарихын зерттеушілер анықтай жатар деген ниетпен біз сол кездегі жазылу қалпын сақтап бергенді жөн көрдік.

12. Әуелгіде: «Жабаның отына жүргенімде, // Түсірді тұзағына бір Құдайым»- қалпында отау тігілсе, екіншіде сәл басқаша: « Жапаның отын оттап жүргенімде, // Кез қылды жайған торға бір Құдайым!». Кейінгіде берілмеқ ұғым түсініктілігі, нақтылығы басым сияқты.

13. Біріншіде:

Сол кәуір жіберерде үндемеді,
Мұхаммед кепіл болған Мұстафа еді.
Жерінде мезгіл айтқан бармай кетсек,
Сол кәуір Мұстафаны ұстайды енді.

Екіншіде:

Ол кәуір босата ма, өлмей, қолдан?
Токтатты тұзақ құрып бізді жолдан.
«Келсін-деп, бір емізіп балаларын!»-
Пайғамбар хак Мұхаммед кепіл болған.

Біздіңше, ұйқас толымдылығы, белгілі бір бейнеге көзқарасшынайылығы, оқиғаның даму реті, нақтылық сипаты- бәрі де соңғының ел аузынан дұрысырақ жиналғанын дәлелдесе керек.

14. «Ай, шеше, сен барғанда, біз барармыз»- жолын маңдай еткен сегіз тармақ Мәшһүр-Жүсіпте 14-15- шумақ болып тұрса, В.В.Радловта ол кейінғығысып, 18, 19- шумақ ретінде орналасқан.

15. Соңғыда: «азап іздеп»- деп, нақты да, түсінікті берілсе, бұрынғыда: «азын іздеп»- күйінде келіп, ұғым көмескілігі туған.

16. Бастапқыдағы: «жығылды» сөзі кейінгіде: «ұсындық»- болып өзгертілген.

17. Бұрынғыда: «Хабар болар, жүре көр, Мұхаммедім»- түрінде алынса, екіншіде: «хабар болар»- орнын «хабарлас боп» - иеленіп, тағы да белгілі бір ұғым нақтылығы артуы жүзеге асқан.

18. Кейінгіде: «Жетер ме екен Аллаға мұң-зарыңыз?!»- делініп, өз алдындағы бірінші, екінші тармақ сондарындағы: «сіз барыңыз», «тез

барыңыз»- сөздерімен толық ұйқасып тұр. Ал бастапқыда: «мұн-зарыңыз» орынын «тілегіңіз» иеленіп, орныққан ұйқасқа мүлде кірікпей қалған.

19. Алғашқыда: «Киікті кәуір қуанғаннан қамап алды, // Қамап алып мойнына белбеу салды»- делінсе, екіншіде екі рет қайталанған «қамап» сөзінің скеуі де «қармап» болуы көңіл бөлерлік. Салыстырсақ, киік қамайтын қора, үй жоқ жерде «қармау» сөзі неғұрлым шындыққа жақын тәрізді.

20. Біріншіде: «Мен де өзіңдей болармын мұсылман»- делінсе, екіншіде: «Мен де өзіңдей мұсылман болармын ба?»- түрінде өзгерген. Осы орайда бастапқы бірінші, екінші жолдардың: «қонар құмға», «осы жолда»- сөздерімен аяқталуын ескерсек те, соңғының дұрысырақ екені дау тудырмас деп ойлаймыз.

21.Бұрынғыда: «Бұлбұл деген құс ұшып қонады, // Саясынан сарқырап ок жонады»- түрінде келсе, кейінгіде басқаша: «Иман тапқан Құдайға құл болады, // Айтқан сөзі әрқашан пұл болады.» Осы орайда бұдан кейінгі шумақта: «Құс ұшып бұлбұл деген қонар құмға»- калпында ірге тепкенін ескерсек, алғашқыда қайталау орын алғаны айқындалады.

Лашын мен қарға.

Бұл туынды жоғарыда айтылған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің екі жазбасын: әріп таңбалау сипатына қарағанда, ертерек қағазға түсірілген 1170-папканың 668-671 беттерін және кейінірек қағазға түскен 1176-папка, 4-дәптер, 285(31)-282(34) беттерін салыстыра отырып әзірледі. Көп ретте 1170-тен гөрі 1176-да бейнелеу амал-тәсілдерінің жетілдірілгені байқалады. Бұл арада белгілі бір шығарманың ел арасында түрлі сипатта таралу мүмкіндігін ескерсек, Мәшһүр-Жүсіптің туындының сақталу үрдісі бойынша қағазға түсіргені байқалады. Шығарманың қай кезеңде жазылғаны туралы 1170- папка мәтіні соңында мынадай ескерту орын алған: «Бұрынғы заманның ескі өлеңі.»

1.Бастапқы үш шумақ 1170- те жоқ та, тек 1176- папка бойынша берілді. 1170-те мәтін маңдайында мына түсінік жазылған: «Бір қарға бес балапанына лашын алып жеп кеткен үйректің қалған тамтырын алып келіп тастай берінгі. Сонда балалары, бұрын жеп көрмеген, шошып кетіп: «Қайдан алдың?»- дегенде, қарғанын айтқаны.»

2. Бұл туындыда төртінші шумақ ретінде ұсынылған бұл төрт тармақ 1176- да мүлде жоқ, тек 1170 бойынша енді.

3. 1170- те «аққу мен қаз»- делінсе, 1176-да «алқоңыр қаз»- делінген.

4. 1176-да: «өтірікшінің өмірі», ал 1170- те «өтірік айтсан, өмірің». Біз тек бір адамға емес, бар өтірікшіге қатысты айтылған 1176-ны таңдадық.

5. 1170-те бұл екі жол мүлде басқаша өрілген: «Ай, балам, мен тіріде не көрмессің, // Қаз, үйректен басқаны бір жемессің!» Бұл ойлар үшінші,

төртінші шумақта, кейін де біраз қайталанғандықтан, мақтанушы бейнесін нақты ашарлық 1176-ны таңдадық.

6. Тағы да 1170- тегі қайталауға құрылған: «Аспаннан акку, қазды ілер пішен»- орнына, белгілі бір сезімді, мақтануды жаңа бір биікке көтерген 1176-дағы «Ақ сұңқар әуедегі етін жесең!»- тармағын таңдадық.

7. 1170- те осы төртінші тармақ бесінші шумақтың соңғы жолын біраз қайталаған: «Есен ұшсақ игі еді осы жолы!» Біз тағы да лирикалық бейнені жаңа бір қырымен танытарлық: «Бекер, шешем, әкелдін бізге мұны?!»- дегенді 1176- бойынша енгіздік.

8. 1176 бойынша кіргізілген: «Қанағат қашан қашқан»- орнына 1170- те «Қанаттыда үлкен жоқ»- күйінде отау тіккен екен. Біздіңше, қарғаның сұңқар, лашыннан, не бүркіттен үлкен еместігі көзге көрініп тұр. Сондықтан кейіпкер мінезін шынайы бейнелеуге 1176-дағы неғұрлым дөп келетін тәрізді.

9. 1176-да: «Оқыған күн аударып Бесін деймін»- болса, 1170- те бастапқы үш сөз: «Біреуі бес намаздың»- қалпында сап түзеген екен. Біздіңше, әйтеуір бес намаздың бірі екені жалпылама айтылғаннан да, нақтылығы басым 1176-дағы ұтымды.

10. 1170- те: «Кім өлтіріп тастады [бұл] үйректі, // Жанына отірік сөз...»- деп берілсе, 1176- дағы біз ұсынған сөздер лирикалық бейне сипатын неғұрлым шынайы ашуға көмектесіп тұр.

11. 1176- да қарға сөзі берілмес бұрын баяндаушы түсінігі қара сөзбен беріліп, өлеңнің қандай жағдайда туғаны айқындалған: «Сонда қарғаның қасында қарлығаш бар екен. Қарға жан-жағына қарап, қарлығаш жоқ болған сон, айтқаны:»

12. 1170- те: «Түбіме өлтіруге сол-ақ жетті»- күйінде алынса, 1176-да «өлтіруге» орнына «шағымшы боп» енген екен. Біздіңше, ақырында қарғаның өлтірілмегенін ескерсек, алдын-ала: «өлтіруге»- деп байбалам салғаннан да жай ғана «шағымшы боп»- деген 1176- дағы шындыққа неғұрлым жақын.

13. 1170- те: «Келсе, келсін, қорықпаймын мен лашыннан, // Қарғада сүймегенге сүймен жоқ па?!», ал 1176-да: «Келгенмен, лашын маған не қылады, // Онда тұмсық бар-дағы, менде жоқ па?!» Біздіңше, қарғаның сөйлеу мүмкіндігі, адамдар қолында ғана болатын сүйменді айтқаннан да, өзінде және лашында да бар тұмсықты көлденен тосуы шындыққа неғұрлым жақын.

14. «Шын сөйлеген әр жерден ет жейді ғой»- тармағын бетке ұстаған 12-шумақ 1170-папкада мүлде жоқ, тек 1176- бойынша берілді.

15. 1176-папкада 14- шумақ басы: «Балалар, басты өлімге байламайық, // Жок нәрсені уайым қып ойламайық»- болса, 1170- те: «Өзен бар мына жақта Еділ, Жайық, // Бір қоныс мұнан кетсек бізге лайық.» Біздіңше, осы

шумақтың соңғылары: «Балалар, ол жалғыз да, біз алтау ғой, // Алтаумыз тұс-тұсынан найзалайық!»- екенін ескерсек, бұған 1170-тің алғашқыларында сөз болған қоныс аударып, ығыспақ ниеттен гөрі күрес-әрекетке бейімдеген 1176-нұсқасы дәп келеді.

16. «Мінгені патшалардың каражал сұр»- дегенді ту еткен 15- шумақ пен оған ілескен 16-шумақ 1170-те жоқ, тек 1176- бойынша ұсынылды.

17. 1170-те: «Қырымнан көзі шалып қалған екен, // Көтінен кара лашын қуып жетті.»- деп өрбісе, 1176- да алғашқы тармақтың соңғылары: «көрген екен». Біз «көзі шалып көрген»- дегенде, көзі шалу мен көруде- бірін-бірі қайталау барын ескеріп, бұ жолы «қалған екен»- деген 1170-ті құп көрдік. Оның есесіне 1170-тегі «көтінен» сөзінің 1176-да «соңынан»- деп өзгертілуін жөн көрдік.

18. «Білмейсің жаман қарға, әлің!»- деп басталатын 22-шумақ 1176- да мүлде жоқ, тек 1170 бойынша енгізілді.

19. 1176- да «бір қасық анам берген сүті тәтті»- делінсе, қарғада сүт болмайтынын ескерсек те, 1170- те «сүті» орнына «суы» алынғаны ұтымды саналды.

20. 24-шумақта 1170-тегі: «Мінгені падишаның»- дегендегі соңғы сөз орнына 1176-ның «батырлардың» сөзі енгізілді. Сонымен бірге 1170- те: «Дәм татқан мың тоғайдан бір кара құр»- дегендегі алғашқы «мың»- «бір», кейінгі «бір» «мың» болып, тағы да 1176 бойынша түзетілді. Сондай-ақ 1170- тегі «кара да тұр» орнына тағы да сөз мағынасына, ретіне қарап бұ жолы да 1176 бойынша: «асықпай тұр»- нұсқасы тиімдірек деп саналды.

21. 1170- те: «Өлтірмей, шешемізді қылсаң азат»- қалшында сап түзесе, 1176-да «шешемізді» орнына «бәрімізді» жайғасқан екен. Тек шеше емес, балаларына да қауіп төнгені ескерілген 1176- дағы үлгі ұсынылды.

22. 1176-да: «Сауысқан, сенің атың- ала қарға»- күйінде бой түзесе, 1170- те: «сенің атың» орнына «құстың қоры»- орын тепкен екен. Сөз ретіне, мағынасына қарап, 1170- үлгісін кіргіздік.

23. 1170-те: «Ай, қарға, мұнан былай көтінді қыс!»- деп айтылса, 1176- да: «өтірік айтпа» қосылып, «мұнан былай» ығыстырылған екен. Сөз реті, мағынасы- бәрі 1176-дағының ұтымдырақ екенін дәлелдейтін тәрізді.

24. 1170-те: «Арасы кырық күншілік шөлдер екен, // Тұс болмай, тоғайға ағып түсті дейді»- деп өрнектелсе, 1176-да «шөлдер» орнын «жолдар» иеленген. Сөз қисынына қарап, біз 1170-ті таңдадық. Ал, оның есесіне мұндағы «тоғайға ағып»- түзілімі «алып барып» сөздерімен жаңаланды.

25. 1170-те соңғы 33-шумақтың кейінгі үш жолы: «Бұтына тышты қарға өтірік айтып, // Балалар өлмесіне себеп болды, // Жалынып, жалғаны жоқ шынын айтып.»- деп берілген. Ал, 1176-да ол жолдар: «Балалар құтқарыпты зарын айтып, // Бұл ғибрат кейінгіге қалсын бізден, // Өткенді кім тауысар

бәрін айтып?!» Біздіңше алғашқыдағы бірінші жолда бұрынғы айтылғанды қайталау орын алса, 1176- да қайталау болмауы назар аудартады.

15. Өлең-дастандар

Алтынбас пен Күмісаяқ.

Жоғарыда аты аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1170- папка, 321-338- беттері бойынша әзірленіп, бұдан бұрын ескертілген В.В.Радлов кітабындағы осы туындымен салыстырыла саралау коса жүргізілді.

1. Соңғыда (Мәшһүр-Жүсіпте): алғашқы шумақтың төртінші жолы: «Малға бай, басқа кемтар бір хан өтті»- делініп, өз алдындағы бастапқы жолдар аяғындағы: «жақсы кепті», «өтіп кетті»- сөздерімен құп үйлесіп, толық ұйқасып тұрса, бастапқыда (В.В.Радлов кітабында) ұйқас сапасы солғындап, төртінші тармақ аяғында: «адам болды»- түрінде келген.

2. Бұрынғыда: «Қисса айтсам, көңіліңіз жай болыпты»- делінсе, кейінгіде бұл тармақ өзгерген: «Кең жиһан қалалыға тар болыпты.» Біздіңше, алғашқыдан келтірілген екінші шумақтағы осы тармақ өз алдындағы жалсарлас біріншідегі: «Айтамын, тыңдасаңыз, жақсы кепті»- дегенді біршама қайталап тұр. Ал, екінші нұсқада қайталау жоқ, белгілі бір философиялық ой үстеліп, шығарма жүгі, мәнділігі арта түскен.

3. Үшінші шумақтың соңғы үш жолы кейінгіде: «Бақ құсы өмір бойы басында еді.// Келгенше қырыққа жасы перзент көрмей, // Өлгеннің, өлмесе де, қасында еді»- деп өрбіген. Ал, біріншіде бұл жолдар: «Әлемнің көп қайғысын оған берді.// Жылады қырыққа шейін бала тілеп, // Сүйтсе-дағы тілеуін еш бермеді.» Бұл екі нұсқаны салыстырсақ, соңғыда біз келтірмеген алғашқы тармақ аяғындағы: «жасында еді»- дегені екінші тармақ соңындағы: «басында еді», төртіншідегі- «қасында еді» сөздерімен толық ұйқасып тұр. Ал, біріншіде ұйқас құрайтын соңғы бунақтар: «жасында еді», «оған берді», «еш бермеді»- қалпында отау тігіп, ұйқас сапасын көп әлсіретіп, өлең көркемдігіне едеуір нұқсан келтіріп тұрғанын байқау қиын емес.

4.Бұл туындының төртінші шумағына көңіл бөлсек, Мәшһүр-Жүсіпте:

Бастан кем, тар болған жан- малды дейді,

Кедей көп болған жақты-жанды дейді.

Жеткенше алпыс жасқа бала болмай,

Бір-бірлеп жетпіс қатын алды дейді.

В.В.Радлов кітабында бұл шумақ мүлде басқаша келтірілген:

Қылыпты кей адамды малды дейді,

Қылыпты кей адамды зарлы дейді.

Жетіпті ол патша алпыс жасқа,

Алпыста жетпіс қатын алды дейді.

Салыстыра сараптасақ, Мәшһүр-Жүсіпте өмірде малы көптер «бастан кем» болатынын, ал, малы аздар керісінше «жақты-жанды» күй кешетінін салыстыру арқылы жаңа бір идея өрбіп, жетпіс әйелді бір-бірлеп алу сөз болса, бастапқыда алпыс жасқа толғанда барып, бірден сонша әйел алғандай көрінеді.

5. Алғашқыда: «Тағат қып дүниеге жүрмеген соң»- деп берілсе, екіншіде: «дүниеге» сөзін «қорқып хақтан» ауыстырған.

6. Біріншідегі: «Әр нәрсе сеніменен бермеген соң»- жолы бір түрлі ұғынықсыздық тудырса, кейінгіде «сеніменен» сөзі «сәніменен» деп алмастырылғанда, түсініксіздік жойылды.

7.Бұрынғыдағы: «ойбайым» сөзі орнына соңғыда: «уайым» қоныс тепкен.

8. Бастапқыда: «Өлейін қаңғып жүріп құла түзде»- делінсе, кейінгіде: «Үйінен қаңғып кетті құла түзге»- түрінде өрістеп, әрекет нақтылығы алға шыққан.

9. Алғашқыда бірінші жол: «Көңілім жамандыққа бола берді»- қалпында орнығып, өзінен кейінгі екінші, төртінші тармақтар соңындағы: «көне берді», «жүре берді» сөздерімен онша ұйқаспай тұрса, екіншіде: «Бола берді»- орнын «бөле берді» иемденіп, ұйқас тәртіптелуі жүзеге асқан. Сонымен бірге сол тармақтағы «жамандыққа»- кейінгіде «жалған құрғыр»- деп ауыстырылған.

10. Біріншіде: «мал беріп»- деп жай баяндалса, екіншіде: «мал шашты да»- алынып, мырзалық сипаты нақты ашыла түскен.

11.Бұрынғыда: «Алдынан кез келеді бір жалғыз адам»- деп, жай хабарланса, соңғыда алдымен «бір зарлы» дауыс шыққанына алдымен көңіл бөлізеді: «Алдынан дауыс шықты- бір зарлы адам!»

12.Бастапқыда: «қылар ма екен?»- деген сауал ретінде келтірілсе, кейінгіде: «қылар бекем»- жауап түрінде орныққан.

13. Алғашқыда: «Жыласып біріне-бірі»- делінсе, соңғыда: «зар еңіреп жыласумен»- келтіріліп, белгілі бір сезім әрекеттің аз да болса, дамып, нақтылана түсуіне жол берілген.

14.Біріншіде: «Кемпір айтты мен келдім сексен жасқа, //Сексен бес жасымда жетпіс байға тидім деді», ал, екіншіде: «Өткіздім жетпіс байды бір-бір санап, //Сонымен сексен жасқа келдім- дейді»- тармақтары орналасқан. Біздіңше, алдыңғыда құр баяндау басым да, аяқсыда кемпір сипатын аңдатарлық бояу бар. Мәселен, «бір-бір санап» тиюдін өзі талғам, екшеу орын алғанына жарық себездеп тұр.

15. Бұрынғыда: «Үйімде бала зары болды дейді, // Бауырымды қайғы отқа күйді дейді»- деп айтылса, соңғыда: «Көңілімде перзент зары болды,- дейді, // Бауырым қайғы-ғамға толды,- дейді.»- қалпында отау тіккен.

Біздіңше, бастапқыда алғашқы тармақ аяғындағы: «болды дейді»- дегенге іргелесті тамамдаушы: «күйді дейді»- толық ұйқаса алмай тұр. Ал, екіншіде ұйқас та толық, сезім нақтылығы да басым.

16. Екі нұсқаның әрқайсысында 15- шумақ мүлде өзгеше болуымен ерекшеленеді. В.В.Радловта:

Әуелі зарлы боп жүрді дейді,
Көңіліне иман нұры кірді дейді.
Жамағат ықыласымен мұны тыңда,
Көз жасын екі мүсәпірдің көрді дейді.
Мәшһүр-Жүсіпте:
Екеуі бірін-бірі сүйді дейді,
Шалына ақ жолмен тиді дейді.
Елсізде екі мұндық бас қосқан соң,
Көз жасын аяп Тәңірім иді дейді.

17. Бастапқыда: «Дегені бейшараның сол емес пе, // Сол кемпір сексен бесте болды жүкті»- енгізілсе, кейінгіде: «Сұрауы жеткен- деген осы емес пе, // Сол кемпір сексен жаста болды жүкті» - беріліп, егде тартқан адамның бала көтеру мезгілі бес жас төмен түскені байқалады.

18. 18- шумақ та өз алдындағы 15- шумақ тәрізді екі нұсқада алуан түрлі болуымен назар аудартады. В.В.Радловта:

Азапты өлгенінше көрмеді енді,
Көңілінде жамандығы болмайды енді.
Алтынбас туған күні той қылып,
Ел- жұртқа келсін деп хабар берді.
Мәшһүр-Жүсіпте:
Азапты өлгенінше көрмейді енді,
Көңілді жамандыққа бөлмейді енді.
Алтынбас туған күні тойын қылып,
Бұл тойға нанып ешкім келмейді енді.

Назар аударсақ, біріншіден, бастапқыдағы аяққы сөздер: «көрмеді енді», «болмайды енді», «хабар берді»- ұйқас талабына онша сай келмей тұрса, кейінгідегісі толық үйлесуімен көзге түседі. Екіншіден, «азапты... көрмеді»- дегеннен де «азапты көрмейді»- қалпындағы соңғы нұсқа шындыққа жақын. Себебі әңгіме өткен кез, не тіпті осы шақ туралы емес, болашақта азап көрмеу хақында болуға тиіс десек, екіншінің ақиқатқа жуықтығы дау тудырмайды. Үшіншіден, бастапқыда тойға шақыру туралы ғана ескертіліп, сонымен шектелсе, кейінгіде шақырғанға ешкім сеніп, келмегені баяндалады. Біздіңше, шығармада одан әрі басқа оқиғалар өрбігендіктен, тойға келу- келмеуді анықтайтын осы бір детальды сақтаған соңғы нұсқа шығарманың басты идеялық тақырыптық негізіне жақынырақ тұр.

19. Бұрынғыда: «Алтынбас сай кез оған атамсың?»⁶ деп берілгенде, біртүрлі түсініксіздік туса, соңғыда «сай кез оған»- орнын: «сегіз оғың»- иеленіп, ұғынықсыздық ысырылған.

20. Алғашқыда: «Берерметілегімді бірсағымды, // Ойнаймын ғашығыммен бұл шағымда»- делінсе, кейінгіде: «Туғаннан менің көңілім бір сағымда, // Мен ойнап күлсем деймін жас шағымда!»- түрінде қоныс тепкен. Түске кірген қыздың ғашық жігітін шақыруына әңгіме негізделгенін бағымдасақ, сол мақсатқа бағындырылған екінші мәтіннің шығарманың идеялық-тақырыптық негізіне неғұрлым жақын екенін дәйектейміз.

21. Бастапқыда: «Е, әке, рұқсат бер енді маған, // Айтып зар еңірепті мекнат жеп»- қалпында берілсе, екіншіде соңғы тармақ мүлде басқаша: «Ұйқы ұйықтап, күн көре алман, мен тамақ жеп.»

22. Біріншіде 24- шумақтың екінші, үшінші жолдары: «Басқа іс түссе кім сарғаймас күн туса деді. // Атеке, жұмысыңды бітір деп» қалпында ірге тепсе, кейінгіде: «Кім сарғаймас, басқа күн туса?!»- дейді. // Әкеке, жұмысыңды істетіп ал!»- түрінде өзгерген. Зерделесек, бұрынғыда бір тармақ ішінде: «іс түссе», «күн туса»- деп екі рет шарттасқаннан да, соның бірін ғана алған соңғы ұтымдылығы айқын. Сонымен қатар біріншіде: «жұмысыңды бітір»- сөздері әкеге қатысты алынса, екіншіде: «жұмысыңды істетіп ал»- дегеннен оны аткаруға тиісті тек бала екені- айқындалған.

23. Бұрынғыдағы: «Жарасар алмас пышақ қыңға деді, // Құдаң енді қылдым саған деді»- жолдарының екіншісі соңғыда мүлде басқаша: «Құдайым берген екен сынға! - дейді.» Байыптасақ, біріншінің, екінші тармағы бір түрлі түсініксіздік әкелсе, екіншінің сол жолы нақтылығымен және алғашқымен толық ұйқасуымен көңіл бөлгізеді. Нақтылық дейтініміз, бұдан кейін әкесінің ұлын сыннан өткізу мақсатында таудай болып көрінген тасты әкелуге жұмсағанын, баласының оны орындағанын көргесін барып, жауапты сапарға рұқсат бергенін дәйектесек, кейінгі үлгідегінің ақиқатқа лайық екені ашыла түседі.

24. Алғашқыда:

Айтайын жаңа бір сөз енді деді,

Тілегін бейшараның берді деді.

Көрінген таудай болып қара тасты

Қысты да қолтығына жүре берді,- деген шумақ ірге тепсе, екіншіде алғашқы екі жол: «Жең сыбанып, етегін түрді дейді, // Тасқа қарай бет алып жүрді дейді»- түрінде өзгешеленіп, үшіншісі әуелгі нұсқамен бірдей болып, ал, төртіншіде тағы да басқаша келген: «Қолтығына қыстырып келді дейді.» Бағымдасақ, біріншінің бастапқы екі тармағы бұрын-соңды айтылған ойды қайталауға ойысса, екіншісі кейіпкер іс-әрекетін нақты өрнектеуге құрылған.

25. Бастапқыда 27- шумақтың үшінші жолы: «Бара көрдім тасты, ай, қарағым!»- деп берілсе, кейінгіде: «Өмірінше келтіре алмас!»- деп айтып ем!» - түрінде өзгерген. Зерделесек, біртүрлі түсініксіздік арқалаған біріншіден әке уайымын нақты ашқан екіншідегісі шығарманың тақырыптық-идеялық негізіне бағындырылуымен ұғып тұр.

26. 15, 18- шумақ тәрізді 29- шумақ та екі нұсқада түрліше болуымен назар аудартады. В.В.Радловта:

Алланың дағдырына көне берді,
Ғашыққа біткен ойын бөле берді.
Арызын атасына айтсын деді,
Салып ұрып сарыала атқа мініп, жүре берді.

Мәшһүр-Жүсіпте:

Алланың салғанына көне берді,
Көңілін ғашық жарға бөле берді.
Арызын атасына айтты-дағы,
Мінді де сарала атқа, жүре берді.

Саралтай үнілсек, біріншінің алғашқы тармағындағы: «...дағдырына»- орнын соңғы нұсқада «салғанына» иеленумен бірге екінші жолда алғашқыдағы: «Ғашыққа біткен ойын» бөлу емес, «көңілін ғашық жарға» бейімдеу алға шыққан. Сондай-ақ бастапқының үшінші жолы ұғынықсыздығымен көзге түссе, кейінгіде нақтылық, дәлдік орнаған. Алғашқының төртінші тармағында буын саны кілт өсіп, мақам, ұйқасқа т.с.с.теріс ықпал тудырса, кейінгіде қалыпты өлшем сақталған. Мұның бәрі не ел арасында шығарманың сақталу түрлішелігінен, не кітап әзірлеушілер жаңсақтығынан орын алуы ықтималдығына тағы да назар аудартқымыз келеді.

27. 30- шумақтың бірінші тармақтан басқа қалған үш жолы екі нұсқада бір-бірінен өзгеше болуымен көңіл бөлгізеді. В.В.Радловта: «Құдайдың бұйрығымен келдім мұнда. // Мекенім сұрасаңыз менің алыс, // Жетерсін күйіп жаның бес мың жылда.» Мәшһүр-Жүсіпте: «Біздің жер жырақ емес, келсең мұнда, //Арада дамыл алмай жүрсең күн-түн, // Жетерсің күйіп-жанып бес мың жылда!» Сараласақ, жол ұзақтығын нақты да, әсерлі бейнелеу біріншідегіден гөрі екіншіде басым тұрған сияқты.

28. Бұрынғыдағы: «көрінбеді»- орнына соңғыда: «көңілін бөлді»- жайғасқан.

29. 15, 18, 29- шумақтар тәрізді бұл 34-де түрлішелік басым. В.В.Радловта:

Алтынбас сәлем берді кәріге,
Сұрады халін, жұртын тағы және.
-Е, жігіт, сабырлық қыл Аллаға,

Жетерсің шапшаң жүрсен бір жылда.

Мәшһүр-Жүсіпте:

Алтынбас қарияға сәлем берді,

Хабарын ғашық жардың сұрайды енді.

-Ай, жігіт, сабырлық қыл бір Аллаға,

Жетерсің, мойнына алсаң, бір мың жылды!

Салыстырсақ, екеуінде алдымен ұйқас екі түрлі. Сонымен бірге не В.В.Радловқа айтқан адам жаңылуынан, не баспа қызметкері елемеуінен «мың» сөзі түсіп қалып, бір мың жыл емес, бір-ақ жылда жетуге болатындай көрсетілген.

30. 15, 18, 29, 34- шумақтар тәрізді 35-і де екі нұсқада түрліше келуімен назар аудартады. В.В.Радловта:

Рұқсатты жігітке кәрі берді,

Онан сон Алтынбас жүре берді.

Бір Аллаға тәуекел қылып жүргенінде

Көп меңнат жол үстінде жігіт көрді.

Мәшһүр-Жүсіпте:

- Бір мың жыл маған –дейді- бір күндей-ақ,

Жеріне жығылармын жеткен аяқ.

Жөнелді қариядан рұқсат алып,

Дүниені шыр айналған бұл бір саяқ.

Салыстыра бағымдасақ, кейіпкер мінезін ашарлық белгілер молдығымен кейінгі ерекшеленеді.

31. 15, 18, 29 34, 35- шумақтар тәрізді 36-шы да екі нұсқаның түрлішелігімен көзге түседі. В.В.Радловта:

Арада бірнеше күн өтті деді,

Құдайым сарыала атқа тіл берді.

Көп күн жолдас болғаннан соң,

Келдік бір мұндай жерге аман деді.

Мәшһүр-Жүсіпте:

Алтынбас аянбастан жол жүріпті,

Құдайым сарала атқа тіл беріпті.

-Елсізде екі мұндық бейнет көріп,

Біз келдік аман мұнша жерге!- депті.

Алғашқы нұсқада жалпы баяндау басым да, екіншіде кейіпкер сипатын ашарлық сөз саптау алға шыққанын байқауға болады.

32. 38- шумақтың 3- жолы мен төртіншісінің орны біріншіде ауысып кеткенін анықтау үшін екіншідегіні толық келтірейік:

Бұл жерден сенің қайның- бір жылдық жер,
Жетерміз мезгілінде намаздыгер.
Көп мекнат ара жолда көрдік қанша,
Жеткізген һәммат беріп пәруәрдігер.

Ал, бастапқыдағы соңғы екі тармақ былай келтірілген: «Сол қал бітірер пәруәрдігер, // Көп мекнат көрдік жол үстінде.»

33.39- шумақтың кейінгі үш тармағы да екі нұсқада әр түрлі болып келген: 1. «Бес намаз құдайынан келеді екен, // Түн болды күндіз болмай жүрді налып, // Сары ала ат күнде аралап жүреді екен.» (В.В.Радлов). 2. «Уақытымен оқып намаз алады екен. // Басқа мал жүріп бір жыл жетер жерге // Сарала ат бір сағатта барады екен» (Мәшһүр-Жүсіп). Осы екі үлгінің 1-жолы: «Ер-тоқым сарала атқа салады екен»- түрінде екенін ескерсек, алдымен, біріншідегі ұйқас толымсыздығы көзге ұрады: «салады екен», «келеді екен», «жүреді екен». Екіншіден, соңғының аяққы тармақтарында ат жүйріктігі нақты бейнеленсе, алғашқыда оған көңіл бөлінбеген.

34. Бұрынғыда: «Құлынды бермесен де үйден шыққан, // Бейшара Күмісаяқ арық екен»- делініп, басты кейіпкер Алтынбас әлі жетпеген, көрмеген Күмісаяқтың арықтығы орынсыз сөз болса, соңғыда сол аяққы тармақтар: «Үйінен Алтынбастың шыққан күні // Көңіліне Күмісаяқ анық екен»- деп беріліп, мүлде басқа мағынада өрістеген.

35. Алғашқыда төртінші жол: «Бір адам ханға келіп хабар берді»- делініп, өз алдындағы бастапқы тармақтар соңындағы: «екі зарлы», «болды жарлы»- сөздерімен толық ұйқаспай қалған. Ал, кейінгіде: «хабар берді» орнын «хабар барды» иемденіп, ұйқас толық қалпына келген. Сондай-ақ біріншіде екінші жол соңы: «жарлы»-деп бітсе, екіншіде оны «барлы» ауыстырған.

36. Бастапқыда шумақтың алғашқы екі жолы: «Құдайым Алтынбасты қылған зарлы, // Құдайдың бұйрығына амал бар ма?»- делініп, әрі ұйқассыздық туып, әрі оқиғаның шынайы өрістеуі көрінбей қалса, ол екіншіде дұрыс қалыпқа түскен: «Алтынбас иілумен бұғып қалды, // Құдайдың бұйрығына тап амалды.»

37. «Алланың аманатын берермін-деп»- тармағымен басталған бұл 47-шумақ В.В.Радлов кітабында мүлде жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

38. Біріншіде 48- шумақтың ақырғы жолдары: «Келбетін бейшараның көргеннен соң, // Сол жерде хан қызын бермек болды»- деп жазылса, екіншіде: «Келбетін көруменен көңілі тойып, // Қызыма табылды тең енді!»- дейді»- түрінде берілген. Шумақ басындағы тармақтар ұйқасын негіздеуші соңғы сөздер: «келді дейді», «сәлем берді»- екенін ескерсек, алғашқыдағы төртінші жол ұйқасқа кірікпеуімен көзге түседі. Сонымен бірге алғашқыда ханның қызын бермек болуы жай баяндалса, кейінгідегі сөз қолданысы хан бейнесін нақты ашуға бағындырылған.

39. Әуелгіде: «Салса енді алмас пышақ қынға дейді, // Құдай өзін қылдым мұнда дейді», - делінсе, екіншіде: «Жарасар алмас қылыш қынға, - дейді, // Тұрарлық жан екенсің сынға! - дейді» - қалпында берілген. Салыстырсақ, біріншідегі: «салса егер» - дегенді «жарасар», ал, «пышақ» - сөзін «қылыш» - алмастырған. Сонымен бірге бастапқының бір түрлі ұғынықсыз берілген екінші жолы кейінгіде нақтылана түсіп, хан бағалауы, сенімі - бәрі қамтылған.

40. Бұрынғыда 54-шумақтың 2-4 жолдары былай берілген: «Күтіп біткен қалмақ жүр екен. // Жайсаңы үшбу мұны түсте көріп, // Желіп қарсы алдынан келген екен.» Ал, екіншіде басқаша өрістетген: «Жауырыншы жауырын қағып, көрген екен, // Жайсаңы түсте көріп Алтынбасты // Жиылып қарсы алдынан келген екен.» Дәйектесек, бастапқыдағы екінші мен төртінші жолдарда бірін-бірі қайталау орын алған. Ал, соңғыда жауырыншы әрекеті қосылып, қайталау ығыстырылған.

41. Алғашқыда: «Қосылды іздеп жүріп екі зарлы, // Есіңе ал өлгеніңше бір құдайды» - түрінде келіп, тап осы тұсқа қатысы жоқ болып, тек бұрынғыдағыны қайталау орын алса, кейінгіде: «Соқтығып екі дария толқын ұрды, // Сеп жайып, қалың қалмақ шебін құрды» - қалпында беріліп, нағыз ұрыс қарсаңы нақты бейнеленген.

42. Бастапқыда: «Бермесен өзің құрмет Құдайым-ай // Болады жалғыз менен қалмақ көп» - делінсе, соңғыда былай өрбіген: «Бермесен өзін қуат, Құдайым-ай, // Мен жалғыз, өзің жалғыз, бұ қалмақ көп!» Біріншідегі түсініксіз «құрмет» сөзін «қуат» дегенмен ауыстыру арқылы кейінгіде қаһарман тілегі айқын берілген. Сонымен бірге соңғыдағы екінші тармақ жүгі де нақтылана түскен.

43. Біріншіде: «Өзің рахыметіңе мен жылаймын, // Құдайым-ау, жарым деп мен сұраймын» - делініп, бұрынғы өтінішті қайталау орын алса, екіншіде кейіпкер сипаты, қорықпайтыны анық көрінген: «Құдайымнан күш тисе, жығылмаймын, // Жасырынып бір сайға тығылмаймын!».

44. Әдепкідегі: «Қатындай қарап тұру ол жарамас» - орнына кейінгіде: «Қарманған- деген сөз бар- қарап қалмас!» - енген.

45. «Жаратқан күшті Алладан жәрдем жетті» - деп басталатын 60- шумақ та В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

46. 61- шумақтың 2-4 жолдары да екі нұсқада түрліше берілген: 1. «Қойдай қалмақ басын қырды дейді, // Сол күні күн батқанша ұрыс қылды, // Қалмақтан он мың кісі өлді дейді.» (В.В.Радлов). 2. «Шенгеліне түскенді бүрді дейді. // Сол күні күн батқанша ұрыс қылып, // Қалмақтан бір он мыңды қырды дейді.» (Мәшһүр-Жүсіп). Осы орайда бастапқы жол: «Қалмақтың бір шетінен кірді дейді» - екенін ескерсек, біріншінің төртінші тармағында ұйқастан ауытқу орын алғанын көреміз. Атап айтқанда, бастапқыда әдепкі тармақ аяқтары:

«Кірді дейді», қырды дейді»- түрінде келсе, оған төртіншідегі: «өлді дейді» онша үйлеспейді. Сонымен қатар алғашқының екінші мен төртінші жолында біріндегі ойдың екіншісінде қайталануы шаң берсе, соңғыда ол жоқ.

47. 63- шумақтың бастапқы 3 тармағы да екі нұсқада өзгеше: 1. «Құдай жан жаратқан пыры дейді, // Байлау жатып Жайсаң шірі дейді. // Е, Алтынбас, бір қасық қанымды бер!» (В.В.Радлов). 2. «Жалғыз-ақ Жайсаң қалты тірі дейді, // Құлының, әкебас, мен бірі!»- дейді. // Ей, Алтынжан, бір қасық қанымды ки,» (Мәшһүр-Жүсіп). Дәйектесек, біріншіде түсініксіздік басым болса, екіншіде кейіпкердің сөйлеу ерекшелігі, нақтылық сақталған.

48. Екі үлгіде 72- шумақтың 2-4 жолдары түрліше алынған: 1. «Үш күнде жеріне екеу кірді. // Жалғыз кеткен қуанышын тірі көрді, // Сол жерде құшақтасып көңіл тұрды.» (В.В.Радлов). 2. «Үш күнде бірін-бірі есен көрді. // Жалғыз кеткен қуанышы өсіп қайтып, // Күннен-күнге көркейтті ажар түрді!» (Мәшһүр-Жүсіп).

Шығарма соңында Мәшһүр-Жүсіп жазғаны: «Үшбу Алтынбасты қисса қылып шығарушы кім де болса, рақмет! Өленге ұста мәйір. Аузына пірі сөз салатын қудың өзі екен. Ертергісі мақсат емес, өленнің мазмұны- мақсат. Нәпсі, ыауа, шаууат, ашу- бір анадан болған төрт туысқан. Жын, шайтан, жұлдыз, пері, періште, адам- бір атадан болған алтау. Атадан-алтау, анадан-төртеу // Жалғыздық көрер жайым жоқ.» Осы орайда Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің соңғы шумағы осы сөздермен басталатынын, оған түсінік берілуі керектігін еске саламыз.

Мұхаммед пен шәриарлар. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы жинақталған 1170-папканың 289-295- беттері бойынша әзірленіп, алдында сөз болған В.В.Радлов кітабында «Шариар» тақырыбымен берілген мәтінмен салыстыру жүргізілді.

1. «Төрт нардың ол біреуі- тақсыр Ғұмар»- тармағымен басталған үшінші шумақ әуелгіде (В.В.Радловта) мүлде жоқ, екіншіде (Мәшһүр-Жүсіпте) орын алған.

2. Алғашқыда төртінші шумақ соңы: «Күнінде таңды, махшар орның бос тұр»- деген қалыпта қоныс тепсе, кейінгіде аяққы «бос тұр» орнын «бостан»- иеленген. Ұйқас құрайтын бастапқы тармақтар аяғы: «Оспан», «қосқан»- түрінде келгенін ескерсек, соған дәл келетіні тек екінші Мәшһүр-Жүсіп қолданысы екені анық.

3. Бесінші шумақтың бастапқы жолдары бұрынғыда шумақ соңында орналасып, кейінгілері келесі шумақтың басы болып орны ауысқанын ескертеміз. Бұл тұста да соңғы үлгі тиімділігі: біріншідегі ақырғы тармақтар: «Біреуі қонағының Әлі айбар, // Кәпірден бұзып алған шәрісі бар»- күйінде беріліп, толық болмаса да, өзара ұйқасумен бірге: «Мұхаммед үмбетіне болады ай-

бар»- деген аякқы жолмен де үйлесіп, бір шумақ ретінде берілуге лайық екені анық байқалып тұр. Сондықтан да бесінші шумақтың тап осы үлгіде Мәһнұр-Жүсіпте келтірілуі ұйқас тәртібіне т.с.с. толық сай келеді демекпіз. Сонымен бірге шумақ ішіндегі мұндай тармақ орын ауысуларының біз ұсынып отырған алтыншы, жетінші шумақтарға да тән екенін бағымдасак, әуелгідегі ауытқу деңгейі кенейе түсетіні анық.

4. Бұрынғыда бір шумақ: «Біздерге ақсақалдар бергей бата, // Сөздерді кітаптағы айттық жатқа. // Пайғамбар алтын табак қолына алды, // Ішіне толтырғанша күйды балды»- түрінде беріліп, қара олең ұйқасы тәртібіндегі басты ереженің 1,2, 4 жолдары өзара ұйқасып, үшіншісі бос калуының бұзылуына тап боламыз. Оның есесіне кейінгіде мұндағы соңғылардың алғашқыға айналып, өзінен кейінгі мына жолдармен құп үйлесіп, өзінше бір шумақ құрастырынып айқындау қиын емес: «Бал да аппақ, табак та аппақ, аса нұрлы. // Ішіне бір жалғыз-ақ кылды салды.» Осы орайда соңғы екі тармақтың алғашқысы бірінші нұсқада мүлде жоқ болса, ал екіншіде осылай орын алуы нәтижесінде алтын табак сияты ашыла түскен.

5. Үшінші шумақ тәртізді «Иманды құл жұқармай ірі өтеді»- жолын маңдай еткен сегізінші шумақ мәтіннің тек соңғыда болып, бұрынғыда орын алмауы т.с.с. сәйкессіздіктер тағы да екіншінің алғашқыға қарағанда, толығырақ екенін дәлелдейді.

6. «Арасын: ауыр-жеңіл, қиын-тардың, // Айырып тақылыменен білсін дейді»- делінген тоғызыншы шумақтың осы соңғы жолдары бастапқыда жоқ.

7. Бастапқыда: «Балдан- тәтті, қылдан- жіңішке, тастан нұрлы, // Құраннан тауып берші бар ма дейді»- делінсе, кейінгіде: «Балдан тәтті, жіңішке жалғыз қылдан, // Және нұрлы бұлардан бар ма?!- дейді»- түрінде орын алған.

8. Бұрынғыда: «Шақырды төрт нарды биге барып», - деп айтылса, соңғыда шақырушының кім екені көрсетілген: «Шақырды Біләл тақсыр хабар беріп.»

9. Алғашқыда:

Намазы нұр тұрды осы тастан,

Тәтті екен ұжмақ асы осы балдан.

Сираттың кемерінен айдағанда,

Жіңішке оның қылы бұл қытыңнан, - делінсе, екіншіде:

Бұлардан он есе артық намаз нұры,

Балдан тәтті болмағым- Құдайдың құлы,

Құдайға шын ықыласпен құл болудың

Жіңішке, білгендерге, қылдан жолы.

Біздіңше, екі нұсқаның ұйқасы, сөз қалаулары т.с.с. әр қилы болуы тағы да фольклордың басты ерекшелігін: ауызша тарағандықтан да, ел арасында түрлі қалыпта түрленуі ықтималдығын дәлелдей түседі.

10, 13- шумақ секілді бұл 16-шумақ та екі нұсқада мүлде алуан түрде келуімен ерекшелінеді:

1. Оқыған осы тастан намаз нұрды.

Бұл балдан намаз сөзі тәтті болды.

Қудайға құлшылық қыл жақпағымыз

Жіңішке жалғыз қылдан маған сынды (В.В.Радлов).

2. - Бұлардан нұрлы- әділдік нұры,- дейді.

-Балдан тәтті гаджет жолы!- дейді.

-Ақ пен кара арасын айырмақтың

Қылдан нәзік, білсе егер, соны!- дейді (Мәшһүр-Жүсіп).

Бұл да ел арасына таралған нұсқа түрлішеілігін көрсетумен бірге бізге жеткен екі нұсқаны да бағалай білу, салыстыра дәйектеу қажеттігін дәлелдей түседі.

11. Әуеліде: «Қатасыз бастан-аяқ оқымағам, / Жіңішке жалғыз қылдан маған сынды»- қалпында өрістеп, дін жолындағы төрт шәһардың: «оқымағам» сөзі қисыныс естілсе, екіншіде: «Қатесіз бастан-аяқ оқымақтың / Жіңішке жалғыз қылдан, қын жолы»- түрінде алынып, Оспан білімділігіне тек келтіруге ғұрын қалмаған.

12, 13, 16- шумақтар тәрізді бұл 22- шумақтың да екі нұсқада қилы-қилы келуі тағы да фольклор үнілерінің ел арасына көп нұсқалы болып таралуы ерекшелігімен түсіндіріледі:

1. Нұрды тұр осы тастан ауы қарым,

Көңірді қойдай қылып қыргандарым.

Майданда соғысқаным тұрғанымда.

Намазды қылдан жіңішке оқымағым (В.В.Радлов).

2. Иман нұры бұлардан асыл затты,

Түрлік-түрлік сөзі бар балдан тәтті.

Мейманды ырта қылып жөнелгенектің

Жіңішке жалғыз қылдан, жолы қатты (Мәшһүр-Жүсіп).

13. Бұрынғыда 24- шумақтың аяққы жолы: «Үмтылды жауап бере биібі Патпа»- делініп, тармақ аяқталымындағы: «биібі Патпа»- алғашқы жол соңындағы тап осы сөздерді қайталауды тудырса, кейінгіде оның орнын: «сонда жатқа»- иеленіп, қайталаудан арылу іске асқан.

14. Алғашқыда: «Пенденің дәулет кетсе, кетер биі, / Ардақтап бұл дүниені құрма сейі»- делініп, бір түрлі ұғыныссыздық туса, кейінгі неғұрлым түсінікті, нақты болуымен ерекшеленеді: «Пенденің мал кетерде кетер пейілі, / Ардақтап бұ дүниені көрме сейілі.»

15, 13, 16, 22- шумақтар сияқты 33- шумақ та екі нұсқада түрліше келуімен назар аударлады:

1. Нұрды тұр осы тастан Алла жолы,
Бұл балдан Алла жолы тәтті болды.
Құдайға құлшылық қып шықпағымыз
Жінішке жалғыз қылдан маған қатты (В.В.Радлов).

2.- Артық нұр, Алла берген сыйың екен,
Балдан тәтті, тауыпқы, халал некен.
Құдайға құлшылық қып жақпағымыз
Жінішке жалғыз қылдан қиын екен (Мәшһүр-Жүсіп).

Салыстыра зерделесек, бастапқыда бұрын айтылған ойды қайталаумен шектелу басым болса, кейінгіде халал неке мәні хақындағы т.с.с. соны ойлар қосылған.

16. Осы орайда шумақ басының: «Сүресің азар болса»- деп берілуі соңғы үлгіде бұған дейінгі: 34, 35, 36-шы және 37- шумақта орын алса, бастапқының: 34, 35, 36, 37- шумақтары: «Сүресің әлі де болса»- қалпында өріс алғанын, айтылмақ идеяға екіншідегі сөз қолданым ғана толық сай келетінін ескерген жөн. Салыстырсақ: «Сүресің әлі де болса жүз жыл өмір»- дегеннен де (34-шумақ)- «Сүресің азар болса, жүз жыл өмір»- қалпында ғана өмірдің өткінші екені, о дүниедегі жауаптылықты ұмытпау керектігі соңғы үлгіде неғұрлым нақты, шынайы және әсерлі бейнеленіп тұрғаны анық.

17. Бастапқыда: «Тескенмін Бұхарадан мата жүктеп»- деп беріліп, бір түрлі түсініксіздік тудырса, кейінгіде «Тескенмін» орнына «Ташкент пен»- орнал, ұғым нақтылануы іске асқан. Сонымен бірге осы тармақ алдындағы «қысымы» сөзі екіншіде «қайғысы»- түрінде берілген.

18. Бұдан бұрын: 3, 8- шумақтар В.В.Радловта жоқ болып, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алса, «Боларсын азар болса жүз жыл батыр»- тармағын бетке ұстаған 41- шумақтың да бұрынғыда жоқ, тек кейінгіде орын алғанын ескертеміз.

19. Әуелгіде: «Барғандар биден бұрын орын алды, // Көшперміз біз де бір күн орын сайла»- түрінде сап түзесе, соңғыда: «биден» орнына «бізден»- сөзі орынды берілген, ең аяққы «орын сайла»- дегенді- «жүгің сайла»- алмастырған. Дәйектесек, «орын»- деген сөзді іргелес тармақтарда екі рет қолданғаннан, оның екіншісін ауыстырған соңғы үлгі ұтымдылығы айқын. Оның есесіне алғашқы тармақтағы жетпей тұрған «орын» сөзі соңғыда жоқ болғандықтан, бірінші үлгі бойынша енгізілді.

20. Бұрынғыда 48- шумақтың 2-4 жолдары «Артылар тәубе қылсаң сауабыңды. // Қараңғы көрге сен бір кірерсің, // Әзірде саған жарық шырағыңды!»- түрінде орналасқан. Ал, екіншіде бұл тармақтар: «Жуық қыл, тәубе қылсаң, жырағыңды, // Қараңғы көр ішіне бір кірерсің, // Әзірде жағар соған шырағыңды.» Осы орайда біріншінің екінші жолы аяғындағы «сауабыңды»- сөзі орнына кейінгіде «жырағыңды» сөзі келіп, өз алдындағы

жол соңындағы: «құлағынды» және төртінші аяғындағы: «шырағынды» сөздерімен толық ұйқас құрап тұрғанына назар аудартқымыз келеді. Сонымен бірге соңғы үлгіде: «әзірде»- орнына «әзірле», «саған» орнына «соған», «жарық» орнына «жағар» енгізілуі де оған кейінгінің шығарма идеясы мен айтылмақ ойға неғұрлым дөп келетінін аңдатады.

21. Осы шығарма соңындағы: «Пайғамбар жалғыз ұғын құрбан қылған, // Сойткен біз не көрсеттік Мұхаммедке?!»- жолдарының Мәшһүр-Жүсіптің «Ибраһим»- оқиғалы өленінің, немесе шағын дастанының басында орын алғанын ескерген жөн. (Қараңыз: Мәшһүр-Жүсіп. Шығ., 1- том // Павлодар, ЭКО, 2003, 66- бет). Мәшһүр-Жүсіптің белгілі бір мәтінді жинаумен шектелмей, сонымен әсерленіп, сондағы идеяны өрістетіп отырғаны осы бір қайталаудан да шаң береді деген түйін жасағымыз келеді.

Заман ақыр.

Бұл туынды жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз қолымен жазылған 1170- папкасы, 341-358 беттері бойынша әзірленіп, алдында көрсетілген В.В.Радлов кітабындағы осы шығарма мәтінімен салыстыру жүргізіліп отырды.

1. Алғашқыда (В.В.Радловта) тап осы арада «тәуіптерге» сөзі тұрса, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «бақсыларды»- орын алған.

2. «Бизабанды бейжай сүйіп»- жолы бұрынғыда мүлде жоқ та, соңғыда ғана бар.

3. Бастапқыда «кеміген» сөзі тұрса, екіншіде оның орнына «ғамкін»- орналасқан.

4. «Жаман болды алғаным!»- деп, // Бір тәңірге көп налырсын! // «Жарым сондай болса екен!»- деп»- деген үш тармақтың әдепкіде жоқ, тек кейінгіде ұшырасуы тағы да не ел арасына таралу түрлішелігінен, не бастапқы кітапты әзірлеушілер қателігінен орын алуы мүмкін деп ойлаймыз.

5. Әуелгіде: «Ажал болса маңдайыңда // Біткен болса не қыларсың!»- калпында өрілсе, екіншіде: «Әзел (азал) күнде маңдайыңда // Жазған болса, не қыларсың?!»- түрінде берілген.

6. Әдепкіде: «Балаларың мектеп көрсін, // Әркім мәселе сұраса, // Оған баға табылмас-ты»- деген үш жол бой көтерсе, соңғыда бұл мәтін әрі 4 тармақ болып кеңейген, әрі сөз айырмашылықтары орын алған: «Балаларың мектеп көрсе, // Әркім келіп сауал сөйлесе, // Оған түзу жауап берсе, // Оған баға табылмас-ты!»

7. Бұрынғыда: «Қонақ келсе, арық сойма, // Есің болса өзінді ойла»- делінсе, екіншіде «келсе» орынын- «қонса», «есің» сөзін «ақылың» ығыстырған.

8. Алғашқыда: «Кеше күндіз зар жылап, // Тағат тақия қылмасаң»- орын алса, кейінгіде «жылап»- дегенді «еніреп», «тағат тақия»-сөздерін «тағаттықты» алмастырған.

9.Бастапқыда: «Хан қылып, сурет қылып, // Жан қылып, қып қызып хан ішірі»- делінген 2 тармақ түрінде келсе, соңғыда ол көлем жағынан екі есе ұлғайып, белгілі бір ұғымды нақты да кең бейнелеу іске асқан: «Балшықтан соғып, пісіріп, // Әр бір түрге көшіріп, // Ана ішінде жан қылып, // Қып-қызып хан ішіріп (ішкізіп)».

10. Біріншідегі: «Ақыл беріп, ақ жүзге гүл беріп, // Қуат қылса керекті»- жолдары екіншіде тағы да екі есе кеңейіп, белгілі бір ұғымның нақтылана түсуіне қол жеткізілген: «Рақыл беріп, тіп беріп, // Аяқ беріп, қол беріп, // Ақ жүзге қызып гүл беріп, // Қуат қылса керек-ті!»

11. Әуеліндегі: «Құдайыны бір білсе, // Өзін кісіден кем көрсе, // Кісіні өзінен ұтық білсе»- делінген үш жолдық мәтінге кейінгіде әрі бір жол қосылып, әрі біраз сөздер өзгертіліп берілген: «Он екі жасқа кім келсе, // Құдайыны бір білсе, // Өзін жұрттан кем көрсе, // Өзінен жұртты зор көрсе.»

12.Әдепкіде: «Қағаз, қалам алдаға, // Рақмет жауар ол құшаға»- делінсе, екіншіде тағы бір жол қосылған: «Қағаз, қалам қолға алып, // Қарағса жүзін құбылаға, // Рақмет жауар ол құшаға!» Кейінгіде ұғым кеңейіп, ой ұштала түскені анық.

13.Бұрынғыдағы: «Көрінген кісіге қылады зорлықты, // Басы жерге жеткенше, // Қоя білмес қорлықты»- тармақтары соңғыда: «Қыла жүрер зорлықты, // Басы жерге жеткенше, // Қоя білмес сұмдықты!»- түрінде берілген.

14. Бастапқыдағы: «Мұның орны жаман, // Елесе болса керекті, // Капыл адам жетеді»- жолдары кейінгіде көп өзгеріске ұшыраған: «Мұның орны-жапаннам, // Ләззин болса керек-ті, // Ізгілі адам жатады.»

15. Алғашқыдағы: «Жас уақыт қылғанша»- жолы бір түрлі ұғыныксыздық әкелсе, екіншіде ол жойылған: «Жас уақытта тәубе қылғанша.»

16. Біріншідегі: «Дәулет күшін басына қондырып»- деген түсініксіз тармақ соңғыда кеңейіп, екі жол ретінде беріліп, белгілі бір ұғымның нақтылығы орныққан: «Дәулет құсын басына // Орнықты қылып қондырып.»

17. Әуелгіде: «Кенілеп отын сөндіріп, // Өкімінен жұртын қондіріп»- делінсе, кейінгіде: «Оған жакқан шырағын, // Ала алмай ешкім сөндіріп»- түрінде орын тепкен.

18.Бастапқыдағы: «Бағындырып, пандырып»- жолы да соңғыда біраз кеңейтілген: «Қимылдаған жантарды // Тіліне оның пандырып.»

19. Әдепкіде: «Кім сұрайды халінді?»- Жан алқымға келгенде, // Кім сұрайды халінді»- делініп, бір тармақтың екі рет қайталануымен шектелу орын алса, екіншіде берілемек ұғым біраз кеңейген: «Жан алқымға келгенде, // Кім қоз сапар халіне?! // Керек қылмас малыңды, // Кім аяйды халінді?!»

20. Бұрынғыда: «Шашыратпай қалыңды»- делініп ұғыныксыздық тудырса, кейінгіде: «қалыңды» орнын «қаныңды» иеленіп, түсініксіздік жойылды.

21. Бірінші нұсқадағы: «Жақсылық қылса керекті»- екіншіде: «Айырып алса керек-ті!»- деп алынған.

22. Әуелгіде: «Кетпесін деп отырған // Орыңнан денең қозғалар»- тармақтарының мүлде жоқ екенін, тек екіншіде орын алғанын еске саламыз.

23. Алғашқыдағы: «Жолсіз қойлек кигізіп»- дегендегі «жолсіз»- «жеңсіз»- деп түзетілуден бірге одан кейін енбей қалған үш жол соңғы нұсқа бойынша қамтылды: «Бейнетпен жиған мұқаммал // Көрінгенге оша боп, // Іппіді тек-ке күйдіріп.»

24. Бастапқыдағы: «үш жеріңнен бүрдіріп»- дегендегі соңғы сөз орнын «будырып» иеленумен бірге одан кейінгі енбей қалған екі жол кейінгі нұсқа бойынша енгізілді. «Өзінді жүрген көре алмай, // Дұшпаныңа жудырып.»

25. «Басына бір тас қойдырып»- біріншіде жоқ та, тек екіншіде орын алғанын еске саламыз.

26. «Сорынды сондай кайнатып»- та тек кейінгіде бар.

27. «Жалғанда қылған ісіннен»-де тек соңғыда орын алған.

28. Әдепкідегі: «ақыл қылса» орнын екіншіде: «ауыстырса» иеленген.

29. Бұрынғыдағы: «қайрылып»- соңғыда «қыдырып»- деп, ауыстырылған.

30. Біріншідегі: «бек үлкен»- екіншіде «шақырақтай»- делініп өзгерген.

31. «Иманынан оңай-ды // Аузында оның үлдесі. // Аузында Құдай куәсы»- делінген үш тармақ тек соңғыда бар, бұрынғыда жоқ екенін ескертеміз.

32. Бастапқыдағы: «жүре берсе»- кейінгіде: «төре берсе»-сөздерімен алмастырылған.

33. Әуелгідегі: «ұлық білер»- дегендегі екінші сөз соңғыда: «білер» болып алынған.

34. «Бас жағын беріп байына, // Біреуге берер артыны. // Басқаға беріп бүтінін, // Байына сақтар жартыны»- делінген 4 тармақ алғашқы нұсқада жоқ, тек кейінгіде орын алуымен ерекшелінеді.

35. «Кетсе шарлап, жия алмас»- жолы әдепкіде жоқ, тек екіншіде бар.

36. Бұрынғыда: «Бір-бірінің үйінен // Өсек айтып қалмағай, // Бір-бірінің үйінен // Аяқ-табақ алмағай»- калпында орын алса, кейінгіде алғашқы «үйінен» сөзі- «артынан», кейінгі «үйінен» - «ауысын» -делініп ірге тепкен.

37. Алғашқыда: «Үй басына бір үй болса керек-ті»- түрінде келсе, соңғыда ол кеңейген: «Үй басына өзді-өзі // Би болса керек-ті.»

38. Соңғыда: «Ұры, залым, каракшы»- // Бөрінің талас дағуасы»- // Дүние болса керек-ті»- делінсе, әуелгіде үш тармақ шөмейіп: «Бәріңізге ұлығы лабыға болса керекті»- түрінде ұғыныксыздыққа ұрындырған.

39. Бастапқыда: «Бір пара жанға бас берің! // Осы күнде басына // Сая болса керекті»- түрінде өрбісе, кейінгіде әрі ұғым нақтылануы, әрі ой кеңеюі

жүзеге асқан: «Баз бір жерде бас берсең, // Қарны ашқанға ас берсең, // Қиямет күні басыңа // Сая болса, керек-ті»

40. Біріншіде: «Үмбет үшін зар жылап, // Кешір, жалынар, // Сажда қылса керекті»-қалпында сап түзесе, екіншіде тағы да нақтылықты, әрі ұғым кеңеюін көреміз: «Үмбет үшін зар жылап, // «Үмбетлерім күнәсын // Кеше гөр!»- деп, жалынып, // Сажда қылса керек-ті!»

41. Бұрынғыда: «Тенеліп акын алса керекті»- деген түсініксіз тармақ соңғыда кеңейген: «Бір-біріне тенеліп, // Ақысын алса керек-ті»

42. Алғашқыдағы: «Әркім өзіменен мұптале болса керекті»- тармағы кейінгіде әрі кеңейген, әрі нақты бейнелер әкелген: «Бұл күндегі татулар // Бір-біріне жақпағай! // Әркім өз халімен // Мұмбетла болса керек-ті!»

43. Екіншідегі: «Машайықлар бір бөлек»- тармағы біріншіде мүлде жоқ.

44. Соңғыдағы: «Біреу құстай ұшады, // Біреу желдей еседі, // Біреу көз жұмып // Ашқаннан жылдам кешеді»- деген 4 тармақтық мәтін бұрынғыда мүлде жоқ.

45. Әуелгіде: «Суық іске желі жоқ, // Көктегі құл болса керекті»- делінсе, кейінгіде біраз өзгерген: «Суық, ыстық желі жоқ, // Көктемдегі күндей болса керек-ті!»

46. Біріншідегі: «қайнатқай» орнын екіншіде «қоздатқай» иемденген.

47. Бұрынғыда: «Періштелер жиылып, // Дүниенін суын жиып»- делініп, жию ұғымы екі рет қайталанса, соңғыда «жиып» орнына «құйылып»- қоныс тепкен.

48. Бастапқыдағы: «Ол сулар құрып қалса керекті»- жолы екіншіде біраз кеңейген: «Түкіріктей бола алмай, // Құрып қалса керек-ті!»

49. Әуелгідегі: «Ішін қандай қайнатса керекті»-тармағындағы «қандай» сөзі кейінгіде «қазандай»- деп алмастырылған.

50. «Жаңбыр жауып, шөп шықпағай»- жолы әдепкіде жоқ, тек екіншіде бар.

51. Соңғыдағы: «Тәубе есігі тарс бекіп, // Байланып қалса керек-ті!»- дегендегі «тарс бекіп»-алдыңғыда жоқ.

52. «Жастарда әдеп қалмағай»- дегенмен басталып, «перизат етсе керек-ті» -сөздерімен тамамдалған мәтін көлемі алғашқыда 5 тармақ болса, кейінгіде оның ара-арасына тағы да 6 жол қосылған. Мәселен, мына үзінді қалып қойған: «Жасы үлкеннің тілін алмағай, // Бір-бірінің сөзіне // Жүз ант ішсе нанбағай» және «Ғалымлар айтса адал сөз, // Құлағын оған салмағай, // Жалғаншылар сөз айтса, // Сусыны онан қабағай.» Мұндағы қосылған 7 жолды 6 деп көрсетуіміз: осының алдында соңғы нұсқа бойынша келтірілген 3 тармақ мағынасы сығымдалып, алғашқы нұсқада: «Біріне рас сөз қалмағай»- түрінде берілгенін ескерген жөн.

53. Біріншідегі: «Асрапыл сырын ұрғандай»- ұғынықсыз жолы екінші бойынша: «Исрафил сорын үргенде»- деп берілді.

54. «Хақ жарлығын орнына келтіріп»- бұрынғыда жоқ, тек екіншіде бар.

55. «Алланың алдында жалғыз тұра алмай, // Жан-жағына қарауға // Бүлк етіп мойнын бұра алмай»- жолдары В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте (екіншіде) орын алғанын ескертеміз.

56. Алғашқыдағы: «Күн шыққандай көрініп керекті»- соңғыда тағы да кеңейтілген: «Күн шыққандай жария // Көзге түссе керек-ті!»

57. Бұрынғыда: «Көзден аққан жасыңа // Ұлық дария болса керекті»- делінсе, кейінгіде осы екі тармақ арасына тағы екі жол қосылып, тағы да кеңейіп, мағыналық т.с. толығуға түскен: «Көзден аққан жастары // Жер дүниені толтырып, // Ұялғаннан аққан терлері // Ұлығ дария болса керек-ті!»

58. «Отыз тістен шыққан сөз»- деп басталатын ең соңғы 9 жолдық мәтін В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте бар екенін дәлелдеумен бірге кейінгінің өзінен бұрынғы еңбегін бағалап құрметтеуін әсіресе мына жолдардан көруге болады: «Қадірлеп мұны жинаған, // Құрметтеп мұнша сыйлаған, // Деңіздер рақмет- естіген // Бейнет қылған ерлерге!»

Сонымен қатар Мәшһүр-Жүсіп Көпжасарұлы осы мәтін соңында мынадай түсініктеме жазып қалдырған: «Василий Васильевич Радлов жинағаннан, орысша басқаннан көшіріп алған, жазған Мәшһүр Жүсіп Көпейбаласы. «Тарғын», «Сайын», «Қозы Көрпеш», Ақбала, Қожамберділерді Бөкейханов Әлихан сонан көшіріп алып, бастырып жүр. Егер Радлов жинап алмағанда, бұлардан бұл күнде тамтыры қалмайтын еді.»

Осы орайда мынадай заңды сауал туары анық. Бұған дейінгі түсініктердің бәрінде көрсетілгендей, В.В.Радлов пен Мәшһүр-Жүсіп нұсқалары арасында көп айырмашылық болуы: біраз мәтіннің алғашқыда болмай, тек кейінгіде орын алуы, сонымен бірге сөз, сөйлемдер өзгешелігі болуы себебі неде? Біздіңше, бірінші себеп Мәшһүр-Жүсіптің В.В.Радлов нұсқасымен шектелмей, ел арасынан өз жинағандарын қоса енгізуі болса, екіншіден, 1870 жылғы баспа кінәсынан т.с.с. орын алуы мүмкін селкеуліктерді кейінгі жинаушының қайталамауы нәтижесі. Мұның бәрі бұрын да, кейін де ел арасынан жиналған, жиналатын фольклор үлгілерінің алдымен ауызша айтылып таралғандықтан да, әр кезде түрлі өзгерістерге ұшырап отыруы мүмкіндігін ескеріп, ол нұсқаларды үнемі салыстыра саралап отыру керектігін дәлелдейді.

Шайхы Бурих

Бұл туынды Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Егіндібұлақ ауылын мекен еткен, Мәшһүр-Жүсіп мұрасын жинаушылардың бірі- Сұлтанмахмұт (Шолтым) Иманмәдіұлы (1897-1983) сақтауымен жеткен Әзміхаммед Жанқошқарұлы көшірмесі бойынша әзірленді.

Көрұғлы. Бұл дастан да жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп шығармалары жинақталған 1173- папка ішіндегі Жолмұрат Жүсіпұлы көшірмесі (12-дәптер, 1-21- беттері) бойынша әзірленді. Шығарманың бас жағы 7 буынды ерікті ұйқас өлшемімен, ал кейінгі бөлімі 11 буынды қараөлең үлгісінде жазылған. Мәтін соңында оның қағазға түскен мерзімі 1894 жылы екені де көрсетілген. Ал, бұл туындының ел жаузынан жиналып қағазға түсірілуі барысы шығарма соңында ап-анық ескертілген:

Мәз болумен Мәшһүр деген құр атқа,
Талай жерде қалып жүрмін ұятқа.
Өліп қалған Көрұғлыны тірілттім,
Мен де сондай жетермін бе мұратқа?!
...Бір шүберек қамқа тозса бедері,
Көрмеген жан белгісіз ғой не дері?!
Бұл қазақта бастап мұны сөйлеген:
Өзі- кожа, Көшекұлы Күдері.
... «Құлақ- кәрі, бой-жас»- мақал қалыпты,
«Жана туған жас ұл» - деме кәріпті.
Сол кісінің шыққан сөзі аузынан
Құлағында бұл Мәшһүрдің қалыпты.

Сайын батыр. Бастапқыда ескертілген қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 1170- папка, 225-284 беттері бойынша әзірленіп, алдында сөз болған В.В.Радлов нұсқасымен салыстыру жүргізілді. Осы орайда бұл туындыны қазіргі әріппен машинкаға бастырып, 1970 жылдары кітап қып ұсынып, ол ойын орындай алмай өмірден озған М.Бөжеев еңбегін атап өтеміз. Сонымен бірге бұл туындының ақын таңдамалысының 2- томына (Алматы, Ғылым, 1992, 170-215 б.) енгенін (әзірлеген- С.Дәуітов) атап өте отырып, ол үлгімен де салыстыру іске асқанын еске саламыз:

1. Бұрынғы басылымда (В.В.Радловта): «Ел дәулеті мал кетті»- делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіп жазбасында) «ел дәулеті» орнын «ауыр дәулет» иеленген. Ескерту: Бұдан былай В.В.Радловтан келтірілсе, «бұрынғы», «бастапқы» т.с.с. сөздері, ал Мәшһүр-Жүсіптен болса, «кейінгіде», «екіншіде» т.с.с. жазылып отырады-Н.Ж.

2. 1992 жылғы кітапта (яғни таңдамалыда) заман ыңғайына бейімделу (кітап әзірленген кез кеңес үкіметі заманы ғой) нәтижесінде «Аллаға» сөзі «адалға» болып өзгертілген екен. Біз түпнұсқа бойынша түзету енгіздік. Осы орайда В.В.Радлов кітабында да «Аллаға»-деп жазылғанын ескертеміз.

3. Алғашқыда (В.В.Радловта): «Сондай бір бай болған»- түрінде берілсе, соңғыда (Мәшһүр-Жүсіпте) «болған»- «болмаған» сөзімен алмастырылған.

4. Бастапқыда: «Өз алдына сар болған»- қалпында орын алып, «сар» сөзі ұғыныксыздық тудырса, оны екіншідегі «шәр» ауыстырды.

5. Әуелгіде: «Дүниеде жалғыз мұны бар»- келтірілсе, кейінгіде «мұны»- дегенді «зары» сөзі ығыстырған.

6. Біріншіде (В.В.Радловта): «Айы күнге келеді // Өкшесі сірі қанамай»- қалыңда өрістесе, екіншіде (Мәшһүр-Жүсіпте): «Елу жасқа келеді, // Өкшесі бір қанамай»- түрінде біршама өзгертіліп келтірілген.

7. Бұрынғыда: «Мұнда құлдар кеңесті»- алынса, таңдамалыда «мұнда» орынын «мұндар» иеленген, 1170- папкада да солай жазылған.

8. Бастапқыда: «Ноғайлының керме қас, // Жігіттей дәурен сүрмедік, // Өтерін дәурен білмедік»- делініп, бір түрлі түсініксіздік тудырса, соңғыда 3 тармақ 5 болып кеңейіп, әрі ұғым дәлдігі орнаған: «Ноғайлының керме қас, // Қыздарын құшып сүймедік. // Дүниенің көріп қызығын, // Жігіттік дәурен сүрмедік, // Өтерін жалған білмедік.»

9. Алғашқыда және таңдамалыда, сонымен бірге М.Бөжеев көшірмесінде: «Бөлініп жатқан малынан»- делінсе, біз сөз қисынына қарап, «бөлініп» дегенді «бүлініп»- деп өзгерттік. Осы орайда: «Бүлінгеннен бүлдіргі алма»- дегенде көп мәніс барын ескерген жөн. Артында перзенті жоқ, жасы келген адам күні ертең көз жұма қалғанда, сонша малдың қолды болуы мүмкіндігін ескерсек, әңгіменің әйтеуір бөлінген мал емес (ол неге бөлінеді?), бүлінген, бүлінейін деп тұрған, түпкі иесі болмағандықтан да, талан- таражға ұшырау қаупі төнген мал туралы болып тұрғаны анық. Осы орайда 1914 жылғы А.Байтұрсынов жетілдіруіне дейін араб әрпіндегі бір ғана «9» белгісінің: о, ө, ұ, ү, у-деп, бес түрлі оқылып келгенін, тек сөз мағынасы, реті, қисынына қарап таңдау жүргенін ескерген жөн. Осы тұста ең көп жарияланды, зерттелді деген Абай өлеңдерін бүгінгі әріпке аударуда да түрлі қателіктер орын алуы ықтималдығын ескерткіміз келеді. Сонымен бірге зерттеуші М.Бөжеевтің осы сөз аудармасына күмән келтіріп, бет қапталына соның арабша таңбалануын қоса келтіруі де, тәжірибелі ағамыздың осы сөзге кейін қайта оралмақ ойы болғанын да аңғартса керек.

10. Алғашқыда: «Сонда бай тұрып бұрқанды»- делініп, «бай» сөзінен кейінгі «бір» сөзі түсіп қалуы мұнда ғана емес, таңдамалыда, сонымен бірге М.Бөжеев жазбасында орын алса, бұ жолы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы бойынша енгізілді. Сонымен бірге тап осы тармақтан кейін тұрған: «Буырқанды, бұрсанды» жолы В.В.Радлов кітабында түсіп қалғандықтан, 1170- папка бойынша кіргізілді. Кейін қосылған бұл соңғы тармақтың таңдамалыда және М.Бөжеев көшірмесінде де бар екенін ескертеміз.

11. Әуелгіде: «Өзінің қолы кірген соң»- күйінде отау тігілсе, екіншіде: «Өзінің құлы ұрған соң»- шанырақ көтерген. Сөз қисыны кейінгідегінің дұрыстығына мойын бұрғызады.

12. Бастапқыда: «Қосағымен екеуі»- тармағынан кейінгі: «Әнін қосып жылайды»- жолы түсіп қалса, ол 1170- папкадағы нұсқа бойынша енгізілді.

13. Бұрынғыда: «Жамағаты жиналды»- жолы ғана орналасса, соңғыда: «жиналды»- «жиналып»- делініп сәл өзгерумен қатар тағы бір тармақ: «Не қылды?»- деп сұрайды»- кіргізілгенін еске саламыз.

14. Біріншіде: «Жат айтады құдайды»- делінсе, екіншіде бастапқы екі сөз: «Иад етеді»- түрінде келіп, тармақ ұғынықтылығы қалпына келген.

15. Алғашқыда:

Күнде бүйтіп өлгенше,

Сүймес пенде мен бе едім?

Құлдан қорлық көргенше,

Тезінен өлім бермедің.- қалпында келтірілсе, кейінгіде әрі бірер тармақ орыны ауысып, әрі жаңадан 3 тармақ қосылып, ұзарған:

Күнде бүйтіп өлгенше,

Тезінен өлім бермедің!

Құлдан қорлық көргізіп,

Қорлықпенен жүргізіп,

Қойғаның бүйтіп сенделтіп,

Айналайын, бар құдай,

Сүймес пенде мен бе едім?!

16. Әуелгіде: «Бозмұнайдың сүйгенде»- жолы алынса, соңғыда екінші сөз «со күні»- делінген.

17. Бастапқыда: «Ең дәулет тұсында»- келтірілсе, кейінгіде «ен» орнын «ауыр» иеленген.

18. Бұрынғыда: Жиын тойға кірмедім. //Өтерін дүние білмедім»- қалпында ірге тепсе, екіншіде тармақтар соңы: «кіре алмай», «біле алмай»- түрінде өзгерген.

19. Алғашқыда: «Жігіттік күн озғанда»- орын тепсе, соңғыда «Жігіттік дәурен солғанда»- деп алынған.

20. Біріншіде: «Мен не етейін көбінді? // Бір де болса сол маған // Бірін мыңға балап бер!»- делінген 3 тармақ орын алса, екіншіде бастапқы жолдан кейін: «Маңызы жоқ шөбінді?! // Үйің базар болғандай»- тармақтары енгізіліп, жол саны бесеу болған.

21. «Сонда әулие сөйлейді»- жолымен басталған алты жолдық мәтін В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіп бойынша берілді. Сонымен қатар бұл жолдар таңдамалыда бұл тұста емес, сәл ертерек орын алған.

22. Әуелгіде: «Еңсемей саумал ішпеген»- дегендегі алғашқы сөз 1170-папка бойынша «аңсамай» сөзімен ауыстырылды.

23. Бастапқыда: «Жатыр екен бәйбіше // Етбетінен бүгіліп»- деп берілсе, кейінгіде «етбетінен» орнын «от басында» иеленген.

24. Бұрынғыда:

Тоқсан торқа киесін,

Тоғыз жорға мінесін.

Хан мен билер отырып,

Ақылмен ойлап білесің!- қалпында берілсе, соңғыда тармақ аяқтары сауал коюға ыңғайланған:

Тоқсан торқа кісе не,

Тоғыз жорға мінсе не?!

Хан мен билер отырсың,

Ғақылмен ойлап білсе не?!

25. Алғашқыда: «Хан мен билер ұрысты // Сол заманда аз екен // Хан билер қуанысты»- делінсе, мұндағы екінші, үшінші жолдағылар екіншіде мүлде жоқ та, оның есесіне мына тармақтар жайғасқан: «Ебе-лесіп тұрысты, // Көрген құрып сыйласы, // Қызыл шеке болысты.»

26. Әуелгіде: «Талай мақұл көріпті»- орын алса, соңғыда «мақұл» дегенді «жұртты» сөзі алмастырған.

27. В.В.Радловта: «Онан үлкен адам жоқ»- түрінде берілсе, Мәшһүр-Жүсіп әуелі «адам» сөзін жазғанымен, оның үстіне «кісі»- деп, өзгеріс енгізген. Біз де екіншіні құптадық, себебі ол өзінен бір жол кейінгі тармақ соңындағы: «ісі жоқ» сөздерімен ұйқас құрап, құп үйлесіп тұр.

28. Бастапқыда: «Ерлік еткен алаштан»- қалпында көрінсе, кейінгіде: «еткен» орнын, «асқан» немденген.

29.Бұрынғыдағы: «Тоғыз жорға жетектеп, // Тоқсан торқа алысып»- жолдарында өзара ұйқас мүлде болмаса, екіншіде: «алысып»- дегенді «бөктеріп» сөзімен ауыстыру ұйқас сапасын біраз жақсартқан.

30. Біріншіде: «Қара кесте қатты деп, // Бала кіске бөлетті»- түрінде ұғынықсыздық тудырса, соңғыда: «Қара кісіні «қатты!»-деп, // Бала кісіге бөлетті»- қалпында беріліп, ұғым нақтылана түскен.

31. Алғашқыдағы: «Анасының көрісін // Егіз екі көрмеді»- дегендегі «көрісін» сөзі түсініксіздік әкелсе, кейінгіде ол «қарасын»- деп өзгертілген.

32. Жаңа туған баланың емшек ембеуін, басқа да оқыстығын көргеннен кейінгі әке қиналысы, әрекетінде де өзгешелік бар. В.В.Радловта: «Бозмонай бай сасады, //Шәріге таман барады. // Үлкеніне құлағын салады»- қалпында отау тігілсе, Мәшһүр-Жүсіпте біраз басқаша: «Бозмұнай тура шабады, // Шаһарға таман барады. // Көпті көрген көненің // Құлағына салады.»

33. В.В.Радловта:

Бір жасына келгенде,

Біліктіден би болды.

Екі жасқа келгенде,

Еліменен тең болды,- қалыңда өрілсе, Машьур-Жүсіпте біраз басқаша келтірілген:

Бір жасына келгенде,

Білектіден белі асты.

Екі жасқа келгенде,

Ерлікпенен таласты.

34.Әуелгіде: «Түгелімен өзгертті»- делінсе, соңғыда: «өзгертті» - «түзетті»- деп ауыстырылған.

35. Біріншіде: «Езу тартпай ұл өтті»- деп берілсе, екіншіде «ұл өтті» дегенді «сөз сөйлеп» алмастырған.

36. Бұрынғыда: «Халқы жақсы болған соң»- түрінде өрістесе, соңғыда «жақсы» орнын «жарлы» немденген. Зерделесек, «Кәріп пенен мүсәпір // Сайынның арқасында» күнелту себебі халқының «жақсы» болуынан емес, «жарлы» екендігінен туындағаны анық.

37. Бастапқыда: «Айында болып туған соң , //Қарабай қорқып қыз болды»,- күйінде алынса, кейінгіде «Айдыны сондай асканы, // Қара бай қорқып қыз болды»- түрінде сап түзеген.

38. Тап осы: «Кеңескенде, не десті?»- тармағы алғашқыда жоқ та, тек екіншіде орын алған.

39. «Көрмейсің бе ыңғайын»- жолы да әуелгіде мүлде орын алмай, тек соңғыда ұшырасуымен ерекшеленеді.

40.Біріншіде: «Құлағына тіккенде»- делінсе, кейінгіде соңғы сөз «тигенде»- болып өзгертілген.

41. «Бізді тегіс ұрады»- тармағы да бұрынғыда кездеспей, тек екіншіде орын алған.

42. «Мың сан жылқы ішінен // Ат табармыз лайық»- жолдары да тек кейінгіде жайғасуымен ерекшеленеді.

43. Бастапқыда: «Түн ішінде алалық! // Сусыз шөлге бас қосып, // Біз де қаша берейік!»- делініп, ұйқас селкеулігі туса, соңғыда аяққы жолы: «Біздер қашып баралық»- деп өзгертіліп, ұйқас қалпына келтірілген.

44. «Жылқы бағар кім қалды?»- тармағы да тек екіншіде орын алуымен ерекшеленеді.

45. Бұрынғыда: «Өлемін деп қалмаймын, // Бұған нағып шыдайын?»- түрінде берілсе, кейінгіде тармақ саны екі есе өсіп, нақтылық, дәлдік орын тепкен: «Өлемін деп жемеймін //Тіпті мұнан уайым! // Жаманның қылған ісіне // Не ғып та бұған шыдайын?!»

46.Алғашқыда: «Қартайғанда атамнан // Енді бір зейнет туар ма?»- делініп, бір түрлі түсініксіздік тудырса, екіншіде «зейнет» сөзін «перзент» ығыстырып, ұғым нақтылығы қалпына келген.

47. «Кұрбымның бетін коре алмаң!»- жолы да тек сонғыда берілуімен срекшеленеді.

48.Әуелгіде: «Суырып қыннан алайын, // Көтерсе құдай тілейін!»- қалпында сап түзелің, ұйқас толыспауына әкелсе, кейінгіде: «тілейін» орнын «талайым» иеленіп, жетімсіздік ығыстырылған.

49. «Қобыландының бұл сөзін»- тармағымен басталған 8 жол В.В.Радловта мүлде жоқ, ал Мәшһүр-Жүсіпте 1170-папка, 240-беттің оң жақ қапталында көлденеңдеп жазылған.

50. «Жалғыз өзі көп жаумен»- жолын маңдай еткен үш тармақ тек Мәшһүр-Жүсіптің 1170-папкасы, 241- бетінде орын алғанын, атап айтқанда бірінші жолы: «Алтынды туын байлады» жолы астынан жазылса, қалған екеуі сол қапталға көлденеңдеп ірге тепкенін ескертеміз.

51. Бастапқыда: «Мың кісілік тұсына // Бұл дұшпанға ер Сайын»- қалпында табан тіресе, екіншіде: «Мың кісілік тұрысын // Мұндай жерде ер Сайын»- түрінде сап түзеген.

52. «Қол тізгінін бергенім» В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте бар.

53.Бұрынғыда: «Токсан асау береді, // Көріп түзей барады»- делініп, әрі ұйқас қожырауы, әрі соңғы жолда бір түрлі ұғынықсыздық бас көтерсе, соңғыда аяққы тармақ: «Қаруын түзей береді»- түрінде кишігіп, түсініктілік, үндестіктің қалпына келуіне ықпал еткен.

54. «Таянып келді Бозмұнай»- тармағы соңынан келетін үш жолдық мәтін В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте кездеседі.

55. «Маңына адам бармаған»- тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіп бойынша еніп тұрғанын ескертеміз.

56. «Мен бармаған ел бар ма?» жолын ту еткен 6 тармақ В.В.Радловта мүлде жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

57. Алғашқыда: «Еті жанға тимеген»- делінсе, екіншіде: «Беті желге тимеген»- түрінде біраз өзгертіліп алынған.

58. «Бермей қалар дейсіз бе, // Барып, хабар салсаңыз?!»- жолдары да тек Мәшһүр-Жүсіпте ұшырасуымен көзге түседі.

59. Әуелгіде: Ноғайлы жұрттын басы едің»- делінсе, кейінгіде бұл жол мүлде жоқ та, есесіне тыңнан: «Шалқаннан үйде жатуға // Бір кісідей бар едің»- деген екі тармақ қосылған.

60. «Сонда Бозмұнай сөйлейді»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте ұшырасты.

61. «Кенеседі шуласып»- тармағы да тек соңғыда орын алған.

62. Бұрынғыда: «Үйде жүрген ағасы»- отау тіксе, екіншіде алғашқы екі сөзді: «қолдаушының» алмастырған.

63. «Жүкті келді келін!»- деп, //Қыз-келіншек күледі»- жолдары да тек Мәшһүр-Жүсіпте беттің оң қапталында жазылған.

64. «Қос немере сүйгізіп»- тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіпте ірге тепкен.

65. «Қауіп-қатер бар ма? - деп»- тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіп бойынша енгізілді.

66. «Жауырыншы сонда сөйлейді»- жолын маңдай еткен 3 тармақ та Мәшһүр-Жүсіпте ғана орын алған.

67. «Хабар алып шайтаннан»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте бар.

68. «Ақ сүнгіні салыспай, // Қызыл қанға батыспай»- тармағы да Мәшһүр-Жүсіпте ғана ұшырасты.

69. «Ақылыңды ала алман»- дегенді бетке ұстаған 3 тармақ та Мәшһүр-Жүсіп бойынша кіргізілді.

70. «Тұр деген жерде тұра алмай»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте ғана кездесуімен ерекшеленеді.

71. Бастапқыда: «Қалмақ жатып...»- қана берілсе, соңғыда: «Қалмақ жатыр дуылдап»-деп, толық камтылған.

72. «Мәстегіне тармасып»- тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

73. Алғашқыда: «Өкпесіне сартылдап»- делінсе, екіншіде: «өкпесіне» орнын «өкшесіне» иемденген.

74. Әуелгіде:

Егесіп тұрған ит қалмақ

Соңына тұспан тулап.

Тоғысқан кісі қосады

Жеткізбей кетгі құтылып,- түрінде беріліп, бір түрлі түсініксіздік туса, кейінгіде екінші, үшінші тармақтар: «Соңына түсті тоспалап, // Тоғыз сан кісі қуса да»- деп өзгеріп, ұғынықтылық орнаған.

75. «Қақ жамбаста бір жара»- дегендегі «жамбасқа» сөзінің В.В.Радловта да, Мәшһүр-Жүсіпте де «жанбаста» болып жазылуы тегін емес. Біздіңше, жанбас- демек иықтағы бас емес, әсіресе, жалаңаш еңбектеп қозғалғанда байқаларлық бүйірдегі бөлініп, томпыып, екінші қосалқы бас тәрізді көрінуді орнектеуге арналған.

76. Біріншіде: «Тілін алмай жауладық»- болып өрбісе, соңғыда «жауладық»- дегенді «жүдедік» ауыстырған.

77. В.В.Радловта: «Жылқы алған бұ жерім // Бүгінде мұнан шұрқырдау»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте бастапқыда екінші тармақ басындағы екі сөз тап осылай беріліп, соңы: «шұңқыр тау»- деп өзгертілсе де, кейін ол жол үстінен сызылып, орнына: «Ойыл менен Сейілде»- берілген.

78. Бастапқыда: «Күйіне қызып қыз алып»- деп берілсе, екіншіде тармақ басындағы екі сөз: «күйме бұзып»- деп өзгертілген.

79. «Өзімнен қалған жақсыны»- тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіпте бар .

80. «Қайта алмадым жорықтан, // Бұ дүниеде жолықпан»- жолдары да тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

81.Бұрынғыда: «Ақыретте тез көрсін»- қалпында шаңырақ көтерілсе, кейінгіде алдымен аяққы «тез көрсін» жазылып, соңынан оның үсті бір сызықпен сызылып: «кез келсін» жайғасқан.

82.Алғашқыда: «Айрылып сонан қалмасын»- делініп, өз алдындағы екі тармақ маңдайындағы тармақты қайталау жүзеге асса, соңғыда оны мүлде басқа жол: «Хабарына алмасын»- ығыстырған.

83. «Қимылдарға шарам жоқ»- деп басталатын 3 тармақтық үзік тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған. Атап айтқанда, 1170-папка, 262-беттің оң жақ қапталына көлденеңдеп жазылған.

84. «Қалмақ келіп жеткен соң»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте ұшырасады.

85. В.В.Радловта: «Өз басына күш көрді, // Таң сәріден тұрыпты, // Екі етегін түрініпті»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте алғашқыдан кейін: «Қатты шошып оянды», - жолы енумен бірге мұндағы екінші соңынан ізінше: «Беті-қолын жуады»-қосылып, үш тармақтық мәтін бесеу болып кеңейген.

86. «Түсінің жайын сұрады»- тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіпте қоныс тепкен.

87. «Келіспеген іс көрдім»- деп басталған төрт тармақтық мәтін тек Мәшһүр-Жүсіптің 1170- папкасы, 262- бетінен алынды. Атап айтқанда, алғашқы жол бет ішінде тармақтар аралығында қыстырыла өрнектелсе, қалған үшеуі беттің оң жақ қапталында көлденеңдеп табан тіреген.

88. «Білектен шыққан бес бармақ // Жайылғанын жұрт көрер»- жолдары да В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

89. Бұрынғыдағы: «Жаманға қуғызып»- жолы орнына кейінгіде: «Жаманға жылқы қуғызып, // Алдынан ай, күн туғызып»- деген тармақтар жайғасып, ұғым кеңейтілген.

90.Бастапқыдағы: «Қарағай найза сүйретіп» жолы соңғыда да жазылып, оның үсті сызылған да, одан кейінгі тармақ үстінен: «жылауменен күнелтіп» кіргізілген.

91. Алғашқыда: «Жылауменен күнелтіп // Азар жетті жеріне»- делінсе, кейінгіде оның алдында мына жолдар орналасқан: «Жолдасын жауға қалдырып, // Жүзіне қара шалдырып.»

92. «Кедергі бола келеді»- жолы орнына В.В.Радлов кітабында көп нүкте қойылған, тек Мәшһүр-Жүсіп бойынша алынды.

93. «Қырық жігіт тұрып ойласты»- деп басталатын 4 тармақтық мәтін тек Мәшһүр-Жүсіптегі 265-беттің сол жақ қапталына көлденеңдеп жазылған.

94. «Көпке шама келмеді»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

95. Әуелгіде: «Тап бойында қалмады / Жарадан қасқа жауырды»- деп, тым қысқа берілсе, мұнда келтірілген бірінші жолдан кейін: «Түе-тұсынан оқ тиіп» кіргізілумен қатар ең соңында тыңнан 2 тармақ қосылған: «Қалмақтан шығып кеткенде, // Жы ылар мезгілі жеткенде.»

96. В.В.Радловта: «Сұрын салды отырып»- дейінсе, Мәшһүр-Жүсіпте алдымен: «Сүрен салды»- деп басталса да, кейін ол сызылып, үстіне «дауыс қылды»- орнатылған.

97. Бұрынғыдағы: «Тексеріп кезермін»- жолының бірінші сөзі кейінгіде: «Тенселін жүріп»- деп өзгертілген.

98. «Тірі қалды деп ести тұрып»- жолы да Мәшһүр-Жүсіпте ғана орын алған.

99. Бастапқыда: «Келе жатыр кемпір сұм // Бауырына қамшы таянып»- дейінсе, мұндағы «сұм» орнын соңғыда «сол» сөзі немеленген. Зерделесек, батырдың туған анасын «сұм» деп атау мүлде ыңғайсыз, демек не бұрын (1870), не кейін (1994) баспа таралымынан кеткен ораншақтық болуы да ықтимал.

100. «Мен кетсем де, аларсың»- жолынан кейінгі 5 тармақтың тағы да Мәшһүр-Жүсіпте ғана бар екенін ескертеміз.

101. Алғашқыдағы: «Арықтың тасқыны» түсініксіз көрінсе, соңғыға сүйеніп: «Аруақтың қалай тасқаны»- дегенге тоқталудың белгілі бір ұғым нақтылауына бастап тұрғаны анық.

102. «Кәнеки, маған беріңіз!»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған. **Ескерту:** В.В.Радлов кітабы мен Мәшһүр-Жүсіп жазбасын салыстыру кезінде бұдан бұрынғы дәстүр бойынша негізгі айырмашылықтарды ғана көрсетіп, жекелеген сөз ауысуын, не оларға қосымша жалғану ерекшелігін т.с.с. сөз етпелік. Бұдан бұрын да айтқанымыздай, өзгешелік болу себептері жинаушыда емес, фольклорды таратушы адамдардың белгілі бір нұсқаны сақтап, жеткізу сипаттары әр жерде саналуан болуынан, т.с.с. себептерден тууы мүмкін екенін айтқымыз келеді. Қалай болғанда да бұл түршікеліктің өзі ауыз әдебиетінің, фольклор үлгілерінің сақталу, тарау ерекшелігін т.с.с. танытуымен мәнді дегіміз келеді.

Ер Көкше. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 1170- шаңка, 148-173- беттері бойынша әйрленіп, алдында сөз болған В.В.Радлов кітабындағы «Ер Көкше» мәтінімен салыстыру жүргізіліп, айрықша өзгешеліктері көрсетіліп отырды. Жырдың бұрынғы үлгілерде «Ер Көкше»- аталым келгенін ескеріп, біз де соя атауды қалдырдық. Әйтсе де бұл шығарманың орталық қаһарманы ерлік дәстүрлі бастап мерт болған Көкше емес, оның баласы Қосай деуге де негіз бар. Себебі Көкше әрекеттері тек бастама күйінде қалса, әке кегін жоқтап, жорыққа шығып, көп іс тындырған

оның ұлы Қосай әрекеттері шығарма сюжетінің басым бөлегін құрап тұр. Осыны ескеріп шығарма тақырыбын: «Көкше және Қосай батыр»- деп атауға да болады.

1. Алғашқыда (1870 жылғы В.В.Радлов кітабында): «Он сан ноғай бйгенде»- делінсе, соңғы сөз кейінгі нұсқа (Мәшһүр-Жүсіп) бойынша «бүлгенде»- деп өзгертілді. Біздіңше, «бүлгенде» дегені- не «бүлінгенде» сөзінің қысқарған түрі, не көне қолданым айнасы.

2. Бастанқыда: «Үлесерге мал тапшай, // Атысуга жау тапшай» орын алса, «атысуга» орнына кейінгіде «атысарға» берілген. Бұл орайда «үлесерге», «атысарға» сөздерінің ырғақ, үндесу тұрғысынан да бір-біріне сай келетініне көңіл бөлінген жоқ.

3. Бұрынғыда: «Шаң астынан ту шықты, // Қайтпас кара болат іріңгі»- делінгендегі соңғы сөз ұғынықсыздығы туса, екінші бойынша оның орнына «реңкті» кіргізіліп, ұғым нақтылығы қалпына келтірілді.

4.Әуелідегі: «қуып кетті» орнын соңғыдағы: «қуып жетті» иемденіп, ұғым дәлдігі жүзеге асты.

5. Әдепкідегі: «Бәрінен енді сол жара»- дегендегі «енді» сөзі кейінгіде: «ауыр»- деп алмастырылып, жаракат деңгейін боліп көрсетіп тұр.

6.Қара сөзбен берілеп түсінікті салыстырсақ, екі нұсқадағы айырмашылық елеулі екенін көреміз: 1. «Манаша ер Көкшеге айтты: «Ер Көкше бүйтін жатар ер ме едің?»- деді. «Бар»- деді «бұлай жау жетті деп шап!»- деді. Ер Көкше сонан жау жетті деп шапты. бір оқты жағына кезіп, атына жайдақ мініп, жау қайда деп былай бір кетті. бұлай да шапты, жау көрінбеді. Онан соң келіп жығылды, жолдасы сонан соң айбалтамен жер қазып көмді.» (В.В.Радлов, «Ел қазынасы- ескі сөз» кітабы ішінде) // Алматы, Ғылым, 1994, 158- б.) 2. «Манаша ер Көкшеге айтты:

- Ер, Көкше, бүйтін жатар ер ме едің?!- дейді.- Бар,-дейді- «Жау жетті»- деп, олай-бұлай айғай салып шаба гөр!»- дейді.

Манаша атқа камшы басып:

- Ер Көкшесі, ер Көкше, соңыңнан жау жетті!»- деп, шапты.

Ер Көкше жағын кезіп, атына жайдақ мініп:

- Жау қайда?!- деп, былай бір кетті, олай бір кетті. Жау көрінбеді. Өзі аттан түсуге мұршасы еркін келмеді, құлай бір кетті. Жалғыз ауыз тілге келді:

- Жалғызым, ер Қосай: «Менің қанымды жоқтап, қалмаққа бет қойып келе жатқанын көріп жатайын!»- деп, осы таудың басына шауып шыққаным сол!»- дейді. -Осы жерге көміп кет!»- дейді.

Ер Көкшенің сүйегі Орал тауының қазаққа қараған шеткі шаңшылан биігінде. Жолдасы сонан соң айбалтамен жер қазып көмді.» (Мәшһүр-Жүсіп, 1170- папка, 151-152 б.)

Екі нұсқаны салыстыра зерттесек, Мәшһүр-Жүсіпте ер Көкшенің атқа мініп шауып, тау басына жетіп жығылуы т.с.с. мәні кең ашылған.

7. Алғашқыдағы: «Жәні ұшып кетіпті»- тармағындағы ұғынықсыз «жәні» сөзі екіншіде «жүні»- деп берілген.

8.Бұрынғыда: «Өнгеге өгіз олжа тигенде, // Әкене талай олжа тиді»- түрінде келсе, соңғыда әрі «талай» сөзі «тана» делініп өзгеріп, әрі оған жалғаса үшінші тармақ отау тіккен: «Соны тағып келеді.»

9. Бастапқыдағы: «О көрге қылмасам»- жолындағы түсініксіз «көрге» сөзі екіншіде «кәуірге»- болып өзгертілген. Назар аударарлық жайт: тап осы қолданым және оған ілескен: «Ағытқан қойдай маңыратып, // Аш күзендей шулатып, // Арқауылдың сары жон // Тізеден соқпақ салмасам// ... Қосай атым құрысын!»- тармақтары арада он жол салып, тағы бір қайталанады.

10. Әуелгіде: «Хан басымды алса, даярмын» - деп берілген бала жауабы кейінгіде кеңейтіліп, онда батылдық ғана емес, тапқырлық, ақылдылық бар екені көрінген: «Басым ханның алуына жараса, Мен іске жарағаным ғой, даярмын!» Сонымен бірге біріншіде жоқ баланың мына сөздері де оның өзіне сенімді қалпын аша түскен: «Өзі соқтықса, немді аярмын?!»

11. Әдепкіде қыз аты бар жерде «Ботакыз»- делінсе, соңғыда ол- «Ботакөз».

12. Алғашқыдағы: «Көп біз желе көреміз»- дегендегі: «желе» сөзі түсініксіздік тудырса, екіншіде оның орнын «пәле» иеленген.

13. Бұрынғыда: «арнаның ақ жусанын»- делінсе, кейінгіде «арнаның» орнын «Арқаның» иемденген.

14. Бастапқыда: «... Шаба алмасан, саған серт, шабыса алмасам, маған серт»- қалпында берілсе, соңғыда ол біршама кеңейтілген: «... Шаба алмасан, саған серт! Сен желігіп жүргенде, бет тайдырсам, маған серт!»

15.Бірінші нұсқада: «Сары ат айтты болды, жерге барып, қайтадан жүгірді, келіп үйді теуіп кеп кетті»- түрінде шаңырақ көтерсе, екіншіде тағы да кеңею, нақтылану басым: «Сары ат ақты-бозды жерге барып, қайтадан жүгірді. Келіп үйді тиіп, киіп кетті.»

16.Ақсары би ауылы үстінен мал айдап өтпес бұрын айтылған Ер Қосайдың мына ескертпесі әуелгі нұсқада мүлде жоқ та, тек кейінгіде орын алған: «Ертең менің көшім өтер. Отар малдарыңа ие болмай қалмаңдар!»

17.Сондай-ақ өтіп бара жатып, бөлініп қалдырылған мал туралы айтқан Қосайдың мына сөзі де алғашқыда жоқ болып, тек соңғыда орын алуы- бір мәтіннің ел арасында көп нұсқалы болуының айғағы: «Ботакөздің қалын малы- деп білсін. Жаманға мал неге керек: жаманның алдындағы малы біреудікі. Жақсыға мал неге керек: кімде мал бар болса, ол мал жақсынікі емей кімдікі?- делі де, жүре берді.

18. Күйеуге тиген қыздың өз абыройын сақтап келгенін аңғартатын мына детальдың бұрынғыда жоқ, тек екіншіде ұшырасуы да осының алдында айтылған түйіннің дұрыстығын, ел арасына таралған мәтіндер түрлішемігін айқындай түссе керек: «Әбдіренің аузы берік шықты, көңілі жайланды.»

19. Жекпе-жек кезінде күші басым Темірбай Қосайды найзаға шаншып жоғары көтеріп, мысқылдап: «Қосай, қалайсың?– дегенде, оның берген жауабы тағы да бастапқыдан гөрі кейінгіде біршама кеңейтіліп берілген. 1. «... бұрын үстінде едім, әлі де болса үстіндемін» (В.В.Радлов). 2. «Әлі де болса, бақ талайым сенен найза бойы жоғары үстінде тұрмын ғой, мінеки!» (Мәшһүр-Жүсіп).

20. Ауыр жарадан ес жиып, бірден жау қумақ болғанда, әйелі айтқан ескертпе т.с.с. алғашқыда қысқа да, кейінгіде кең: 1. «Жау қайда кетті?»– деді. «Қайтып түс» қатын айтты. Қосай қайтып түсті. Қатын айтты: «Бүгін атаң түсіңе енер»– деді.

Үйіне қайтты. Ер Қосай атасы түсіне енді, атасы айтты: «Ол кемпірдің баласы Темірбай алып сырты- болат, іші- құрыш- деді.» (В.В.Радлов) 2. «-Жау қайда кетті?»– дейді. Атына мініп алды. Қатыны айтты:

-Қайтып түс, ұйықта бүгін. Әкең түсіне кірер, аян берер, беталды лақпа!– дейді.

Қосай қайтып түсті, ұйықтады. Ер Қосай түсіне әкесі енді. Әкесі айтты:

- Мұнан былай, балам, қатын қойнында жатып, жауға аттана шаппа!– дейді. -Өзің көрген кемпірдің ұлы Темірбай алып- сырты болат, іші құрыш- дейді.» (Мәшһүр-Жүсіп).

Шора батыр.

Мәшһүр-Жүсіп қолжазбасы әуелі оның үлкен ұлы Мұхаммедшарафи мұрағатында сақталған, кейін ол өлгеннен кейін 1937-1938 жылдардың бірінде Мұхаммедшарафи ұлы Төлеубайдың тапсыруымен ақынның кенже баласы Мұхаммедфазыл қолына көшкен. Сол жазбалар ішінен осы шығарма алынған 1645- папканы 1963-1964 жылдардың бірінде Мұхаммедфазыл ұлы Қуандық ҚР ҒА Орталық ғылыми кітапхана қолжазба қорына өткізген. Папкадағы бет ретін белгілеп жазу да сол өткізуші қолымен жүргізілген. Шығарма маңдайшасында ақынның өз қолымен мынадай ескерту жазылған: «Қазақ ертегісі. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы- сөйлеуші.»

Сонымен бірге ақын жиені Жолмұрат және ұлы Мұхаммедфазылдың осы туындыдан жасаған көшірмелері әулеттік мұрағатта сақталған. Сондай-ақ жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1176- папканың 331(424)-338 және 378(447)- 380(449) беттері аралығында Жолмұрат қолымен жазылған көшірме нұсқа да орын алған. Жолмұрат көшірмесінде (338 б.) «Мәшһүр-Жүсіп. 1922.